

UNIVERSITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA

katedra psychologie, doktorské studium sociální psychologie

Jan Krajhanzl

Disertační práce

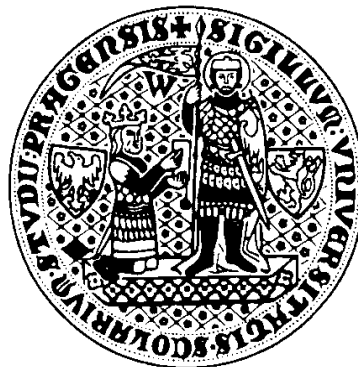
**CHARAKTERISTIKA OSOBNÍHO
VZTAHU K PŘÍRODĚ**

Úvod do teorie a pojmosloví

Dissertational thesis

**DESCRIPTION OF PERSONAL
RELATIONSHIP TOWARD NATURE**

Introduction to theory and terminology

Vedoucí práce: prof. PhDr. Lenka Šulová, CSc.

Praha 2010

Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonal samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

V Praze dne 16. srpna 2010

Bibliografický záznam

KRAJHANZL, Jan. *Charakteristika osobního vztahu k přírodě: Úvod do teorie a pojmosloví*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2010. 369 s. Vedoucí disertační práce prof. PhDr. Lenka Šulová, CSc.

Anotace

Společně s tím, jak v posledních čtyřech desetiletích rostla všeobecná pozornost věnovaná stavu životního prostředí, zvyšoval se také mezioborový zájem o problematiku environmentálního chování. Zatímco normativní výzkum této problematiky se rozvíjí ruku v ruce s environmentální výchovou, vzděláváním a osvětou, poněkud opomíjen zůstává deskriptivní výzkum, který se zabývá popisem vzorců lidského prožívání a chování k životnímu prostředí. Důsledky tohoto nepoměru se projevují v současné praxi: ačkoliv je k dispozici značné množství technik a teorií, jak podporovat proenvironmentální chování, poměrně neznámé zůstávají samotné poznatky o tom, jak lidé prožívají environmentálně-relevantní situace a jak se v nich chovají. Podobná disproporce je patrná také v oblasti terminologie.

Předložená disertační práce se zabývá především deskriptivním studiem problematiky prožívání a chování k přírodě se zaměřením na tzv. vztah k přírodě. V úvodních kapitolách podáváme definici environmentálního chování a proenvironmentálního chování a zkoumáme, jaké skupiny faktorů působí na lidské chování k životnímu prostředí. Jednou z těchto skupin faktorů je vztah k přírodě. Uvádíme přehled konceptů, které jsou spojovány s popisem vztahu k přírodě a rozlišujeme přitom tzv. jednodimenzionální pojetí (koncepty odcizení člověka přírodě, hypotézy biologie, ekogramotnosti) a vícedimenzionální pojetí (environmentální inkluze, environmentální identita, variace na KAB model). Stěžejní část práce se věnuje poznatkům o osobním vztahu jedince k přírodě a formulaci pojmosloví pro popis této problematiky, které je shrnuto v autorském konceptu *charakteristiky osobního vztahu k přírodě*.

Annotation

In the last forty years interdisciplinary interest in environmental behaviour has grown together with broad attention aimed to environmental conditions. Normative research in the field has developed hand in hand with environmental education, whereas descriptive research, which deals with description patterns of human experience and behaviour, has been overshadowed. This imbalance has influenced the current practice: despite the variety of techniques and theories concerning support of proenvironmental behaviour, the knowledge of human experience and behaviour in environmentally-relevant situations remains rather limited. Similar imbalance exists in the terminology.

The presented thesis mainly deals with the descriptive study of experience and behaviour towards nature with special interest in the so-called relationship toward nature. We present definitions of environmental behaviour and proenvironmental behaviour in introductory chapters and examine, which groups of factors influence

environmental behaviour. Relationship toward nature represents one group of these factors. We cover overview of the concepts, which are associated with description of relationships toward nature, and distinguish between one-dimensional approach (concepts of alienation human towards nature, biophilia hypothesis and environmental literacy) and multidimensional approach (environmental inclusion, environmental identity variations of KAB model). Key chapters pursue overview of knowledge about personal relationships toward nature and formulate a terminology for a description of this issue, which is summarised in the authorial concept *Characteristics of personal relationships toward nature*.

Klíčová slova

terminologie, charakteristika osobního vztahu k přírodě, environmentální chování, vlastnosti a rysy osobnosti, ekopsychologie, interdisciplinární výzkum, životní prostředí, environmentální výchova, vzdělávání a osvěta

Keywords

terminology, characteristic of personal relationship towards nature, environmental behaviour, characteristics of personality, conservation psychology, interdisciplinary research, environment, environmental education

STRUČNĚ KOMENTOVANÝ OBSAH

PROLOG, ÚVODEM.....1

Pojmosloví je významným základem každé systematické lidské činnosti. Věnujeme se popisu stavu pojmosloví k problematice vztahu lidí k přírodě a představujeme celkový záměr disertační práce. Definujeme také přístup ekopsychologie k tomuto tématu a uvažujeme nad tím, jakým způsobem je vhodné (a možné) téma „jak popisovat osobní vztahy lidí k přírodě“ zpracovat. Úvodní kapitolu uzavíráme poděkováním všem spolupracovníkům a konzultantům.

I. PRVNÍ ČÁST: KONTEXT CHARAKTERISTIKY OSOBNÍHO VZTAHU K PŘÍRODĚ

A. Environmentální a proenvironmentální chování.....10

Společně s tím, jak ve veřejné debatě posledních čtyř dekad rostla pozornost věnovaná problematice životního prostředí, začala se také psychologie zabývat lidským chováním z environmentální perspektivy. Středem zájmu je tzv. environmentální chování a proenvironmentální chování. Oba pojmy v této kapitole vymezujeme a nabízíme klasifikaci environmentálních problémů, kterou lze využít při studiu environmentálního chování.

B. Čím je ovlivňováno chování lidí k životnímu prostředí?14

V současné době roste povědomí o dopadech, kterými ovlivňuje stav životního prostředí environmentální chování veřejnosti. Pro účinnou podporu chování, které je šetrné k životnímu prostředí, je potřebné nejprve pochopit současné vzorce chování. Vynořuje se proto otázka: Jaké faktory významně ovlivňují chování lidí k životnímu prostředí? Absolutní odpověď není k dispozici. Místo ní nabízíme koncept, s jehož pomocí se lze snadněji orientovat ve značně širí faktorů, které působí na chování vůči životnímu prostředí. Tzv. Orientační mapa tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování rozlišuje ty faktory, kterými působí na environmentální chování prostředí (kulturní, sociální, ekonomické ad.), faktory podmíněné osobností jedince a faktory, které lze specificky označit jako vztah k přírodě. Protože je uvedena problematika předmětem studia řady vědních oborů, specifikujeme, jaké vědní obory mají nejbližší k výzkumu jednotlivých oblastí faktorů. Následně stručně představujeme metodický postup, který aplikuje uvedený koncept orientační mapy na aktivity, které prakticky podporují chování šetrné k životnímu prostředí.

C. Vícedimenzionální pojetí vztahu k přírodě.....25

Jak jsme si ukázali v předchozí kapitole, také chování veřejnosti k životnímu prostředí je ovlivněno jejich „vztahem k přírodě“. Ačkoliv se tento termín v oborové i laické debatě často používá, překvapivě málo pozornosti je věnováno otázce: Co je to vztah k přírodě? V následujících třech kapitolách představujeme vícedimenzionální koncepty, které s použitím několika dimenzí popisují rozmanitost a vnitřní rozpornost osobních vztahů lidí k přírodě.

(1) Stručné představení charakteristiky osobního vztahu k přírodě.....26

V této kapitole představujeme vícedimenzionální autorský koncept pěti charakteristik osobního vztahu k přírodě, které slouží k odbornému popisu lidských vztahů k přírodě. Dokládáme zde, že lidský vztah k přírodě je příliš složitou charakteristikou osobnosti na to, aby ji bylo možné vyjádřit jednodimenzionálně, tedy prostřednictvím jedné dimenze (např. kladný – záporný vztah k přírodě). V závěru kapitoly se zabýváme otázkou, proč je důležité v oborové teorii i praxi rozlišovat mezi uvedenými charakteristikami vztahu k přírodě.

(2) Environmentální inkluze, environmentální identita.....34

Přehledová kapitola představuje dva koncepty vztahu k přírodě, které stejně jako autorská charakteristika osobního vztahu k přírodě vystihují lidský vztah k přírodě vícedimenzionálně. Environmentální inkluze od Wesleyho P. Schultze rozeznává tři komponenty: spojenost s přírodou, přízeň vůči přírodě a závazek chránit přírodu. Susan Clayton a Susan Opatow rozlišují ve svém konceptu environmentální identity mezi identitami vzniklými v sociálním prostředí a identitami vzniklými kontaktem s přírodou.

(3) Průřezová analýza vztahu k přírodě: variace na KAB model.....38

Na rozdíl od dvou málo známých konceptů zmíněných v předchozí kapitole je v odborné literatuře velmi rozšířený přístup, který rozlišuje kognitivní, postojové, behaviorální, eventuálně také afektivní a dovednostní dimenze vztahu k přírodě. Předkládáme zde příklady několika českých a zahraničních konceptů, které vycházejí z tohoto pojetí. Toto tzv. průřezové členění vztahu k přírodě zde analyzujeme a porovnáváme s uplatněním tzv. funkčního (psychologického) členění, které nabízí autorský koncept charakteristiky osobního vztahu k přírodě.

D. Jednodimenzionální pojetí vztahu k přírodě.....46

Předchozí tři kapitoly jsme věnovali představení a rozboru vícedimenzionálních vztahů k přírodě. Následující tři kapitoly vyznívají spíše polemicky - na třech jednodimenzionálních konceptech vztahu k přírodě ukazujeme, že redukování popisu vztahu k přírodě na jednu dimenzi neodpovídá běžně zažívané zkušenosti a de facto brání porozumět lidským vztahům k přírodě.

(1) Odcizení člověka přírodě.....47

V české environmentální praxi se před několika lety hojně skloňoval termín odcizení člověka přírodě. Protože nebyl v oborové debatě termín „odcizení přírodě“ nikdy definován, uvažujeme o tom, jaké jsou jeho implicitní konotace a v jakém významu lze termín „odcizení přírodě“ používat. Docházíme k tomu, že s termínem odcizení přírodě je pro jeho vágnost problematické pracovat v odborné debatě a případné východisko pro používání termínu nacházíme v možnosti definovat odcizení jako syndrom.

(2) Hypotéza biofilie Edwarda O. Wilsona.....51

Hypotéza biofilie je koncept s několika definicemi, která bývá různým způsobem interpretována a dezinterpretována - někdy také jako jednodimenzionální charakteristika osobního vztahu jedince k přírodě. V této kapitole stručně představujeme hypotézu biofilie, všimáme si její popularity, zamýšlíme se, jakým způsobem lze prokázat její platnost, a uvažujeme, v čem tkví přínos hypotézy biofilie pro porozumění vztahu lidí k přírodě.

(3) Ekogramotnost.....59

Ekogramotnost, čili environmentální či ekologická gramotnost, je v české i zahraniční literatuře patrně nejvíce frekventovaným termínem, který se používá pro vymezení cílů environmentální výchovy. Jaký je rozdíl mezi pedagogickým konceptem ekogramotnosti a psychologickým konceptem charakteristiky osobního vztahu jedince k přírodě? Na základě jejich analýzy zjišťujeme, jakým způsobem se oba koncepty vzájemně doplňují.

II. DRUHÁ ČÁST: CHARAKTERISTIKA OSOBNÍHO VZTAHU K PŘÍRODĚ

A. Východiska, metody a zdroje charakteristiky osobního vztahu k přírodě.....67

V první části disertační práce jsme v kapitole „Stručné představení charakteristiky osobního vztahu k přírodě“ předložili původní autorský koncept, s jehož pomocí lze psychologicky popsat osobní vztah jedince k přírodě. V této kapitole popisujeme teoretické základy tohoto konceptu a uvádíme metody a zdroje, které byly použity při vytvoření pojmosloví a charakteristiky osobního vztahu k přírodě.

B. Potřeba kontaktu s přírodou.....76

V této kapitole představujeme první základní charakteristiku osobního vztahu k přírodě, tzv. potřebu kontaktu s přírodou. Vymezuje ji jako sklon vyhledávat kontakt s přírodou v situacích, kdy jedinec subjektivně pociťuje nedostatek kontaktu s přírodou, a rozlišujeme mezi potřebou kvantity kontaktu s přírodou a potřebou kvality kontaktu s přírodou. Uvádíme přehled motivů, které současné lidi vedou k vyhledávání kontaktu s přírodou, a s ohledem na historický vývoj estetického vnímání přírody upozorňujeme na kulturní podmíněnost této potřeby. Diferencujeme mezi přímým, nepřímým a symbolickým kontaktem s přírodou, pozastavujeme se nad dopady deformovaného kontaktu s přírodou a nabízíme autorskou hypotézu, která rozlišuje čtyři typy preferovaného kontaktu s přírodou. V závěru kapitoly se zamýšlíme nad environmentálními dopady, které doprovázejí lidskou potřebu kontaktu s přírodou.

C. Schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou.....87

Druhou základní charakteristikou vztahu k přírodě, tzv. schopnostmi a dovednostmi pro kontakt s přírodou, vystihujeme potenciál jedince adaptovat se na přírodní podmínky a zajistit si v nich své základní potřeby. Při operacionalizaci schopností a dovedností pro

kontakt s přírodou přihlížíme k tomu, že pro různé biotopy a různé způsoby užívání krajiny jsou potřebné různé schopnosti. Pokud přírodní prostředí klade na člověka příliš vysoké nároky, objevují se u jedince s nedostatečnými schopnostmi a dovednostmi pro kontakt s přírodou strach, hnus nebo diskomfort. Zabýváme se stresovou reakcí na přírodu, kterou prožívá řada dětí, reflektujeme dobová specifika kontaktu s přírodou a uvažujeme, zda příčiny stresové reakce tkví v nedostatku zkušeností dětí s přírodou nebo spíše v obrazech přírody, které nabízí současná kulturní produkce. Všímáme si také toho, že adaptaci na přírodní prostředí lze v současné době usnadnit kvalitním vybavením pro pobyt v přírodě, a v této souvislosti zvažujeme výhody a nevýhody tzv. civilizační glazury.

D. Environmentální senzitivita.....104

V této kapitole představujeme environmentální senzitivitu, třetí základní charakteristiku osobního vztahu k přírodě. Předkládáme přehled definic tohoto mnohovýznamového termínu a sami environmentální senzitivitu vymezujeme jako vnímavost a všímavost člověka k okolní přírodě, kterou ilustrujeme řadou příkladů z literatury, kulturních a zážitkových akcí. Při operacionalizaci environmentální senzitivity vycházíme z toho, že její podoby jsou rozmanité, a jako rozhodující se jeví míra pozornosti, kterou jedinec věnuje přírodě při svém kontaktu s přírodním prostředím. Řeč je v této kapitole také o tom, jakým způsobem zkoumat rozdíly mezi lidmi v jejich environmentální senzitivitě, a jak se lze na senzitivní vnímání přírody naladit.

E. Obecný postoj k přírodě.....114

Obecný postoj k přírodě je multidisciplinárně studovanou charakteristikou osobního vztahu k přírodě. Uvádíme tradičně popisované typy obecného postoje k přírodě (postoj panský, správcovský, antropocentrický, biocentrický ad.) a autorsky ho definujeme prostřednictvím dvou dimenzí - dominance a submisivity, afiliace a hostility. Stručně se zamýšlíme nad současným vývojem obecných postojů k přírodě. V závěru kapitoly analyzujeme vazbu, která je mezi obecným postojem k přírodě, ostatními charakteristikami vztahu k přírodě a environmentálním chováním.

F. Environmentální postoje a environmentální vědomí.....126

Tuto kapitolu uvádíme výzkumy veřejného mínění, které se zabývaly environmentálními postoji české veřejnosti. Po vymezení environmentálních postojů následuje definice páté základní charakteristiky osobního vztahu k přírodě - environmentálního vědomí, které vyjadřuje ochotu lidí chovat se šetrně k životnímu prostředí. V této souvislosti rozebíráme problematický vztah mezi postoji a chováním, zamýšlíme se nad tím, čeho se vyvarovat při pokusech o operacionalizaci a kvantifikaci environmentálního vědomí a podáváme přehled zahraničních dotazníků, které se měřením environmentálního vědomí zabývají. V další části kapitoly obracíme svou pozornost k otázce, proč lidé chrání (či nechrání) životní prostředí. Probíráme koncept sociálních pastí (včetně tragédie obecní pastviny), a vyvozujeme z něj čtyři dílčí charakteristiky environmentálního vědomí, které podrobně rozebíráme v následujících (pod)kapitolách.

(1) Hodnocení environmentálních rizik a postoj ke změnám živ. prostředí....137

Hodnocení environmentálních rizik je důležitou charakteristikou environmentálního vědomí, která vyjadřuje rozdíly mezi lidmi v tom, do jaké míry jsou přesvědčeni o vlivu lidských aktivit na biosféru. Popisujeme zde dva krajní světonázory, které jsou s tímto přesvědčením spojené, a upozorňujeme, že při hodnocení environmentálních rizik sehrávají významnou roli také nevědomé procesy (v této souvislosti se zabýváme nevědomými obrannými mechanismy těla). Věnujeme se také konceptu environmentálního paradigmatu, jehož měřením se zabývá dotazník New Environmental Paradigm, a propojujeme toto téma s poznatky psychologie posuzování rizik.

Druhá důležitou charakteristikou environmentálního vědomí, o které pojednáváme v této kapitole, se nazývá postoj ke změnám životního prostředí a vyjadřuje, nakolik lidé hodnotí antropogenní vliv na přírodu příznivě či nepříznivě. Zabýváme se zde také otázkou, proč rostoucí povědomí veřejnosti o environmentálních problémech nevedlo v uplynulých desetiletích k rozvoji šetrnějších vzorců environmentálního chování.

(2) Vědomí následků environmentálního chování.....150

Třetí důležitou charakteristikou environmentálního vědomí je vědomí následků environmentálního chování, které vyjadřuje míru, ve které si člověk uvědomuje pravděpodobné dopady svého chování na životní prostředí. Vědomí následků environmentálního chování má blízko ke globálnímu či systémovému myšlení a je významnou podmínkou pro environmentální chování v době, kdy pro nás jsou dopady našich osobních environmentálně relevantních rozhodnutí v globalizovaném ekonomickém systému často neznámé. Zabýváme se zde otázkou, jakým způsobem lze vědomí následků environmentálního chování rozvíjet.

(3) Přisuzování environmentální odpovědnosti.....154

Čtvrtou důležitou charakteristikou environmentálního vědomí je přisuzování environmentální odpovědnosti, která vystihuje rozdíl mezi těmi, kteří přisuzují morální odpovědnost za uvědomované následky svého environmentálního chování sobě či někomu jinému (politikům, průmyslu, ekonomickému systému apod.). Rozlišujeme zde morální a konvenční odpovědnost, zabýváme se pocitem viny a osobnostními souvislostmi přijetí environmentální odpovědnosti. Uvádíme zde také komunikační strategie, kterými lze podpořit lidi v přijetí environmentální odpovědnosti.

(4) Další aspekty environmentálního vědomí162

Kapitolu o environmentálních postojích a environmentálním vědomí, páté základní charakteristice osobního vztahu k přírodě, uzavíráme výkladem motivů, které mohou člověka aktivizovat k proenvironmentálnímu chování, a nabízíme zde také popis dalších důležitých charakteristik environmentálního vědomí (rámeček spravedlnosti, typy a styly environmentálního vědomí).

ZÁVĚREČNÉ SHRNUTÍ.....	167
-------------------------------	------------

V závěru disertační práce shrnujeme to nejpodstatnější, k čemu jsme ve své práci dospěli. Podáváme přehled oblastí, ve kterých je možné předloženou práci aplikovat, a považujeme nad dalšími kroky při výzkumu osobního vztahu k přírodě v České republice.

POJMOSLOVÍ CHARAKTERISTIKY OSOBNÍHO VZTAHU K PŘÍRODĚ.....	174
--	------------

SEZNAM SCHÉMAT, TABULEK A GRAFŮ.....	176
---	------------

LITERATURA: TEMATICKÁ BIBLIOGRAFIE PODLE KAPITOL.....	177
--	------------

PŘÍLOHY

A. Ekopsychologie a environmentální chování.....	219
---	------------

Přehledový článek v úvodu stručně shrnuje vymezení a vývoj psychologických disciplín zabývajících se životním prostředím: environmentální psychologie, roszakovské ekopsychologie a conservation psychology. Především zahraniční výzkum je orientačně představen s důrazem na jeho šíři, tematické oblasti a klíčové přehledové práce. V závěru pojmenováváme faktory, které jsou významné pro další rozvoj oboru v České republice. Tato přehledová studie byla publikována v recenzovaném sborníku Vědění a participace, který vydalo nakladatelství Karolinum (2009).

B. Čtyři sféry lidských snah o environmentální udržitelnost.....	228
---	------------

Text se zaměřuje na vymezení role, jakou má psychologie v kontextu širokého proudu snah o environmentální udržitelnost společnosti. Předestřeny jsou tu čtyři oblasti těchto snah, a úloha psychologie je definována v jejich rámci. Jedná se úryvek z textu, který byl základem příspěvku na Psychologických dnech v Olomouci 2006. Publikován byl ve sborníku textů z této konference.

C. Rozmanitost a společné motivy v odpovědích ankety „Pojem vztah k přírodě“.....	232
--	------------

V rámci ankety byly položeny dvě otázky: „Jak byste za sebe definovali pojem vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumíte?“ a „Podle čeho se dá podle Vás usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?“ Ankety se zúčastnilo deset osobností – odborníků, kteří se při své práci zabývají vztahem k přírodě, mezi nimi praktici i teoretici environmentální výchovy, ekonomové, filozofové, religionista, výtvarník, geolog a spisovatel. Anketa byla publikována v Envigogice (2007), recenzovaném elektronickém periodiku, které je určeno k odbornému dialogu v oblasti environmentální či ekologické výchovy a vzdělávání.

D. Děti a příroda: prožívání a zkušenosti.....242

Empirická studie se zaměřila na otázky, jak děti prožívají kontakt s přírodou a jaké mají zkušenosti s přírodním prostředím. Šetření se zúčastnilo 321 žáků respondentů ze třech základních škol v Praze a Hradci Králové. V rámci rozsáhlého kvantitativního zpracování dat jsme popsali výzkumný vzorek žáků, srovnali vybrané skupiny žáků mezi sebou, sledovali vliv vybraných determinant na vztah žáků k přírodě a ověřovali parametry autorské dotazníkové metody Výlet (která prokázala velmi dobré psychometrické vlastnosti). Část dat byla interpretována kvalitativně. Předložená empirická studie byla zpracována v rámci výzkumného grantu Ministerstva životního prostředí Výzkum odcizení člověka přírodě (2005).

E. Efektivní podpora chování šetrného k životnímu prostředí a komunikace environmentálních organizací s veřejností.....311

Při výzkumech veřejného mínění v Evropě a severní Americe se opakovaně ukazuje, že zdravé životní prostředí považují lidé za jednu z nejvýznamnějších hodnot. Přesto jsou dopady každodenního environmentálního chování veřejnosti (v oblasti spotřeby, bydlení, dopravy) na životní prostředí enormní, a postoj veřejnosti k „ekologům“ je spojený s celou řadou kontroverzí. Při různých debatách se proto objevují otázky: Jakým způsobem mohou environmentální organizace úspěšně komunikovat s veřejností? Jakým způsobem mohou podporovat chování lidí šetrné k životnímu prostředí? Zdrojem inspirace pro odpovědi na tyto otázky může být aplikovaný psychologický výzkum, jehož poznatky jsou dosud v České republice prakticky neznámé. V této přehledové studii se zabýváme aplikací behaviorální analýzy na environmentální chování, tzn. monitoringem benefitů a bariér proenvironmentálního chování a uvádíme základní přehled těchto bariér a benefitů. Věnujeme se vymezení efektivních cílů osvětových programů, které se zaměřují na podporu proenvironmentálního chování, a sumativní evaluaci dopadů osvětových programů na chování veřejnosti. Podáváme zde podrobný přehled o účinných strategiích podpory proenvironmentálního chování jako je poskytování informací, závazky, výzvy, modelování, připomenutí sociálních norem, odměny a tresty, zpětná vazba a výzvy, asociálních sítí a komunitní participace. V závěrečné části studie sledujeme, jaké „vedlejší účinky“ vyvolává komunikace o environmentálních problémech u veřejnosti, a s ohledem na poznatky o emocích a obranných mechanismech ega z toho vyvozujeme praktické náměty pro komunikaci v oblasti ochrany životního prostředí. Tato studie se stala základem pro publikaci Možnosti spolupráce s veřejností (nejen) při ochraně životního prostředí, kterou vydal Zelený kruh v roce 2010.

F. Modely proenvironmentálního chování.....364

Orientační přehled několika vybraných modelů, které se ve výzkumu aplikují na predikci proenvironmentálního chování. Uvádíme modely často citované a pro zajímavost také modely nepříliš známé.

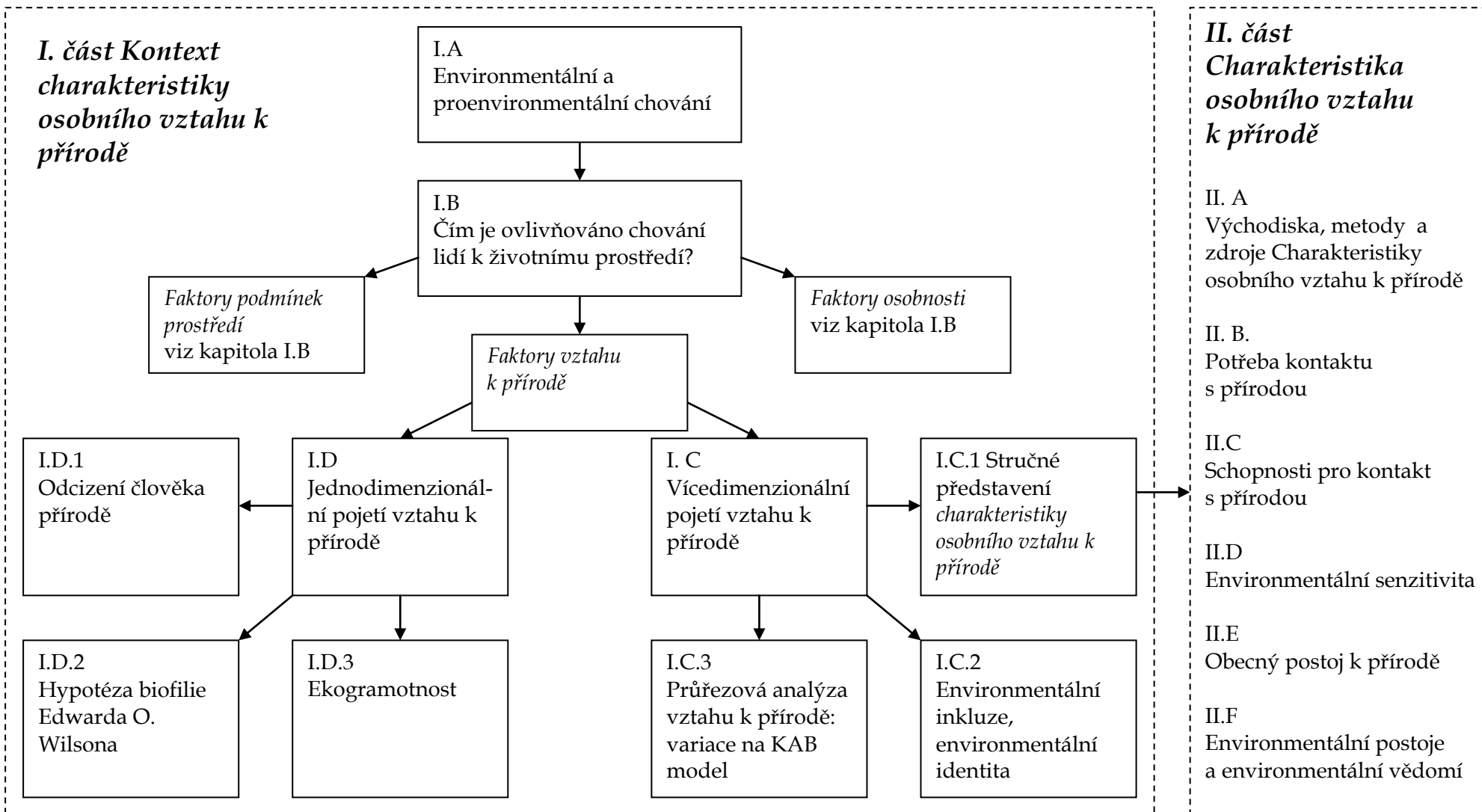

Schéma č. 1: Logické schéma kapitol disertační práce *Charakteristika osobního vztahu k přírodě*.

„Podle mého hlubokého přesvědčení, jedinou možností je, že se něco změní ve sféře ducha, v oblasti lidského vědomí, v samotném postoji člověka ke světu a v samotném porozumění sobě samému a svému místu v celkovém řádu bytí.“

Václav Havel (1997)

„Příčinou ekologické krize pak jsou představy, které jsme si osvojili, a ty je třeba zkoumat.“

Erazim Kohák (1996: 9)

„Většina přemýšlivých lidí se shoduje v přesvědčení, že svět se ocitl ve vážných potížích. To, že mnozí lidé začínají vnímat vyjmenovávání nebezpečí jako únavné, představuje možná ještě větší hrozbu. Tradiční vysvětlení, proč toho děláme tak málo, jsou známá. Říká se, že nám chybí odpovědnost za ty, kdo přijdou po nás, že celou problematiku nevnímáme dostatečně jasně, že plně nevyužíváme svou inteligenci, že nás opustila pevná vůle, že se nám nedostává morální síly atp. Vysvětlování tohoto druhu však jen prostě nahrazují jednu otázku otázkou jinou. Proč nejsme odpovědnější a přemýšlivější? Proč trpíme nedostatkem pevné vůle? Lepší strategií je zkoumat naše chování a environmentální podmínky. Tam najdeme alespoň některé z příčin, proč děláme to, co děláme.“

Burrhus Frederic Skinner (1991, Winter, Koger 2009)

„Rostoucí zhoršování globálního životního prostředí a zrychlené vymírání mnoha forem života představuje zásadní výzvu pro nové století. Lidé se vydali cestou nezřízenosti, která vede k riziku, že se přidají k dalším ohroženým druhům. Ekologické korektivy požadují globální zavázání se k environmentální etice, která směřuje k ekologii člověka, která zabezpečí udržitelnou budoucnost.“

Albert Bandura (2002)

„Potřeba hluboké proměny člověka se nejeví jen jako etický nebo náboženský požadavek ani jako pouze psychologický požadavek plynoucí z patogenní povahy našeho současného sociálního charakteru, ale také jako podmínka pro pouhopouhé přežití lidského rodu. Správné žití není již jenom naplněním etického nebo religiozního požadavku. Poprvé v dějinách přežití lidského rodu závisí na radikální změně lidského srdce. Avšak změna lidského srdce je možná toliko v té míře, v níž dojde k drastickým ekonomickým a sociálním změnám, které poskytnou lidskému srdci šanci změnit se a odvahu a vizi tuto změnu provést.“

Erich Fromm (2001: 22)

„Jen s váháním a s rozpaky znovu uvažujeme o naději, která na prahu ekologické katastrofy vyžaduje proměnu lidských sklonů. Ale, poctivě viděno, o jiné naději nevíme. Nezbyvá nám než znovu uvažovat o možnostech a limitech změny sebe sama. Pátřejme po naději na proměnu člověka ve vztahu k přírodě a ptejme se, zda je stejně malá, jako se zatím ukázala naděje na nápravu vztahů mezi lidmi: Pátřejme bez iluzí, s určitou skepsí, k níž nás zavazují tragické zkušenosti dějin.“

Hana Librová (1994: 14)

ÚVODEM

Motto: „Usuzovat na vazbu s přírodou totiž vůbec není lehké – nejde chytit, změřit, dokonce se na ni nemůžete ani pořádně zeptat. Vždyť co byste vy sami odpověděli na otázku: Jaký máte vztah k přírodě?“¹

Psychologie má jako věda o lidském prožívání a chování k dispozici podrobnou terminologii, kterou dokáže popsat například desítky až stovky vlastností osobnosti, psychopatologických stavů a zákonitostí ontogenetického vývoje. Umí svou terminologií vystihnout psychiku oběti trestného činu, příjemce reklamy, sportovce před soutěžním výkonem, cestovatele po kulturním šoku i věřícího v náboženském vytržení.

Co vztah k přírodě? Umí psychologie reflektovat vztahy lidí k přírodě?

Také environmentální praxe, která se zabývá interakcí člověka a životního prostředí, má bohaté názvosloví. Používá terminologii přírodních i společenských věd a umí popsat biodiverzitu jakéhokoliv českého biotopu, vývoj složení půdy v lučních nivách od neolitu, progresivní směry odpadového hospodářství, ekonomické aspekty obchodu s povolenkami na emise CO₂ i sociální indikátory trvale udržitelného rozvoje.

Jaké termíny má environmentální praxe pro popis vztahu lidí k přírodě?

Česká odpověď, která zaznívá z psychologie i environmentální praxe, je překvapivá: termíny pro reflexi lidského prožívání a chování ve vztahu k přírodě příliš nepoužíváme.

Přitom je evidentní, že existuje řada oblastí vztahu k přírodě, pro které terminologie v běžné praxi chybí: Jak diferencovat osobní vztahy různých lidí k přírodě? Jak popsat motivy jedince k proenvironmentálnímu chování? Jak popsat způsob, jakým lidé přijímají informace o environmentálních problémech? Jak reflektovat prožívání kontaktu člověka s divokou přírodou?

Pojmosloví vztahu k přírodě je dnes pravděpodobně nejpotřebnější v environmentální výchově, vzdělávání a osvětě, které se celorepublikově věnují tisíce převážně pedagogických pracovníků. Vztah k přírodě však není jen pedagogické téma – skloňuje se také na půdě filosofických, sociologických či environmentalistických kateder, o vztahu k přírodě se mluví v politických deklarácích, strategických koncepcích státní správy, v církevních debatách o výzvách nového tisíciletí, v médiích, v umělecké tvorbě a koneckonců i v běžné popkultuře.

Používaný jazyk vypovídá o tom, jak se orientujeme ve světě kolem nás. Často se v této souvislosti uvádí příklad Eskymáků, kteří mají pro sních pětatřicet různých pojmenování, která jim umožňují popsat právě ten druh sněhu, jaký mají právě na mysli.

Kolik výrazů máme pro vztah k přírodě my?

¹ Pelikán (2010: 23)

V environmentální výchově, vzdělávání a osvětě se pro popis vztahu k přírodě používá několik termínů, které mají celou řadu nespécifických významů.² Pokaždé, když je slyšíme, je lepší se ptát: *Co myslíte odcizením přírodě? Jak se podle vás projevuje kladný vztah k přírodě? Co si konkrétně představíte pod ekogramotností?* Není náhodou, že chtěl-li Bůh ve Starém zákoně zmařit stavbu babylonské věže, zmátl jazyky stavitelů tak, aby si nerozuměli. Botanici by bez botanického názvosloví rostlinnou skladbu lučního společenství také nepopsali a lékaři by stěží operovali bez anatomické terminologie. Kde hledat dostatečně kvalitní oborové pojmosloví pro odborníky a praktiky zabývající se vztahem k přírodě, aby se při své práci domluvili?

Určité východisko jsem našel v zahraničním výzkumu, který studuje prožívání a chování člověka ve vztahu k přírodě. Pro popis lidské psychiky v environmentálně relevantních situacích se zde používá řada termínů, které mají kvalitní teoretický základ a jsou spojeny s řadou empirických výzkumů (např. přisuzování environmentální odpovědnosti, přímá, nepřímá a symbolická zkušenost s přírodou, efekt divočiny, environmentální identita, ekologický strach, hodnocení environmentálních rizik, regenerující účinek kontaktu s přírodou). Tyto termíny jsou nicméně dosud v českém prostředí známé jen úzkému okruhu odborníků a praktiků.

Slabinou zahraničního výzkumu prožívání a chování lidí ve vztahu k přírodě je poměrně značná roztržitost studia. Po čtyři dekády vycházejí každým rokem v zahraničních recenzovaných časopisech desítky studií, které zkoumají některá z dílčích témat vztahu k přírodě (ochota jedince k ochraně životního prostředí, obecné postoje k přírodě, estetické vnímání přírody, rekreační aktivity v přírodě, kontakt s divočinou, emoce spojené s environmentálními hrozbami, strategie podpory proenvironmentálního chování, vliv významných životních zkušeností a sebepojetí ve vztahu k přírodě ad.). Minimálně se však publikují práce, které by poznatky těchto dílčích výzkumů integrovaly do jednoho teoretického celku a poskytovaly by tak komplexní pohled na vztah jedince k přírodě.

Cílem této disertační práce je přispět k rozvoji české terminologie pro reflexi prožívání a chování jedince ve vztahu k přírodě, a podpořit tím odbornou kvalitu komunikace mezi lidmi, kteří se vztahem k přírodě vědecky nebo prakticky zabývají.

V rámci tohoto cíle jsem se pokusil vyhledat, utřídit, definovat a eventuálně doplnit termíny, které lze použít pro popis lidského prožívání a chování ve vztahu k přírodě. Výsledkem není slovník, ale spíše autorský koncept, který integruje z různých odborných zdrojů pojmosloví pro komplexní psychologický popis osobních vztahů lidí k přírodě. Předložený koncept nazývám *charakteristika osobního vztahu jedince k přírodě*. Při své takřka šestileté práci na tomto doktorském projektu jsem se přitom snažil, aby předložené pojmosloví bylo použitelné jak v základním výzkumu vztahu jedince k přírodě, tak v související environmentální praxi.

Mezioborové téma a příspěvek ekopsychologie

Lidský vztah k přírodě je bezpochyby interdisciplinární téma. Pro orientaci v tom, jakým způsobem se vztahem k přírodě zabývají různé vědní obory, nám pomůže jednoduchá otázka: *Proč se člověku líbí motýli?*

² Srv. Příloha C: *Rozmanitost a společné motivy v odpovědích ankety „Pojem vztah k přírodě“*.

Tuto otázku lze interpretovat z pohledu různých vědních oborů různě:

- (1) Proč se motýli líbí lidstvu, druhu *Homo sapiens*?
- (2) Proč motýly esteticky oceňuje naše společnost?
- (3) Proč se motýli líbí konkrétním lidem?

Nejde pochopitelně jen o motýly. Různé vědní obory zabývající se vztahem k přírodě rozdílně chápou také otázky typu „Proč člověk devastuje životní prostředí?“ nebo „Proč člověk vyhledává kontakt s přírodou?“

Podle toho, jakým způsobem si ten který obor uvedenou otázku pokládá, dospívá ke svým – oborově specifickým – odpovědím. Ačkoliv jsou zajímavé všechny tři přístupy ke studiu vztahu k přírodě, domnívám se, že v současné době existuje několik dobrých důvodů, proč je vhodné volit právě studium zaměřené na osobní vztahy jedinců k přírodě v kontextu sociálních, kulturních, ekonomických a dalších vlivů:

- (a) Pokud by bylo v současné době prožívání a chování lidí v environmentálně relevantních situacích podobné, bylo by možné vystačit si s vyšší mírou generalizace a mluvit například o vztahu kultury k přírodě, společnosti či dokonce živočišného druhu. Jak však dokládají různorodé debaty ve veřejném prostoru, aktivity environmentální výchovy, vzdělávání, osvěty, sociologické průzkumy, měření environmentální stopy obyvatel a konečně i běžná lidská zkušenost – lidé se mezi sebou ve svém vztahu k přírodě významně liší. Čím však vysvětlit (také environmentálně) zásadní rozdíly mezi lidmi, kteří jsou součástí stejné kultury, společnosti a samozřejmě také rodu *Homo sapiens*? Bez reflexe individuálního rozměru to možné není.
- (b) V uplynulých letech vyšla celá řada příspěvků zabývajících se antropologickými, kulturními a sociálními aspekty vztahu k přírodě. Kořeny současných environmentálních problémů nacházejí v pravěkém přechodu k zemědělství, židovsko-křesťanské kultuře, karteziánství či průmyslové revoluci.³ Perspektiva jedince, kterou se české příspěvky zabývají jen vzácně, tuto analýzu doplňuje o individuální rozměr, který se zabývá studiem psychických procesů a struktur spojených se vztahem k přírodě.
- (c) Ačkoliv významný vliv na životní prostředí mají politická rozhodnutí, právní normy, průmyslové firmy a potažmo fungování celého ekonomického systému, aktérem environmentálního chování je vždy v konečném důsledku jedinec. Ano, je vystaven celé řadě kulturních, sociálních, ekonomických, právních, environmentálních a dalších vlivů (viz kapitola *Čím je ovlivňováno chování lidí k životnímu prostředí?*), nicméně všechny tyto vlivy se „slévají“ v „tavicím kotlíku“ osobnosti jedince. Odbornou pozornost si proto zaslouží psychické procesy, kterými dochází ke zpracování těchto vlivů a jejich vzájemným interakcím v osobnosti jedince. Finální environmentální jednání probíhá právě na úrovni jedinců: ať již jsou zemědělci, učitelé, manažery nebo politiky.
- (d) Environmentální výchova, vzdělávání a osvěta si klade cíle právě na úrovni jedinců, a i když často pracuje se skupinami, důležitá je pro ni právě podpora

³ Přehled viz Scull (1999).

proenvironmentálních znalostí, dovedností, postojů a chování individua. Jak mohou pedagogové ve své praxi naložit s tvrzením, že odcizení přírodě trvá od neolitu nebo počátku osvícenství? Alternativou je pokusit se porozumět osobním vztahům lidí k přírodě a seznámit se tak s poznatky, které lze prakticky zužitkovat pro práci s jednotlivci, kolektivy, sociálními skupinami a jejich různorodými vztahy k přírodě.

Desítky titulů v českém jazyce, které se zabírají vztahem k přírodě, se věnují převážně normativnímu pohledu na problematiku: Jak by se lidé měli chovat k přírodě? Jaký by k ní měli mít vztah? Eseje environmentální etiky doplňují pedagogické příspěvky, které nabízejí metodiky, techniky a hry, jak této změny dosáhnout.

Poněkud upozaděn však zůstává v interdisciplinárním prostoru samotný **popis vztahu k přírodě** – nikoliv jaký by *měl být*, ale popis toho, *jaký reálně je, jak se utváří, vyvíjí a co jej ovlivňuje*. Ekopsychologie zabývající se deskriptivním výzkumem vztahu k přírodě v České republice (dovolme si to říct) „zaspala dobu“, alespoň ve srovnání s jinými obory (sociologie, ekonomie, filosofie) nebo s rozvojem ekopsychologie v zahraničí (Spojené státy a Německo od 70. let, Slovensko od 90. let). Právě ekopsychologický pohled na prožívání a chování lidí ve vztahu k přírodě přitom přispívá k mezioborovému studiu problematiky svým deskriptivním přístupem.⁴ Díky němu je možné dozvědět se více o lidském prožívání kontaktu s přírodou, motivaci k proenvironmentálnímu chování, emocích spojených s probíhajícími environmentálními změnami, schopnostech pro přežití v divočině, vnímavosti k okolní přírodě a dalším. Je evidentní, že výzkumných témat leží před českou ekopsychologií víc než dost a důležité pro ni bude zapojit se při jejich studiu do interdisciplinární spolupráce (Saunders, 2003).

Výběr tématu disertační práce

Východiskem pro výběr tématu mi byl stav českého ekopsychologického výzkumu v této oblasti a situace v environmentální výchově, vzdělávání a osvětě, která s problematikou vztahu k přírodě úzce souvisí. Obě oblasti v současné době budují svoje vědecké kapacity, orientují se v rozsáhlém korpusu zahraniční literatury a seznamují se s klíčovými termíny zahraniční vědy (Krajhanzl, 2009).⁵ V tomto tzv. klasifikačním stádiu studia problematiky jsem vyhodnotil jako nejužitečnější zabývat se terminologií, která by zjednodušila orientaci v zahraniční literatuře, propojila české prostředí s poznatky akumulovanými v zahraničním výzkumu od sedmdesátých let a zároveň usnadnila komunikaci mezi odborníky při studiu této interdisciplinární problematiky. Domnívám se totiž, že dokud nebude mít české prostředí celkový přehled o zahraničním výzkumu, nemá význam pouštět se bez znalosti kontextu do teoretického studia či empirického šetření nějaké dílčí problematiky.

⁴ Ekopsychologie, stejně jako asi každý humanitní aplikovaný obor, není hodnotově neutrální. Podobně jako vývojová psychologie oceňuje zdravý vývoj dítěte (a působí proti zneužívání, zanedbávání a týrání dětí) a forenzní psychologie podporuje účinné pořízování výpovědí a znalecké přezkoumávání osobnosti pachatele (čímž přispívá ke snižování kriminality), ekopsychologie svým výzkumem a aplikovanými aktivitami přispívá k řešení environmentálních problémů a jejich předcházení.

⁵ Podrobněji viz Příloha A: *Ekopsychologie a environmentální chování*.

Tato volba výzkumného cíle předurčila charakter předložené práce. Její prioritou bylo vytvořit základní přehled problematiky vztahu k přírodě, zprostředkovat klíčové oborové poznatky, poskytnout výchozí bibliografie a přehledem problematiky upozornit na perspektivní témata dalšího výzkumu. Vzhledem k průzkumnému (mapujícímu) zaměření práce nebylo možné jednotlivá témata obsahově vyčerpat, ale spíše pojmenovat, otevřít a vytvořit základní přehled.

Protože text pokrývá značně rozsáhlou problematiku, důsledně jsem vyhýbal tématům, která s problematikou pojmosloví vztahu k přírodě souvisí jen částečně a jsou zpracována jinde (historie psychologického studia otázek životního prostředí, sociálně-psychologické teorie postojů, vymezení kompetencí v českém vzdělávacím systému apod.).⁶ Podobně jsem při studiu tématu aplikoval několik menších výzkumných metod, které měly přímou vazbu na definované výzkumné téma práce, kterým je terminologie vztahu k přírodě (viz kapitola II.A *Východiska, metody a zdroje charakteristiky osobního vztahu k přírodě*).⁷

Uvědomuji si, že každé z probíraných témat by se dalo podrobněji rozpracovat, bylo by možné explicitně podat systematickou analýzu pramenů, stálo by za to empiricky testovat zmíněné hypotézy a dále rozšířit okruh použité literatury. Vzhledem k nedostatečné syntéze realizovaných dílčích výzkumů bylo nicméně mou prioritou rozsáhlou problematiku zmapovat, a pokud se to alespoň částečně podařilo, je možné pokračovat v jednotlivých oblastech v podrobnější výzkumné práci. Osobně se na ni velice těším.

Obsah a forma disertační práce

Disertační práce se skládá ze dvou částí. V té první, nazvané *Kontext charakteristiky osobního vztahu k přírodě*, se nejprve zabýváme otázkou, čím je ovlivňováno chování lidí k životnímu prostředí. Rozlišujeme přitom tři skupiny faktorů – faktory podmínek prostředí (kulturní, sociální, ekonomické ad.), faktory osobnosti a faktory vztahu k přírodě. Právě vymezením toho, co je to vztah k přírodě, se zabýváme podrobněji v souboru kapitol I.C.1-3 a I.D.1-3, kde předkládáme klasifikovaný přehled jednodimenzionálních a vícedimenzionálních konceptů vztahu k přírodě.

Ve druhé části práce *Charakteristika osobního vztahu k přírodě* představujeme autorský koncept, který integruje především zahraniční termíny popisující vztah k přírodě. Vytváříme tak pojmosloví, s jehož pomocí lze komplexně reflektovat prožívání a chování lidí ve vztahu k přírodě. Jednotlivé charakteristiky osobního vztahu k přírodě popisujeme prostřednictvím teoretických a empirických poznatků, které čerpáme především z ekopsychologie, psychologických disciplín a environmentalistické literatury.

V příloze zařazujeme několik autorských studií a textů, které se zabývají problematikou vztahu k přírodě, nicméně do předchozích částí disertační práce se svým tematickým zaměřením či formou nehodí. Uvádíme zde přehledovou studii,

⁶ Řadě z nich je nicméně věnována pozornost v přílohách.

⁷ Empirickým výzkumem jsem se nicméně během doktorského studia zabýval i ve větším měřítku. V Příloze 4 je zařazena empirická studie *Děti a příroda: prožívání a zkušenosti*, která pro výzkum prožívání kontaktu s přírodou na vzorku 321 žáků aplikuje kvantitativní i kvalitativní metody.

kteřá představuje ekopsychologii, její vývoj a výzkumná témata.⁸ Obsahově na ni navazuje úryvek z příspěvku pro Psychologické dny v Olomouci, který vymezuje úlohu psychologie v kontextu aktivit směřujících k environmentální udržitelnosti.⁹ Příkladáme také anketu mezi odborníky na téma významy termínu vztah k přírodě, která sehrála významnou roli z hlediska geneze výzkumného tématu této disertační práce.¹⁰ Čtvrtou přílohou je rozsáhlá empirická studie o kontaktu s dětmi s přírodou. Následuje přehledová studie, která shrnuje poznatky psychologických výzkumů podpory proenvironmentálního chování.¹¹ Soubor příloh uzavírá přehled vybraných modelů proenvironmentálního chování.

Při psaní disertační práce jsem se v rámci svých zkušeností snažil vytvořit čtivý odborný text, který bude zajímavý nejen pro členy oborové komise a dva tři české kolegy-ekopsychology, ale pokud možno pro širší okruh čtenářů. Při výkladu jednotlivých charakteristik vztahu k přírodě jsem se pokoušel propojovat odborné teorie a výsledky empirických studií s živou praxí a běžnou lidskou zkušeností. Svou práci, zejména v její druhé části, bych si v určitých pasážích dovolil označit za koláž, kdy se pomocí citátů jiných autorů snažím čtenáři přiblížit charakteristiky vztahu k přírodě. Protože se tyto charakteristiky projevují v nejrůznějších oblastech lidské kultury, propojuji věci diametrálně odlišného původu (filosofické úvahy s dětskými příběhy, českou poezii s americkými kasovními trháký), abych poukázal jak na všeobecný výskyt uvedených charakteristik vztahu k přírodě, tak na jejich různorodé podoby.

Protože se disertační práce zabývá poměrně rozsáhlou a spletitou problematikou, snažil jsem se alespoň drobnostmi zjednodušit čtenáři jeho orientaci v textu: úvod disertační práce začíná komentovaným obsahem s anotacemi jednotlivých kapitol, v úvodu každé kapitoly uvádím klíčová slova, v textu používám pro zvýšení přehlednosti textu ztučnění slov a shrnující ilustrační schémata, abstraktnější odborný výklad doplňuji praktickými příklady. Protože probíranou problematiku lze studovat z mnoha úhlů pohledu, doplnil jsem text rozsáhlým poznámkovým aparátem. Důležitá je také orientace v seznamu literatury – pro každou tematickou kapitolu sestavuji vlastní bibliografii, která usnadní další studium zájemcům, jež některé z témat zaujme.

⁸ Krajhanzl, Jan. Ekopsychologie a environmentální chování. In: Dlouhá, Jana (ed.) Vědění a participace. Praha: Karolinum, 2009.

⁹ Krajhanzl, Jan. Psychologie ve službách Země. In Heller, Daniel, Mertin, Václav, Sobotková, Irena. Psychologické dny 2006 : *Prožívání sebe a měnícího se světa*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2007. s. 35.

¹⁰ Krajhanzl, Jan. Rozmanitost, a společné motivy v odpovědích ankety „Pojem vztah k přírodě“. *Envigogika* [online]. 2007, roč. 1, č. 1 [cit. 2007-09-19]. Dostupné z <<http://envigogika.cuni.cz/view.php?nazevclanku=rozmanitost-a-spolecne-motivy-v-odpovedich-ankety-%E2%80%9Epojmem-vztah-k-prirode%E2%80%9C-jan-krajhanzl-12007&cislocclanku=2007040007>>.

¹¹ Krajhanzl, Jan, Zahradníková, Šárka. *Efektivní podpora chování šetrného k životnímu prostředí a komunikace environmentálních organizací s veřejností*. Podkladová studie pro publikaci: Krajhanzl, Jan, Zahradníková, Šárka, Rut, Ondřej. *Možnosti spolupráce s veřejností (nejen) při ochraně životního prostředí*. Praha: Zelený kruh, 2010.

Poděkování

Když se ohlížím zpátky za šesti lety, během kterých jsem připravoval disertační práci, chtěl bych poděkovat všem, kteří mi na této cestě pomohli. Profesor Erazim Kohák mě podpořil v samém začátku mého doktorského studia a svou laskavostí ještě prohloubil můj zájem o studium vztahu k přírodě. Janě Bryksiové z oddělení vědy Filozofické fakulty UK děkuji za důvěru, kterou hned v počátcích chovala v můj projekt a za vstřícnou pomoc při administrativě grantu. Filozofické fakultě Univerzity Karlovy vděčím za podporu grantového projektu specifického výzkumu *Psychologická charakteristika osobního vztahu jedince k přírodě*, který mi umožnil pořídit do knihovny katedry psychologie více než deset odborných publikací, které byly předtím v českých knižních fondech nedostupné.

Ačkoliv se ekopsychologie se v České republice v posledních letech teprve etabluje, jsem rád, že mohu sdílet zájem o ekopsychologické otázky s tak nadanými lidmi, jako je Iva Hönirová, Pavla Koucká, Viktor Kulhavý, Pavel Skála, Josef Straka, Tereza Vošahlíková a Šárka Zahradníková.

Děkuji studentům, se kterými jsem se mohl při výuce semináře *Úvod do ekopsychologie* setkávat a kteří svými studentskými pracemi přispěli k rozvíjení ekopsychologie, zejména Pepovi Vrchotovi, Hance Zamastilové, Michalovi Šmolkovi, Petře Průchové, Lindě Leskovské, Zuzaně Skokanové a Lucii Kadrnožkové.

Zvláštní poděkování patří těm, kteří bezděky uskutečnili mou ekopsychologickou iniciaci. Kdybych v lednu 2003 nepotkal Emilku Strejčkovou, která se mě zeptala: „Nevíte, jak měřit vztah k přírodě?“, patrně by se můj studijní i profesní život ubíral jiným směrem. Cení si důvěry, kterou do mě vložila, když mě přizvala k *Výzkumu odcizení člověka přírodě* na Toulcově dvoře. Dodnes s ní vedu vnitřní dialogy o vztahu dětí k přírodě, dodnes uvažuji, čím by argumentovala a polemizuji s ní. Za uvedení do vědeckého světa ekopsychologie a environmentální psychologie děkuji Markovi Fraňkovi, který mě jako průkopník environmentálně-psychologických témat v České republice upozorňoval na zajímavé odborné studie. Právě díky němu jsem postupně zjišťoval, jak značný je potenciál zahraničního výzkumu pro českou vědu i environmentální praxi.

Velké poděkování patří mé školitelce, profesorce Lence Šulové, za ochotu přijmout mě za svého doktoranda i s ekopsychologickým tématem. Cení si její důvěry, obecnějších i zcela praktických poznámek k mému textu, pevného a přitom trpělivého způsobu, kterým mě doprovázela až k dokončení mé práce.

Velmi děkuji Honzovi Činčerovi, Pavle Koucké, Kateřině Ulmanové, Tereze Vošahlíkové a Šárce Zahradníkové za čas a energii, kterou věnovali přečtení mé práce a za jejich užitečné postřehy a komentáře. Mimořádné poděkování patří Julce Sokolovičové, která vytvořila k pracovní verzi mé disertační práce rozsáhlý poznámkový aparát se stylistickými připomínkami a obsahovými komentáři. Její podněty pro mě byly při dokončování práce významnou inspirací. Vděčně také děkuji všem, kteří mi pro psaní práce poskytli venkovskou střechu nad hlavou.

Poděkovat chci své rodině a přátelům za to, že tu jsou a že mě podporovali, když jsem se v uplynulých letech snažil skloubit psaní disertační práce se svými dalšími pracovními aktivitami a osobním životem.

PRVNÍ ČÁST

Kontext charakteristiky osobního vztahu jedince k přírodě

ENVIRONMENTÁLNÍ A PROENVIRONMENTÁLNÍ CHOVÁNÍ

Anotace

Společně s tím, jak ve veřejné debatě posledních čtyř dekad rostla pozornost věnovaná problematice životního prostředí, začala se také psychologie zabývat lidským chováním z environmentální perspektivy. Středem zájmu je tzv. environmentální chování a proenvironmentální chování. Oba pojmy v této kapitole vymezujeme a nabízíme klasifikaci environmentálních problémů, kterou lze využít při studiu environmentálního chování.

Klíčové termíny

environmentální chování (environmental behavior), proenvironmentální chování (proenvironmental behavior), chování šetrné k životnímu prostředí, oblasti environmentálního chování

Procházka po louce, výsadba stromků, jízda terénním vozem, vypalování trávy, krmení racků či vyvoážení rozpouštědel do lesní rokle... Co vlastně mají tyto aktivity společného?

Jedná se o příklady lidského chování, které určitým způsobem ovlivňuje životní prostředí – ať už více či méně, příznivě či negativně. Protože je však člověk v interakci se svým prostředím prakticky neustále, mohli bychom **environmentálním chováním** (environmental behavior) nazvat skoro veškeré lidské chování. To by znamenalo zahrnout pod tento termín všechny činnosti bez ohledu na to, jak zanedbatelný je jejich dopad na životní prostředí – tedy například i chůzi, jakýkoliv lidský pohyb a do krajnosti vzato i dýchání.¹² Takto všezahrnující výklad environmentálního chování je sice z logiky věci správný, nicméně pro oborovou komunikaci zcela nepoužitelný.

Význam termínu environmentální chování se odvíjí od dobových podmínek, v jakých sociální vědy environmentální chování studují. V období, kdy společnost registruje změny životního prostředí, ekosystémů, biosféry a klimatu, které probíhají v souvislosti s lidskou činností, se pozornost odborníků soustřeďuje především na takové environmentální chování, které souvisí se spotřebou energie, surovin, produkcí odpadů a znečištěním.

Environmentálním chováním je proto v užším smyslu slova to chování, které významně působí na životní prostředí.

Někdy se v tomto významu používá také termín „environmentálně relevantní chování“ (environmentally-relevant behaviors, Bechtel, Churchman 2002, Stern 2000).

¹² Člověk je už svou fyziologickou podstatou spjatý s prostředím. Na mikroskopické úrovni může být obtížné rozlišit, kde je ještě člověk a kde začíná jeho prostředí.

Environmentální chování jedince může být nezáměrné a nereflektované, kdy si člověk environmentální dopad svého chování neuvědomuje – jako u mnoha lidí v případě nákupu potravin ze sóji, řezaných květin či cigaret.

V případě, že si environmentální dopady svého jednání člověk uvědomuje, je možné mluvit o tzv. **záměrném environmentálním chování** nebo přímo o **environmentálním jednání** – například vyvážení odpadu do přírody nebo přikrmování sýkorek v zimě (viz tabulka č. 1).

Proenvironmentální chování

Většinu případů environmentálního chování lze na základě poznatků environmentalistiky či ekologie člověka posoudit z hlediska dopadů na životní prostředí a označit je za environmentálně příznivé či nepříznivé. Jsou případy, které lze posoudit snadno, například jízda na kole je příznivější než jízda autem, dovolená v místě bydliště příznivější než cestování na jiný kontinent. Hodnocení určitých případů je však sporné (je environmentálně pozitivní účast na politickém jednání o ochraně klimatu v Jižní Africe, na které je nezbytné dopravit se letadlem?) či odborně náročné (kupovat si místo automobilu deset let starého vůz nový – hybridní?). K tomu je potřeba přihlídnout při následující definici:

Proenvironmentální chování je takové chování, které je obecně (či podle poznatků environmentalistiky) v kontextu dané společnosti hodnoceno jako šetrná varianta environmentálního chování či příspěvek ke zdraví životního prostředí.

Environmentálně šetrnou variantou je psát dopis perem místo na počítači, bezmasý oběd místo vepřového řízku původem z velkochovu; příspěvkem ke zdraví životního prostředí je například likvidace černé skládky (viz tabulka č. 1).

Jako ekvivalenty proenvironmentálního chování jsou používány termíny chování šetrné k přírodě či chování šetrné k životnímu prostředí, chování ohleduplné k přírodě či životnímu prostředí (environment-protective behavior),¹³ chování zachovávající životní prostředí (environment-preserving behavior),¹⁴ chování odpovědné k životnímu prostředí (environmentally responsible behavior,¹⁵ Kaiser et al., 1999), ekologické chování (ecological behavior, Axelrod, Lehman 1993, Kaiser et al., 1999¹⁶) a environmentálně udržitelné chování (sustainable behavior, Clayton, Myers, 2009).

¹³ Geller (Chapter 34: The Challenge of Increasing Proenvironment Behavior) in Bechtel, Churchman (2002).

¹⁴ Ibidem (Geller in Bechtel, Churchman 2002).

¹⁵ Podobně také odpovědné chování k životnímu prostředí (responsible environmental behavior, Hungerford, Volk 1990) a environmentálně odpovědné občanství (responsible environmental citizenship; Činčera, ústní sdělení).

¹⁶ „Ekologické chování je jednání, které přispívá k ochraně a (nebo) zachování životního prostředí,“ píše Axelrod a Lehman (1993). Zahrnuje např. recyklaci, kompostování, úspory energie a vody, šetrné spotřebitelství, politický aktivismus, spolupráci s ekologickými organizacemi, eko-zemědělské aktivity ad. (Kaiser et al., 1999).

Opakem je chování poškozující životní prostředí (environment-destructive behavior)¹⁷ či české chování nepříznivé k životnímu prostředí.

	environmentálně příznivé dopady		environmentálně nepříznivé dopady
environmentálně nevýznamné dopady	environmentálně nevýznamné chování		
environmentálně významné dopady	proenvironmentální chování	sporně hodnocené environmentální chování	environmentálně nepříznivé chování

Tabulka č. 1:
Vymezení proenvironmentálního a environmentálně nepříznivého chování

Oblasti environmentálního chování

Environmentálními problémy se v současné době rozumí široká škála jevů, které jsou v oblasti ochrany životního prostředí všeobecně považovány za nepříznivé. Je možné mezi nimi rozlišit čtyři oblasti environmentálních problémů (srv. Bell, 2001):¹⁸

Odhazování odpadků, narušování přírodních památek a poškozování krajinného rázu jsou do značné míry **problémy environmentální estetiky**.

Problém ve vztahu ke zdraví představuje znečištění ovzduší, toxické látky v prostředí či lidskou činností zvýšená úroveň radioaktivity.

Podstatou **problémů přírodních zdrojů** je nadměrné čerpání zdrojů neobnovitelných (nerostné suroviny jako uhlí, ropa) i obnovitelných (voda, půda).

Velkochovy zemědělského průmyslu, testování kosmetiky na zvířatech, destrukce přírodních biotopů a tvorba migračních bariér je možné zahrnout pod **problémy ochrany života a jeho důstojnosti**.

Určité environmentální problémy se projevují ve více oblastech. Jak upozorňuje Bell (2001), současná míra osobní automobilové dopravy je závažným problémem z hlediska lidského zdraví, estetiky životního prostředí i přírodních zdrojů, a protože frekventované silnice často přetínají přirozené biokoridory a jsou lemovány značným

¹⁷ Ibidem (Geller in Bechtel, Churchman 2002).

¹⁸ Existují i jiná členění druhů proenvironmentálního chování. Činčera (2008, podle Marcinkowski, 1997; Mony, 2002) uvádí kategorie (1) ekomanagement, (2) spotřebitelské chování, (3) přesvědčování, při kterém lidé působí na jiné osoby či skupiny, (4) politické akce, (5) právní akce. Dále viz např. heslo „globální environmentální problémy“ na EnviWiki, také Moldan (2003), Braniš (2006).

počtem usmrčených zvířat,¹⁹ představují bezpochyby také problém z hlediska ochrany života a jeho důstojnosti.

Uvedenou klasifikaci environmentálních problémů lze použít také při výzkumu lidského chování k životnímu prostředí. Podle vazby chování na různé druhy problémů životního prostředí můžeme rozlišovat oblasti environmentálního chování, které se analogicky týkají zdraví, estetiky, přírodních zdrojů a ochrany života.

¹⁹ Pro zajímavost: studenti Přírodní školy monitorovali na 40kilometrovém úseku počet přejetých zvířat. Napočítali například více než 60 rozjetých užovek obojkových (Kateřina Jančaříková, ústní sdělení, 10. 6. 2008).

ČÍM JE OVLIVŇOVÁNO CHOVÁNÍ LIDÍ K ŽIVOTNÍMU PROSTŘEDÍ?

Anotace

V současné době roste povědomí o dopadech, kterými ovlivňuje stav životního prostředí environmentální chování veřejnosti. Pro účinnou podporu chování, které je šetrné k životnímu prostředí, je potřebné nejprve pochopit současné vzorce chování. Vynořuje se proto otázka: Jaké faktory významně ovlivňují chování lidí k životnímu prostředí? Absolutní odpověď není k dispozici. Místo ní nabízíme koncept, s jehož pomocí se lze snadněji orientovat ve značně širší faktorů, které působí na chování vůči životnímu prostředí. Tzv. Orientační mapa tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování rozlišuje ty faktory, kterými působí na environmentální chování prostředí (kulturní, sociální, ekonomické ad.), faktory podmíněné osobností jedince a faktory, které lze specificky označit jako vztah k přírodě. Protože je uvedená problematika předmětem studia řady vědních oborů, specifikujeme, jaké vědní obory mají nejbližší k výzkumu jednotlivých oblastí faktorů. Následně stručně představujeme metodický postup, který aplikuje uvedený koncept orientační mapy na aktivity, které prakticky podporují chování šetrné k životnímu prostředí.

Klíčové termíny

environmentální chování (environmental behavior), faktory vnější a vnitřní, koncept tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování: faktory podmínek prostředí, faktory osobnosti, faktory vztahu k přírodě

Jednou z oblastí environmentálního chování je doprava. V současné době si lidé při svých cestách do zahraničí vybírají z mnoha různých způsobů dopravy, které se kromě ceny, pohodlí, rychlosti a bezpečnosti liší také svým dopadem na životní prostředí. S ohledem na emise CO₂ či environmentální stopu různých způsobů dopravy je zajímavé se ptát: čím to je, že někteří lidé při cestě z Prahy do Paříže jedou vlakem a jiní cestují letadlem?

Uvažujme o těch důvodech konkrétně. Svou roli mohou hrát faktory, které nikoho nepřekvapí, jako cena benzínu nebo letenky, dostatek (či nedostatek času) nebo peněz, strach z letů letadlem, pohodlnost, průjezdnost německých dálnic, nízká důvěra ve vlastní řídičské schopnosti či osobní záliba v řízení automobilu. Každý může být nicméně ovlivněn i „subjektivnějšími“ vlivy, jako jsou ekologické postoje přátel k letecké dopravě, historky kolegů z německých dálničních odpočívadel, nostalgická vzpomínka na první let s rodiči na lince Praha – Paříž nebo také televizní záběry letadla, které před týdnem spadlo u Madridu.

Každý člověk má své důvody, proč se chová tím či oním způsobem. Jak jsme viděli na tomto příkladu, na chování člověka k životnímu prostředí působí široké spektrum vlivů (faktorů). Doprava je přitom jen jednou z mnoha oblastí environmentálního chování. Pokud se tedy ptáme, jaké faktory nejvýznamněji ovlivňují celkové chování

člověka k životnímu prostředí, můžeme rovnou říci: na takovou otázku neexistuje snadná odpověď. Místo toho se pokusme v těchto faktorech zorientovat.

Lidské chování k životnímu prostředí ovlivňují **faktory vnější** (tedy prostředí jedince) a **faktory vnitřní** (fyzické a psychické aspekty jedince). Některé faktory přitom ovlivňují široké sociální skupiny (ekologická daňová reforma, plošné zavádění třídících kontejnerů), jiné mohou působit jen na několik jedinců (přírodní poezie jihokorejské básnířky). Z pohledu environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty je důležité mít na zřeteli, že osobní motivace pro ochranu životního prostředí je pro výsledné environmentální chování člověka jedince rozhodujícím faktorem jen v některých případech (ve výše uvedeném příkladu o cestování do Paříže hrála svou roli řada jiných – neenvironmentálních – důvodů).

Kdyby bylo možné zahrnout do jednoho modelu všechny faktory, které ovlivňují chování jedince k životnímu prostředí, připomínalo by jeho grafické zpracování jakousi velmi rozsáhlou pavučinu: v soustavě faktorů by byly zahrnuty faktory vnitřní i vnější, minulé zkušenosti jedince, aktuálně působící faktory i očekávání do budoucna. Takový komplexní model by zachycoval nejen osobní, ale také skupinové a celospolečenské faktory, které ovlivňují chování člověka k životnímu prostředí. Pro vyjádření reálného stavu by mohly být faktory graficky propojeny vzájemnými vazbami podle toho, jak spolu vzájemně souvisí (viz ilustrace č. 1). Grafické zpracování modelu environmentálního chování by přitom nemělo být statické, spíše naopak – v ideálním případě by se v čase proměňovalo tak, jak se dynamicky vyvíjejí faktory a jejich vazby.²⁰

Výzkum faktorů ovlivňujících environmentální chování je vzhledem k složitosti celé problematiky odborně poměrně náročný. Klade nároky na mezioborový rozhled, analytické schopnosti a metodologickou připravenost odborníků, kteří se studiem problematiky zabývají. Osobně vidím v postupném mapování a popisu faktorů, které předurčují chování lidí k životnímu prostředí, jednu z významných výzev pro ekopsychologii. Takový výzkum umožní porozumět lépe tomu, proč lidé svým chováním poškozují životní prostředí, a bude dobrým základem pro účinné programy environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty (viz závěr kapitoly). Pro poznání faktorů, které ovlivňují environmentální chování, je potřebné krok za krokem:

²⁰ Jak se říká, vše souvisí se vším. Otázka zní: jak? Například ekologická daňová reforma může ovlivnit jak chování Václava Nováka k životnímu prostředí, tak i další vlivy, které jeho chování utvářejí, například environmentální postoje jeho přátel (naštvaní kvůli zvýšení cen výrobků náročných na těžbu surovin), výši příjmu či změnu zaměstnání (ekologické daně ovlivňují také rozvoj či útlum výrobních odvětví). Ekonomické faktory ovlivňují sociální a environmentální a naopak; celospolečenské ty osobní, a tak by se dalo dlouho pokračovat.

Ačkoliv je celá řada takových vazeb mezi vlivy odborně popsána, reálné vytvoření nastíněného modelu považuji za vědeckou utopii. Překážek je mnoho: chybí mozkový trust, který by byl ochotný se tak rozsáhlou syntézou zabývat, společenskovední terminologie a paradigmaty se zdají být nekompatibilní, společenskovední poznatky jsou značně pluralitní a celá oblast je navíc kontaminována různými ideologiemi.

Přesto uvedený model stojí za představu: naznačuje, jak neskutečně rozmanité a nepřehledné je množství vlivů, které ovlivňují environmentální chování lidí. Nastíněný model v jeho spletitosti nikdo nevytvoří, existovat však budou jeho více či méně validní redukce (viz Příloha F *Vybrané modely proenvironmentálního jednání*). Detailně je možné studovat části systému vlivů, s tichým vědomím, že na otázku položenou v názvu kapitoly neexistují jednoduché odpovědi.

- (1) Zorientovat se v soustavě faktorů, které ovlivňují environmentální chování jedince, tzn. pro začátek si osvojit koncepty, které zlepšují orientaci ve složité problematice. Užitečné jsou také aktivity jako publikování přehledových studií, vytváření mezioborových bibliografií, utřídění oborové terminologie ad.
- (2) Systematicky rozkrývat soustavu faktorů ovlivňujících environmentální chování a jejich vzájemné vazby, tedy vytvářet komplexní mapu těchto faktorů. Například prostřednictvím pozorování, analýzy stop a výsledků činnosti či kvalitativních rozhovorů lze hledat odpověď na otázku: Co vše může hrát roli v konkrétních případech environmentálního chování?²¹
- (3) Kvantitativně zkoumat vlastnosti tzv. klíčových faktorů, které mají stěžejní vliv na chování širších sociálních skupin k životnímu prostředí, např. s použitím experimentů, srovnávacích a korelačních studií.

Jak uvádíme výše, výzkumná práce začíná orientací v problematice. Předkládáme zde proto původní koncept tzv. **orientační mapy tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování jedince**, který poskytuje rozlišení a stručné vymezení tří základních oblastí, ze kterých působí faktory na environmentální chování (viz schéma č. 2):²²

- (1) **faktory vycházející z podmínek prostředí,**
- (2) **faktory osobnosti jedince,**
- (3) **faktory osobního vztahu jedince k přírodě.**

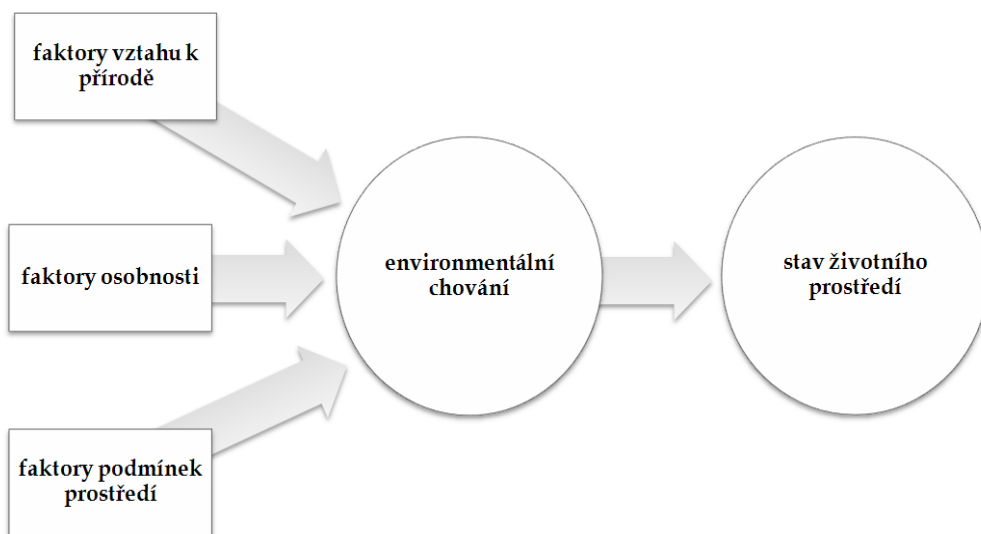

Schéma č. 2: Čím je ovlivňováno chování jedince k životnímu prostředí?

²¹ Podrobně viz Krajhanzl, Zahradníková, Rut (2010).

²² Pro srovnání: Messick rozlišuje strategie podpory environmentálního chování na individuální řešení „založené na osobní volbě jednotlivců“ (srv. níže uvedené oblasti osobnostních vlivů a vztahu k přírodě a životního prostředí) a strukturální řešení „založené na designu sociálního aranžmá ve skupinách“ (srv. zde uvedené vlivy prostředí). (Messick, Brewer 1983)

Jak bude dále zmíněno, každou oblast tvoří určitý okruh témat. **Ekopsychologie se zabývá všemi třemi okruhy.** Jednotlivými otázkami se spolu s ní zabývají také další (níže uvedené) vědecké disciplíny.

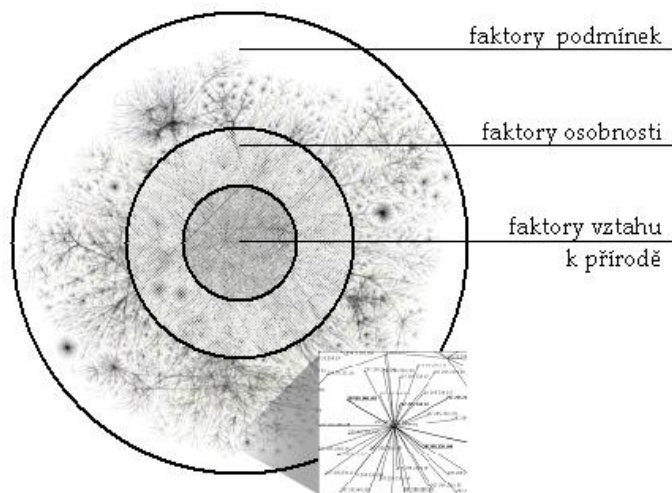

Schéma č. 3:

Orientační mapa tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování jedince²³

Vliv podmínek prostředí na environmentální chování

Chovat se šetrně k životnímu prostředí je snadnější, když udržitelnému jednání přejí podmínky: kousek za domem máte krámk s cenově dostupnými biopotravinami a žijete v městečku, kam je to všude co by kamenem dohodil, případně autobusy jezdí co deset minut a ne jen dvakrát denně. Někdy je naopak velmi obtížné chovat se proenvironmentálně – známé jsou například strážně pražských cyklistů, o potížích vegetariánů v prostředí venkovských zabijaček snad ani nemluvě.

Environmentalistika, sociologie, ekonomie, ale také právní vědy, kulturologie, religionistika a jiné obory se zabývají (kromě jiného) také tím, jak ovlivňují podmínky prostředí environmentální chování veřejnosti. Pozornost je věnována **ekonomickému prostředí** s cenami, dostupností výrobků a certifikacemi ekologických produktů, **právnímu prostředí** se zákonnými normami o znečištění a výstavbě, zacházení s odpady a týráním zvířat, **kulturnímu a sociálnímu prostředí** s tradicemi, morálními normami, náboženskými a hodnotovými směry a vlivem organizací, masmédií, sociálních skupin a autorit, a **životnímu (fyzickému) prostředí** s dostupností a

²³ Uvedené zobrazení je ilustrativní (použito je schéma, které nesouvisí s probíraným tématem). Pro představu znázorňuje, že ve spletité síti faktorů slouží vyznačené hranice mezi prostředím – osobností – vztahem k přírodě jen pro (oborovou) orientaci. Interakci mezi faktory neovlivňují. Vztah k přírodě je součástí osobnosti a ta je součástí prostředí. Ohraničené tři sféry přesto tvoří tematicky autonomní oblasti, kterým se věnují rozdílné korpory odborné literatury. Při výzkumu je možné věnovat pozornost dílčím oblastem (viz detail), aniž by se ztrácel ze zřetele celek.

kvalitou přírodního prostředí, přírodními podmínkami, infrastrukturou dopravy, občanské vybavenosti a odpadového hospodářství.

Vliv podmínek prostředí na environmentální chování je možné chápat jako působení **vnějších faktorů, které ovlivňují chování lidí k životnímu prostředí**. Podle vědních oborů je možné rozlišovat sociální, kulturní, environmentální, právní, ekonomické a jiné **faktory podmínek prostředí**.

Faktory podmínek prostředí jsou „živé“ – proměňují se a ovlivňují navzájem; například ekonomické faktory interagují nejen mezi sebou, ale ovlivňují také sociální, environmentální a kulturní prostředí. Dochází ke střetávání faktorů, jejich vzájemnému posilování či vytváření synergií.²⁴ Tyto děje jsou doménou studia společenskovedních oborů, přičemž mezioborová spolupráce přispívá k vytvoření komplexních pohledů na podmínky prostředí, které na člověka působí, a prognóz jeho dalšího vývoje (viz schéma č. 4).

Zatímco doménou většiny psychologických disciplín jsou faktory „vnitřního světa“ na chování, **sociální psychologie a sociologie, ekonomická psychologie a ekonomie, environmentální psychologie a environmentalistika** mají odborně nesnadnou úlohu na pomezí „vnitřního“ a „vnějšího“: pozorují, jak sociální, ekonomické a environmentální faktory ovlivňují lidské prožívání a chování – například:

Jak ovlivňuje ochotu lidí k environmentálně šetrnému chování obraz „ekologů“ v novinách a televizi? Jaká cena za litr benzínu by mohla změnit dopravní vzorce většiny obyvatel? Jsou účinné právní sankce za pálení plastových odpadů? Jak ovlivňuje život v přelidněném a znečištěném prostředí velkoměsta environmentální chování?

Všemi těmito otázkami se zabývá také **ekopsychologie**, mezioborová disciplína pojímaná jako platforma pro propojování poznatků a spolupráci odborníků různých oborů pohybujících se na hranicích mezi „vnějším“ a „vnitřním“.²⁵ Řada výzkumů této problematiky je spojena s tzv. **behaviorální analýzou**.²⁶ Empiricky ověřovány jsou strategie na podporu environmentálního chování, které mění podmínky prostředí tak, aby motivovalo k šetrnému chování.²⁷

Vliv osobnosti na environmentální chování

Pozorujte někdy souvislost mezi temperamentem člověka, jeho charakterovými rysy, schopnostmi, hodnotami, postoji, životním stylem na straně jedné a environmentálním chováním na straně druhé. Uvidíte, jak na environmentální chování člověka působí jeho osobnost.²⁸

²⁴ Konflikt dvou vlivů, například ideových směrů, může ve vnitřním světě (jedinci) skončit nanejvýš neurózou. Ve vnějším světě (společnosti) občanskou válkou.

²⁵ Krajhanzl (2008), Saunders (2003).

²⁶ Dlouhodobě a intenzivně se zkoumáním v této oblasti zabývá Scott E. Geller (in Bechtel, Churchman 2002).

²⁷ Podrobněji viz např. Gardner, Stern (1997), McKenzie-Mohr, Douglas (1999), Bell (2001), Kušková (2009).

²⁸ V psychologii existují desítky definic osobnosti. Psychologický slovník (Hartl, Hartlová 2000: 379) uvádí, že „nejčastěji je (osobnost) definována jako celek duševního života člověka“. Podle Nakonečného (1999: 252) má pojem osobnost význam deskriptivního a explanačního konstruktů: „vyjadřuje, že osobnost je

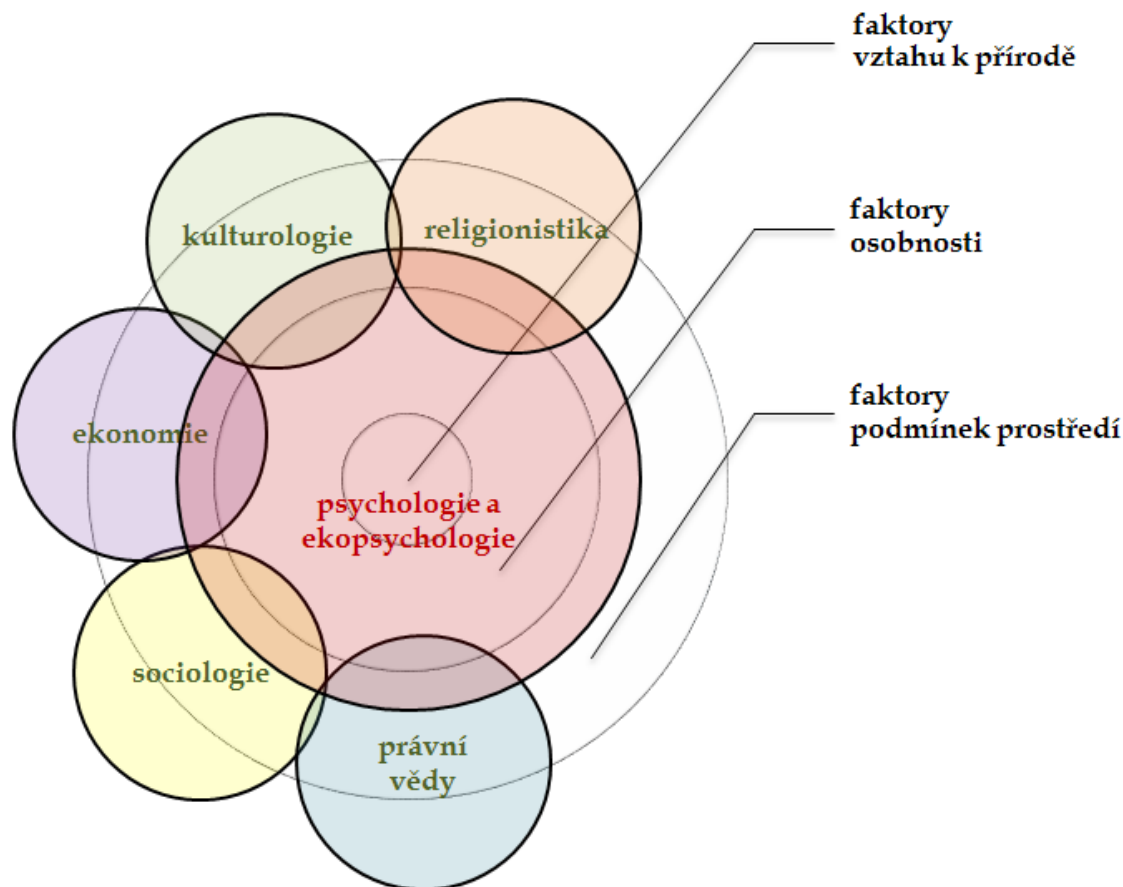

Schéma č. 4: Orientační mapa tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování jedince z hlediska oborů, které studují různé oblasti faktorů²⁹

Je zasněný? Občas si spálí oběd nebo možná vyklopí cisternu s benzínem do příkopu. Je nervózní? Možná se uklidňuje pitím kávy a kouřením, soláriem, rychlou jízdou, „shoppingem“ nebo exotickou dovolenou. Že ne, že medituje a prohlubuje své prožívání přítomnosti? Bude pak asi klidnější, při snižování svého duševního napětí spotřebuje méně než jiní lidé. A zajímá se o technické inovace? Možná si už instaluje tepelná čerpadla, omítá si interiér jílem a zavádí si na chalupě solární výhřev vody.

Faktory osobnosti, které ovlivňují chování člověka k životnímu prostředí, jsou tzv. vnitřní faktory ovlivňující environmentální chování (viz výše), stejně jako vztah

interindividuálně odlišný celek psychofyzických dispozic lidského individua (hledisko deskriptivní) a dále, že je to organizovaný celek duševního života člověka, funkčně relativně jednotný, samoregulující se systém (explanační hledisko).“ Balcar (1991: 13) píše, že psychologický pojem osobnosti „vyjadřuje vnitřní jednotu a strukturovanost obsahu duševního života lidského jedince, a to v daném okamžiku i v průběhu času, kdy jde o totožnost jedince po stránce duševní se sebou samým v různých obdobích a za různých okolností jeho života. Dalším znakem osobnosti je její individuální svéráz, psychologická odlišnost jedince od ostatních příslušníků jeho rodu.“

²⁹ Schematické zobrazení jen přibližně znázorňuje to, že předmětem studia společenskovedních disciplín jsou především vnější faktory, tedy podmínky prostředí, zato těžištěm studia psychologie a ekopsychologie jsou vnitřní faktory.

k přírodě. Ačkoliv je vztah k přírodě *de facto* součástí osobnosti, pro účely Orientační mapy faktorů ovlivňujících environmentální chování rozlišujeme obě skupiny faktorů – tedy faktory osobnosti a faktory vztahu k přírodě. Činíme tak proto, že v oblasti výzkumu jsou obě skupiny faktorů studovány do značné míry autonomně (jiné základní prameny, jiní autoři, jiný design výzkumných studií). Podobně stojí za to odlišit také intervence realizované v environmentální praxi, které směřují k faktorům osobnosti a k faktorům vztahu k přírodě (srv. rozdíl mezi specifickou a nespecifickou protidrogovou prevencí).

Volíme proto následující vymezení:

*Faktory osobnosti ovlivňující environmentální chování jsou vlivy charakterových vlastností, motivačních charakteristik (postoje a hodnoty), schopností a duševních nálad jedince na jeho chování k životnímu prostředí. S ohledem na autonomii tématu vztahu k přírodě ve vědeckém výzkumu i environmentální praxi je také v tomto konceptu mezi oběma oblastmi faktorů rozlišováno, a to s vědomím, že v rámci osobnosti člověka jsou obě oblasti faktorů úzce propojeny.*³⁰

Faktory osobnosti ovlivňují často environmentální chování neuvědomovaně. Nápadnými se stávají zejména ve chvílích, kdy se dostávají do konfliktu se vztahem k přírodě (viz dále) – kupříkladu když se šetrného ekologa zmocní cestovatelské touhy nebo když roztržité obdivovatelce rostlin uvadnou pro její „chronickou zapomnětlivost“ macešky.

Ekopsychologický výzkum se faktory osobnosti zabývá méně než podmínkami prostředí a vztahem k přírodě. Pozornost empirických studií se při studiu faktorů osobnosti zaměřuje především na to, jak na environmentální chování působí **životní hodnoty** jedince (stupnice hodnot,³¹ konzumerismus³²), **životní styl** (dobrovolná skromnost³³) a **vlastnosti osobnosti** (konformnost,³⁴ pohodlnost,³⁵ lokus kontroly³⁶).³⁷

Vliv vztahu k přírodě na environmentální chování

Vztah k přírodě není téma ledajaké: hraje významnou roli v environmentální výchově, vzdělávání a osvětě, píše o něm zelení myslitelé, je předmětem moralizujících apelů a důvodem ke kritice soudobé společnosti, inspiruje umělce a do rozvoje vztahu k přírodě jsou vkládány naděje jako do jednoho ze základních kamenů environmentální udržitelnosti. Přitom odborné reflexe, které popisují strukturu a dynamiku vztahu k přírodě, jsou v České republice vzácné. Zahraniční odborná

³⁰ Ačkoliv se nám snadněji kreslí dělicí čára mezi člověka a prostředí, je s ním člověk podobně neodlučitelně spjat, tak jako vztah k přírodě s osobností člověka.

³¹ Schwartz (1992).

³² Nickerson (2003).

³³ Fabiánová (2004).

³⁴ Nickerson (2003).

³⁵ Leonard, Barton (1981).

³⁶ Nickerson (2003).

³⁷ Hlubinnou reflexí vlivu charakteru osobnosti na environmentální chování se zabývá Pavel Skála (2009).

produkce na toto téma je výrazně rozsáhlejší³⁸ – nicméně doposud v ní převládají studie, které se vztahem k přírodě zabývají s důrazem na některou z dílčích otázek, především na environmentální postoje.³⁹ Chybí odborné práce, které by se pokusily popsat vztah k přírodě v jeho celistvosti (komplexnosti).

Vztah k přírodě přitom nelze zužovat na otázku často zkoumaných environmentálních postojů: environmentální chování ovlivňují také jiné *duševní děje, jevy, vlastnosti a stavy člověka, které jsou přímo zaměřeny na přírodu (mimolidský svět) a životní prostředí a které zde označujeme jako vztah k přírodě*.⁴⁰ Jsou různorodé, např. prožitek uvolnění v přírodním parku, dovednost vypěstovat brambory a stáhnout králíka z kůže, existenciální úzkost tváří v tvář ekologické krizi, rozšířené stavy vědomí spojené se zážitky v přírodě, animistické vnímání přírody v předškolním věku, vztek na strůjce lesní holoseče či spotřebitelská dilemata spojená s ideály ekospotřebitelství.

O vztazích lidí k přírodě vypovídá tzv. **charakteristika osobního vztahu k přírodě**: vyjadřuje, jakým způsobem lidé k přírodě a životnímu prostředí přistupují (environmentální potřeby a postoje) a jaké jsou při tom jejich duševní možnosti (schopnosti).⁴¹

Vztah k přírodě prokazatelně ovlivňuje environmentální chování.⁴² Mýlí se však ti, kteří věří, že „dobrý vztah k přírodě“ je zárukou šetrného chování k životnímu prostředí. Působí na něj již zmíněné faktory podmínek prostředí a osobnosti, a vliv vztahu k přírodě tak není absolutní:

Při třídění odpadků může hrát roli dostupnost odpadkového koše (prostředí), disciplinovanost a svědomitost člověka (osobnost) a jeho postoj k třídění odpadů (vztah k přírodě a životnímu prostředí). Při vypalování louky hraje roli představa souseda, který dotyčného s chutí „napráská“ na úřadě (prostředí), nostalgické vzpomínky na vypalování louky s dědou (osobnost) a slitování s lučným hmyzem (vztah k přírodě a životnímu prostředí).

Podrobněji je o vztahu k přírodě a životnímu prostředí pojednáno v dalších kapitolách.

Interakce v systému

Jak jsme již zmínili, soustava faktorů ovlivňujících environmentální chování jedince je dynamická a prochází tedy neustálým vývojem. Působení faktorů na environmentální chování je možné charakterizovat takto:⁴³

³⁸ Srv. Bell (2001).

³⁹ Viz např. Gardner, Stern (1996), Gifford (1997), Bell (2001), Bechtel, Churchman (2002), Nickerson (2003).

⁴⁰ Podrobně k vymezení Krajhanzl (2007).

⁴¹ Podrobněji viz kapitola *Stručné představení charakteristiky osobního vztahu k přírodě*.

⁴² Např. Gardner, Stern (1996), Gifford (1997), Nickerson (2003), Clayton, Opatow (2003), Bell (2001).

⁴³ Srv. s topologickou psychologií a vektorovou analýzou Kurta Lewina.

- (a) Různá intenzita působení faktorů na určité environmentální chování jedince** – některé faktory jsou slabší, jiné působí silněji. Intenzitu působení faktorů přitom ovlivňují ostatní faktory, které v daném momentě působí.

Příklad: Školní pedagožka jedné maloměstské školy ví, že zvířata ve velkochovech často trpí. Ráda by vzala děti na jatka, ale vzhledem k napjatým vztahům mezi školou a rodiči se bojí, co by to přineslo. Protože je nyní její obava silnější než její ekopedagogické přesvědčení, exkurzi na jatka odložila na neurčito.

- (b) Příznivé či nepříznivé působení ve směru chování šetrného k životnímu prostředí** – faktory se vzájemně například „sčítají“ a „odčítají“ („zesilují“ nebo „ruší“) a jejich výsledkem je určité chování.

Příklad: Paní učitelka Jirkovi ve škole říká, že hodné děti třídí odpadky a jemu se ty barevné popelnice líbí víc než ty plechové. Doma mu ale táta opakuje, že třídít je blbost a ať se kouká zabývat něčím užitečným. Dopadnout to tedy může tak, že Jirka ve škole třídí a doma ne – výčitky svědomí má ale tam i tam.

- (c) Faktory působí specificky, tedy s určitou intenzitou na určité chování** – síla a zaměření faktorů se mění v čase, podle jedince i podle chování.

Příklad: Kniha Skeptický ekolog Bjørna Lomborga byla pro Jirkova otce důvodem, proč začal mít spadeno na vše ekologické. Pro jiné lidi může být naštvání na autora při četbě provokativní knihy okamžikem, kdy se rozhodnou aktivně podporovat ekologické organizace. Přitom někoho taková kniha ovlivní zcela zásadně, druhého nepatrně, třetího vůbec ne.

Aplikace: podpora proenvironmentálního chování

Uvedený koncept *Orientační mapy tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování* zpřístupňuje komplexní pohled na problematiku. Ten lze aplikovat také v programech environmentální praxe, které se zabývají podporou proenvironmentálního chování. Komplexní pohled na faktory, které působí na chování lidí k životnímu prostředí, zvyšuje kvalifikovanost rozhodnutí v environmentální praxi a efektivitu podpory proenvironmentálního chování, například:

Požívat v obci další kontejnery na tříděný odpad, nebo rozjíždět pro-recyklační kampaň? Obnovit školní zahradu, nebo posílat školní třídy na zážitkovou školu v přírodě či programy environmentální výchovy? Lobbovat za státní subvence ekologickým výrobkům, propagovat biopotraviny billboardy či podporovat spolupráci mezi dodavateli biopotravin do hypermarketů?

Jak při praktické podpoře proenvironmentálního chování využít komplexní pohled na faktory, které toto chování ovlivňují? Postup lze stručně popsat čtyřmi kroky (podrobně viz Krajhanzl, Zahradníková, Rut, 2010):⁴⁴

(1) Výběr environmentálního chování, na které se program zaměřuje

⁴⁴ Dále McKenzie-Mohr, Smith (1999), Schmuck, Schultz (2002: 28–32), Gifford (1997: 54), Bechtel, Churchman (2002: 525).

Pro program určíme, na které environmentální chování se zaměří – bude to na vypalování trávy, jízdu autem po městě nebo nákup v lednu prodávaných rajčat? Kritériem pro určení chování, na které je program ve zvolené cílové skupině zacílen, může být celková ekologická stopa takového chování či úzeji produkce CO₂.

Důležité je, aby nedošlo k záměně cílů a metod projektu – rozdat do tříd tři sta informačních letáků o třídění odpadu není cílem, ale metodou.⁴⁵ Cílem může být zvýšit objem vytríděného odpadu na místní základní škole.

(2) Zmapování faktorů, které ovlivňují environmentální chování

Pozorováním, focus skupinou, anketou či kvantitativně zpracovaným dotazníkem je možné zkoumat, jaké faktory předurčují environmentální chování, tedy: co působí PRO (benefity) a PROTI zvolenému proenvironmentálnímu chování (bariéry)?⁴⁶

V 8.A., třídě s nízkým objemem separovaného odpadu, můžou PROTI třídění působit stejně tak nedostatek odpadkových košů, odpor učitelského sboru přenášející se na žáky či špatně značené nádoby s odpadem, jako slabá motivace žáků či antiökologické postoje „vůdců“ tříd. PRO třídění může působit příklad 8.B, která třídí „jako by nic“, kauza místní skládky, která víří veřejné mínění, ochota ředitele podporovat třídění a šest žáků školy, kteří mají o problematiku eminentní zájem a ve svém volném čase pomáhají v místním ekocentru.

(3) Zmapování potenciálu změny environmentálního chování

Určité faktory lze změnit snadno (srozumitelné cedulky na odpadkových koších) a některé o poznání hůře (antiökologické postoje třídních vůdců). Důležitým krokem je proto posoudit potenciál změny působení jednotlivých faktorů: jakým způsobem je možné proenvironmentální chování podpořit?

Obecně přitom platí, že ovlivňovat chování **změnou podmínek prostředí** je poměrně snadné (instalování nových košů, informační tabule). Šetrné chování k životnímu prostředí však často po návratu prostředí k původnímu stavu vymizí.⁴⁷

Podporovat změnu faktorů osobnosti, které ovlivňují environmentální chování, je odborně velmi náročné (systematická práce se změnou osobnosti u dospělých se podobá psychoterapii). Z etického hlediska je otázka, na jaké bázi spolupráce může k takové intervenci dojít, neboť práce se změnou osobnosti by se měla díť se souhlasem dotyčného. Poněkud jiná je situace v případě

⁴⁵ přestože s pochybnou efektivitou (viz kapitola II.F *Environmentální postoje a environmentální vědomí*).

⁴⁶ srv. Kollmus, Agyeman (2002).

⁴⁷ Člověk například separuje odpad v zaměstnání, kde všichni třídí a koše na plasty a papír mají v každé kanceláři. Po nástupu do dalšího zaměstnání, kde jsou koše jen v recepci a kolegové mají k separaci o poznání lhostejnější přístup, řada lidí třídít přestane.

výchovy dětí – společnost očekává od vychovatele při jeho práci s dětmi předškolního a školního věku určité formování osobnosti dítěte.

S aktivitami podporujícími změnu vztahu k přírodě se můžeme setkat především v environmentální výchově, vzdělávání a osvětě. Ačkoliv tyto intervence nejdou zpravidla do takové hloubky jako práce s osobností, je také zde potřebná určitá metodická připravenost. Podobně jako práce s osobností jsou aktivity podporující změnu vztahu jedince k přírodě příslibem dlouhodobějšího proenvironmentálního chování.⁴⁸

(4) Určení postupu k podpoře proenvironmentálního programu

Jak realizovat podporu proenvironmentálního chování? Určení účinného postupu vyplývá z předchozích kroků: právě faktory, které ovlivňují vybrané environmentální chování nejvýznamněji a které jsou zároveň nejsnáze ovlivnitelné, jsou pro program směřující k podpoře proenvironmentálního chování nejzajímavější.

Například pokud špatně označené koše ze zmíněné třídy opravdu ovlivňují jejich používání, není nic snazšího než vytisknout srozumitelné a poutavé označení. Pokud na popiscích košů až tolik nezáleží, ale učitelskému sboru půjde snadno vysvětlit, proč budeme třídít i hliník a biodpad, bude dobré začít právě tady.

Shrnutí

Environmentální chování lidí je ovlivňováno bezpočtem faktorů. Představený koncept *Orientační mapy tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování* nabízí základní orientaci ve složité a dynamicky se vyvíjející problematice. Může sloužit jako vodítko, které usnadňuje vyhledávání odborných pramenů, umožňuje přehledně a komplexně mapovat environmentální chování v různých oblastech a přispívá k systematizaci, efektivnímu zacílení a spolupráci mezi organizacemi při environmentálně výchovných, vzdělávacích a osvětových aktivitách.

Čtyři kroky ke kvalitní přípravě programu environmentální výchovy se dají shrnout slovy: zacílit, zmapovat stav, zmapovat potenciál a určit postup (podrobně viz Krajhanzl, Zahradníková, Rut, 2010). V nadsázce lze odkázat na uplatnění obecných a nepsaných principů, které jsou často v environmentální praxi dodržovány:

Uvažujme o celku. Poznávejme vazby v (eko)systému.

Jednejme tam, kde je to potřebné a možné.

Počínejme si odpovědně a s respektem ke všem, kterých se to týká.

⁴⁸ Bechtel, Churchman (2002: 525).

VÍCEDIMENZIONÁLNÍ POJETÍ VZTAHU K PŘÍRODĚ

V předchozí kapitole jsme si ukázali, že environmentální chování člověka ovlivňují tři oblasti faktorů: podmínky prostředí, osobnostní vlivy a vztah k přírodě.

Termín vztah k přírodě je všeobecně používán v mnoha nesourodých významech (Krajhanzl, 2007). V odborných i laických debatách se lze setkat s několika koncepty, které se pro popis vztahu jedince k přírodě používají. V následujících kapitolách podáváme jejich přehled a sledujeme přitom možnosti (a také limity) těchto konceptů pro porozumění vztahu k přírodě. Používáme přitom autorskou klasifikaci rozlišující jednodimenzionální a vícedimenzionální pojetí vztahu k přírodě:

Jednodimenzionální koncepty popisují vztah jedince k přírodě pomocí jedné dimenze, která je dichotomní nebo bipolární. Pro jednodimenzionální popis vztahu jedince k přírodě se používají například koncepty odcizení přírodě, ekogramotnosti nebo hypotézy biofilie, které jsou popsány v kapitolách I.D.1-3 *Jednodimenzionální pojetí vztahu k přírodě*.

Vícedimenzionální koncepty charakterizují vztah jedince k přírodě prostřednictvím několika dimenzí. V této práci pojednáváme o konceptech environmentální identity, environmentální inkluze, autorském konceptu charakteristiky osobního vztahu k přírodě (který zde stručně představen a podrobně rozpracován v druhé části práce) a skupině konceptů, které označujeme jako variaci KAB modelu. Přehledem konceptů vícedimenzionálního pojetí pokračujeme na následujících stranách, v kapitolách I.C.1-3.

Stručné představení *charakteristiky osobního vztahu k přírodě*

Anotace

V této kapitole představujeme vícedimenzionální autorský koncept pěti charakteristik osobního vztahu k přírodě, které slouží k odbornému popisu lidských vztahů k přírodě. Dokládáme zde, že lidský vztah k přírodě je příliš složitou charakteristikou osobnosti na to, aby ji bylo možné vyjádřit jednodimenzionálně, tedy prostřednictvím jedné dimenze (např. kladný - záporný vztah k přírodě). V závěru kapitoly se zabýváme otázkou, proč je důležité v oborové teorii i praxi rozlišovat mezi uvedenými charakteristikami vztahu k přírodě.

Klíčové termíny

charakteristiky vztahu k přírodě, potřeba kontaktu s přírodou, schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou, environmentální senzitivita, obecný postoj k přírodě, environmentální vědomí

Mnoho lidí se rádo rozpovídá o svém vřelém vztahu k přírodě. Zahrádkář, turista, přírodovědec, lesník, pastevec, malíř-krajinář, outdoorový sportovec, ekologický aktivista i cestovatel do divoké přírody. Stačí je chvíli poslouchat a člověka napadne, že každý mluví o něčem trochu jiném.⁴⁹

Je až překvapující, že pro popis vztahu k přírodě zatím v České republice není k dispozici sdílený oborový jazyk (pojmosloví), který by umožňoval srozumitelnou a jasnou komunikaci o otázkách spojených se vztahem k přírodě. Protože funkční pojmosloví (terminologii) považují za podstatnou podmínku rozvoje jakéhokoliv oboru, vytvořil jsem během uplynulých sedmi let koncept charakteristiky osobního vztahu k přírodě, která nabízí pojmosloví pro orientaci v problematice vztahu k přírodě. S pomocí tohoto pojmosloví je možné popisovat a srovnávat osobní vztahy lidí k přírodě,⁵⁰ jeho součástí je původní koncept pěti základních **charakteristik osobního vztahu k přírodě**, které reflektují různé oblasti vztahu k přírodě a pojmenovávají je takto: potřeba kontaktu s přírodou, schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou, environmentální senzitivita, obecný postoj k přírodě a environmentální vědomí.

⁴⁹ Krajhanzl (2007).

⁵⁰ V kapitole II.A *Předmluva k druhé části: východiska, metody a zdroje charakteristiky osobního vztahu k přírodě* popisují, jak charakteristika osobního vztahu k přírodě vznikala, z čeho vychází a jaké metody jsem při jejím vytváření použil. V dalších kapitolách pojednávám o jednotlivých charakteristikách vztahu k přírodě podrobně, s potřebným pojmovým vymezením, odkazem na nejvýznamnější poznatky teoretických a empirických studií, s ilustračními citacemi z beletrie, environmentalistických textů a současné sociální reality.

Potřeba kontaktu s přírodou

Člověk s vyšší **potřebou kontaktu s přírodou** hledá způsoby, jak být co nejvíce v přírodě a jak být co nejvíce s přírodou. Příroda ho přitahuje a láká, čas od času cítí nutkání po kontaktu s ní. Chodí ven, kdy může, jezdí na výlety, cestuje a podniká výpravy, možná si buduje nějaké obydlí v přírodě nebo se za přírodou i stěhuje.⁵¹ S přírodními prvky se setkáme u něj doma, s přírodní tematikou v knihovně a s přírodními scénériemi na stěnách bytu nebo na ploše počítače.⁵² Pokud se takovému člověku nedostává potřebného kontaktu s přírodou, bývá neklidný a nesoustředěný⁵³ a ve svých plánech či fantaziích zabíhá do chvil, kdy do přírody opět vyrazí, vrací se ke svým minulým zážitkům. Člověkem s vyšší potřebou kontaktu s přírodou může být stejně tak víkendový chatař jako tramp, máchovský poutník stejně jako terénní cyklista, houbař zajíždějící autem do lesa, horolezec, výtvarník-krajinář i myslivec.

Člověk s nižší potřebou kontaktu je vůči pobývání v přírodě lhostejný. Příroda ho „netáhne“ – pokud v ní přece jen tráví čas, je to kvůli manželce, kamarádům, výdělku či zlepšování fyzické kondice.

Potřebu kontaktu s přírodou najdeme (kromě jiného) v pozadí turistických a sportovních aktivit v přírodě, chatařství a chalupářství, stěhování se z měst, myslivosti nebo třeba Klubu českých turistů.

Schopnosti a dovednosti pro kontakt přírodou

Se setkáváním s přírodou souvisí také určité schopnosti, i těmi jsou lidé obdařeni v různé míře. Člověk s vyšší úrovní **schopností a dovedností pro kontakt s přírodou** si v přírodě (a s přírodou) umí poradit. Umí se dobře pohybovat lesnatým terénem (což není u mnoha současných lidí zdaleka samozřejmostí), umí v přírodě pobývat několik dní, rozdělá oheň, ví, co jíst a co ne, co dělat za bouřky a kde si nachystat nocleh. Je zvyklý na různé počasí a běžné venkovní teploty. Pro kontakt s přírodou je vybavený tělesně (pohybově, smyslově, fyziologicky), emočně a intelektově – svými schopnostmi, dovednostmi i poznatky. V přírodě se cítí přiměřeně klidně a uvolněně, protože s ní své zkušenosti. Umí si v ní odpočinout a ví, na co si dát pozor. Ovládá základy dovedností pro pěstitelství a chovatelství.

Člověk s nízkou úrovní schopností a dovedností pro kontakt s přírodou není na prostředí lesů, hor a luk adaptovaný. V přírodě se stresuje nereálnými nebezpečími, ledasčeho se štítí a pobývání v přírodě pro něj znamená nepříjemnou ztrátu pohodlí.⁵⁴ Své slabé předpoklady pro kontakt s přírodou může kompenzovat sofistikovaným outdoorovým oblečením a dalším vybavením pro pobyt v přírodě, které mu umožňuje zvládnout i běžné situace, které by pro něj jinak byly příliš náročné.

⁵¹ O psychologických profitech pobývání v divočině Kaplan, Talbot (1983).

⁵² Různé druhy kontaktu s přírodou viz Kahn (1999), kapitola II.B *Potřeba kontaktu s přírodou*.

⁵³ Proč lidé vyhledávají kontakt s přírodním prostředím? Srv. teorie přetížení, teorie „arousal“, teorie vyčerpání a zotavení, viz Bell (2001), Bechtel, Churchman (2002), Gifford (1997).

⁵⁴ Bixler, Floyd (1997).

Vysoká úroveň schopností a dovedností pro kontakt s přírodou je ideálem pro skauting, ligu lesní moudrosti (Woodcraft), cvičení v přírodě vojenských nadšenců či praktické kurzy a příručky bojových jednotek o tom, jak přežít v divočině.

Environmentální senzitivita

Zatímco schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou bývají výkonově zaměřené a spojené s dovednostmi a odolností, environmentální senzitivita vystihuje rozdíl mezi lidmi v hloubce jejich prožívání kontaktu s přírodou. Jako charakteristika vyjadřuje různou míru lidské všímavosti k okolní přírodě. Pozornost člověka s vyšší **environmentální senzitivitou**⁵⁵ přitahuje okolní příroda, zajímá ho, někdy až pohlcuje.⁵⁶ Spatří a uslyší to, co mnozí mýjejí, ucítí a pocítí to, o čem druzí nemívají ponětí. Zatímco strom bude pro méně environmentálně senzitivního člověka jen obyčejným stromem, pro environmentálně senzitivního představuje celou řadu podnětů a vjemů: přírodovědně postřehne celou řadu detailů, těší se škálami barev a světél, unáší se symfonií šumění listů či pociťuje ježení vlasů v zátylku prouděním „energie“. Na přírodu se umí vyladit, ona si bere jeho pozornost a na oplátku mu dává celou řadu prožitků a zážitků – někomu intelektových, jinému estetických či spirituálních, přičemž celou řadu podnětů a vjemů si umí zpětně vybavit. Přírody si většinou všímá i v nepřírodním prostředí, jako například ve městě. Je vnímavý ke kráse zdravé přírody i k jejím zraněním a bolestem.

Člověk s nízkou environmentální senzitivou si ze svého okolí vybaví jen málo přírodních detailů. Má potíže se na přírodu soustředit – myšlenky a pocity ho vedou jinam.

Environmentální senzitivita se po staletí projevuje v přírodním mysticismu a v umění (krajinomalba, přírodní lyrika), v současné době například v rostoucím zájmu o krajinu, poutnictví, bioregionalismus a geomancii.

Environmentální vědomí

Ne všichni lidé vnímaví k blízké přírodě jsou i svým chováním šetrnější k životnímu prostředí, v jeho lokálním měřítku i globální šíři. Člověk s vyšším **environmentálním vědomím**⁵⁷ je motivovaný pro ochranu přírody a životního prostředí. Hledá způsoby, jak se chovat k přírodě ohleduplněji,⁵⁸ a osvojuje si celou řadu proenvironmentálních návyků – například třídí odpad, omezuje svoji spotřebu vody a energie a svými nákupy podporuje environmentálně šetrné produkty. Člověka s vyšším environmentálním vědomím pravděpodobně neuslyšíte bagatelizovat zhoršování

⁵⁵ V literatuře se lze setkat s celou řadou rozličných vymezení environmentální senzitivity. Zde je definována jako vnímavost a všímavost k přírodnímu světu, která vzniká z tendence pozornosti (jedince) být tímto světem přitahována.

⁵⁶ Srv. Metzger, McEwan (1999).

⁵⁷ Srv. Takala (1991), Bechtel (1997), Schmuck, Schultz (2002).

⁵⁸ Tzv. environmentální identita (environmental identity), např. Susan Clayton *Environmental Identity: A conceptual and an Operational Definition*, in Clayton, Opatow (2003).

životního prostředí.⁵⁹ Sám si uvědomuje souvislost mezi svým chováním a stavem životního prostředí. Znečištění, vymírání druhů a ohrožení přírodních cyklů planety vnímá jako nežádoucí. Snaží se spíše přispívat k řešení těchto problémů než je vytvářet.⁶⁰

Pro člověka s vysokým environmentálním vědomím není ochrana přírody jen otázkou jeho intelektového zájmu, ale také jeho emocí⁶¹ – pociťuje smutek nad devastací přírodního prostředí, soucítí s trpící přírodou a v současné době pravděpodobně prožívá určité obavy z environmentální budoucnosti. Ve svých potřebách se umí kvůli ochraně životního prostředí do určité míry uskromnit. Někdy se aktivně zapojuje do veřejných aktivit ochrany přírody nebo podporuje politické programy směřující k větší ochraně životního prostředí.⁶²

Člověk s nízkým environmentálním vědomím je k ochraně přírody lhostejný. Neváhá s aktivitami, které životní prostředí poškozují, a v horším případě se může vůči ochraně životního prostředí ostře vymezovat.

Environmentální vědomí se projevuje ve veřejném prostoru ve formě organizované ochrany přírody a životního prostředí, ekologického aktivismu a environmentalismu.

Obecný postoj k přírodě

Pátá základní charakteristika vztahu k přírodě je obecnější než ty předchozí. Je jí **obecný postoj k přírodě**, který je možné typově rozlišovat kupříkladu na panský, správcovský, partnerský, náboženský, hostilní apod.⁶³ Každý z těchto typů postoje k přírodě lze popsat prostřednictvím dvou dílčích charakteristik – dominancí či submisí vůči přírodě a spřízněností (afiliace) či nepřátelstvím (hostilita) k přírodě.⁶⁴ Obecný postoj k přírodě se projevuje jako obecné přesvědčení o tom, jaká je role přírody ve vztahu k člověku a jaké je postavení člověka vůči přírodě. V sociální sféře je možné se s tématy postojů k přírodě setkat především v akademické debatě – v oblasti environmentální filosofie, etiky a sociologie. V běžném životě jsou tato témata jen málokdy explicitně reflektována.

Tato poslední charakteristika má vztah k předcházejícím čtyřem, který je složitější, než by se mohlo zdát. Zajisté neplatí přímá úměra mezi postojem k přírodě a dalšími charakteristikami – nemálo lidí cítí určité sympatie vůči přírodě, která je přitom jen u někoho spojena se zvýšenou potřebou kontaktu s přírodou či ještě vzácněji s vyšší úrovní environmentálního vědomí. Obecný postoj k přírodě spíše vyjadřuje, jak konkrétní člověk o přírodě smýšlí, jak k ní ve svém životě obecně přistupuje.

⁵⁹ Srv. *Human reactions to environmental Hazards: perceptual and cognitive processes*, in: Gardner, Stern (1996).

⁶⁰ Tzv. environmentální odpovědnost (environmental responsibility), viz např. Kals, Montada (1994).

⁶¹ Srv. Kals, Maes *Sustainable Development and Emotions*, in: Schmuck, Schultz, 2002.

⁶² Clayton, Opatow (2003).

⁶³ viz např. Franěk (2003).

⁶⁴ Krajhanzl (2004).

Rozmanitost a rozpornost lidských vztahů k přírodě

Na první pohled je patrné, že mezi lidmi existují rozdíly v jejich vztahu k přírodě. Z uvedených pěti základních charakteristik přitom vyplývají dva podstatné závěry:

Zaprvé, vztah člověka k přírodě nelze vyjádřit „jedním slovem“, jednodimenzionálně, např. nelze říci, že někdo „je odcizený od přírody“ či „není odcizený“, „má blízký vztah k přírodě“ či „je přírodě vzdálený“. Skutečnost je o něco složitější, a také zajímavější – v popisu vztahu jedince k přírodě je potřebné reflektovat více dimenzí, kupříkladu ty zde uvedené.

Zadruhé, je zřejmé, že ne každý, koho to ve volném čase „táhne do přírody“, životní prostředí také prakticky chrání. Jak je to se vzájemnou závislostí dalších charakteristik?

Pro názornost si zkusme představit, že by se sešli lidé uvedení v příkladech jednotlivých charakteristik:

Chatař jako příklad člověka, který chce být v přírodě, tedy příklad potřeby kontaktu s přírodou.

Voják vycvičený pro přežití v náročných přírodních podmínkách jako příklad člověka, který umí být v přírodě a s přírodou, tedy příklad schopností a dovedností pro kontakt s přírodou.

Přírodní básník jako příklad člověka, který intenzivně vnímá okolní přírodu, příklad environmentální senzitivity.

Ochránce přírody jako příklad člověka, který chrání přírodu, tedy příklad environmentálního vědomí.⁶⁵

Je zřejmé, že tito lidé se ve svém vztahu k přírodě liší. Je možné se ptát:

Má každý přírodní básník schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou srovnatelné s vycvičeným vojákem? Je voják vycvičený pro přežití v divočině ohleduplný k přírodě stejně jako ochránce přírody? Láká to každého ochránce životního prostředí do přírody tak často jako chataře? Atd.

Uvedené charakteristiky osobního vztahu k přírodě jsou velmi často ve vzájemné disproporcii, za vzácné naopak můžeme považovat krajní případy, kdy je buď vysoce rozvinuto všech pět charakteristik (jakýsi přírodní ideál?) nebo se všechny pohybují na minimální úrovni. Disproporce mezi charakteristikami vztahu k přírodě, kterou můžeme označit za rozpornost vztahu k přírodě, je přitom z hlediska environmentální udržitelnosti a environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty velmi zajímavá.

Pro názornost stojí za to uvést několik ilustračních příkladů vytvořených studenty psychologie:⁶⁶

⁶⁵ Pátá charakteristika je dvojdimenzionální a hůře by se s ní v tomto příkladu pracovalo. Podrobně bude zmíněna v dalších kapitolách.

⁶⁶ Studentům katedry psychologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy jsem zadal cvičení v rámci výběrového kurzu *Osobní vztah člověka k přírodě*. V zadání jim byla předložena charakteristika imaginárního jedince, který byl vyjádřen výhradně určitou úrovní čtyř základních charakteristik vztahu k přírodě. Pro každou charakteristiku byla použita pětibodová stupnice (vysoká úroveň, spíše vyšší úroveň, střední úroveň, spíše nižší úroveň, nízká úroveň). Studenti následně ve svém cvičení fabulovali, jaký člověk by takové charakteristice osobního vztahu k přírodě odpovídal (viz následující tři příklady).

První příklad pro ilustraci⁶⁷

Vytvořený pro vztah jedince k přírodě, který je charakterizován takto: vysoká potřeba kontaktu s přírodou, spíše nižší schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou, nízká environmentální senzitivita, střední úroveň environmentálního vědomí.

Člověk, který vášnivě miluje přírodu a často o ní mluví, nevydrží bez ní ani chvíli; pokud je nucen bydlet ve městě, má byt plný květin a dalších přírodnin (kterým ale bohužel moc nerozumí, proto mu občas nějaká květina uschne nebo uhnije), na stole má kalendář s fotkami krajin, vlastní domácí zvíře / zvířata, ale je to podobné jako v případě květin, občas nějaké zvířátko pojde nedostatkem či nevhodností stravy.

Na dovolenou jezdí výhradně do přírody, ale ne pod stan, natož pod širák, lépe do nějakého hotýlku nebo penzionku s určitým servisem – aby se mohl kochat přírodními krásami a nemusel se starat o takové banality, jako např. kde si usuší věci, když zmokne, kde se večer umyje, co bude k jídlu apod.

Cestuje většinou s cestovní kanceláří nebo alespoň s textovým průvodcem, protože sám není moc všímavý. Kdyby mu někdo neřekl, na co se má v přírodě zaměřit a kam se podívat, tak by si toho vlastně ani nevěštl a výlet by podnikl zbytečně; proto si rád nechá poradit, na co se má kouknout, co je důležité a krásné (resp. se někomu jinému zdá důležité a krásné).

Co se týče chování k přírodě a v přírodě – chová se slušně, pokud ho to nijak zvlášť neomezuje, tzn. že např. třídí odpad, pokud s ním ovšem nemusí chodit příliš dlouhou cestu k popelnici apod., jeho motivace pro ochranu přírody je spíše antropocentrická, tzn. že hájí práva přírody pro člověka – aby byly přírodní krásy zachovány pro člověka a ne pro přírodu samotnou.

Druhý příklad pro ilustraci⁶⁸

Vytvořený k charakteristice: nízká potřeba kontaktu s přírodou, spíše vyšší schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou, spíše nižší environmentální senzitivita, vysoké environmentální vědomí.

Na monitoru PC má jako pozadí obrázek demonstrantů před atomovou elektrárnou. Do přírody nejezdí – ve městě se dá dělat taky spousta zajímavých aktivit. Chodí do kurzu přežití v divočině, kde se zatím naučil docela obstojně zacházet s nožem. Má dobré orientační schopnosti, jen tak někde by nezabloudil. Nosí s sebou krabičku poslední záchrany, co kdyby se někdy hodila. Rád chodí na horolezeckou stěnu. Když jede vlakem, všímá si okolí a více se mu líbí krajina původní než uměle přetvořená člověkem, není ale schopen popsat nějaký detail krajiny, který by ho během cesty zaujal. Tak to nějak všechno splývá dohromady. Nejezdí autem a nelétá letadlem, když už tak MHD nebo vlak, má rád kolo, rád se projde a spoléhá hlavně na vlastní síly. Doma i v práci separuje odpad. Chodí na ekologické mítinky, svou přítomností vyjadřuje podporu pro dobrou věc.

⁶⁷ Autorka Petra Průchová.

⁶⁸ Autor Petr Balous.

Třetí příklad pro ilustraci⁶⁹

Vytvořený k charakteristice: spíše vyšší potřeba kontaktu s přírodou, nízké schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou, vysoká environmentální senzitivita, spíše nižší environmentální vědomí.

Třetí portrét mi sedí na nějakého malíře. Kontakt s přírodou potřebuje, ale přiměřený. Do přírody zajde, když ho kupříkladu ovane léto, chce ten dojem mermomocí zachytit, a tak vyrazí. Stačí mu málo. Obraz, náladu a ducha místa si „vyfotí“ do své mysli a utíká honem honem k plátnu. Kdyby se mělo stát to, že by nedej Bože musel v přírodě zůstat, bez konzervy, kompasu, stanu by to nezládl... prostě do skautu nechodil, na chalupě oheň bez podpalovače nerozdělal a slunko snad asi zapadá na západě... Roztržitý umělec, kombinace Exupéryho Malého prince a nějaké éterické víly, co žije ze vzduchu. Umělcova duše je schopna postihnout nejjemnější detail krajiny, obraz okolí je špikován každým sebedrobnějším vjemem. Muchomůrka jako šátek Ferdy Mravence, šiška připomínající pásovice nebo ploník imitující periskop. Všechno něco znamená, všechno má svoje místo. Environmentální vědomí nemá v proudu asociací, obrazů, představ a prudkých pohnutí mysli dostatek místa. Obal od terpentýnu patří tak daleko, přesně tam, aby nová myšlenka stačila přistát na plátně, a proto, když se nějaký ekologický počín povede, nebude se zlobit... Panta rhei.

Uvedené příklady ilustrují různorodost vztahů lidí k přírodě. Nepřímo tak dokládají, jak zkreslující mohou být jednodimenzionální pojetí vztahu k přírodě (např. spříznění vs. odcizení). Jednodimenzionální pojetí svou všeobecností zastírají naznačené dimenze vztahu k přírodě a přehlízejí mezi lidmi dnes tak rozšířenou vnitřní rozpornost vztahu k přírodě. Zásadním nedostatkem těchto jednodimenzionálních pojetí přitom je, že selhávají v popisu běžných vztahů lidí k přírodě – kupříkladu kolik lidí je dnes motivováno pro pobývání v přírodě (vyšší potřeba kontaktu s přírodou) a přitom ochranu životní prostředí bere jen málo v potaz (nižší environmentální vědomí).⁷⁰ Jak tuto rozpornost vyjádřit na ose mezi spřízněním s přírodou a odcizením přírodě?

V oborové debatě je naopak potřebné hovořit o osobních vztazích lidí k přírodě konkrétně, specificky – tedy nezbytně s upřesněním, co si mluví pod obecnými termíny jako je „kladný vztah k přírodě“ nebo „odcizení“ představuje, o jakých konkrétních postojích, schopnostech či právě charakteristikách je tu řeč. Společné porozumění klíčovým pojmům je podmínkou produktivní práce, a také smysluplné oborové komunikace.

Pro environmentální výchovu, vzdělávání a osvětu může z uvedeného vyplývat několik otázek:

Jaký metodický přístup, výuková technika či pracovní pomůcka rozvíjí jakou charakteristiku? Bude konkrétní hra v přírodě spíše rozvíjet například environmentální senzitivitu, či environmentální vědomí?

Je rozvíjena opravdu ta charakteristika, kterou si autoři programu přejí rozvíjet?

⁶⁹ Autorka Ivana Rýparová

⁷⁰ Srv. Výzkum odcizování člověka přírodě: Závěrečná zpráva (Strejčková a kol., 2006).

Jakým způsobem je možné efektivitu programu evaluovat, jak vyhodnocovat, zda rozvíjejí to, co si autoři předsevzali?

A jaké metodické a didaktické postupy jsou nejúčinnější pro rozvoj jednotlivých charakteristik vztahu k přírodě?

Pokud bychom si nekladli takové otázky, mohli bychom jednoho dne se dočkat nepříjemného překvapení – to když bychom zjistili, že naše programy, které mají za cíl podporu environmentálně udržitelného chování, ve skutečnosti vychovávají jiný druh obdivovatelů a milovníků přírody, než bychom si pravděpodobně přáli – rodiny stavějící takřkajíc kvůli dětem domy na satelitních předměstích, lesní cyklisty a přátele přírodního adrenalinu, turisty putující do „skutečně divoké přírody“ na druhý konec světa.

O návrat k přírodě by se v takovém případě v určitém slova smyslu jednalo – o cestu k environmentální udržitelnosti stěží.

Environmentální inkluze, environmentální identita

Anotace

Přehledová kapitola představuje dva koncepty vztahu k přírodě, které stejně jako autorská charakteristika osobního vztahu k přírodě vystihují lidský vztah k přírodě vícedimenzionálně. Environmentální inkluze od Wesleyho P. Schultze rozeznává tři komponenty: spojenost s přírodou, přízeň vůči přírodě a závazek chránit přírodu. Susan Clayton a Susan Opatow rozlišují ve svém konceptu environmentální identity mezi identitami vzniklými v sociálním prostředí a identitami vzniklými kontaktem s přírodou.

Klíčové termíny

environmentální inkluze (environmental inclusion), environmentální identita (environmental identity)

Při pročitání knih a studií, které reflektují psychologické aspekty osobních vztahů lidí k přírodě, lze napočítat více než dvě desítky témat a podtémat (srv. Saunders, 2003). Oblasti výzkumu jsou přitom poměrně izolované: badatelé se často věnují svému úzce zaměřenému tématu (kupříkladu frekvenci pobytu v přírodě či postojům veřejnosti k recyklaci odpadu) a jiné oblasti vztahu k přírodě prakticky nezmiňují. Publikované poznatky tak postrádají zasazení do kontextu vztahu k přírodě a v oborovém výzkumu vznikají tematické linie, které vytvářejí průnik jen ve vzácných případech.⁷¹

Príspevkem k syntéze různých oblastí vztahu k přírodě proto mohou být studie, které spojují více témat do jednoho konceptu a předznamenávají integrující pohled na problematiku. **Environmentální inkluze** (environmental inclusion) Wesleyho P. Schultze a **environmentální identita** (environmental identity) Susan Opatow a Susan Clayton jsou koncepty,⁷² které jsou si podobné svým vícedimenzionálním pojetím problematiky. Společně s charakteristikou osobního vztahu lidí k přírodě je možné je klasifikovat jako **vícedimenzionální koncepty vztahu k přírodě**.

⁷¹ Výjimkou jsou například studie významných životních zkušeností (significant life experiences, přehled Chawla 2001, Kulhavý, 2009) či vlivu emocí na proenvironmentální chování (Kals, Maes 2000).

⁷² Celá řada modelů byla aplikována pro porozumění vzniku proenvironmentálního chování: teorie odůvodněného jednání (theory of reasoned action, Fishbein, Ajzen, 1975), teorie plánovaného chování (theory of planned behavior, Ajzen, 1985), teorie aktivace normy (norm-activation theory, Schwartz, 1977) a další (viz Příloha F *Vybrané modely proenvironmentálního jednání*). Tyto modely však kromě environmentálních postojů a vědomí neberou v úvahu jiné dimenze vztahu k přírodě (např. ty, které v této práci označujeme jako environmentální senzitivitu či potřebu kontaktu s přírodou).

Environmentální inkluze: skrze intimitu k ochraně

Wesley P. Schultz (2002) uvádí svůj koncept jako model „psychologie vztahů člověk-příroda“, který reflektuje „implicitní spojení mezi self-nature“ (2002: 61). Model vychází z literatury o mezilidských vztazích, o problematice self⁷³ a souboru sociálně psychologické literatury zaměřené na ochranu přírody. Environmentální inkluze se skládá ze tří komponent, které dohromady tvoří „celkový rámec pro porozumění vztahu člověk-příroda“:

Spojenost s přírodou (connectedness with nature) vystihuje „míru, v níž jedinec zahrnuje přírodu do své kognitivní reprezentace self.“ U lidí, kteří se vnímají jako součást přírody, se kognitivní reprezentace jejich self a přírody značně překrývá (viz schéma č. 5).

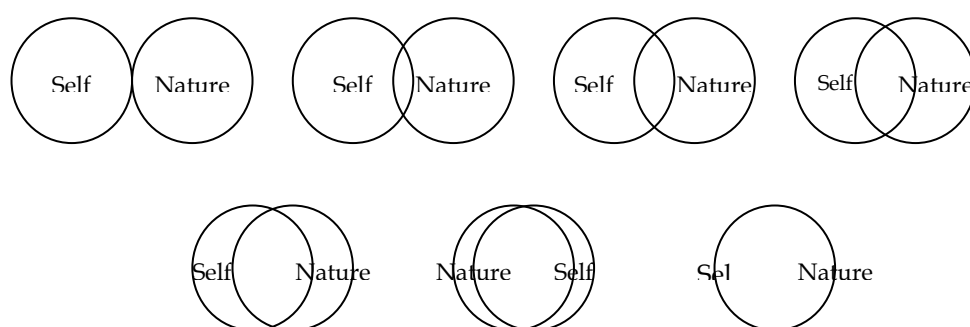

Schéma č. 5: Škála inkluze přírody v self (inclusion of nature in Self)
(dle Schultz, Schmuck, 2002: 72)

Přízeň vůči přírodě (caring for nature) je afektivní dimenzí environmentální inkluze. Kontakt s přírodou je prožíván jako intimní, a takový vztah vzniká častým pobytem v přírodě.⁷⁴ Podle autora vede citová náklonnost k přírodě k vyhledávání kontaktu s přírodou, jejímu bezprostřednímu poznání a následně k závazku přírodu chránit.

Behaviorální dimenzí vztahu je **závazek chránit přírodu** (commitment to protect nature). Vyjadřuje ochotu člověka investovat svůj čas a prostředky do vztahu s přírodou a chovat se šetrně k životnímu prostředí.⁷⁵

⁷³ Jmenovitě odkazuje na výzkum mezilidských vztahů (Aron, Aron, 1991; Berscheid, Reis, 1998; Sternberg, Barnes, 1988) a příspěvky k problematice self (Markus, 1977; Markus, Kitayama 1991).

⁷⁴ Autor odkazuje na koncept emoční náklonnosti k přírodě (emotional affinity towards nature; Kals, Maes 2002).

⁷⁵ Schultz poukazuje na možnost operacionalizovat behaviorální komponentu prostřednictvím *General Ecological Behavior Scale* (Škála obecného ekologického chování, více Kaiser, Biel 2000; Kaiser, Wölfling, Fuhrer 1999).

Wesley Schultz uvádí, že komponenty jsou ve svém rozvoji vzájemně podmíněné: ze *spojenosti s přírodou* vychází *přízeň k přírodě* a ta posléze přerůstá do *závazku chránit přírodu* (viz schéma č. 6). Pozornost si zaslouží podobnost nastíněného modelu s široce rozšířeným KAB modelem, který se skládá také ze tří komponent: kognitivní (K – knowledge), afektivní (A – attitudes) a behaviorální (B – behavior).⁷⁶ Přestože se u KAB modelu od 70. let na základě empirických ověření nepředpokládá korelace mezi komponentami, dosavadní Schultzův výzkum korelací mezi třemi komponentami environmentální inkluze vykazuje. Model tedy čeká zevrubnější odborná debata – především pro tvrzení o kauzální provázanosti komponent budou potřebná další empirická šetření.

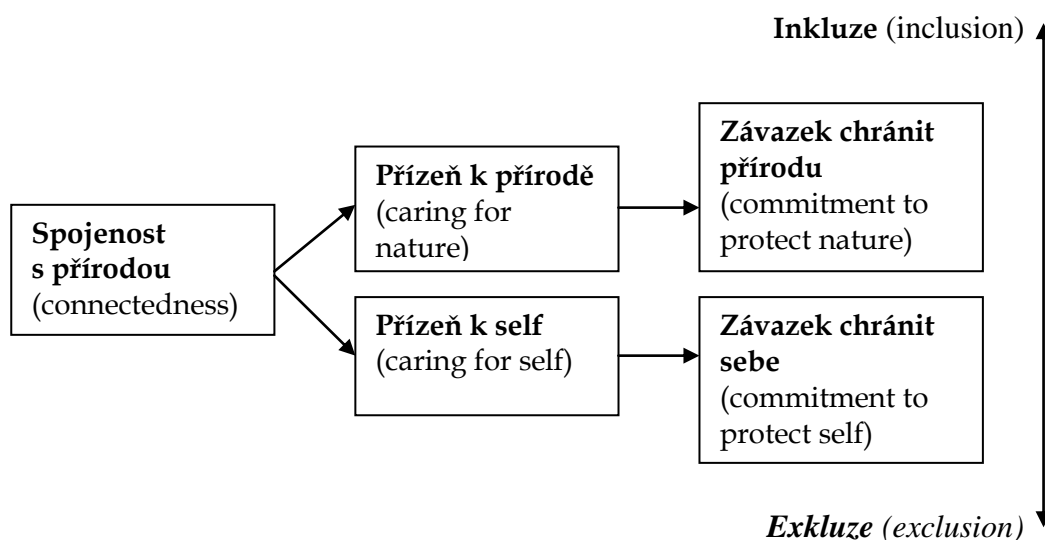

Schéma č. 6: Základní komponenty inkluze: spojenost, přízeň a závazek
(podle Schultz, Schmuck, 2002: 69)

Environmentální identita

Susan Clayton, Susan Opatow a někteří jejich kolegové (2003) naznačují při výkladu problematiky environmentálních identit rozdíl mezi identitami spjatými s kontaktem s přírodou a identitami spojenými s ochranou životního prostředí. Tento přístup zařazuje koncept environmentální identity mezi vícedimenzionální pojetí vztahu k přírodě.⁷⁷ Environmentální identitu přitom autorky definují jako „*pocit spojení*

⁷⁶ Viz další kapitola I.C.3 *Průřez vztahem k přírodě: variace na KAB modely*.

⁷⁷ Environmentální identita je nicméně řadou autorů chápána také jednodimenzionálně, tedy jako dichotomní charakteristika, která vyjadřuje zájem člověka o kontakt s přírodou a současně jeho ochotu chránit životní prostředí (srv. příspěvky v knize *Identity and the natural environment*, jehož editorkami jsou právě Susan Clayton a Susan Opatow).

Jedna z autorek, Susan Clayton, která v teoretické části kapitoly vícedimenzionálně rozlišuje mezi identitami spjatými s interakcí s přírodou a identitami utvářenými vlivem sociálního prostředí (viz níže),

s určitou částí mimolidského přírodního prostředí, založený na osobní historii, citové vazbě a/nebo podobnosti, která ovlivňuje způsoby, kterými vnímáme svět a chováme se k němu," (Clayton, 2003: 45–46). Environmentální identitu je jinými slovy možné chápat jako „prožívané sociální chápání toho, kým jsme ve vztahu k přírodnímu prostředí, a jaká je naše interakce s přírodním prostředím.“ (Weigert, 1997: 159)

Príspevek Susan Clayton a Susan Opatow k vícedimenzionálnému pojetí vztahu k přírodě lze spatřovat v tom, že environmentální identity rozlišují podle jejich původu:

Identity vzešlé z interakce s přírodním prostředím se utvářejí pobýváním v přírodě, zážitky a zkušenostmi s přírodním prostředím, rostlinami a zvířaty. Pro rozvoj identity mohou být rozhodující dětské výpravy do opuštěného lomu, zájem o fotografování přírody nebo vyženění chaty v Posázaví. Identita formovaná kontaktem s přírodou pochopitelně může mít celou řadu podob, které se liší, například jiná je identita houbaře, cykloturisty, myslivce či chovatele domácích zvířat.

Oproti tomu se **identity utvářené vlivem sociálního prostředí** týkají spíše ochrany životního prostředí. Rozhovory s přáteli, hádky po hospodách, odezva okolí na třídění odpadu či kupování biopotravin ovlivňují, jakou environmentální identitu si lidé osvojují – zda ekologického aktivisty, vegana, klimaskeptika, antiekology či kupříkladu hlubinného ekologa.

Toto pojetí environmentální identity zřetelně odlišuje identitu vzniklou kontaktem s přírodou a identitu spojenou s ochranou životního prostředí⁷⁸. Implicitně zahrnuje i předpoklad vzniku identity: totiž že lidské sebepojetí pro ochranu přírody se utváří primárně v sociálním světě a identity kontaktu s přírodou jako turista, houbař či přírodní básník vznikají především samotnými zážitky v přírodě.

V současné době se jedná spíše o hypotézu, vedlejší myšlenkovou linii rozsáhlé studie o environmentální identitě. Přínosem bude podrobnější rozpracování myšlenek a empirické ověření konceptu.

přístupuje o několik stran dál k operacionalizaci tohoto konceptu zcela jednodimenzionálně – viz dotazník *Environmental Identity Scale* (EID, Škála environmentální identity, Clayton, 2003: 52–62). Dotazník započítává do jednoho skóru souhlas s tak rozdílnými položkami jako jsou: „Trávím hodně času v přírodním prostředí (lesy, hory, pouště, jezera, oceán).“ „Považuji se za součást přírody, nikoliv za něco odděleného.“ „S environmentalisty mám mnoho společného.“ „Věřím, že řada sociálních problémů může být řešena návratem k více venkovskému životnímu stylu, ve kterém lidé žijí v souladu s krajinou.“ „Rád zahradničím.“

Koncept environmentální identity je možné zahrnout mezi vícedimenzionální či jednodimenzionální pojetí vztahu k přírodě, podle toho, jakým způsobem je v konkrétním textu pojatý. V této práci jsme se rozhodli zdůraznit spíše vícedimenzionální potenciál environmentální identity. Pro její jednodimenzionální pojetí, které reprezentuje například výše uvedený *Environmental Identity Scale*, nicméně platí stejné výhrady jako pro odcizení člověka přírodě, ekogramotnost či hypotézu biofilie (viz kapitoly I.D *Jednodimenzionální pojetí vztahu k přírodě*).

⁷⁸ Srv. také Máchal (2000: 32), který píše o dvojnásobném odcizení od přírody: od kontaktu s přírodou a od odpovědnosti za její ochranu. Více viz kapitola I.D.1 *Odcizení člověka přírodě*.

Průřezová analýza vztahu k přírodě: variace na KAB model

Anotace

Na rozdíl od dvou málo známých konceptů zmíněných v předchozí kapitole je v odborné literatuře velmi rozšířený přístup, který rozlišuje kognitivní, postojové, behaviorální, eventuálně také afektivní a dovednostní dimenze vztahu k přírodě. Předkládáme zde příklady několika českých a zahraničních konceptů, které vycházejí z tohoto pojetí. Toto tzv. průřezové členění vztahu k přírodě zde analyzujeme a porovnááme s uplatněním tzv. funkčního (psychologického) členění, které nabízí autorský koncept charakteristiky osobního vztahu k přírodě.

Klíčové termíny

KAB model, vědomosti, postoje, chování, dovednosti, emoce, průřezová (metodická) analýza vztahu k přírodě, funkční (psychologická) analýza vztahu k přírodě

Co mají společného tak rozdílně nazvané koncepty, jako je **ekologické self** (Bragg, 1996), **utváření vztahu k přírodě** (Horká in Krajhanzl, 2007), **stránky osobnosti ovlivňované ekologickou výchovou** (Máchal, 2000), **environmentální gramotnost**⁷⁹ (Činčera, 2009) či již uvedená **environmentální inkluze** (Schultz, 2002)? Všechny souvisí s tím, co v této práci vymezujeme jako vztah k přírodě.⁸⁰ Jejich autoři navíc shodně rozlišují kognitivní, postojové a behaviorální dimenze těchto konceptů, eventuálně také dimenze afektů a dovedností.

Analýza kognitivních, postojových, behaviorálních a dalších dimenzí duševního života je v psychologii a aplikovaných disciplínách uplatňována v řadě oblastí. Používá se při klasifikaci psychických jevů v obecné psychologii (srv. Nakonečný 1997, Mikšik 1999), vyskytuje se v teoriích postojů (Výrost, Slaměník, 2008: 135), lze se s ní setkat při popisu stresové reakce (Křivohlavý, 2001), při diagnostice syndromu vyhoření (Tošner, Tošnerová, 2002), při výzkumu životosprávy pacientů z hlediska kardiovaskulárních chorob (Blake, Molton, 1992, Zhanga et al., 2009) či v metodice psychoterapeutických intervencí (Johnson, 2007).

⁷⁹ Povšimněme si, že environmentální gramotnost je tu zařazena mezi vícedimenzionální koncepty, ačkoliv o několik stran dále o ní pojednáváme jako o jednodimenzionálním konceptu. Podobně jako v případě environmentální identity je to tím, že různí autoři pojmají environmentální gramotnost různě – někteří jednodimenzionálně a někteří vícedimenzionálně. Na tomto místě se budeme věnovat pojetí environmentální gramotnosti v podání Jana Činčery (2009).

⁸⁰ Vztah k přírodě definujeme jako duševní děje, jevy, vlastnosti a stavy člověka, které jsou přímo zaměřeny na přírodu (mimolidský svět) a životní prostředí, viz kapitola I.B *Čím je ovlivňováno chování lidí k životnímu prostředí?*

Uvedená analýza dimenzí je také základem pro KAB model, který se skládá z vědomostí (Knowledge), postojů (Attitudes) a chování (Behavior).⁸¹ Tento dříve velmi populární model vychází z předpokladu, že změny ve vědomostech vedou ke změnám v postojích a ty následně ke změnám chování. Ačkoliv evaluační studie tento předpoklad během sedmdesátých a osmdesátých let nepotvrdily (Farrior, 2005, Činčera, 2009, Daranská, 2009), některé výchovné, terapeutické a výzkumné aktivity vycházejí z modelu KAB dodnes (Herzog, 2007, Daranská, 2009).⁸²

V publikacích zabývajících se vztahem k přírodě jsou koncepty podobající se modelu KAB poměrně rozšířené. Porovnejme tedy podrobně v přehledové tabulce č. 2 podobnost a rozdíly konceptů, které uvádíme výše jako příklady KAB pojetí: dva zahraniční koncepty, dva české a jeden český, který čerpá ze zahraniční literatury.

⁸¹ V zahraniční literatuře se také používá zkratka „K-A-B“. Písmeno „A“ podle některých autorů reprezentuje vědomí/povědomí (awareness).

⁸² Výzkum identifikoval dvě skupiny bariér, které brání tomu, aby rozvoj vědomostí a postojů vedl ke změně chování (Farrior, 2005). První skupinu bariér tvoří nedostatek specifických dovedností, negramotnost, nedostatek zdrojů (finančních, časových), které v kapitole I.B *Čím je ovlivňováno chování lidí k životnímu prostředí?* nazýváme faktory osobnosti. Druhou skupinu bariér představují faktory, jako jsou zákony, regulace, ceny produktů, nedostatek alternativ, sociální, ekonomický a politický kontext, které tamtéž označujeme jako faktory podmínek prostředí.

	VĚDOMOSTI	DOVEDNOSTI	EMOCE	POSTOJE	CHOVÁNÍ
<p>Elizabeth A. Bragg (1996) Ekologické self</p>	<p>Kognitivní element - zvýšená citlivost k informacím o blahu (well-being) jiných lidí, přírodních druhů a ekosystémů.</p>		<p>Emoční element - soucit, starostlivost, empatie a pocit sounáležitosti s jinými lidmi, přírodními druhy a ekosystémy.</p>	<p>Motivační element - zaujetí a odhodlání k zajištění blaha (well-being) jiných lidí, přírodních druhů a ekosystémů.</p>	
<p>Wesley P. Schultz (2002) Environmentální inkluze má tři základní komponenty.</p>	<p>Spojenost s přírodou (connectedness with nature) - míra, v níž jedinec zahrnuje přírodu do své kognitivní reprezentace self.</p>		<p>Přízeň vůči přírodě (caring for nature) - míra, ve které osoba projevuje starost o přírodu.</p>	<p>Závazek chránit přírodu (commitment to protect nature) - motivovanost chovat se v nejlepším zájmu přírody.</p>	
<p>Aleš Máchal (2000) <i>„Na každodenní utváření žádoucích občanských postojů k životnímu prostředí působí tři složky ekologické výchovy, které lze pracovně nazvat činiteli účinnosti ekopedagogického působení.“</i></p>	<p>Činitele znalostní a vědomostní působí na "RACIONÁLNÍ" stránku <i>„Široká škála informací utvářející základy ekologické gramotnosti - od znalostí o fungování ekosystémů přes globální problémy po ekologickou etiku a právo na informace o životním prostředí.“</i></p>	<p>Činitele dovednostní a prožitkové, působí na "EMOCIONÁLNÍ" stránku <i>„Obsahují nejrůznější podoby kontaktu s přírodou, s konkrétními místy v krajině i obci, s lidmi, s konkrétními způsoby péče o chráněné části přírody, významné krajinné prvky, parkovou zeleň i o školní pozemky. K účinným metodám patří např. samostatná pozorování v biotopech, mapování zeleně, manuální práce v rezervacích, strážní služba, péče o chovaná zvířata, pěstování stromků z náletových semenáčků, výroba, umístování a pozorování ptáčích budek apod., ale i rozvíjení smyslového vnímání. Důležitou součástí tohoto okruhu je utváření vztahu k přírodě prostřednictvím práce s přírodními materiály včetně upevňování základních dovedností a návyků potřebných pro tyto činnosti (např. práce s ručními nástroji a nářadím včetně základních bezpečnostních opatření). K metodám postupného osvojení spoluodpovědnosti za přírodu patří mj. běžné třídění odpadů, zdravější způsoby stravování, šetření vodou, materiály i energiemi (a mnohé další prvky tzv. domácí ekologie) jako praktické příklady šetrivého, odpovědnějšího a méně sobeckého přístupu k životu. Také tam, kde se nelze problému dotknout bezprostředně (např. vztahy Sever versus Jih, problémy Sahelu, tropických deštných lesů apod.), mají své nezastupitelné místo simulační hry a podobné aktivity, které podporují schopnost vyjádřit názor, vnímat názory druhých, kultivovaně diskutovat, spolupracovat ve skupině.“</i></p>		<p>Činitele postoje a pospolitostní, působí na "VOLNÍ" stránku <i>„Podílejí se na utváření předpokladů pro týmovou práci včetně patřičných komunikačních dovedností a formování žádoucích postojů k životnímu prostředí. (...) Zahrnují např. pobytové ekologické programy, terénní praktika, prázdninové tábory v přírodě včetně pracovních aktivit v terénu apod. Výchovně účinné jsou aktivity probouzející občanskou společnost a upevňující komunitní pospolitost. Zahrnujeme sem i vliv místních občanských iniciativ, kterými lidé dávají najevo své postoje a požadavky: petice a kampaně proti výstavbě ekologicky problematických staveb, akce vyjadřující nesouhlas s kácením zdravých stromů na veřejných prostranstvích, ale např. i s vývozy levné elektřiny do zahraničí.“</i></p>	

	VĚDOMOSTI	DOVEDNOSTI	EMOCE	POSTOJE	CHOVÁNÍ
<p>Hana Horká (Krajhanzl, 2007)</p> <p>„Utoáření vztahu k životnímu prostředí chápu jako proces, který se odvíjí ve třech základních rovinách.“</p>	<p>Poznávací (kognitivní)</p> <p>„Osvojování poznatků o životním prostředí, o ekologických zákonitostech, o formách myšlení a tradicích, týkajících se otázek životního prostředí, o místě člověka v přírodě, o jeho potřebách, hodnotách apod.“</p>		<p>Hodnotově orientační (regulativní)</p> <p>„Ovlivňování stylu uvažování o světě, emocionálního vztahu k životnímu prostředí, životní a hodnotové orientace (se zvláštním zřetelem na etické a estetické hodnoty) a pohotovosti k jednání.“</p>		<p>Přetvářecí (činnostní)</p> <p>Vedení k odpovědnému a šetrnému jednání v každodenních situacích.</p>
<p>Jan Činčera, podle zahraničních zdrojů (2009)</p> <p>„Jako zastřešující hlavní cíl environmentální výchovy se v literatuře někdy uvádí odpovědné environmentální chování nebo environmentální gramotnost. Příklady vhodných formulací specifických očekávaných výstupů uvádíme volně podle více zdrojů (Bennett, 1989; Marcinkowski, 1997; Stokking, van Aert, Meijberg & Kaskens, 1999) podle jednotlivých složek environmentální gramotnosti.“</p>	<p>Znalosti a porozumění</p> <p>„Kognitivní rovina: znalosti o životním prostředí a jeho interakcích s lidskou společností</p> <p>Příklad: Studenti uvedou vlastní příklady obnovitelných a neobnovitelných zdrojů energie.“ (citace)</p>	<p>Myšlenkové dovednosti a akční dovednosti</p> <p>„Dovednosti související s aplikací možných řešení problémů životního prostředí</p> <p>Příklady: Studenti analyzují zadané příklady environmentálních problémů a určí, koho se týkají, jakou pozici jednotliví aktéři k problému zaujímají a jaký k tomu mají důvod (analýza).</p> <p>Když studenti dostanou potřebné vybavení, 60 procent z nich správně naměří hodnoty rozpuštěného kyslíku.“</p>	<p>Hodnoty a postoje</p> <p>„Afektivní rovina, která by měla zahrnovat emocionální rysy a dispozice, které souvisí s životním prostředím</p> <p>Příklad: Počet výpůjček knih o divoké přírodě ve školní knihovně vzroste o 25 procent.“</p>	<p>Chování</p> <p>„Mělo by vést k odpovědné péči o životní prostředí a zvyšování či udržování jeho kvality</p> <p>Příklad: Studenti doloží, že v průběhu posledního týdne alespoň jednou použili na poznámky jednostranně potištěný papír.“</p>	

Tabulka č. 2: Srovnání vícedimenzionálních konceptů vztahu k přírodě, podobných modelu KAB

Co ukazuje přehledová tabulka? Uvedené koncepty se shodují na definici kognitivní dimenze. Relativní shoda je patrná také ve vymezení dimenze behaviorální, nicméně tu nezahrnují všechny koncepty. Emoce, postoje a hodnoty jsou opakovaně směřovány, hranice mezi nimi se zdá oborově sporná. Dimenze dovedností je v těchto konceptech často spojena s emocemi, eventuálně není uvedena vůbec.

Paralely v environmentální výchově

Tento přehled konceptů podobajících se modelu KAB jako by ilustroval situaci, se kterou se lze setkat v současné době v environmentální výchově, ale také v běžné pedagogické praxi. Podle shody v jednotlivých dimenzích se zdá, že dostatečná sebedůvěra panuje v oblasti kognice (poznávání, tedy předávání vědomostí). Zřejmě je dnes také potřeba pracovat ve výuce „i s tím dalším“, tedy s dovednostmi, postoji a emocemi, která je však provázána nejistotou, jak „to další“ uchopit. To, že by výchova mohla ovlivňovat také chování žáků, je pro některé pedagogy za horizontem jejich představ o výuce.

„Formování ekologického vědomí je v současných výchovných systémech poznamenáno nerovnováhou mezi zmiňovanými složkami. Převaha kognitivních složek je evidentní nejen u nás (Kvasničková, 1991; Černoušek, 1986), ale i v zemích, kde je ekologická výchova na vyšší úrovni.“ Dominance těch forem výuky, které zprostředkují vědomosti a oslovují tak převážně kognitivní procesy, je přitom terčem rozsáhlé kritiky (podrobněji Činčera, 2007). Tuto kritiku formulovala také Emilie Strejčková (2005): *„Budeme-li spokojeni už tehdy, naučíme-li mladou generaci myslet ekologicky a mluvit o souvisejících problémech, pak v nejlepším případě vychováme generaci teoretiků, která bude opět schopna vzdělávat další generace jen obdobným způsobem. Celý náš národ může vlastnit dostatečné environmentální vědomosti (asi jako celý národ ví, jak škodlivé je kouření, alkoholismus a konzumní styl života), a přeci se nemusíme trvaleji udržitelnějšímu způsobu života přiblížit ani o píd, nebudou-li mít mladí lidé příležitost naučit se moudře ekologicky jednat.“*

Tato koncepční polarita environmentální výchovy (Horká, 2005) se projevila v poměrně vyhrocené odborné debatě, zda cesta k environmentálně příznivému jednání vede metodou zprostředkování vědomostí přes kognitivní procesy, nebo prostřednictvím prožitku a práce s postoji přes afektivně-motivační procesy. Postupem času nicméně dochází v tomto sporu ke zřetelnému posunu, a v současnosti se více uplatňují pedagogická pojetí, která v environmentální výchově ve větší míře než dříve oslovují emoce, postoje a dovednosti žáků (Dočkal, Kováč, Groma, 2002, Máchal, 2000, Činčera, 2007).

Metodicky významná otázka, zda je v environmentální výchově důležitější pracovat s vědomostmi, nebo s postoji a emocemi, se stala také předmětem zájmu empirického výzkumu. Studie během let ukázaly, že informace ovlivňují environmentální chování jen zřídka a za určitých okolností (Gardner, Stern 1996, McKenzie-Mohr, Smith, 1999, Bell, 2001, v českém prostředí už Hana Librová, 1988) a zároveň, že afektivní a motivační dimenze osobnosti působí významně na chování lidí k životnímu prostředí (Kals, Ittner 2003, Kals, Maes, Degenhardt, 2002, Clayton, Opatow, 2003). Podle některých autorů nelze dokonce příliš účinně ovlivňovat environmentální chování bez reflexe emocí a obranných mechanismů ega (Winter, Koger, 2004).

Průřezová analýza a funkční analýza vztahu k přírodě

Při uvedené analýze vztahu k přírodě je často zvláštní pozornost věnována afektivní dimenzi (emocím, např. Schultz, Schmuck, 2001, Bechtel, Churchman 2002, Winter, Koger, 2004). Emoce prožívané v environmentálně relevantních situacích jsou přitom dosti různorodou skupinou, která může zahrnovat tak rozdílné emoce jako fascinaci při pozorování jeleního stáda, uvolnění v parku na lavičce, frustraci z konfliktu při ekologické demonstraci, úzkost z klimatického vývoje či radost z nového kompostéru.

Emoce shromážděné z nesourodých situací spolu z určitého pohledu souvisí – jedná se o situace s významnou afektivní složkou, což má význam pro výběr vhodných metod, které lze pro práci s těmito zážitky při výuce použít. Jakou vypovídací hodnotu má však zahrnování fascinace jeleny, uvolnění v parku a úzkosti z klimatického vývoje do jediné dimenze z hlediska jedince?⁸³ Je patrné, že charakterizovat výstižně vztah jedince k přírodě lze prostřednictvím konceptů podobajících se modelu KAB jen stěží. Dovolme si proto rozlišit toto vícedimenzionální pojetí od pojetí použitého u konceptů charakteristiky osobního vztahu k přírodě, environmentální identity a environmentální inkluze:

- (a) Vícedimenzionální koncepty, jako jsou například zde uvedené ekologické self (Bragg, 1996), utváření vztahu k přírodě (Horká in Krajhanzl, 2007), stránky osobnosti ovlivňované ekologickou výchovou (Máchal, 2000), environmentální gramotnost (Činčera, 2009) či environmentální inkluze (Schultz, 2002), je možné označit za tzv. **průřezové (metodické) analýzy vztahu k přírodě**. Své využití mají zejména pro oblast metodiky, neboť svým určením kognitivní, dovednostní, afektivní, postojoyé, hodnotové či behaviorální dimenze indikují, s jakou stránkou osobnosti žáka přichází pedagog při programu environmentální výchovy do kontaktu a jaké metody je podle toho vhodné zvolit.
- (b) Tzv. **funkční (psychologická) analýza vztahu k přírodě** popisuje dimenze, ve kterých se osobnost charakteristicky projevuje ve svém vztahu k přírodě. Příkladem konceptů založených na funkční analýze je charakteristika osobního vztahu k přírodě, environmentální identita a environmentální inkluze (viz předchozí dvě kapitoly).

Propojení průřezové (metodické) analýzy a funkční (psychologické) analýzy vztahu k přírodě usnadňuje také orientaci v zahraničních odborných termínech a navazujících studiích (viz tabulka č. 3).

⁸³ Kognitivní, afektivní, motivační a behaviorální dimenzi má skoro každá situace v lidském životě. Představme si, že bychom do kategorie vědomostí třídili společně znalosti o národním obrození, cenu rajčat v obchůdku na rohu a velikost partnerčiny bot. Nebo že bychom do kategorie emocí zařadili frustraci z celodenního běhání po úřadech, touhu po prvním polibku a strach z medvědů. Taková koláž nesourodých situací může být sice zajímavá, ale je otázka, zda a jak je možné ji využít při popisu osobnosti jedince.

	VĚDOMOSTI	DOVEDNOSTI	EMOCE	POSTOJE
potřeba kontaktu s přírodou				krajinné preference (landscape preferences, Bell 2001)
schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou			strach z divočiny, hnus, diskomfort (Bixler, Floyd, 1997)	
environmentální senzitivita			jednota s veškerenstvím (unity with all existence, Taylor 1999)	
obecný postoj k přírodě	environmentální paradigma (environmental paradigm, Dunlap, van Liere 1978)		emoční náklonnost k přírodě (emotional affinity towards nature, Kals, Maes, 2002)	environmentální paradigma (environmental paradigm, Dunlap, van Liere 1978)
environmentální vědomí	znalost problémů (Hines, Hungerford a Tomera, 1986/7) znalost akčních strategií (Hines, Hungerford a Tomera, 1986/7, Stern 2000) environmentální paradigma (environmental paradigm, Dunlap, van Liere 1978)	akční dovednosti (Hines, Hungerford a Tomera, 1986/7) vědomí nepříznivých dopadů (awareness of adverse consequences, Stern, 2000)	ekologický strach (ecological fear, Kals, Maes, 2002) pocit environmentální viny (environmental guilt feelings, Kaiser, Shimoda, 1999) vztek na přílišnou kontrolu znečištění (anger about too much pollution control, Kals, Maes, 2002) rozhořčení nad přílišnou kontrolou znečištění (indignation about too much pollution control, Kals, Maes, 2002)	postoje ke znečištění (attitudes towards pollution, Nickerson, 2003) environmentální odpovědnost (environmental responsibility, Kaiser, Shimoda, 1999, Kaiser et al. 2001) environmentální paradigma (environmental paradigm, Dunlap, van Liere 1978)

Tab. č. 3: Spojení průřezové a funkční analýzy pro orientaci v zahraničních termínech

Koncepty, které zde vymezujeme jako průřezové analýzy vztahu k přírodě, hrají svou roli v současných debatách o metodickém směřování a obsahových důrazech environmentální výchovy (viz uvedené dilema kognice vs. afektivita).

Spojením průřezové (metodické) analýzy s funkční (psychologickou) analýzou lze nicméně vytvořit specifičtější obraz vztahu k přírodě, který metodické hledisko doplňuje psychologickou realitou člověka (viz tabulka č. 4). Kombinací obou přístupů vzniká koncept, který propojuje výhody obou analýz, a stává se tak dobrým základem pro rozvahu cílů a volbu metod v environmentální výchově.

	VĚDOMOSTI	DOVEDNOSTI	EMOCE	POSTOJE
potřeba kontaktu s přírodou	ví, kudy nejbliže do přírody, zná přírodní zákoutí v místě bydliště	umí rozpoznat, jakou přírodu „hledá“, v jaké přírodě se bude cítit nejlépe	prožívá úlevu při kontaktu s přírodou, zejména po delší „abstinenci“	považuje za prospěšné dopřávat si pravidelně kontakt s přírodou, kterou má rád
schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou	ví, jaká místa jsou v přírodě nebezpečná v případě bouřky	umí poznat, že se bouřka blíží	prožívá strach z bouřky na nechráněném místě	považuje za důležité nepodceňovat riziko zasažení bleskem
environmentální senzitivita	ví, že naladit se na některá místa potřebuje určitý čas a soustředění	umí se naladit na intenzivní vnímání přírody	prožívá intenzivní radost či „flow-zážitky“	považuje si svých intenzivních zážitků z přírody
obecný postoj k přírodě	ví, že řada zvířat těžce snáší omezenou možnost pohybu	umí poznat, jak zvířata snáší omezenou možnost pohybu	prožívá soucit se zvířaty, která trpí kvůli omezené možnosti pohybu	považuje za prospěšné minimalizovat utrpení zvířat
environmentální vědomí	ví, že se na trhu prodávají české biopotraviny	umí si najít obchody, kde se prodávají české biopotraviny	prožívá radost z rozvoje produkce českých biopotravin	považuje za prospěšné kupovat české biopotraviny

Tabulka č. 4: Spojení průřezové a funkční analýzy pro popis vztahu k přírodě

JEDNODIMENZIONÁLNÍ POJETÍ VZTAHU K PŘÍRODĚ

Koncepty tzv. jednodimenzionálního pojetí vztahu k přírodě používají pro charakteristiku prožívání a chování jedince ve vztahu k přírodě jednu dimenzi, bipolární nebo dichotomní charakteristiku.

V následujících třech kapitolách se zabýváme odcizením přírodě, ekogramotností a hypotézou biofilie. Analyzujeme jejich potenciál pro popis vztahu jedince k přírodě a uvažujeme nad jejich limity.

Odcizení člověka přírodě

Anotace

V české environmentální praxi se před několika lety hojně skloňoval termín odcizení člověka přírodě. Protože nebyl v oborové debatě termín „odcizení přírodě“ nikdy definován, uvažujeme o tom, jaké jsou jeho implicitní konotace a v jakém významu lze termín „odcizení přírodě“ používat. Docházíme k tomu, že s termínem odcizení přírodě je pro jeho vágnost problematické pracovat v odborné debatě a případné východisko pro používání termínu nacházíme v možnosti definovat odcizení jako syndrom.

Klíčové termíny

odcizení přírodě (alienation, separation from nature)

Termín „odcizení člověka přírodě“ bylo v uplynulých letech v České republice hodně slyšet. Objevoval se v článkách, rozhovorech, diplomových pracích, při jednání na ministerstvu, byl mu věnován dvouletý výzkum...⁸⁴ Nejen jako člověk, který se na výzkumu odcizení člověka přírodě dva roky podílel, mám potřebu ptát se: čím to je, že výraz odcizení hraje dodnes svou veřejnou roli bez pojmového a odborného ukotvení?

„Odcizení“ je termínem mnoha významů. Objevovat se začal počátkem 19. století v celé řadě humanitních oborů a s jeho používáním se lze dodnes setkat v sociologii, ekonomii, filosofii či psychologii.⁸⁵ Ačkoliv se termín odcizení používá ve vztahu k různým oborovým tématům, domníváme se, že určité vlastnosti jsou pro jeho různorodé významy společné:

Je to slovo všeobecně srozumitelné. Většina lidí si pod ním umí něco představit, převážně ve významu: „*Ztráta citových vztahů se nazývá odcizení.*“ (Singule, Klindová, Štěfanovič, 1966: 15) Tím termín vyvolává dojem intuitivní shody i mezi lidmi, kteří mohou mít na mysli každý něco jiného.

Je to hodnotící (normativní) slovo obsahující negativní hodnocení. Termín odcizení nelze použít jako neutrální termín. Pokud o něčem napíšete nebo řeknete, že je to odcizené, nejedná se o popis skutečnosti, ale o negativní hodnocení.

Je to slovo působící na city. Zažít odcizení nebo pozorovat odcizený vztah bývá nepříjemné. Slovo odcizení (a také jeho anglický ekvivalent alienation) oslovuje

⁸⁴ Viz např. Pecina (2004), Strejčková (2003), Strejčková a kol. (2005a), Strejčková a kol. (2005b), Hudková (2007) ad.

⁸⁵ Např. v pracích Georga Wilhelma Friedricha Hegela, Karla Marxe či Emila Durkheima; ve dvacátém století se odcizením (alienation) zabývají např. Melvin Seeman a Dwight G. Dean, v psychologii Rollo May a Erich Fromm (Janoušková, 2007).

lidské emoce. Zřejmá je i jeho konotace: „Dříve příznivý vztah je pryč – to, co bylo dobré, pominulo.“⁸⁶

Tento srozumitelný, normativní a na city působící termín se kromě výše uvedených oborů objevuje také v úvahách o osobním vztahu k přírodě. A také v tomto tématu jsou patrné všechny jeho uvedené konotace:

„Odcizit se přírodě a ‚přirozenému‘ znamená odcizit se tomu, z čeho mé já vyrůstá. Jeho ‚identita‘, neboli ‚co jednotlivé já je‘, a tedy sebeúcta a uvědomování si sebe sama jsou nenávratně poškozeny,“ vymezuje odcizení přírodě norský filosof Arne Naess (1996: 236).⁸⁷

Emilie Strejčková, zakladatelka Střediska ekologické výchovy hlavního města Prahy Toulcův dvůr, ve svých příspěvcích opakovaně používala termín odcizení a s jeho pomocí varovala před současným vývojem vztahu lidí k přírodě. Nevymezovala tento termín, nicméně z jejích článků a vystoupení (1998, 2003, 2005a, 2005b) je patrné, že spojovala odcizení zejména s nedostatečným kontaktem dětí s přírodou a jeho důsledky. Zastávala názor, že odcizené děti se neumí v přírodě pohybovat, nerozumějí jí, nevnímají hodnotu přírody, nedovedou o ni pečovat a navíc upřednostňují spíše trávení volného času u televize a počítače než v přírodním prostředí. Za nenahraditelné období pro rozvoj vztahu člověka s přírodou považovala na základě četby Konrada Lorenze (1992) období imprintingu během prvních tří let života, a podporovala proto ekologické a lesní mateřské školky.⁸⁸

Erazim Kohák používá termín odcizení pro vyjádření (citového) odstupu od utrpení zvířat, potažmo bolestí celé přírody. Ve své knize *Zelená svatozář* věnuje odcizení kapitolu, ve které popisuje vývoj vztahu evropské kultury ke zvířatům, a závěrem knihy dodává (1998: 159): *„Nemyslím, že by kořenem ekologické krize bylo odcizení se přírodě a že bychom tuto krizi vyřešili, kdybychom začali svítit petrolejem a topit dřívím. Přesto odcizení se živé přírodě je pro drtivou většinu lidí z betonových kobek něčím skutečným. Ochromuje to jejich schopnost cítit a vůli chránit. Intimní střetnutí s přírodou otevírá člověka přírodě, učí ho soucítění s přírodou a tak poskytuje motivaci k ekologické činnosti.“*

⁸⁶ V podobném duchu: *„Tak jako známý příběh z Genesis o hříchu a vyhnání z ráje, tvrdí zastánci tohoto směru, že i lidé kdysi a kdesi žili v harmonických podmínkách s přírodou a že k onomu prvotnímu hříchu vedoucímu k odcizení člověka a přírody došlo kdysi dávno v historii, že současná technická civilizace není zákonitým vývojovým stádiem lidského druhu, ale de facto omylem a slepou kolejí.“* (Činčera, 2004).

⁸⁷ Odcizení ilustruje příběhem: *„Na prosklené verandě s jednou stěnou obrácenou ke slunci si děti hrají se sprejem proti hmyzu. Hmyz nalétává na vyhřáté sklo a po zásahu repelentem padá k zemi. Je to legrace? Objevuje se dospělý. Bere do ruky mrtvý hmyz, prohlíží si jej a zasněně řekne: ‚Možná ti tvorové tak jako vy nechtějí umřít, ale žít...‘ Ta slova mají velký účinek. Děti na okamžik spontánně vidí hmyz jako sebe, nejen jako něco jiného, ale něco podstatného, co se jim podobá. Je to okamžik náhlého ztotožnění! Před zásahem dospělého děti sledovaly křeče umírajícího hmyzu, ale nic jim to neříkalo. Z ekosofického hlediska byly ‚odcizené‘, to znamená byly lhostejné v situaci, při níž by – za normální výchovy – jinak cítily empatii založenou na ztotožnění.“*

⁸⁸ Učení vtiskováním definuje *Psychologický slovník* (Hartl, Hartlová, 2000: 651): *„1. dle etologů, především K. Lorenze (1935), nezvratný proces učení u zvířat, nikoli kumulativní, ale náhlý, v období těsně po narození, a vedoucí k fixaci na určité spontánní chování, především sexuální, ale i potravní aj. 2. G. Murphym nazýváno kanalizací; jde o zvýšenou schopnost učení a trvalého zapamatování určité zkušenosti v jistém období života, zpravidla ve velmi raném věku jedince, tzv. senzitivním období, v němž probíhá většina učení u mláďat; patří sem i učení se určitým formám agresivního chování; někteří autoři jsou toho názoru, že k vtiskování dochází i v aktivovaných obdobích dospělosti, jiní mají o jeho existenci pochybnosti.“* (Hartl, Hartlová, 2000:651).

Ekopedagog a zakladatel brněnské Lipky, školského zařízení pro environmentální vzdělání, Aleš Máchal (2000: 32) jako by shrnoval odlišné významy odcizení u Emilie Strejčkové a Erazima Koháka. Píše o dvojím odcizení – od kontaktu s přírodou a od odpovědnosti za její ochranu. Cestu k obnovení vztahu vidí ve „*vnášení přirozenějších způsobů vnímání a respektování přírody*“ do života prostřednictvím péče o rostliny, živočichy či chráněná přírodní území a jejich prvky, dodržováním zásad domácí ekologie či do výuky žáků pomocí simulačních her pro nácvik občanské angažovanosti.

Přes uvedená vymezení převládá v českém prostředí intuitivní užívání termínu. Odcizením se nazývá *ledacos*, co se týká vztahů k přírodě a je přitom hodnoceno kriticky – nicméně lidé se rozcházejí ve významech, kterými odcizení vykládají.⁸⁹ Za příznaky odcizení se kupříkladu považuje,⁹⁰ když lidé tráví mnoho času v interiérech (s pomocí charakteristiky osobního vztahu k přírodě bychom to označili za projev nízké potřeby kontaktu s přírodou), neumějí se obléct do přírody, nevědí, že není radno zalévat jabloně za letních veder v pravé poledne (podle charakteristiky projev nízké schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou), krajina je nevnímanou kulisou jejich cyklistických výletů (nízká environmentální senzitivita), neváží si darů přírody (obecný postoj k přírodě) a netřídí odpady (nízké environmentální vědomí).⁹¹

Z uvedeného vyplývá, že velmi různorodá pojetí termínu odcizení přírodě se shodují alespoň ve třech základních attributech:

Termín odcizení člověka přírodě se týká **lidských vztahů k přírodě**.

Označuje takový **vztah**, který je hodnocený jako **nepříznivý**.

V různých svých pojetích termín zastřešuje **celou řadu nedostatků v různých dimenzích vztahu k přírodě**.

Ve veřejné debatě umí tento citově podbarvený a zejména mezi laiky rozšířený výraz lidi oslovit. Především díky obětavému úsilí Emilie Strejčkové se jeho prostřednictvím podařilo formulovat problém nedostatku kontaktu s přírodou v předškolním věku, přitáhnout pozornost veřejné správy k možným důsledkům „interiérového dětství“,⁹² podpořit ekopedagogy k práci s dětmi přímo v přírodě a nejednou získat podporu pro rozvoj environmentální výchovy v této oblasti.⁹³

⁸⁹ Stačí se zeptat pár lidí, co si představují pod pojmem odcizení. A naopak, zda se podle nich může s přírodou spřízněný člověk štítit bláta? Jezdit z pohodlnosti do práce autem? Preferovat městské parky a kulturní krajinu před divočinou? Bát si vzít do ruky živého králíka? Kupovat si dovážené exotické ovoce? Nevědět, že akát není v české krajině původní dřevinou?

Zkoušel jsem to mezi povolnými – lidmi, kteří se touto problematikou dva roky intenzivně zabývali v rámci *Výzkumu odcizování člověka přírodě*. Různorodost pohledů byla široká, shoda v implicitním pojetí termínu odcizení se našla jen v pár bodech.

⁹⁰ Srv. Strejčková a kol. (2005a).

⁹¹ Za povšimnutí stojí, že autorský koncept charakteristiky osobního vztahu k přírodě nabízí termíny pro odlišení velice různých situací, pro které by jiní autoři použili pouze označení „odcizení člověka přírodě“. Navíc se použitá terminologie přesouvá od normativního (hodnotícího) označení k popisnému.

⁹² Srv. Strejčková (1998).

⁹³ Odcizení zmiňuje například materiál MŠMT (2008: 7), a to v souvislosti kontaktu s přírodou u předškolních dětí: „V ČR se snižuje příležitost dětí z městských aglomerací trávit čas v přírodním prostředí a

Problematické je používání tohoto nejednoznačného termínu v případech, kdy chceme dospět k jasným – praktickým či odborným – závěrům. Obsah jakéhokoliv článku, který na tomto termínu staví bez jeho definování, se nutně stává sporným vzhledem k mnohoznačnosti termínu. Potíže s pojmem odcizení jsou také v oblasti výzkumu, kde se zřetelně ukazuje pojmová a odborná neukotvenost tohoto konceptu: „Otázka, jak vlastně dokumentovat a měřit odcizení člověka přírodě, představuje zásadní metodický problém,“ píše Marek Franěk (2002). Pozornost si přitom zaslouží vymezování klíčových pojmů nejen ve studiích renomovaných autorů oboru, ale i ve studentských pracích.

Patří „odcizení přírodě“ do slovníku environmentální praxe?

Termín odcizení člověka přírodě má své nedostatky. Lze ho vyškrtnout ze slovníku, nebo se ho pokusit vymezit. Jinými slovy: pokud nemá být debata o odcizení „laickou žvanírnou na libovolné téma“,⁹⁴ je potřebné význam termínu odcizení přírodě upřesnit. Přitom ztotožnit odcizení s jednou charakteristikou vztahu k přírodě by znamenalo ztratit jeho vazbu na další charakteristiky. Navrhujeme proto interpretovat odcizení člověka přírodě jako syndrom.

Syndrom je soubor příznaků, symptomů, které charakterizují určitý chorobný stav (srv. Hartl, Hartlová, 2000).⁹⁵ O syndromu se často hovoří v klinických oborech, ať už v oblasti tělesných nebo duševních potíží. Za příznaky (symptomy) syndromu odcizení by tak bylo na místě považovat nízkou úroveň jednotlivých charakteristik vztahu k přírodě – pro zachování komplexnosti termínu budeme uvažovat všechny tyto charakteristiky: nízkou úroveň schopností a dovedností pro kontakt s přírodou, nízkou úroveň potřeby kontaktu s přírodou, nízkou úroveň environmentálního vědomí, nízkou úroveň environmentální senzitivity a hostilní postoj k přírodě. Nová definice by pak mohla znít:

Syndrom odcizení člověka přírodě je takový osobní vztah jedince k přírodě, který je příznačný nízkou úrovní potřeby kontaktu s přírodou, nízkou úrovní schopností a dovedností pro kontakt s přírodou, nízkou úrovní environmentální senzitivity a environmentálního vědomí.

Uvedené vymezení **syndromu odcizení přírodě** je možnost, jak vymezit zatím jen málo ukotvený pojem, který dosud spíše intuitivně reflektoval cosi nepříznivého ve vztahu lidí k přírodě a zároveň ve veřejném prostoru úspěšně otevíral diskusi na téma vztahu dětí k přírodě. Pokud se má termín odcizení stát součástí standardní odborné diskuse, bez jasného vymezení a kritické debaty to možné nebude. Proto považujeme za užitečné jakékoliv odborné koncepty, které pojem odcizení vymezí, operacionalizují a propojí ho nejen s českým, ale i se zahraničním výzkumem v oblasti vztahů lidí k přírodě.

efektivní systematické nástroje posilování vztahu této cílové skupiny k přírodnímu prostředí neexistují. V současnosti není prevence odcizování dětí přírodnímu prostředí koncepčně řešena a nejsou jasně vymezeny resortní kompetence.“

⁹⁴ Břítke slovní spojení vypůjčené od Jiřího Sádla (2005).

⁹⁵ Podobně v medicíně, kde bývá užíván také jako označení pro dosud neobjasněnou nemoc.

Hypotéza biofilie Edwarda O. Wilsona aneb vrozené pouto s přírodou?

Anotace

Hypotéza biofilie je koncept s několika definicemi, který bývá různým způsobem interpretován a dezinterpretován - někdy také jako jednodimenzionální charakteristika osobního vztahu jedince k přírodě. V této kapitole stručně představujeme hypotézu biofilie, všímáme si její popularity, zamýšlíme se, jakým způsobem lze prokázat její platnost, a uvažujeme, v čem tkví přínos hypotézy biofilie pro porozumění vztahu lidí k přírodě.

Klíčové termíny

hypotéza biofilie (biophilia hypothesis), evoluční optika, genetické predispozice, krajinné preference, hypotéza savany

Když se výzkumníci lidí ptají, kde by chtěli bydlet, dozvídají se, že lidé preferují čtvrt s velkým parkem a jsou ochotni si připlatit i za pěkný výhled z okna. Lidé za krásou přírody cestují až stovky kilometrů, v přírodě regenerují své síly. Příroda člověka okouzluje, ta živá i ta v reklamách – přírodní výtažky, eko- a bioznačky nebo alespoň nádherné scenérie jsou marketingovým vábítkem, které prodává výrobky. Příroda je věčným zdrojem inspirace – pro lidské metafory, pro výtvarné i muzické umění. Člověk si o přírodě nechává zdát, ve snech i v pohádkách vystupují zvířata. V přírodě si lidé vyznávají lásku. Lidé prostě mají rádi přírodu.

Podobné příklady lidské náklonnosti k přírodě uvádějí autoři publikací o biofilii.⁹⁶

Řeč je o „Wilsonově“ biofilii,⁹⁷ hypotéze, se kterou v polovině 80. let přichází známý entomolog a oceňovaný esejista **Edward O. Wilson**. Ve své druhé knize o

⁹⁶ Wilson (1984), Kellert, Wilson (1993), Kellert (1997).

⁹⁷ Nikoliv o „Frommově“ biofilii. Erich Fromm, jeden z významných psychologů a psychoanalytiků, sociologů a filosofů 20. století, používá termín biofilie dvě dekády před Edwardem O. Wilsonem. Na základě psychoanalytické práce s pacienty a studia historických osobností identifikoval dvě tendence v charakteru člověka. Biofilie je „vášnivá láska k životu a k všemu živému – je to touha po růstu, ať už jde o člověka, rostlinu, myšlenku nebo společenskou skupinu. Biofilní člověk raději buduje něco nového, než aby zachoval staré. Chce víc 'být' než víc 'mít'. Má schopnost žasnout a prožívá raději něco nového, než aby si potvrdil staré. Dobrodružství života je mu milejší než ustálené jistoty. Vnímá více celek než jenom části, celé struktury spíše než sumu jejich proků. Přeje si tvořit a uplatňovat svůj vliv láskou, rozumem a příkladem – ne násilím a tím, že věci zničí, ne byrokratickým jednáním a zacházením s lidmi jako s neživými předměty. Protože se raduje ze života a všech jeho projevů, není vášnivým spotřebitelem masově produkováné 'zábavy'. Biofilní etika má vlastní princip dobra a zla. Dobré je všechno, co slouží životu, zlé je všechno, co slouží smrti. Dobrá je úcta k životu, dobré je všechno, co podporuje život, růst, rozvoj.“ (1997: 358).

Protipólem biofilie je podle Ericha Fromma nekrofilie, kterou popisuje v návaznosti na Sigmunda Freuda osobnostně, s odklonem od jejího sexuálně-patologického významu: „Nekrofilní charakter prožívá jen minulost, nikoli přítomnost nebo budoucnost. Jeho život ovládá to, co bylo, tj. co je mrtvé: instituce, zákony, tradice a vlastnictví. (...) Odvrací svůj zájem od života, od člověka, od přírody i myšlenek – zkrátka od všeho, co je živé, všechno mění ve věci, včetně sebe samého a projevů svých lidských schopností, rozumu, zraku, sluchu, chuti i schopnosti lásky. Sexualita se stává technickou obratností ('strojem lásky'), pocity se zplošňují a často se nahrazují

biofilii píše:⁹⁸ „Biofilie, pokud existuje, a já věřím, že existuje, je vrozené citové spojení (emotional affiliation) lidských bytostí s jinými živými organismy.“⁹⁹ Je přesvědčen, že lidská náklonnost vůči přírodě je vrozená, a není první – René Dubos, Hugh Iltis, Orié Loucks a Peter Andrews předznamenal hypotézu biofilie na sklonku šedesátých let publikacemi, ve kterých pojednávali o lidem vrozené potřebě kontaktu s rostlinami, živočichy a dalšími přírodními podněty.¹⁰⁰

Eseje Wilsona a jeho spolupracovníků vypráví neodarwinistický příběh, který začíná na afrických savanách. Tlupy hominidů kráčí po statisíce let krajinou, hledají skrýš a potravu, domlouvají se a loví. Přírodní výběr přitom zvýhodňuje jedince, kteří jsou pro přežití lépe geneticky vybaveni – například kteří riskují přiměřeně, vědí, kde se usadit a na jaká zvířata si dávat pozor. Po těch úspěšnějších předcích dědí další a další lidská pokolení genetickou predispozici odpovídat určitým chováním a emocemi na určité podněty přírodního prostředí. Proto se podle Wilsona dodnes lidem líbí „bezpečná krajina“, kde lze vidět do dále a sám přitom zůstat ve skrytu, proto jsou lidé přitahováni tajemnými cestami, které jsou příslibem nových lovišť, proto se bojí hadů, pavouků a medvědů.

Četné jsou způsoby, jakými se podle autorů biofilie projevuje – a v souhrnu je jako biofilie označováno snad vše, co se odehrává mezi člověkem a přírodou: obživa, odpočinek a hra v přírodě, její devastace, umělecká tvorba, přírodozpyt i její podmaňování.¹⁰¹ Snad právě pro rozmanitost svých projevů bývá biofilie různě vykládána a často dezinterpretována. Řada odborníků ji zároveň považuje za značně kontroverzní.¹⁰²

Co říká tato hypotéza nového a v čem tkví podle některých autorů její kontroverze?

sentimentalitou, radost, výraz intenzivní živosti, se nahrazuje zábavou nebo napětím, a mnoho z lásky a něžnosti, které člověk má, věnuje svým strojům a přístrojům.“ (1997: 334–336).

Frommova a Wilsonova biofilie jsou dva odlišné koncepty. Nicméně biofilní orientace charakteru podle Fromma může být jednou z vlastností osobnosti, která ovlivňuje osobní vztahy lidí k přírodě a jejich potřebu kontaktu s přírodou, obecný postoj k přírodě, environmentální senzitivitu a další.

⁹⁸ Úvod první kapitoly knihy *The Biophilia Hypothesis* (Kellert, Wilson, 1993: 31).

⁹⁹ Ve své první knize *Biophilia* (1984) použil jiné vymezení: „Budu tak smělý, že biofilii definuji jako vrozený sklon k soustředění na život a živé procesy.“ Podrobný přehled Wilsonových definic biofilie podává Jana Krčmářová (2009).

¹⁰⁰ Gardner, Stern (1993: 183).

¹⁰¹ Stephen R. Kellert (Kellert, Wilson, 1993: 42–69, Kellert, 2002: 117–151) pojmenovává tzv. devět základních hodnot přírodního světa, ke kterým lidé v různé míře „biologicky“ inklinují: hodnoty utilitářské, negativistické, panské, naturalistické, vědecké, symbolické, estetické, symbolické, humanistické a morální. Za projev biofilie je možné podle Kellertova pojetí označit tak rozličné jevy jako láskyplnou péči o zvířata i pohrdání a štítlivost, ochranu i drancování přírodních památek.

¹⁰² Klíčové argumenty Gardner, Stern (1996), Clayton, Opatow (2003).

Hypotetická biofilie?

Podstatu biofilie Edwarda O. Wilsona a jeho spolupracovníků je možné shrnout: „Zaprvé, že pro lidi je typický sklon reagovat příznivě na přírodu;¹⁰³ zadruhé, že tato dispozice má částečně genetické základy.“ (Kellert, Wilson 1993: 120)

Pro některé laiky je biofilie synonymem pro „lásku k přírodě“, „náklonnost k přírodě“, „příznivé působení přírody na člověka“.¹⁰⁴ Roger S. Ulrich (1993) biofilii doplňuje konceptem **biofobie**, vrozených odmítavých reakcí vůči určitým přírodním podnětům, jako je strach z určitých druhů hmyzu, šelem či z výšek.¹⁰⁵ Wilsonovo vymezení pojmu biofilie je nicméně komplexní – zahrnuje příznivé i odmítavé chování a emoce ve

¹⁰³ Autoři (Wilson 1984, Kellert, Wilson 1993, Kellert 1997 a zejména Ulrich, 1993) při jiných příležitostech poukazují také na vyhýbavé tendence vůči některým přírodním podnětům – typicky pavouci, bažiny a zvířecí trus.

¹⁰⁴ Např. Angier (2002). Vůči tomuto pojetí se ve svém příspěvku ostře vymezuje Jana Krčmářová. Četnými citacemi z pramenů o biofilii a analýzou tohoto konceptu dokládá, že podobné pojetí biofilie je dezinterpretující. Při svém výkladu hypotézy biofilie zdůrazňuje zejména vrozenost určitých lidských tendencí při interakci s přírodním prostředím: „Hovoří-li Wilson o vrozené tendenci, míní tím, že ve struktuře našeho mozku je alespoň částečně již v době narození obsažena určitá základní mentální výbava, která se rozvíjí při styku s vnějším prostředím do určité míry předvídatelným způsobem. Hovoří-li o tendencích 'soustředit se', 'vztahovat se' či 'mít pocit', míní tím, že člověk disponuje určitými kognitivními pravidly, která ovlivňují co, za jakých podmínek a jak bude vnímat, jak bude s daným vjemem pracovat, ukládat jej a naopak vyvolávat z paměti. (...)Wilson je nazývá epigenetickými pravidly mentálního vývoje, tj. podílí se na nich jak genetická predispozice, tak prostředí.“

Dále hypotéza biofilie podle Krčmářové (ibidem) zahrnuje: „Nevědomé a/nebo zdánlivě iracionální reakce na různé přírodní jevy lze považovat za proximální projevy ultimátních příčin – např. vyhnout se nebezpečí (reakce na hady, vlky, preference krajiny skýtající rozhled a úkryt apod.) či nalézt potravu (preference na druhy bohatých systémů, vyladění na teplé barvy kořtů a plodů). Ve své argumentaci nepoukazuje Wilson jen na vrozená pravidla vnímání týkající se organismů, ale i vyšších ekologických jednotek – stanovišť či celé krajiny.“

Jak Jana Krčmářová v různých obměnách konstatuje (ibidem): „Roli (...) hraje vedle vrozeného také kulturní prostředí, mysl se vyvíjí v závislosti na ostatních, je silně ovlivněna kulturní historií, tj. rozhodnutími, která daná společnost učinila v minulosti (Lumsden a Wilson, 1983, s. 130, 1981).“ Uvedená interpretace se zdá zcela neproblematická – ano, lidské prožívání a chování je ovlivněno vrozenými predispozicemi a zároveň prostředím, ve kterém člověk vyrůstá a žije. Platí to poměrně všeobecně v různých oblastech prožívání a chování člověka a není důvod si myslet, že by to neplatilo v oblasti jeho vztahu k přírodě.

Literatura zabývající se hypotézou biofilie shrnuje poznatky o lidském prožívání a chování ve vztahu k přírodnímu prostředí, které jsou v odborné komunitě relativně známé. Její přidanou hodnotou je to, že tyto poznatky interpretuje evoluční optikou, tedy zdůrazňuje evoluční podmíněnost a genetickou vrozenost určitých kognitivních, afektivních a behaviorálních vzorců. Otázkou je, zda a na základě čeho posoudit, že je tato interpretace správná, resp. správnější než jiné interpretace. Když se nicméně začteme do současných psychologických a sociologických studií o lidském prožívání a chování ve vztahu k přírodě, shledáme, že se více než otázkou vrozenosti či kulturní podmíněnosti zabývají samotným (deskriptivním) výzkumem kognitivních, afektivních a behaviorálních vzorců ve vztahu k prostředí, který objasňuje, jak lidé přírodní prostředí prožívají a jak se k němu chovají – a také, jaké jsou možnosti rozvoje proenvironmentálních vzorců. Přiznávám se, že mi ani po přečtení jinak erudovaného příspěvku Jany Krčmářové není zcela jasné, jaký je přínos hypotézy biofilie v této oblasti.

¹⁰⁵ Podle zkušeností ze spolupráce s praktiky environmentální výchovy stojí za to doplnit, že termíny biofilie a biofobie jsou občas ve zlidovělém podání používány pro běžný popis vztahu (žáků) k přírodě. Jako biofobní reakce je někdy hodnocena lhostejnost vůči přírodním krásám, iracionální strach z hmyzu, vysoké trávy nebo přírodního koupání, záliba v městském prostředí a další. Opět se tu setkáváme s jednodimenzionální představou o vztazích lidí k přírodě, podobně jako u konceptů odcizení přírodě či ekogramotnosti.

vztahu k přírodním prvkům: „od přitahování k averzi, od úžasu k nezájmu, od uklidnění ke vzrušení.“ (Wilson in Krčmářová, 2009)

Biofilie je více než pojmem, je určitou hypotézou. Konkrétně: pokud Wilson a jeho kolegové označují například návštěvu zoologické zahrady za projev biofilie, říkají tím, že lidé chodí do zoologické zahrady na základě svých vrozených, genetických, přírodním výběrem ovlivněných tendencí. O co se takové biofilní výklady opírají? Co svědčí v jejich prospěch?

Edward O. Wilson nazval svou biofilii hypotézou a podstatou hypotézy je v současné vědě její ověřitelnost. Wilson uvádí (1984: 85): „*Důkazy pro (předložené) teze nejsou přesvědčivé ve formálně vědeckém smyslu: subjekt nemůže být vědecky studován prostřednictvím hypotézy, dedukce a experimentování, abychom si jím byli jistí tím nebo oním způsobem.*“ Ačkoliv se hypotéze biofilie dostalo v příštích letech značné pozornosti, autor nenaznačil, jakým způsobem je možné jeho hypotézu ověřit, čím je potvrditelná či vyvratitelná.¹⁰⁶ Eseje Wilsona i ostatních zastánců hypotézy biofilie se skládají z příkladů chování a postojů k přírodě, které mají podle nich svědčit ve prospěch hypotézy. Čerpají přitom z různých kultur, biotopů, dějinných epoch a náboženství.

Městská zeleň a africká savana

Jedním z motivů esejů o biofilii jsou pasáže pojednávající o příznivém vlivu přírodního prostředí na lidskou psychiku. Ve více než sto empirických studiích bylo prokázáno, že lidé po pobytu v přírodě popisují snížení hladiny prožívaného stresu. Pacienti se rychleji uzdravují v pokojích s výhledem do korun stromů a okna kolejí orientované do parku zlepšují soustředěnost studentů.¹⁰⁷

Ač někteří podobné výsledky interpretují ve prospěch hypotézy biofilie, zjištění o příznivém efektu přírodního prostředí na člověka sama o sobě hypotézu biofilie nepotvrzují – a ani nevyvracejí.¹⁰⁸ Popisují jen evidovanou skutečnost, že lidem kontakt s (bezpečnou) přírodou svědčí.¹⁰⁹ Podobná zjištění jsou sociálním vědcům zabývajícím se vlivem prostředí na člověka dobře známa a od sedmdesátých let jsou neodmyslitelnou součástí učebnic environmentální psychologie.

¹⁰⁶ Pokud je věda systematickým hledáním poznání (pravdy), ačkoliv názory na to se mohou lišit, pak výrok, jehož pravdivost je nejen neověřovaná, ale také neověřitelná (!), dobrovolně sféru vědy opouští.

Hodnota neověřitelných výroků se neodvívá od jejich pravdivosti. Neověřitelné výroky, poezie a pábení (srv. Kohák, 2004: 12) jsou mimo pravdu a nepravdu; hodnotu čerpají z pocitů krásy, zájmu a údivu, které v lidech vyvolávají, podobně jako u poezie: „*krmím racky nad řekou svým povídáním*“ (Václav Hrabě). Hrabětova báseň nicméně v odborném recenzovaném časopise neobstojí, stejně jako vědecký text nezaujme v literárním věstníku.

¹⁰⁷ Bell (2001: 47–50), Bechtel, Churchman (2002), Gifford (1996: 318–322), Gardner, Stern (1996: 186–187).

¹⁰⁸ Podobně zjednodušující je myšlenka, kterou tlumočí Hana Librová (2006): „*Na principu biofilie je založena zooterapie, například hippoterapie a kynoterapie.*“ Biofilie rozhodně není jediným vysvětlením pro „*léčivý*“ efekt přírody, a proto je problematické tímto jednoznačným způsobem efekt hippoterapie interpretovat.

¹⁰⁹ Celá řada výzkumů potvrzuje příznivý vliv přírodního prostředí na lidskou psychiku. Tato skutečnost je v odborné literatuře na základě empirických studií nejčastěji vysvětlována dvěma teoriemi: teorií regenerace pozornosti (attention restorative theory, Kaplan a Kaplan, 1989) a aplikací teorie citového vybuzení (affection-arousal approach, Mehrabian, Russel 1974). Srozumitelný úvod do této problematiky poskytuje Franěk (2009), v zahraniční literatuře Gifford (1997), Bell (2001), Bechtel a Churchman (2002).

Druhým motivem esejů o biofilii jsou odkazy na další koncepty vycházející z evoluční teorie – zejména na tzv. hypotézu savany (savanna hypothesis).¹¹⁰ Podle celé řady výzkumů lidé významně preferují otevřenou krajinu se soliterními stromy, řekou a horami na obzoru,¹¹¹ která se nepopíratelně podobá africkým savanám, odkud se po miliónech let života první lidé rozšířili do ostatního světa.

Mají pravdu esejisté, kteří výsledky šetření týkajících se krajinných preferencí interpretují jako projev antropologické konstanty, která by svědčila ve prospěch hypotézy biofilie?¹¹² Někteří odborníci doporučují opatrnost a upozorňují, že uváděná empirická šetření byla uskutečněna převážně na severoamerické, evropské a v posledních letech i asijské populaci. Pro potvrzení hypotézy savany, o kterou by se hypotéza biofilie mohla spolehlivě opřít, chybí evidence krajinných preferencí lidí žijících na ostatních kontinentech. Celkově si tato problematika žádá podrobnější výzkumy s nezbytným interkulturním designem.¹¹³

Třetím motivem esejů o biofilii je předpoklad, že člověk je adaptovaný na podmínky prostředí, sociálního uspořádání a na činnosti, které tvořily jeho svět po statisíce let.¹¹⁴ Je možné takový předpoklad bez pochybností přijmout? Ačkoliv evoluční logika dává často intuitivně smysl, neznamená to, že pro lidi jsou vždy nejvhodnější „historické“ podmínky. S nadsázkou například: „*Pokud si muži a jejich předchůdci krátili po milióny let vousy na tvářích hrubými kamennými nástroji, nedokazuje to, že současný muž má specifické genetické predispozice preferovat takový způsob holení a že se lépe neoholí spíše použitím moderní břitvy.*“ (Gardner, Stern, 1996: 186).

Edward O. Wilson, držitel dvou Pulitzerových cen, je vynikajícím esejistou. Odborné reflexe jeho prací upozorňují na nedostatečné důkazy pro tvrzení, které pronáší, a problematickou interpretaci empirických a antropologických studií, z nichž své eseje o biofilie vytváří.

Čekání na ověření?

Slovníky cizích slov se shodují v tom, že hypotéza znamená *domněnka, předpoklad*. Podle soudobé vědy jsou nazývány hypotézou ty domněnky, jejichž pravdivost lze testovat. Ověření (verifikace) hypotézy je klíčovým krokem k posouzení, čemu stojí za to věřit, podle čeho se rozhodovat, o co se opřít při další odborné práci a co má smysl

¹¹⁰ Podrobněji Balling, Falk, (1982), Kaplan, Kaplan (1989).

¹¹¹ Bell (2001: 37–46), Bechtel, Churchman (2002), Gardner, Stern (1996: 187–188).

¹¹² Wilson (1984), Kellert, Wilson (1993), Kellert (1997).

¹¹³ Pavla Koucká (ústní sdělení) při interpretaci těchto zjištění upozorňuje, že určitou preferenci jedné krajiny před druhou přece nelze interpretovat jako tzv. lásku k přírodě. Proti vrozené náklonnosti k přírodě lze navíc podle ní argumentovat i historicky: přibližně až do průmyslové revoluce se lidé přírody báli, vyhraňovali se vůči ní, snažili se podmanit si ji. Neobdivovali krásy hor, ale děsili se jich, hrozili se temného lesa a divou zvěř by byli rádi zahnali či rovnou vyhubili. (srv. Stibral, 2005)

¹¹⁴ Ibidem.

aplikovat do praxe.¹¹⁵ Světová odborná komunita činí z tohoto hlediska po právu rozdíl mezi *ověřenými* a *neověřenými* koncepty.

Ověřovat genetické predispozice, mezi které se řadí hypotetická biofilie, je z metodologického hlediska obtížné, nicméně ne nemožné (Gardner, Stern 1996: 188). Metodologickým handicapem biofilie je její antropologická univerzalita: pokud je biofilie podle svých autorů vrozena všem příslušníkům druhu *Homo sapiens*, nelze pro ověření hypotézy použít v této oblasti výzkumu často používané studie dvojčat.¹¹⁶

Interpretace Wilsonovy hypotézy, které předpokládají vrozenost náklonnosti k přírodě či obecněji vrozenost určitého chování k přírodě, jsou laické a zjednodušené. Podle Wilsona (1984) je biofilie vrozenou *predispozicí* k určitému chování, která se může a nemusí projevit. Stephen Kellert uvádí (1997: 4), že biofilie „*představuje relativně slabé biologické tendence, instinkty*“, na rozdíl od dýchání či potřeby potravy. Jinými slovy: v chování lidí se mohou, ale také nemusejí projevovat vzorce, které jsou zde nazývány vrozenými – někoho to táhne do zeleně, jiného ne, někdo se bojí tmy v lese, jiný ne.¹¹⁷ Pokud se u někoho tyto vzorce projeví, je to podle autorů vždy díky genetické predispozici, nicméně ovlivněné učením, kulturou a zkušeností (Kellert, 1997: 4).

Obdobná vágnost Wilsonovy biofilie se objevuje také ve vztahu k antropologickým konstantám. Zastánci hypotézy popisují biofilii jako genetické dědictví druhu *Homo sapiens* a četnými zmínkami ilustrují historickou a geografickou univerzalitu těchto vrozených tendencí.¹¹⁸ V některých kulturách byla doložena nepřítomnost těchto vzorců (Soulé 1993), podle zastánců biofilie však ani to hypotézu nevylučuje.

Podobná argumentace pro hypotézu biofilie redukuje možnosti její ověřitelnosti. Napovídá, že cesta Wilsonovy biofilie ke statusu odborné teorie bude spleť a křivolaká a – chce se říci – zůstává spíše hypotetickou predispozicí.

Populární vysvětlení složité problematiky

Bez ohledu na pochybnosti odborníků se koncept biofilie těšil zejména v devadesátých letech pozoruhodné popularitě veřejnosti. Vycházely knihy, články, rozhovory; Wilsonovu hypotézu zmiňovali další esejisté, novináři, ekopedagogové a ochránci přírody.¹¹⁹

¹¹⁵ „Dobrá hypotéza je tedy nejenom efektivním nástrojem verifikování 'hotových' teorií, ale má i významnou heuristickou (objevitelskou) funkci. Kerlinger (1972, s. 39) v tomto smyslu dokonce tvrdí, že 'hypotéza je nejsilnější nástroj, který člověk vynalezl, aby dosáhl spolehlivého poznání'.“ (Ferjenčík, 2000: 32).

¹¹⁶ Ulrich (1993) interpretuje metaanalýzu výzkumů fobií u dvojčat ve prospěch hypotézy biofilie. Na metodologické nesrovnalosti jeho interpretace upozorňují Gardner a Stern (1996).

¹¹⁷ Predispozice k určitému chování není zárukou, že určité chování nastane. Je možností. V krajním případě, pokud by se ve zkoumané skupině dokonce neprojevalo zkoumané chování vůbec, hypotetickou predispozici to nezpochybní. Je to přece jen „pouhá“ predispozice.

¹¹⁸ Které se týkají například krajinných preferencí, vztahu k hadům a pavoukům, potřeby kontaktu s přírodním prostředím. V kontrapunktu k tomuto tvrzení si nicméně zaslouží pozornost velká diverzita postojů různých kultur k přírodě v průběhu dějin lidstva (srv. kapitola II.D. *Obecný postoj k přírodě*).

¹¹⁹ Biofilie se dokonce objevila na české politické scéně: „*Sociální demokracie je biofilní stranou, která se zaměřuje na kvalitu života, trose udržitelný rozvoj a na rovnováhu mezi člověkem a přírodou,*“ řekl Vladimír Špidla na tiskové konferenci v Lidovém domě 19. září 2003.

Biofilie lidem nabídla příběh, jaký může poskytnout málokterá „suchá“ teorie: vyprávění o vrozeném, bytostném spojení lidstva s přírodou, evolučním dědictví stovek tisíc let prožitých v divočině, představu, že v každém současném člověku přežívá moderní dobou frustrovaný lovec a sběrač. V člověku není nic fundamentálnějšího, obtížněji zpochybnitelného, než je jeho vrozená podstata – a odborně znějící vyjádření o vrozené potřebě kontaktu s přírodou se ústy a pery zastánců biofilie šířila jako ospravedlnění sociálního a biologického imperativu ochrany přírody. Bez ohledu na svou odbornou problematičnost odvedla hypotéza biofilie určitý kus práce v oblasti komunikace o environmentálních tématech s veřejností.

Svou roli sehrála hypotéza biofilie také jako protiváha pesimistickým antropologizujícím hlasům. Svým důrazem na náklonnost k přírodě se stala kontrapunktem přesvědčení, že lidem je evolucí dáno do vínku podmaňovat si, vykořisťovat přírodu – že neudržitelný environmentální vývoj je takřka dějinnou nutností a pokusy o změnu destruktivní „lidské přirozenosti“ jsou marné a pošetilé.¹²⁰

Svou mediální rozšířeností se biofilie stala také dostupným vysvětlením pro ty, kteří hledají odpovědi na otázky lidské motivace k ochraně životního prostředí a příznivý vliv přírody na člověka. Pokud se nesetkali s odbornými recenzovanými studiiemi pro tato a další témata, populárně známá biofilie se pro ně stala dostupným vysvětlením, bez ohledu na její odbornou validitu. Vlastně se stalo to, o co si sociální vědy a zejména psychologie v problematice vztahu k přírodě a životnímu prostředí přímo říkaly: popularizovaná neověřená hypotéza biofilie osídlila niku nepopularizovaných, avšak ověřených poznatků vědeckých disciplín.¹²¹

Rozloučení s biofilii

Při probírání se literárně čtivými a odborně zpochybňovanými eseji Edwarda O. Wilsona přicházejí čtenáři na mysl otázky, na které postrádá v těchto textech výstižnou odpověď:

Je biofilie vrozena všem lidem ve stejné míře?

Je příkladem biofilie v podstatě jakákoliv interakce mezi člověkem a přírodním prostředím? Co už vlastně není v interakci člověka s přírodním prostředím biofilie?

Jak porozumět prostřednictvím hypotézy biofilie rozdílům mezi příznivci měkké a tvrdé turistiky, mezi obdivovateli divokých křovišť¹²² a golfových hřišť, mezi ochránci přírody a motokrosovými závodníky?

¹²⁰ Srv. Gardner, Stern (1996: 194–201), „*Are human beings short-term egoist by nature?*“ (Je lidská přirozenost krátkozrace egoistická?).

¹²¹ Obdobně to platí pro koncept odcizení v českém prostředí.

¹²² Ano, křoviště mají své, dokonce oficiální, obdivovatele. František Skála na semináři ve Školské 28 názorně předváděl, jak správně lézt do křoví. Nauka o všech nástupištích, hřištích, rumišťích a křovištích byla při té příležitosti ústy Jiřího Sádla nazývána synantropní iřtologií (*Fenomén křoví a metodika lezení do něj*, Školská 28, 16. května 2007).

Jak hypotéza biofilie vysvětluje to, že na mnoha místech světa lidé v současnosti devastují ekosystémy? Proč lidé nechrání ani ty typy krajiny, k nimž mají podle hypotézy biofilie vrozenou náklonnost?

Edward O. Wilson svojí hypotézou biofilie položil veřejnosti i další významné otázky: Čím je nám, lidem, vlastně příroda? Jaká je podstata pouta, které nás k ní váže? A jak se jeví devastace přírody, kterou lidé provádějí, z naší evoluční perspektivy?

Příspěvek hypotézy biofilie k popularizaci tématu vztahu lidí k přírodě je zřejmý. Zastánci biofilie snad během příštích let publikují práce, které pokročí v ověřování, upřesňování a korekci Wilsonova námětu a díky jejichž zjištěním se z hypotézy biofilie postupem času vyvine střídmější, nicméně ověřená a odborně respektovaná teorie.

Ekogramotnost

Anotace

Ekogramotnost, čili environmentální či ekologická gramotnost, je v české i zahraniční literatuře patrně nejvíce frekventovaným termínem, který se používá pro vymezení cílů environmentální výchovy. Jaký je rozdíl mezi pedagogickým konceptem ekogramotnosti a psychologickým konceptem charakteristiky osobního vztahu jedince k přírodě? Na základě jejich analýzy zjišťujeme, jakým způsobem se oba koncepty vzájemně doplňují.

Klíčové termíny

ekogramotnost (eco-literacy), environmentální gramotnost (environmental literacy), ekologická gramotnost (ecological literacy)

Často používaným termínem v environmentální výchově je **ekogramotnost** (eco-literacy), **ekologická gramotnost** (ecological literacy) či **environmentální gramotnost** (environmental literacy).¹²³ Podle některých autorů má význam klíčového cíle environmentální výchovy (Kvasničková, 1999), podle některých je klíčovým cílem výchovy vůbec (Roth, 1991, Swanepoel, Loubser, Chacko, 2002, Capra, 2009).¹²⁴

„Termín environmentální gramotnost zjevně neznamená pro každého to samé,“ konstatují autoři zevrubného přehledu definic pojmu (Loubser, Swanepoel, Chacko 2001). Bývá spojován s různými kompetencemi,¹²⁵ jejichž okruh se značně liší podle zaměření autorů. „Přestože pojem 'ekogramotnost' je poněkud vágní, zpravidla je definován jako vymezení určitých okruhů znalostí, hodnot, modelových postojů a dovedností.“ (Činčera, Štěpánek, 2007)¹²⁶

¹²³ Uvedené termíny jsou často používané *promiscuo* – stejně tak v tomto textu.

¹²⁴ S ekogramotností je spjata řada aktivit v environmentální výchově, vzdělávání a osvětě. Například časopis *Bedrník*, vydávaný pro Sdružení středisek ekologické výchovy Pavučina, který je v České republice asi nejužší spjat s environmentální výchovou, má podtitul *časopis pro ekogramotnost*. Elektronická učebnice pro environmentální vzdělávání EnviWiki má podle svých autorů „*napomáhat zvyšování environmentální gramotnosti vysokoškolských pedagogů, studentů, učitelů a ostatních zájemců*“. Dále k významu ekogramotnosti Máchal (2000), Činčera (2009).

¹²⁵ Ve významu, ve kterém jsou používány v *Rámcovém vzdělávacím programu pro základní vzdělávání*, viz Wikipedie (2009): „*představují souhrn vědomostí, dovedností, schopností, postojů a hodnot důležitých pro osobní rozvoj a uplatnění každého člena společnosti. Jejich výběr a pojetí vychází z hodnot obecně přijímaných ve společnosti a z obecně sdílených představ o tom, které kompetence jedince přispívají k jeho vzdělávání, spokojenému a úspěšnému životu a k posilování funkcí občanské společnosti. Slovní spojení klíčové kompetence je nesprávným překladem anglického competence, které používají materiály Evropské unie a OECD. V překladu znamená oprávnění, schopnost, způsobilost, pravomoc a podobně (více viz diskuze k článku). Z toho vyplývá kolize s původním úzkým významem českého termínu kompetence (pravomoc).*“

¹²⁶ Podobně uvádějí Disinger a Roth (1992), že ekogramotnost představuje osvojené znalosti, postoje, dovednosti a chování potřebné k tomu „*být schopný a odpovědný*“.

V českém prostředí někteří autoři při vymezování ekogramotnosti kromě **vědomostí** kladou důraz na **dovednosti** a **postoje** (Máchal, 2000: 18–19), **prožitek** sounáležitosti s přírodou a **osvojené návyky** (Nečas, 2007). Ekogramotnost je ztotožňována také se systémovým myšlením¹²⁷ (Enviwiki, 2009¹²⁸) či s environmentálními přesvědčeními.¹²⁹ V širším pojetí lze za ekogramotnost považovat například „získání základních znalostí a dovedností potřebných k pochopení zákonitostí vztahů člověka a biosféry, k praktickému řešení ekologických problémů a ke včasné prevenci jejich vzniku, k prosazování zásad udržitelného rozvoje do každodenního života rodiny i společnosti.“ (Kvasničková in Máchal, 2000) Svůj význam pro vytváření ekogramotnosti má podle Máchala (2000: 18) tzv. ekologické svědomí, „které člověku brání v neuvážených skutcích poškozujících životní prostředí nebo jej vybízí k aktivnímu vystupování ve prospěch přírody.“

Ekogramotnost se projevuje „všeobecným omezením materiální spotřeby, zvláště nerecyklovatelných komodit (preferenze výrobků s dlouhou životností, omezení obalů a preference vratných, popř. aspoň recyklovatelných) a energie (topení omezeně z hlediska prostoru i teploty, využívání tepelných izolací), tříděním odpadu, podporou recyklace, absolutním upřednostňováním dopravy pěšky a na kole, omezením užívání auta či letadla jen na mimořádné případy apod. Mezi projevy ekogramotnosti patří i preference oprav před pořizováním nových věcí, rezistence vůči diktátu módy při obměňování šatníku či jiných předmětů nebo i např. při výběru cíle dovolené,“ (Nečas, 2007), či jinak řečeno: „ctít přírodní zákonitosti, předvídat a domýšlet důsledky všech zásahů a vlivů člověka na přírodu.“ (Máchal, 2000: 19)

S ekogramotností však nejsou spojovány jen ty kompetence, které tvoří předpoklad pro environmentálně šetrné jednání. Při měření ekogramotnosti (Kulich, Dobiášová, Rynda 2003) jsou kladeny například také otázky, které nemají přímou vazbu na proenvironmentální chování a soustřeďují se na **znalosti oborových reálií**: „Co je to ekologie?“ či „Globálním problémem životního prostředí, o kterém se v posledních letech vedla nejintenzivnější mezioládní jednání (např. v Kjótu a v Bonnu v r. 2001), je...“

Součástí měření ekogramotnosti jsou i otázky typu, zda děti vyzkoušely ujít 20 km najednou, zda někdy spaly v přírodě ve stanu či pod širákem. Tematicky podobně vyznívá tato úvaha (Máchal, 2000: 56): „Možná, že k ekologické gramotnosti také patří donedávna obyčejné dovednosti jako ořezat nožem pastelku, stlouct ptačí budku, ukrojit krajíc

¹²⁷ Tedy schopností vnímat svět včetně vlastního chování ve vzájemných souvislostech.

¹²⁸ Definice z EnviWiki, internetové encyklopedie věnované vzdělávání zaměřenému na prostředí: „Environmentální gramotnost je vymezena jako proces poznávání a osvojování si takových způsobů myšlení, které vedou k porozumění souvislostem a vztahům uvnitř i vně lidských společenství a přírodních systémů. Vzdělání, které o ni usiluje, není cestou ke specializaci, ale pěstováním holistických přístupů. V pohledu, který pomáhá utvářet, jde nikoli o prosazení toho, co je lepší, silnější nebo konkurenceschopnější, ale o vytvoření prostoru spoluúčasti, podílu na společné věci, kterou je náprava současného stavu.“

Pro srovnání: podle anglickojazyčné Wikipedie (2009) je ekologická gramotnost „schopnost porozumět přírodním systémům, které činí život na Zemi možným. Být ekogramotným znamená porozumět principům organizace ekologických komunit (ekosystémů) a použít tyto principy pro vytvoření udržitelných lidských komunit.“

¹²⁹ Některé empirické výzkumy operacionalizují ekogramotnost prostřednictvím dotazníku *New Environmental Paradigm Scale* (Dunlap, Liere, 1978), ve kterém respondent vyjadřuje svá přesvědčení o zákonitostech životního prostředí. Podrobněji o této dotazníkové metodě v kapitole II.F *Environmentální postoje a environmentální vědomí*.

chleba, našťípat sekerkou smrkové třísky, rozdělat oheň v kamnech, zryt záhon, nabrat vodu ze studánky čistým hrníčkem, nikoliv špinavým ešusem apod.“

Uvedené definice naznačují, že představy českých autorů o ekogramotném člověku jsou v řadě ohledů podobné a v některých se liší. Část autorů spojuje s ekogramotností jednu oblast kompetencí, jiní vymezují ekogramotnost širokým okruhem vědomostí, postojů a dovedností. Řada z těchto kompetencí souvisí s předpoklady pro environmentálně šetrné chování (environmentální vědomí) a s environmentálními postoji, nicméně některé se týkají spíše schopností pro přímý kontakt s přírodou, potřeby kontaktu s přírodou či environmentální senzitivity (srv. Máchal, 2000, Činčera, 2009).

Environmentální gramotnost v zahraničí

Česká pojetí ekogramotnosti jsou a budou ovlivněna zahraničními trendy v environmentální výchově. Také v zahraničí se termín environmental literacy a spřízněné ecological literacy a ecoliteracy od svého prvního použití v roce 1969 vyvíjel, a také tam je spojován s různými kompetencemi a kurikulárními cíli.

Proměny vymezení a těžiště ekogramotnosti jsou zevrubně popsány v přehledových studiích (Roth, 1992, Loubser, Swanepoel, Chacko, 2002)¹³⁰. Určitým milníkem byly roky 1989 a 1990, kdy byla u příležitosti připravovaného Mezinárodního roku environmentální gramotnosti 1990 definována ekogramotnost (Connect, 1989): „*Environmentální gramotnost je základní praktické vzdělání (functional education) pro všechny lidi, které jim poskytuje základní znalosti, dovednosti a motivy pro zvládání environmentálních potřeb a přispívání k udržitelnému rozvoji.*“ Definicí dále zdůrazňuje hodnotu občanské participace, environmentálního hnutí a „*praktické odpovědnosti za ochranu a zlepšování životního prostředí, tedy kvality života.*“ Uvedenou definici následně významným způsobem rozšířil a upravil Marcinkowski (1990).¹³¹

V současné době zdá se existuje mezi zahraniční odbornou veřejností konsensus, který zahrnuje do vymezení ekogramotnosti nejen dimenzi kognitivní, ale rovněž dimenze afektů, postojů, dovedností a chování.¹³² Ekogramotnost je pojímána spíše jako souhrn různorodých environmentálně relevantních kompetencí, než jako ucelený, psychologicky celistvý a pozorovatelný fenomén (Swanepoel, Loubser, Chacko, 2002; Roth, 1992). Proto se u některých autorů (viz Roth, 1992) objevuje potřeba termín operacionalizovat – specificky pojmenovat, jakým způsobem se ekogramotnost přímo projeví v chování. Tito autoři tak spojují ekogramotnost s proenvironmentálním chováním.

¹³⁰ Uváděny jsou starší definice autorů Hungerford a Tomara (1977), Volk, Hungerford a Tomara (1984), Roth (1984) ad.

¹³¹ Dostupné v českém jazyce, viz Činčera, 2009.

¹³² V tom se liší definování environmentální gramotnosti od řady jiných gramotností (viz Roth, 1992).

Ekogramotnost přitom není potřeba vnímat jen binárně: gramotný – nigramotný. Podle některých autorů je užitečnější uvažovat o ní spíše jako o škále, a to od žádných (nulových) kompetencí až k velmi rozvinutým a expertním.¹³³

Debaty o vymezení ekogramotnosti pokračují v zahraničí i dnes. Jednou z novějších zahraničních definic je kupříkladu toto vymezení: „*Environmentální gramotnost je schopnost uvědomovat si svoje prostředí. Obohacuje člověka o znalosti, jak chápat nerovnováhu a hrozby životního prostředí. Umožňuje mu formovat si pozitivní postoje k prostředí a tím rozvíjet dovednosti k řešení a předcházení environmentálním problémům, zasazovat se aktivní participací o ochranu a zlepšování prostředí pro současné i budoucí generace.*“ (Swanepoel, Loubser, Chacko, 2002: 1) Očekávat lze nicméně další vývoj vymezení pojmu.

Zelený cíl, zelený standard

Řada aktivit a projektů environmentální výchovy deklaruje ekogramotnost jako svůj cíl.¹³⁴ Podobně jako gramotnost jazyková, kulturní, informační či počítačová, odkazuje termín (eko)gramotnost k čemuśi potřebnému – „povinnému“ – pro elementární fungování, v tomto případně pro elementární soužití člověka s ostatní přírodou (srv. Roth, 1992: 12–16).¹³⁵ Jako takový se zdá pojem ekogramotnost pro současný sociálně-politický mainstream přijatelnější, než by kupříkladu byla výchova k ekologickým postojům či výchova pro (trvale) udržitelný rozvoj.¹³⁶

Ekogramotnost je možné na jednu stranu považovat za termín, který je příliš vágní (Činčera, Štěpánek, 2007), na stranu druhou je v pojetí řady autorů (jak bylo ukázáno

¹³³ Podle Rotha (1992) lze škálu dělit na tři úrovně rozvinutí: nominální (minimální, nejnižší), funkční (praktická) a operační (pracovní, nejvyšší). Každou z úrovní ve své studii pracovně vymezuje dosažením cílů, které jsou pozorovatelné v chování.

¹³⁴ Kromě výše uvedených autorů, vyzdvihujících význam ekogramotnosti, lze upozornit i na neziskové organizace spojené s environmentální gramotností. Uznávaný Fritjof Capra (2009), jeden z propagátorů konceptu ekogramotnosti, je ředitelem *Center for ecoliteracy* (Centrum pro ekogramotnost); ekogramotnost chápe jako „porozumění principům organizace (uspořádání), které vyvinuly ekosystémy pro udržení (sítě) života.“

Více než deset let působí v Berkeley také *Environmental Literacy Council* (Rada environmentální gramotnosti), nezisková organizace, která zprostředkovává učitelům, studentům, politikům a úředníkům mezioborové informační zdroje o životním prostředí. Pro zajímavost: ekogramotnost v současné době vymezují jako „základní porozumění přírodním systémům, vztahům a interakcím mezi živou a neživou přírodou a schopnost zabývat se moudře problémy, které vyžadují vědecké důkazy, nejistotu a ekonomickou, estetickou a etickou reflexi.“ (Enviroliteracy.org, 2009)

¹³⁵ Explicitně píše o ekogramotnosti jako o povinného standardu (normě) například Pavel Pecina (1994): „Bohužel nelze oddiskutovat, že základ biologie je především znalost druhů, jejich vzájemné příbuznosti a interakcí, a podle mého názoru by každý průměrně vzdělaný člověk měl nejen vědět, kudy teče Labe, kde leží Telč nebo Strakonice a co se vyrábí v Mladé Boleslavi, netoliko znát, kdo napsal Psohlavce a Babičku, kdo složil Rusalku nebo co byla mykénská kultura, ale také po čem šlape na louce, co kolem něho v lese lítá a leze a také čím se živí. Skutečnost, že řada dětí v životě neviděla kozu a že většina populace nepozná na poli základní druhy obilovin, je skličující a nelze ji označit jinak než jako záměrně, cíleně vychovanou biologickou nigramotnost (snad v zájmu snadné biologické manipulovatelnosti). Z ní plyne pochopitelně i nigramotnost ekologická – kdo nezná druhy rostlin a zvířat a nezajímá se o ně, nezná tím pádem ani jejich autekologii a synekologické vztahy.“

¹³⁶ Education for sustainable development, srv. Horká (2001). V českém prostředí lze anglické „education“ přeložit jako „výchovu“ i jako „vzdělávání“, a české prostředí tedy volí opatrnější překlad „vzdělávání pro udržitelný rozvoj“ (viz *Strategie vzdělávání pro udržitelný rozvoj České republiky 2008–2015*).

výše) vymezením určitého standardu (normy) proenvironmentálních znalostí, postojů, dovedností a chování, které by při úspěšné realizaci environmentální výchovy měly být časem vlastní většině populace. Obsah tohoto „zeleného standardu“ chápou autoři rozdílně, a s ekogramotností proto spojují různé kompetence. Jinými slovy:

Termín ekogramotnost je ve své podstatě používán jako označení souboru proenvironmentálních znalostí, postojů, dovedností a chování, které jsou cílem určitých aktivit v oblasti environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty. Představy autorů o těchto proenvironmentálních kompetencích jsou různorodé a v různé míře zahrnují cíle v oblastech osobní ochrany životního prostředí, turistických dovedností, tradičních řemesel, znalosti ekologie člověka a dalších vědních disciplín.

Ekogramotnost, která je spojována se vším počínaje systémovým myšlením a konče sekáním smrkových třesek, *normativně* vytyčuje výchovné a vzdělávací cíle.¹³⁷ V tom se liší od *deskriptivní* charakteristiky osobního vztahu k přírodě: zatímco její základní charakteristiky vyjadřují, jaký *doopravdy* je vztah jedince k přírodě, *normativní* ekogramotnost formuluje standard, jaký by vztah jedince k přírodě *měl být* – a jedince podle tohoto normativního standardu poměřuje jako více či méně ekogramotného.¹³⁸

Deskriptivní a normativní koncepty se mohou šikovně doplňovat: ty první pojmenovávají, kde jsme, a druhé ukazují, kam máme dojít. Mezioborově čerpat při formulacích cílů ekogramotnosti ze studií o vztahu k přírodě by znamenalo přispívat k propojení cílů, které si klade environmentálně výchovná praxe, s realitou lidských vztahů k přírodě. Právě tím se cíle environmentální výchovy ukotví ve skutečnosti lidského prožívání a chování.

¹³⁷ V *normativní* podstatě ekogramotnosti také tkví důvod, proč se tento termín jen zřídka objevuje v deskriptivních ekopsychologických studiích struktury a dynamiky vztahu k přírodě (Monroe, 2003).

¹³⁸ Obrazně řečeno: Pokud si lze představit reálný, osobní živý vztah k přírodě jako (vnitřní) krajinu, potom je (teoretická) charakteristika osobního vztahu k přírodě pokusem o vytvoření její mapy. Ekogramotnost je pak označením pro *cílová místa*, kam chtějí různé ekovýchovné směry své účastníky vést. Může se jednat o cíle, které jsou na mapě reálného vztahu k přírodě nedohledatelné; může se také jednat o cíle, jejichž vytyčení a cesta k nim vychází právě ze znalosti (vnitřní) krajiny.

DRUHÁ ČÁST

Charakteristika osobního vztahu k přírodě

VÝCHODISKA, METODY A ZDROJE CHARAKTERISTIKY OSOBNÍHO VZTAHU K PŘÍRODĚ

V první části této práce dokumentujeme na konceptech odcizení přírodě, hypotézy biofilie a ekogramotnosti, jak problematické je používání jednodimenzionálních konceptů vztahu k přírodě. Představujeme zároveň koncepty klasifikované jako vícedimenzionální, které reflektují vnitřní členitost vztahu k přírodě: environmentální inkluzi, environmentální identitu, průřezové modely a také autorský koncept charakteristiky osobního vztahu k přírodě. V této, druhé části navazujeme na kapitolu *Stručné představení charakteristiky osobního vztahu k přírodě* a podrobně popisujeme základní charakteristiky tohoto konceptu. Uvádíme jejich definice a podáváme přehled teorií, výzkumů, citací z beletrie a environmentalistických pramenů, které čtenáři popisované charakteristiky přibližují.

Prostřednictvím konceptu charakteristiky osobního vztahu k přírodě se pokusíme poskytnout odpověď na ústřední otázky této práce:

Jak na základě současných poznatků o lidském prožívání a chování vystihnout rozdíly mezi lidmi v jejich osobních vztazích k přírodě? Jakých termínů použít pro popis a porovnání osobních vztahů lidí k přírodě?

Charakteristika osobního vztahu k přírodě integruje převážně zahraniční termíny do komplexního pojmosloví tak, aby bylo možné s jeho pomocí:

- (a) rozumět si vzájemně při komunikaci o tom, jak lidé prožívají svůj vztah k přírodě a jak se k přírodě chovají,
- (b) předpovídat chování lidí v situacích, které se týkají přírody (a životního prostředí),
- (c) porovnávat vztahy jedinců k přírodě podle jasně definovaných kritérií,
- (d) popsat ontogenetický vývoj lidských vztahů k přírodě s použitím definovaného pojmosloví,
- (e) provádět empirická šetření základního výzkumu v oblasti ekopsychologie a realizovat evaluační studie, které měří účinnost programů environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty.

Jednotlivé charakteristiky osobního vztahu jedince k přírodě svým vzájemným spojením vytvářejí tzv. strukturu vztahu k přírodě.¹ Rozlišujeme přitom tzv. **základní**

¹ Při současném stavu poznání není zřejmé, zda tzv. charakteristiky zařadit spíše mezi rysy osobnosti („popisné termíny, abstrakta a vývody“, Nakonečný 1995: 63) nebo vlastnosti osobnosti („vysvětlující termíny, dispozice“, ibidem). Z tohoto důvodu používáme neutrální termín „charakteristiky osobního vztahu jedince k přírodě“.

charakteristiky,² které považujeme za základní kritéria (dimenze) pro popis vztahů lidí k přírodě, a tzv. **dílčí charakteristiky**, které spadají pod některou ze základních charakteristik a s jejichž pomocí je možné přesněji vystihnout osobitost vztahu jedince k přírodě.

Východiska pro studium vztahu k přírodě

Téma osobních vztahů lidí k přírodě se v českém i zahraničním výzkumu nachází teprve v popisné (klasifikační) etapě vědeckého zkoumání (Maršálová, Miklík, 1988, Ferjenčík, 2000). Tomu je potřeba přizpůsobovat aktuální výzkumné cíle i použitou metodologii. Proto se v tomto textu prioritně zaměříme na utřídění a vyjasnění pojmoslovného aparátu, přehled zahraničního teoretického i empirického výzkumu a formulaci klíčových výzkumných otázek, které jsou určené ke zkoumání v průběhu dalších etap českého ekopsychologického výzkumu. Pozornost věnujeme také aplikaci etablovaných psychologických teorií na tuto specifickou problematiku.

V podstatě folk-psychologický (lidový) termín³ vztah k přírodě bývá používán dvěma způsoby:

- (a) **Vztah k přírodě mají jen někteří lidé** – podle tohoto normativního pojetí je vztah k přírodě výhradně pozitivní kvalita, kterou se vyznačuje jen část lidí.
- (b) **Vztah k přírodě mají všichni** – v tomto deskriptivním pojetí se jedná kvalitu, která může nabývat různé kvantitativní a různé podoby, ve smyslu: „všichni lidé mají určitý vztah k přírodě – liší se však v tom, jaký.“

Charakteristika osobního vztahu k přírodě, kterou zde vymezujeme, vychází z druhého pojetí. Identifikuje se s předpokladem, že „*pojmem jakékoliv vlastnosti je založen na mezilidském porovnávání.*“ (srv. Balcar, 1991: 62) **V rámci předloženého konceptu lze proto charakterizovat vztah každého člověka k přírodě**, tedy popsat každého člověka podle stupně jednotlivých charakteristik osobního vztahu k přírodě⁴ či zařazením v rámci představených typologií.

Charakteristika osobního vztahu k přírodě je integrací převážně zahraničních psychologických konceptů, které se používají pro popis dílčích dimenzí vztahu k přírodě. Ačkoliv je základem těchto konceptů etablovaná psychologická teorie a většina z nich se opírá o verifikaci v empirických studiích, pokládáme základní a dílčí

² Každé z těchto charakteristik je v této části věnována vlastní kapitola. Jsou jim potřeba kontaktu s přírodou, schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou, environmentální senzitivita, obecný postoj k přírodě a environmentální vědomí.

³ Miluše Sedláková ve své práci věnované folkové psychologii věnovala tento koncept odkazem na práci Smithe (1996), který uvádí, že „*folková psychologie je částí laického rozumu. (...) Je to ta část, kterou užíváme, abychom osmyslnili (zvýznamnili) vlastní život, život ostatních lidí, jejich chování a skutky, ale i události. Na folkovou psychologii se spoléháme nejen při vysvětlování, ale i při predikci chování lidí. Přihlížíme k ní, když předvídáme, co lidé budou dělat a jak budou reagovat v jednotlivých situacích; díky ní se stává chování lidí pro nás srozumitelným i v případech, když to, co lidé dělají a říkají, nás překvapí. Dalšími složkami 'laického rozumu' jsou 'znalosti' týkající se jednotlivých oblastí světa a života. Podle těchto oblastí jsou tyto 'znalosti' označeny podle oblastí, do kterých spadají, tedy např. jako 'naivní' či 'laická fyzika', lečdy též označovaná jako 'folková fyzika', nebo 'naivní' či 'laická lingvistika', příp. 'folková lingvistika' apod.*

⁴ Jedinec může v jednotlivých charakteristikách osobního vztahu k přírodě v krajním případě dosahovat nulových hodnot.

charakteristiky osobního vztahu k přírodě za psychologické konstrukty, podobně jako celou řadu jiných duševních jevů, dějů a stavů zkoumaných psychologií osobnosti (srv. Balcar, 1991, Nakonečný, 1997). Práci s těmito psychologickými konstrukty lze považovat za legitimní do té míry, v jaké účinně pomáhají při vysvětlení a validní předpovědi jedincova prožívání a chování ve vztahu k přírodě.

Východiska pro studium vztahu k přírodě lze shrnout:

- (a) **Pojem vztah k přírodě je v odborné i laické sféře významově nevytříbený** a odkazuje v různých podáních k rozmanitým potřebám, postojům a schopnostem (tedy k určité jejich části), které se týkají prožívání a chování spojeného s přírodou a životním prostředím.⁵
- (b) Pokud má termín vztah k přírodě hrát i nadále tak významnou roli v debatách o environmentální udržitelnosti jako doposud, **je potřebné jeho význam redefinovat, resp. zpřesnit**. To předpokládá analýzu a srozumitelný popis struktury charakteristik, ke které termín vztah k přírodě odkazuje.
- (c) Kvalitní charakteristika vztahu k přírodě musí vycházet ze současných poznatků o prožívání vztahu k přírodě a chování lidí k přírodě (**validita charakteristiky**), obsáhnout celou šíři témat, která jsou spojovaná se vztahem k přírodě (**komplexnost charakteristiky**) a odpovídat pozorovatelným a měřitelným projevům vztahu k přírodě (**funkčnost charakteristiky**).

Použité metody a zdroje charakteristiky osobního vztahu k přírodě

Pro analýzu vědeckého konceptu (či jakékoliv tvrzení, které aspiruje na pravdivost) lze použít tři jednoduché otázky (srv. Kohák, 2004):⁶

Co je základním sdělením práce? Na to odpovídáme průběžně.

Co ze základního sdělení práce vyplývá? Na tuto otázku odpovídáme v *Závěru*.

O co se opírá základní sdělení práce, z čeho vychází? Na tuto otázku odpovídáme zde – koncept charakteristiky osobního vztahu k přírodě se zakládá na následujícím (viz schéma č. 7):

⁵ Důležité je, že termín „vztah k přírodě“ zahrnuje také vztah jedince k životnímu prostředí. Ačkoliv je zřejmé, že příroda a životní prostředí nejsou ekvivalenty, psychologická problematika vztahu k přírodě a vztahu k životnímu prostředí je v odborné literatuře i praxi environmentální výchovy natolik úzce spjata, že jsme se rozhodli používat pro obě problematiky jeden zastřešující termín. Ten původně zněl „charakteristika osobního vztahu k přírodě a životnímu prostředí“, nicméně od jeho používání jsme upustili, protože byl příliš dlouhý a v běžném jazyce se nevyskytuje. Používáme proto zkrácený termín „vztah k přírodě“. Zjednodušeně lze říci, že potřeba kontaktu s přírodou, schopnosti a dovednosti kontaktu s přírodou, environmentální senzitivita a obecný postoj k přírodě se týkají více toho, co je možné nazvat v užším slova smyslu vztahem k přírodě, a environmentální vědomí se týká toho, co by bylo možné nazvat vztahem jedince k životnímu prostředí.

⁶ Uvedené tři otázky mohou sloužit pro kritickou analýzu libovolných odborných konceptů. Svou až překvapivou metodologickou univerzalitou jsou zajímavou komunikační pomůckou při interdisciplinární spolupráci.

(a) Mezioborová spolupráce v rámci Výzkumu odcizení člověka přírodě⁷

Význam terminologie vztahu k přírodě jsem si poprvé uvědomil při mezioborové spolupráci na *Výzkumu odcizení člověka přírodě*. Při debatách, které jsme vedli se spolupracovníky na téma prožívání a chování dětí k přírodě, nebylo zřejmé, zda ve výzkumném týmu rozumíme používaným termínům ve stejném či alespoň podobném významu.

Mezi spolupracovníky jsem proto uskutečnil elementární šetření zaměřené na význam termínu „odcizení přírodě“. V dotazníku byly uvedeny příklady environmentálního chování ze života. Kolegové byli dotázáni, koho z uvedených lidí by podle popsaného chování považovali za odcizeného přírodě a koho nikoliv.

Ačkoliv se jednalo o klíčový termín celého výzkumu, ve výkladu termínu odcizení se pracovníci shodli jen minimálně. Na základě odpovědí jsem se pokusil poprvé vymezit základní charakteristiky vztahu k přírodě, které vycházely z mnoha různých významů termínu odcizení, se kterými jsme se při tomto mezioborovém výzkumu setkávali (Krajhanzl, 2005).

(b) Fenomenologické pozorování psychosociálního prostředí

První koncept charakteristiky osobního vztahu k přírodě jsem dále konfrontoval nejen s odbornými prameny, ale i s každodenní praxí. Obecně se dá říct, že každý člověk je samotným svým životem v kontaktu s širokým spektrem empirických dat. Souběžně s intenzivním studiem uplatňuje mnoho humanitních odborníků kvalifikované (na specifické projevy zaměřené) kvalitativní pozorování svého sociálního okolí, které nám je podnětem a podkladem pro další výzkumnou činnost.

Část poznatků z problematiky vztahu k přírodě je přitom fenomenologicky dostupná přímou zkušeností v rámci tzv. face-validity a splňuje kritérium korespondenční pravdivosti. Pro mě samotného jsou lidé kolem mě a reflexe jejich vztahu k přírodě významným zdrojem inspirace, ukotvením při konfrontaci s abstraktními teoriemi. Odbornou práci na tom nelze založit, nicméně každý psychologický koncept je užitečné průběžně ověřovat i z tohoto hlediska. Každá teze této práce proto byla průběžně konfrontována s tím, zda odpovídá běžné životní zkušenosti mé a druhých lidí. To je ostatně důvodem, proč jsou teorie uváděné v tomto textu poměrně často ilustrovány příklady ze života; dobrá teorie není *nad životem* – je skrytá *v životě*.⁸

(c) Anketa k pojmu „vztah k přírodě“ mezi odborníky z různých oborů

Podobně jako v případě pojmu odcizení, také pojem vztah k přírodě bývá používán v různých významech a konotacích. Orientaci ztěžuje i skutečnost, že s

⁷ Projekt podpořilo Ministerstvo životního prostředí v rámci programu Věda a výzkum v letech 2004-2005 a jeho koordinátorkou byla Emilie Strejčková.

⁸ Tento druh poznatků může být ověřen diskusí, zejména s lidmi zabývajícími se profesně vztahem k přírodě, v rámci které může být účinně prozkoumána korespondenční pravdivost hypotéz.

termínem vztah k přírodě bývá spojována celá řada dílčích charakteristik. Pro ověření těchto základních tezí disertační práce jsem uskutečnil anketu recenzovaného časopisu *Envigogika*, periodika o environmentálním vzdělávání a osvětě (Krajhanzl, 2006, celé znění ankety v Příloze C *Rozmanitost a společné motivy v odpovědích ankety „Pojem vztah k přírodě“*).

Ankety se zúčastnilo deset známých odborníků, jejichž práce se dotýká vztahu k přírodě. Praktici i teoretici ekologické výchovy, ekonomové, filozofové, religionista, výtvarník, geolog a spisovatel formulovali své odpovědi na otázky, co pro ně znamená pojem vztah k přírodě a podle čeho si vytvářejí obraz o vztahu druhých lidí k přírodě. Odpovědi ukázaly, že respondenti spojují termín vztah k přírodě s celým spektrem významů a témat. Výsledky ankety potvrdily značnou nejednoznačnost termínu a různorodost v tom, jak odborníci termín chápou.

(d) Syntéza zahraničních konceptů a termínů

Především díky specifickému výzkumu *Komplexní psychologická teorie vztahu jedince k přírodě* (2006), který podpořila Filosofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, se podařilo doplnit knihovnu katedry psychologie o klíčové zahraniční ekopsychologické publikace, které doposud v českých knižních fondech zcela chyběly. Otevřela se tak možnost studia rozsáhlých zahraničních přehledových publikací a učebnic, které zásadním způsobem ovlivnily podobu předložené práce.

Pro studium vztahu k přírodě byly stěžejní zejména ty prameny, které se psychologicky zabývají rozdíly mezi lidmi ve vztahu k přírodě. De facto se jednalo o desítky důkladně zpracovaných dílčích témat, které skýtají značný teoretický aparát, empirickou průkaznost a bibliografickou orientaci. Tematicky diferencovaný výzkum nicméně postrádá společný rámec, syntézu dílčích zjištění. Tyto prameny pomíjejí vzájemné vazby mezi tématy, chybí snaha o obecnější (integrující) pohled na problematiku lidských vztahů k přírodě.

Pokusil jsem se tedy práce zahraničních kolegů utřídit a propojit v předloženém konceptu, který se snaží o psychologicky komplexní pohled na vztahy lidí k přírodě. Vedlejším efektem autorské charakteristiky osobního vztahu k přírodě by mohla být snadnější orientace v členitém terénu soudobého ekopsychologického výzkumu.

(e) Vazba na psychologickou terminologii, aplikace psychologických poznatků

Psychologie poskytuje systematický, odborně podložený a přitom srozumitelný terminologický aparát pro reflexi lidského prožívání a chování. Proto byla psychologická terminologie použita také jako východisko pro tvorbu pojmosloví vztahu k přírodě. Ukotvení konceptu v psychologické terminologii umožnilo významně rozšířit okruh poznatků, ze kterých bylo možné při vytváření charakteristiky osobního vztahu k přírodě čerpat, a aplikovat na rozpracování jednotlivých charakteristik vztahu k přírodě psychologický aparát ke studiu postojů, potřeb, schopností, obranných mechanismů ega ad. Použita tak byla metoda, která se již dříve úspěšně uplatnila v zahraničních ekopsychologických publikacích (především Winter, Koger, 2004, Clayton, Myers, 2009).

(f) Sémantická analýza environmentalistických pramenů

Environmentalistická literatura obsahuje reflexe vztahu k přírodě, které je možné považovat za cenná data pro analýzu a interpretaci. Právě při pozorné četbě těchto pramenů je možné si povšimnout, že vztah k přírodě je termín, který autoři spojují s celou řadou významů.⁹

Analýza environmentalistických pramenů při přípravě této práce spočívala ve vyhledávání explicitních i implicitních obsahů, které se týkají fenoménů z oblasti prožívání a chování lidí k přírodě. Postupně tak vznikl rozsáhlý přehled reflexí prožívání a chování ve vztahu k přírodě, se kterými se lze ve vybraných environmentalistických pramenech setkat. Tyto často mezioborové příspěvky ovlivnily koncept charakteristiky osobního vztahu k přírodě a řada citací z těchto pramenů doplňuje výklad o jednotlivých charakteristikách.

(g) Sémantická analýza folk-psychologické charakteristiky vztahu k přírodě

Při výběrovém semináři *Osobní vztah člověka k přírodě* na katedře psychologie Filosofické fakulty Univerzity Karlovy jsme se studenty uskutečnili analýzu a následnou klasifikaci folk-psychologických charakteristik vztahu k přírodě. Účastníci semináře formulovali každý sám za sebe odpovědi na otázky: V čem všem se lidé liší ve svém vztahu k přírodě? Podle jakých kritérií bychom mohli srovnávat jedince v jejich vztahu k přírodě?

Sepsáním odpovědí vznikl souhrn 67 kritérií, které by účastníci intuitivně použili pro popis vztahu lidí k přírodě. Tato kritéria jsme při další skupinové práci klasifikovali tak, že jsme podle tématu a společných jmenovatelů vytvářeli obecnější kategorie. Vznikl tak přehled pěti charakteristik, které částečně potvrzovaly, částečně rozšiřovaly dosavadní koncept, a které jsem ověřoval v dalších fázích výzkumu.

(h) Skupinové ověření konceptu charakteristiky osobního vztahu k přírodě

Pro ověření face-validity konceptu byl v rámci semináře *Osobní vztah člověka k přírodě* uskutečněn mentální experiment. Skupině studentů psychologie a dalších oborů byly představeny pracovní definice základních pěti charakteristik vztahu k přírodě. V rámci cvičení byly náhodně generovány hodnoty pro tyto charakteristiky. Úkolem účastníků bylo vytvořit pro danou konstelaci hodnot základních charakteristik takový popis jedince, kterému by zadané hodnoty odpovídaly (viz příklady v kapitole *Stručné představení charakteristiky osobního vztahu k přírodě*).

Tento pokus proběhl úspěšně v tom smyslu, že pro každou kombinaci hodnot byla nalezena zjevně možná (face-validní) představa jedince. Tímto kvalitativním experimentem byla ověřena jak autonomie jednotlivých charakteristik, tak jejich

⁹ Při četbě se lze setkat s velmi erudovanými psychologickými postřehy k této problematice. Žádný mně známý autor se nicméně nepokouší reflektovat osobní vztahy k přírodě v celé jejich členitosti a šíři (komplexnosti).

vypovídací hodnota pro celkovou charakteristiku osobního vztahu jedince k přírodě. Stejný experiment také didakticky využívám při kurzech pro pedagogy environmentální výchovy.

(ch) Publikování charakteristiky osobního vztahu k přírodě v recenzovaném sborníku

Autorská charakteristika osobního vztahu k přírodě shrnutá v kapitole *Stručné představení charakteristiky osobního vztahu k přírodě* byla v předstihu a ve shodném znění publikována v recenzované publikaci (Krajhanzl, 2009), a tím předložena k diskusi odborné i laické veřejnosti. Používá se také v rámci vzdělávacích kurzů pro odborníky a praktiky environmentální výchovy.

Ověřitelnost charakteristiky osobního vztahu k přírodě

Už od časů Karla Poppera¹⁰ se sluší pro každé odborné (vědecké) tvrzení definovat podmínky, za kterých může být vyslovený koncept zpochybněn.¹¹ Pro posouzení platnosti a přínosu charakteristiky osobního vztahu k přírodě je možné čerpat z kvalitativního i kvantitativního ověřování.

Prvním zdrojem reflexe odborné kvality představeného konceptu může být aplikace formulovaného pojmosloví v praxi. Lze se ptát:

Koresponduje charakteristika osobního vztahu k přírodě s fenomenologickou zkušeností se vztahem k přírodě, kterou mají odborníci a praktici zabývající se prožíváním a chováním lidí k přírodě?“

Pomohou jim definované charakteristiky vyjádřit to, s čím se při své práci a ve svém životě setkávají?

Domluví se při debatách na téma vztah k přírodě mezi sebou lépe, když použijí nové pojmosloví?“

Pro kvantitativní ověření validity charakteristiky osobního vztahu k přírodě by bylo zapotřebí vytvořit psychometrické metodiky (testů), které by na základě uvedených definic a operacionalizací měřily jednotlivé charakteristiky osobního vztahu k přírodě. Pokud by položky dotazníku splňovaly konstruktovou validitu, tedy čerpaly by ze zde uvedené teorie, bylo by možné předložený koncept testovat dvojím způsobem:

- (1) Testováním vnitřní konzistence charakteristiky, tzn. prostřednictvím položkové analýzy, která by ověřila vzájemnou korelaci položek a tím naznačila, nakolik jsou předložené koncepty charakteristik vnitřně soudržné (homogenní)¹²

¹⁰ Referuje např. Ferjenčík (2000).

¹¹ Srv. s hypotézou biofilie v kapitole I.D.2 *Hypotéza biofilie Edwarda O. Wilsona*.

¹² Při dobré reliabilitě (spolehlivosti) položek by vnitřní nekonzistence testu ukázala, že daná charakteristika v sobě skrývá více proměnných, které není možné vyjádřit jednou bipolární škálou.

- (2) Komparačním výzkumem, který testuje kontrastní validitu konstruktů prostřednictvím testu založeného na dvou vzájemně odlišných výzkumných vzorcích, které se ve zkoumané charakteristice významně liší.¹³

Jako metodologicky nevhodná, resp. obtížně realizovatelná metoda ověření platnosti konceptu se jeví faktorová analýza: pro validní testování by bylo nezbytné zajistit výzkumný vzorek, který by ve všech definovaných základních charakteristikách dosahoval vysokého rozptylu hodnot. V opačném případě lze předpokládat zkreslené výsledky.¹⁴

Pojmosloví vztahu k přírodě v praxi

Co ovlivňuje uplatnění termínů či celých terminologií? Ačkoliv je možné provést metodologicky důkladnou verifikaci, publikovat odborné články a vést dlouhé odborné debaty, rozhodující vliv na oborovou terminologii má zpravidla oborová praxe. Zkušenosti ukazují, že oboroví praktici se umí ujmout nových termínů i celých terminologií, používat je v souladu s původní definicí nebo jim dávat nové významy. Pokud termíny přispívají ke kvalitě oborové komunikace, pak se stávají součástí každodenního používání. V opačném případě je jim souzeno zůstat ležet v policích vědeckých knihoven. Předpovídat využití nastíněné charakteristiky osobního vztahu k přírodě by proto bylo ošidné.

Charakteristiku osobního vztahu k přírodě je však možné číst nejen oborovými očima, ale také prostřednictvím osobní zkušenosti: čtenář vnímá svůj vztah k přírodě a vztahy druhých lidí. „*Skutečný svět není jen složitý, nýbrž poctivě hluboký a tajemný,*“ píše Zdeněk Neubauer (1990: 33). Nejen vědecký, ale i osobní rozměr má proto poznávání vztahů k přírodě.

¹³ Např. test zaměřený na environmentální vědomí by bylo vhodné zadat rodinám se srovnatelným socioekonomickým statusem, vzděláním a počtem dětí, které by se významně lišily ve své ekologické stopě.

¹⁴ Pokud by hodnoty jednotlivých charakteristik nedosahovaly dostatečného rozptylu, došlo by ve výsledcích k faktorovému splývání dvojic či trojic charakteristik (v návaznosti na osobitou charakteristiku osobního vztahu k přírodě příslušných respondentů). Kupříkladu: Pokud by byl výzkum uskutečněn na vzorku ochránců přírody, lze předpokládat faktorové „splýnutí“ mezi charakteristikami, které má tato sociální skupina na vyšší úrovni, tedy potřeby kontaktu s přírodou, environmentální senzitivity a environmentálního vědomí. Naopak u obyvatel nových suburbů se zástavbou rodinných domů by pravděpodobně došlo k diferenciaci faktoru potřeby kontaktu s přírodou a environmentální senzitivity.

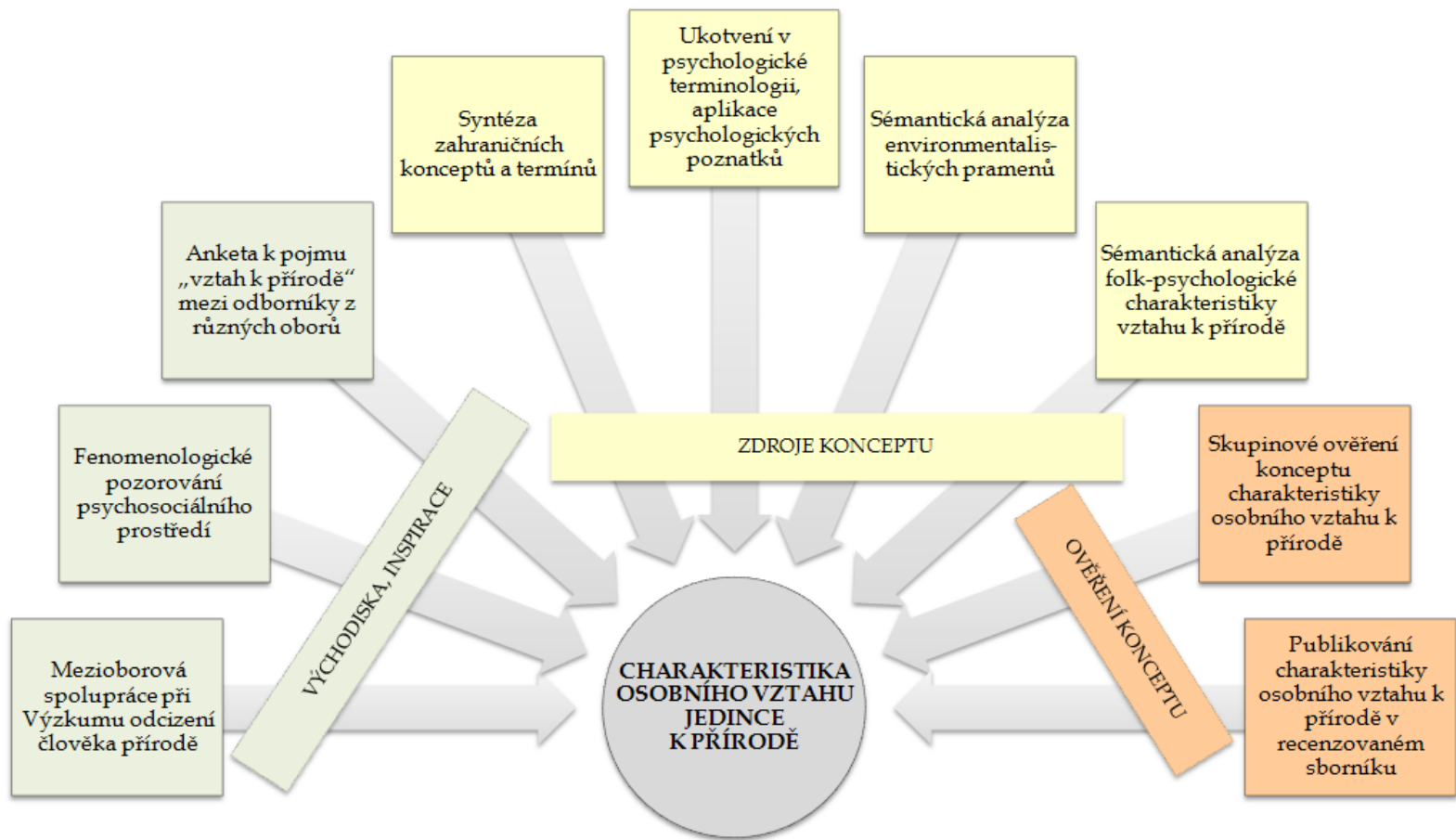

Schéma č. 7: Východiska, inspirace, zdroje a ověření konceptu charakteristika osobního vztahu k přírodě

POTŘEBA KONTAKTU S PŘÍRODOU

Anotace

V této kapitole představujeme první základní charakteristiku osobního vztahu k přírodě, tzv. potřebu kontaktu s přírodou. Vymežujeme ji jako sklon vyhledávat kontakt s přírodou v situacích, kdy jedinec subjektivně pociťuje nedostatek kontaktu s přírodou, a rozlišujeme mezi potřebou kvantity kontaktu s přírodou a potřebou kvality kontaktu s přírodou. Uvádíme přehled motivů, které současné lidi vedou k vyhledávání kontaktu s přírodou, a s ohledem na historický vývoj estetického vnímání přírody upozorňujeme na kulturní podmíněnost této potřeby. Diferencujeme mezi přímým, nepřímým a symbolickým kontaktem s přírodou, pozastavujeme se nad dopady deformovaného kontaktu s přírodou a nabízíme autorskou hypotézu, která rozlišuje čtyři typy preferovaného kontaktu s přírodou. V závěru kapitoly se zamýšlíme nad environmentálními dopady, které doprovázejí lidskou potřebu kontaktu s přírodou.

Klíčové termíny

kvantita a kvalita kontaktu s přírodou, přínosy kontaktu s přírodou, motivy pro kontakt s přírodou, regenerační účinek (restorative effect), substituce přírody

„Myslím, že bych si neuchoval zdraví ani ducha, kdybych nestrávil aspoň čtyři hodiny denně – a bývá to obyčejně více – toulkami po lesích a přes kopce a pole, naprosto beze všech pozemských závazků,“ vyznává se Henry Thoreau (1995: 8).

Hermann Hesse vypráví podobně o svatém Františkovi z Assisi (1998:31): *„Každodenně se zmlazovat v přírodním životě a jakoby načerpávat do sebe síly země, toto podivuhodné, nádherné umění, jež shledáváme jen u básníků a vskutku blažených, ovládal jako nesrovnatelný mistr. Jako dítě a filosof rozmlouval s květinami, s trávou, vlnami a všelijakou zvěří, prozpěvoval jim chvalozpěvy, miloval je a chlácholil, potěšoval se s nimi a sdílel jejich bezhříšné bytí.“*

Obdobně vroucná je i Rousseauova touha po venkovské krajině (Stibral, 2005: 64–65): *„Vy pole a lesy, mé útočiště před světem namáhavých povinností, přijměte mne ve svých tichých svatyních a shlédněte milostivě na mé ústraní a osamělé rozjímání. – Vy zelenavé pláň, jak radostně vás zdravím! Zdravím vás, vy příbytky blaženosti! Důvěrně známá sídla! Půvabné vyhlídky! Vy vznešené krásy této země, síla a ctnosti venkovského života! – Buďte požehnány, vy čisté příbytky těch nejšťastnějších smrtelníků.“*

Kontakt s přírodou je významnou součástí života mnoha lidí, a to nejen v literárních dílech. Více než kdykoliv předtím je právě v současné době, v podmínkách průmyslové a informační epochy, kontakt s přírodou oddělen od užitkového čerpání přírodních zdrojů. Jinak řečeno, většina lidí se už nemusí na strom dívat *„jako na potencionální zdroj dřeva na otop.“* (Stibral, 2005: 137) Do popředí vystupují jiné motivy pro kontakt s přírodou, které vytvářejí potřebu kontaktu s přírodou, ať už se jedná o

motivy fyziologicko-regenerační, sociální, estetické, spirituální nebo jiné. Bez nich by patrně nebylo městských parků, zahrádkářských kolonií, dopravní zácep na výpadovkách z města v pátek odpoledne, chataření a chalupaření, přírodní turistiky ani outdoorového průmyslu, stěhování z měst ani romantických snů o návratu k přírodě.

„Zatímco téměř všichni lidé cítí půvab přitahující je ke společnosti, někteří jsou mocně přitahováni přírodou.“ (Thoreau, 1995: 49) Jak prokazuje i současná všednodenní zkušenost, lidé se v míře vyhledávání kontaktu s přírodou mezi sebou liší. Pokud není potřeba kontaktu s přírodou uspokojována, pak je prožíván, podobně jako u jiných potřeb, „stav nedostatku“. Ten bývá provázen napětím, nelibostí a strádáním (Výrost, Slaměník: 2008: 150).¹⁵

Potřebu kontaktu s přírodou lze definovat jako sklon vyhledávat určitou kvantitu a kvalitu kontaktu s přírodou v situacích, kdy jedinec subjektivně pocítuje nedostatek kontaktu s přírodou.

Ačkoliv je potřeba kontaktu s přírodou „pouhým“ psychologickým konstruktem (tak jako jiné potřeby),¹⁶ to, co tímto termínem označujeme, reálně ovlivňuje rekreační zvyklosti i životní styl lidí. Na dalších stranách se budeme zabývat potřebou kvantity kontaktu s přírodou i potřebou kvality kontaktu s přírodou, motivy, proč lidé vyrážejí do přírody, a tím, jak rozdílný může být kontakt s různými druhy přírodního prostředí.

Potřeba kvantity kontaktu s přírodou

Nedávno zveřejněný statistický souhrn konstatuje, že rok od roku klesá návštěvnost amerických národních parků.¹⁷ V české přírodě potkává člověk spíše ojedinelé páry a rodiny, povětšinou houbaře nebo turisty seniory – jen málokdo si nosí svůj nocleh v batohu s sebou. Na lavičkách v městských parcích posedávají dopoledne senioři, odpoledne pouliční party a partnerské dvojice, procházejí se pejskaři a maminky s kočárky – jenže několik desítek či stovek přítomných tvoří jen zlomek procenta desetitisíců obyvatel, kteří bydlí v přilehlých městských čtvrtích.¹⁸

Podle dostupného šetření **kvantity kontaktu s přírodou** z roku 1997 tráví Američané průměrně 5 minut denně svého volného času venku (outside recreation), v roce 1975 to bylo o dvě minuty více.¹⁹ V roce 2000 uvedlo 51 % výzkumného vzorku

¹⁵ Nakonečný (1999: 98) uvádí definici potřeby jako „stavu nedostatku“, který se pojí s „pohnutkou k naučenému alimentárnímu (obživnému) chování, (které) je obsazeno určitou mírou energie a setrůvává, pokud není dosažen cílový objekt a nedojde k tzv. dovršující reakci a k dosažení uspokojení.“ Podle Balcara (1991) vzniká potřeba „odchylkou stavu jedince od určitého žádoucího stavu.“

¹⁶ Srv. Nakonečný (1999), Mikšík (2001).

¹⁷ Viz článek *Volání do divočiny slábné*, *Respekt*, 12. 7. 2008 (převzato z *The Economist*).

¹⁸ Zajímavé by bylo realizovat studii o využívání městské zeleně a ptát se reprezentativního vzorku obyvatel: „Kdy jste byl/a naposledy v parku?“ „Co vás tam láká?“ „Co vám brání chodit tam častěji?“ Není mi známo, že by se dosud podobné šetření v České republice uskutečnilo.

¹⁹ Robinson, Godbey (1997) in Schultz, Schmuck (2004: 63).

americké populace, že venku netráví žádný čas.²⁰ Kanadská studie použila jinou metodiku a dotazovala se, jakých aktivit v přírodě se lidé účastní. Celkově přinesla povzbudivější údaje: 70 % respondentů uvedlo, že se zapojuje do aktivit v divočině a 22 % se během minulého roku zúčastnilo výletů do divočiny, při kterých přírodu pozorovali, studovali, pěstovali, udržovali či fotografovali.²¹

Pro kontakt s přírodou jsou někdy lidé ochotní překonávat nejrůznější překážky a vystavovat se riziku: 42 % turistů v jedné zahraniční studii odpovědělo, že by rádi pokračovali v putování bez ohledu na to, že se právě dozvěděli, že se v blízkém okolí potulují medvědi.²² Přibližně 86 % dokonce uvedlo, že by rádi grizzlyho viděli z bezpečné vzdálenosti. Podobně jsou někteří lidé ochotní cestovat za přírodou na dlouhé vzdálenosti, připlatit si v hotelu za přírodní výhled z okna a vybírat si bydliště s ohledem na stav okolní zeleně. Ti, kteří dávají přednost bezprostřednímu kontaktu s divokou přírodou, zase dobrovolně snášejí související nepohodlí a nebezpečí.

Oceňování přírodních krás a kontaktu s přírodou přitom není nic nadčasového, jak podrobně dokumentuje ve své monografii Karel Stíbrál (2005: 10): *„Zdálo by se, že není nic přirozenějšího než obdivovat krásu velehor se zasněženými vrcholky, borovicemi porostlé skály či půvab lužních lesů, temné divočiny pralesů a jiskřivou vznešenost ledovců. Při bližším pohledu do historických materiálů, ale i k jiným kulturám zjistíme, že tomu tak zdaleka není. Náš estetický postoj ke krajině je výsledkem dlouhého kulturního vývoje, a sama evropská civilizace k němu dospěla až v novověku. Ty typy krajiny, které dnes vzbuzují nejvíce nadšení, budily po většinu času nezájem, ba dokonce odpor. Lesy, hory a skály, které přitahují dnes tisíce návštěvníků, kochajících se jejich krásami, byly i pro naše předky ještě do 18. století příklady šeredna a ohaovosti.“* Kromě kulturního vývoje svou roli patrně sehrála i proměna životních podmínek obyvatel, kdy s průmyslovou revolucí dochází ke stěhování populace do urbanizovaného prostředí. Do té doby všední, každodenní a nezajímavá příroda se pro ně stává čímisi postrádaným a vzácným.²³ Postupně se ve společnosti rodí záliba v turistice směřující do přírody (Pitter, 2009: 21)²⁴: *„Z vyprávění našich otců a dědů, nebo takového Ignáta Hermanna víme, jak naši nedávní ctihodní předkové „užívali přírody“. Za krásného letního odpoledne, po dobrém obědě se vypravili na výlet za bránu, to jest do Podola na 'Zavadilku', do Kravína za Koňskou bránu či do nějaké jiné teple zaplivané hospody, kde se případně tančilo nebo pod ubohými kaštany popíjelo a poslouchala břínková hudba místní chvalně známé kapely. Na celodenní rodinný výlet do Chuchle patřila revoluční odvaha a podnikavost a zásoba buchet, kávy, plédů a deštníků. Batoh byl neznám a dobře si vzpomínám, jakou všeobecnou pozornost a úsměšky budili moji rodiče a moje tehdy desetiletá maličkost, když jsme se léta Páně 1905 ubírali s 'ruksaky' na zádech pražskými ulicemi na výlet.“*

²⁰ Robinson, Silvers (2000) ibidem. Studie započítávala nejen pobyt venku ve volném čase, ale i při zaměstnání. Průměrný čas trávený Američany venku byl tak vypočítán na 89 minut denně, z čehož však 14 % představovali především zaměstnanci, kteří venku tráví 6 a více hodin.

²¹ Environment Canada (1989) in Gifford (1997: 319)

²² Sandillans, Cairns (1988) ibidem

²³ Analogii lze spatřovat například v období helénismu, kdy se život přesouvá do velkých měst (Stíbrál, 2005: 17), kde se člověk stahuje *„více do sebe, současně hledá i protiváhu ne vždy přívětivé civilizaci a nalézá ji na venkově a v idealizované přírodě, u které si začíná všimnout i jejích estetických stránek.“*

²⁴ Článek Přemysla Pittera zařazený ve sborníku *Výzvy a úvahy* původně vyšel roku 1932 v časopisu *Sbratření* (roč. 8, č. 5, s. 1-6).

Ačkoliv příměstská zástavba (urban sprawl) v současné době zásadně mění krajinu v okolí měst a komerční zájmy tlačí na rekreační využití atraktivních přírodních lokalit,²⁵ pro kontakt s přírodou ve městě stále ještě zůstávají ostrůvky zeleně v podobě městských parků, lesoparků a přírodních rezervací.²⁶ Během let se také zvedá respekt k divočině „nové přírody“ v opuštěných průmyslových areálech. Někteří obyvatelé měst nejsou odkázáni jen na veřejnou zeleň a těší se také kontaktu s přírodou v osobním vlastnictví. Může se jednat o zahrádku v zahrádkářské kolonii, rodinný domek se zahradou nebo třeba pár truhlíků s květinami na balkoně. Někdy stačí pro kontakt s přírodou málo: „Rostlina, která roste na kraji cesty nebo kvete v městském bytě, může zachránit mnoho duší!“ (Konrád Lorenz, in Dejmalová, Peterka, 2001).

Uvedená různorodost městských příležitostí pro kontakt s přírodou ukazuje limit zobecněného konceptu potřeby kontaktu s přírodou: pro dojem „přírody“ potřebují různí lidé různý stupeň „přírodnosti“ prostředí. Jednomu postačí muškáty za panelákovým oknem, druhý utíká na Šumavu, do rumunských Karpat nebo sibiřské tajgy.²⁷ Důležité je, že přestože se liší prostředí, která jednotliví lidé vyhledávají jako přírodu, prostřednictvím kontaktu s různým prostředím mohou různí lidé prožívat podobné věci.

Účinky kontaktu s přírodou

„Po padlém kmeni přešplhal potok a pak lesem vzhůru. Vlastní krok, vlastní dech. Ve městě nevidíš. Ve městě neslyšíš. Ve městě jsi omámen. V přírodě, dostatečně pusté a divoké, procitáš. Shoda s nitrem? Shoda s ustrojením? Kdo ví? Tomu se nedá rozumět, řekl by spokojeně Picasso.“ (Singer, 2005: 70)

„V otázce 'užívání přírody' panuje strašlivý zmatek, rovněž v posuzování způsobů, jakými se příroda užívá a k čemu se užívá.“ (Pitter, 2009: 22)

Lidově se říká, že lidé v přírodě „dobíjejí baterky“. Psychologické studie se od počátku sedmdesátých let pokoušejí popsat, „co to vlastně znamená“ (cit. Gifford, 1997: 319). Otevírá se tím nejen téma, co lidem přináší kontakt s přírodou (**přínosů kontaktu s přírodou**), ale proč lidé kontakt s přírodou vyhledávají (**motivů pro pobývání v přírodě**).²⁸

²⁵ Obojí přitom potvrzuje, že lidská potřeba kontaktu s přírodou je natolik skutečná, že je možné s ní nejen počítat, ale lze na ní také vydělávat.

²⁶ Tyto ostrůvky zeleně se daří chránit také díky občanským iniciativám a zapojování veřejnosti do rozhodování. O podobných aktivitách informuje například portál *Econnect* (<http://www.ecn.cz>). Právní oporou občanských proenvironmentálních iniciativ je v České republice *Centrum podpory občanů sdružení Arnika* (<http://www.obcan.arnika.org/>) nebo *Ekologický právní servis* (<http://www.eps.cz>).

²⁷ Významným tématem environmentální psychologie je výzkum tzv. krajinných preferencí (land-scape preferences), který se zabývá otázkou, jaké krajiny lidé upřednostňují (např. esteticky, rekreačně) a jaké faktory v jejich preferencích hrají roli (přehled Gifford, 1997, Bell, 2001, Bell a Churchman, 2002). Klasické experimenty spočívají v promítání fotografií krajin, které respondenti hodnotí prostřednictvím postojových škál. Ukazuje se například, že zatímco lidé z měst preferují divokou přírodu, obyvatelé venkova dávají esteticky přednost kulturní krajině (uvádí Hučín, 2002).

²⁸ Mnoho lidí v současné západní společnosti pobývá v přírodě především ve svém volném čase a kontakt s přírodou je pro řadu z nich spojený s cestováním. Lze proto předpokládat, že na příznivém účinku kontaktu s přírodou se podílí nejen přírodní prostředí, ale také vybočení ze zajatých kolejí všedního dne a

Odborníci věnují značnou výzkumnou pozornost především **regeneračnímu účinku** přírody (restorative effect).²⁹ Studie ukázaly, že pobývání v klidném přírodním prostředí poskytuje vnímání jiného typu podnětů než nepřírodní prostředí a zmírňuje jejich nápor. Dochází k uvolnění tělesného i duševního napětí a celkovému zotavení duševních procesů.³⁰ Studie prokázaly také snižování hladiny stresu vlivem kontaktu s přírodou, zlepšování nálady, prohloubení pozornosti i posílení sebedisciplíny.³¹ Potvrdily se i **zdravotní účinky**: snižování krevního tlaku, frekvence srdečního tepu i kožního odporu, který je považován za indikátor prožívaného napětí (Clayton, Myers, 2009: 86).

Kontakt s přírodou se pojí také s **estetickými zážitky**, které uspokojují vyšší potřeby člověka. Euroatlantická kultura již více než dvě stě let oceňuje přírodní prostředí ve značné šíři³² a v přírodě nachází estetické zážitky mnoha stylů (estetickou inspiraci v přírodě nacházel romantismus, impresionismus, dekadence, naivismus ad.) Teoreticko-estetické (Zemánek, 2003, 2005, Stibral, 2005) i environmentálně

dostatek času stráveného odpočinkem. Při hodnocení účinků kontaktu s přírodou je proto zapotřebí brát v potaz také působení volného času a cestování obecně, které popisují i rekreanti v nepřírodním prostředí. Uvádí se například klasifikace motivů pro cestování (Gifford, 1997: 306): Sociální motiv: pobývat ve společnosti rodiny a přátel mimo běžné prostředí; Útěk: dostat se pryč, najít mír a klid, uniknout rutíně a očekávání druhých; Hra: bavit se, radovat, užít si požitků; Příroda: těšit se přírodním (nezbudovaným) prostředím; Růst: zdokonalovat se, učit se; Výzva: testovat sebe sama, být fit, soutěžit, zdokonalovat dovednosti; Uznání: zvýšit svůj sociální status. Obdobných typologií existuje celá řada, známý je například 16položkový koncept *Recreation Experience Preferences* (Preference rekreačních zkušeností, in Clayton, Myers, 2009: 124).

²⁹ Přehled výhod pobytu v přírodě a motivů pro kontakt s přírodou vychází ze syntézy literatury (Kaplan, Talbot, 1983, Kaplan, Kaplan, 1989, Gifford, 1997, Bell, 2001, Bechtel, Churchman, 2002, Clayton, Opatow, 2003, Schultz, Schmuck, 2004, Taylor, 2008, Clayton, Myers, 2009).

³⁰ Výzkumníci se zaměřili také na srovnání účinku pobytu v přírodě (divočině) s jinými rekreačními aktivitami. Podle zjištění (in Gifford, 1997: 307) se ti, kteří strávili svou dovolenou v divočině, cítili subjektivně lépe než ti, kteří své volno prožili v jiném prostředí.

³¹ Podle rozsáhlého počtu studií (přehledy Gifford, 1997, Bell et al., 2001, Bechtel, Churchman, 2002, Clayton, Myers, 2009: 86) příroda většinu lidí uklidňuje, uvolňuje, zbavuje napětí a stresu a pomáhá obnovit unavenou pozornost a intelektové schopnosti. V literatuře se diskutuje několik teoretických přístupů, které tyto „přírodní účinky“ vysvětlují (zde čerpáno zejména podle Gifford, 1997: 321).

Podle přístupu tzv. **afektivního nabuzení** (affective arousal approach) vzbuzuje příroda jako klidné prostředí pozitivní emoce a přispívá jako jakékoliv jiné klidné prostředí (včetně interiérů) k obnově unaveného organismu. Experimenty srovnávající účinky různých takových prostředí však tuto hypotézu nepotvrdily.

Interakcionistická teorie obnovy pozornosti (attention restoration theory, tzv. ART, in Clayton, Myers: 2009: 85-86)³¹ si všímá vlivu přírodního prostředí na pozornost: zatímco běžný život vyčerpává aktivním soustředěním pozornosti kognitivní zdroje člověka, příroda podle Rachel a Stephena Kaplanových umožňuje mimovolné přesouvání pozornosti, které si žádá jen malou nebo žádnou snahu. To přináší podle autorů odpočinek vědomé pozornosti a její obnovu.

Podle **kulturního přístupu** jsme vychováni k oceňování přírodního prostředí, které na nás proto působí stejně pozitivně jako jiná místa, která jsme naučeni milovat. **Evolučně orientovaná aplikace hypotézy biofilie** (viz kapitola I.D.2 *Hypotéza biofilie Edwarda O. Wilsona*) naopak předpokládá, že příznivé účinky zeleně na lidskou mysl jsou nadčasově podmíněny statisíci let lidských dějin, po které bylo přírodní prostředí domovem hominidních druhů.

³² Pro estetické hodnocení přírody v dějinách se zdá oceňování detailů (kupříkladu okrasné ptactvo, určité rostliny) příznačnější než soudobé (novověké) oceňování přírody jako celku (Stibral, 2005).

psychologické empirické práce (přehled Gifford, 1997: 72–74) se zaměřují na zkoumání, podle čeho lidé posuzují krásu přírody, stejně jako na další její charakteristiky.

Pobývání v přírodě uspokojuje také potřebu změny, potřebu vystoupit z každodenní rutiny, získat čas pro sebe, jen tak být. Umožňuje načas uvolnit dosavadní společenské vazby, jejichž zátěž někdy lidé pociťují, a odpočinout si například od rodiny, partnera, dětí, změnit běžný repertoár činností (putování místo vaření, uklízení a vyzvedávání dětí ze školy) a **zakoušet tak vlastní autonomii**. Přírodní prostředí také poskytuje lidem prostor zastavit se, věnovat se sobě samému, svojí introspekci a sebereflexi, což přináší účinek **sebeaktualizace** (self-actualization).³³

Přírodní prostředí může být také výzvou pro **rozvoj schopností** (fyzických, nebo například turistických dovedností) a pro **adrenalinové zkušenosti**. V přírodě je také častěji než v moderní společnosti zřejmé, co člověk může ovlivnit (místo noclehu, suché zápalky) a co nemůže (noční bouřka, mokré dřevo), což mnohým přináší **zážitek sebekontroly** (self-control). Zejména dobrodružné situace s určitými prvky rizika posilují v lidech, kteří v nich obstojí, **prožitky vlastní účinnosti** (self-efficacy).

Pobyt v přírodě skýtá také společenský profity. Přírodní podmínky umožňují uplatnit své sklony k **vedení druhých** (guidance) také lidem, kterým běžný život vhodné podmínky k vedení lidí nenabízí. Vykonání cesty do atraktivní nebo nebezpečné lokality může zase přinést **uznání sociálního okolí**.

Část lidí spojuje své pobývání v přírodě také se **spirituálními zážitky** (srv. Zemánek, 2003, Lužný, 2004). Podle některých autorů zažíváme právě při kontaktu s přírodou své lidství (Abram, 2008³⁴). Stejně tak je ovšem možné právě v přírodě zažívat sebezpřesahující spojení s okolním ekosystémem nebo mystické zážitky sounáležitosti se vsí živou přírodou (Clayton, Myers, 2009: 320).

Příroda pochopitelně nepůsobí vždy, za všech okolností a na každého člověka uvedeným širokým spektrem účinků. Konkrétní aktivity v přírodě přinášejí přirozeně jen ty účinky kontaktu s přírodou, které s aktivitou souvisí: u raftingu lze patrně očekávat adrenalinový zážitek, u meditace v přírodě spíše spirituální prožitky. Svou roli sehrává délka pobývání v přírodě a roční období (posezení na lavičce v obědové pauze, čtrnáctidenní pochod přes hory, toulání se podzimními lesy, spaní ve sněhu). Významně se mohou lišit účinky kontaktu s přírodou také podle druhu prostředí. Environmentální psychologové³⁵ věnují značnou pozornost městským parkům a zeleni, a především v americké odborné literatuře je studován tzv. efekt divočiny (wilderness effect), tedy účinek pobývání v divoké přírodě.

³³ Další srovnávací studie ukázala, že pobyt v divočině přináší silnější sebeaktualizaci než pracovní volno v jiném prostředí (Gifford, 1997: 307). Podle jiného výzkumu (ibidem) lidé svůj život po návratu z divočiny popisovali jako uspořádanější (méně v nepořádku), projevovali se jako vědomější (mindful) a více soustředění na aktivity, které jsou pro ně v životě podstatné.

³⁴ Davida Abrama cituje Jiří Zemánek (2006), mimo jiné jeden z překladatelů Abramových textů vydaných v antologii *Procitnutí do živé země* (2008): „Jsme lidmi jen v kontaktu a družnosti s tím, co je ne-lidské. Jen tak se nám totiž může otevřít smysl pro posvátno, cit pro celistvoost, jednotu a vzájemnost života, či chcete-li pro jeho mystérium, jež v takových chvílích můžeme objevit ve svém srdci.“

³⁵ Např. Gifford (1997), Bell (2001), Bechtel a Churchman (2002).

Výsledky studií o účincích kontaktu s přírodou jsou často zkresleny skutečností, že do přírody vyrážejí častěji lidé, kteří mají vysokou potřebu kontaktu s přírodou a pobyt v přírodě prožívají jako příjemnou a rozvojovou zkušenost. Srovnávací výzkum například ukázal, že ti, kteří více oceňují městské prostředí,³⁶ si v přírodním prostředí odpočinuli významně méně než ti, kteří městské prostředí spíše odmítají.³⁷ Intenzivní uvolnění v přírodě má však pro některé lidi i negativní následky, např. popisují depresivní stavy a frustraci z městského prostředí (jeden z tzv. efektů divočiny). Po několika dnech se však jejich nálada zlepšuje a tito „navrátilci z divočiny“ se cítí lépe než ti, kteří strávili svou dovolenou v jiném než přírodním prostředí.³⁸

Potřeba kvality kontaktu s přírodou

„Je ráno, jedno z velebných rán, jaké lze zažít jen v horách, slunce nahlíží do údolí a zalévá je teplem, na nejzazším konci luk se popásá stádo krav, klinkání zvonců se nese třpytivým tichem. Vzduch pobzukuje a voní trávou a vodou a pryskyřicí, kdoví čím ještě, ostrý, až bolí v plících, a neuvěřitelně hmotný, lze jej jíst a pít, ohmatat jej a mnout mezi prsty jako přízi, vystavět z něho zámek nebo se v něm beze zbytku rozplynout...“ (Otčenášek, 1980: 7)

Turistika směřující do přírody³⁹ zdaleka nebyla vždy takovou samozřejmostí, jakou se může zdát ve střední Evropě na počátku 21. století. Významnou roli v tom sehrál před více než dvěma sty lety romantismus (Zemánek, 2003: 31): *„Byli to romantičtí básníci, spisovatelé a malíři, kteří spolu s některými stoupenci tehdejší přírodovědy, tzv. fyzikálními theology a dále pak i některými filozofy, začali objevovat kulturní, estetické, theologické a nakonec i noetické hodnoty divoké přírody. Jak to vyjádřil lapidárně Roederick Nash, odmítli pedanticky uspořádané zahrady Versailles, tak přitažlivé pro osvícenskou mysl, a 'obrátili se k neučesanému lesu'.“⁴⁰*

³⁶ Tzn. výše skórují v dimenzi urbanismu dotazníku *Environmental Response Inventory* (ERI, Inventář environmentální odezvy). ERI byl vytvořen Georgem McKechnie (1974) pro zjišťování rozdílů v charakteristickém způsobu interakce lidí s jejich každodenním prostředím. Prostřednictvím 184 položek dotazník sleduje osm dimenzí – charakteristik: pastoralismus (sklon bránit změnám krajiny, citlivost na environmentální zážitky), urbanismus (oceňování sociální a kulturní stimulace městského prostředí), environmentální adaptace (tendence přizpůsobovat si krajinu vlastním a obecně lidským potřebám), vyhledávání podnětů (zájem o objevování nových míst a intenzivních požitků), environmentální důvěra (minimální obavy z cizích míst a samoty), antikvarismus (citová vazba na původní, stará místa, věci a krajinu), potřeba soukromí (fyzická izolace od podnětů a ruchu, ústraní), mechanická orientace (záliba v „mechanickém“ a práci rukama). McKechnieho ERI je dodnes jednou z nejpoužívanějších dotazníkových metod environmentální psychologie (Gifford, 1997, Naništová, 1998, Mesárošová, Naništová, 2002) a dočkala se také přizpůsobení na dětskou populaci v podobě CERI (*Children's Environmental Response Inventory* autorů Trudi E. Bunting a Larry R. Cousins).

³⁷ Macdonald (1994) in Gifford (1997: 308).

³⁸ Gifford (1997: 321).

³⁹ V zahraniční literatuře se používá termín *nature-based tourism*, který je možné překládat jako „turismus za přírodou“ (Třebický, 2009).

⁴⁰ A Karel Stibral (2005: 112) upozorňuje, že tato dvě stě let stará skutečnost má své důsledky až do dnešní doby: *„Spojitost romantiky s turistikou si dobře uvědomíme s rozšířením tohoto fenoménu – tato činnost je provozována v masovém měřítku pouze v zemích, kam zasáhla německá romantika, silně na přírodu orientovaná – tedy německé a rakouské země, Čechy a Polsko (anglosaské země jen částečně). Zkuste jít přes Itálii po turistických značkách, nebo vysvětlit Italovi, co je to spát ve spacáku pod širákem!“*

Potřebu kontaktu nelze zužovat jen na pěší turistiku, neboť lidskou touhu „vypadnout ven“ „jít do přírody“ lze vysledovat (jako jeden z motivů) za celou řadou dalších aktivit⁴¹– cykloturistikou, poutnictvím, vytváření land artu, horolezectvím, outdoorovými adrenalinovými sporty, bojovými hrami v přírodě, zahrádkařením či chovatelstvím. Potřeba kontaktu s přírodou může ovlivnit i volbu místa bydliště nebo výběr povolání.

Aktivity v přírodě přitom mohou uspokojovat společně s potřebou kontaktu s přírodou také další, vědomé i nevědomé, potřeby jedince. Sbírání lesních plodů uspokojuje potřebu hladu, prostřednictvím důvěrně známých (domovských) míst si lidé připomínají svoje kořeny, ožívují své vzpomínky (František Halas⁴²): „Ty můj kraji, ty mě bezpečí, ty má zatorzelosti, ty má věčnosti. Tvá hlína, mnuta v prstech, voní po zetlelých vlasech pohřbených tkalcovských dědů a báb a je přísadou mé krve. ...Ty můj kraji!“⁴³

Podle preferovaných aktivit v přírodě lze usuzovat na druhou dílčí charakteristiku, na potřebu kvality kontaktu s přírodou. Zatímco některým lidem příroda postačuje jako pouhá kulisa jejich aktivit, která se pohybuje na okraji jejich momentální pozornosti (běhání v městském parku, výkonnostně orientované horolezectví⁴⁴), jiní lidé volí pro svůj kontakt s přírodou aktivity, které jsou úzce spojené se zaměřením pozornosti na přírodu (malování v přírodě, sběr léčivých bylin). Rozdíl mezi těmito dvěma typy lidí můžeme popsat jako míru či hloubku pozornosti, kterou při své aktivitě chtějí věnovat přírodnímu prostředí. **Potřebu kvality kontaktu s přírodou** lze tak ztotožnit s očekáváním kognitivně a afektivně intenzivního prožívání kontaktu s přírodou. Úspěšné uspokojení takového očekávání přitom úzce souvisí s další charakteristikou vztahu k přírodě, s environmentální senzitivitou (viz kapitola II.D *Environmentální senzitivita*).

Rozmanitost lidských aktivit v přírodě lze doplnit ještě autorskou hypotézou o čtyřech typech kontaktu s přírodou:

Kognitivní typ (člověka tohoto typu můžeme zjednodušeně nazvat přírodovědcem) se s přírodou setkává především prostřednictvím intelektu: okolní přírodu se *zajímá*, *pozoruje* ji a *uvažuje* o ní. Během let si osvojil řadu encyklopedických poznatků a vědomostí.

Afektivní typ *vnímá* a *prožívá* především náladu a atmosféru okolí. Příroda je pro něj především místem citových zážitků, impulsů a inspirací, a můžeme ho například označit jako přírodního lyrika.

⁴¹ Orientačně lze přitom rozlišit (Gifford, 1997: 307) tzv. vnímavé aktivity (appreciative activities), založené na neinvazivním prožívání a sledování přírody (pozorování ptáků, fotografování, putování) a konzumující aktivity (consumptive activities), spojené s braním si čehosi z přírody (rybolov, lovectví).

⁴² Dejmálová, Peterka (2001: 11).

⁴³ V kontaktu s přírodou se mohou odehrávat stejně „temně“ nevědomé motivační procesy jako v jakékoliv jiné oblasti života. Potřeba přírody se může skrytě pojit s potřebou vítězit (nad horami, jindy nad zahradním krtkem), překonávat pocit vlastní méněcennosti (odvaha a vytrvalost v divoké přírodě), mít moc rozdávat smrt (myslivost), mít divoký svět přírody pod kontrolou (anglický trávnick a vůbec přistihování keřů do geometrických útvarů) atd.

⁴⁴ ... či projíždění autem přírodou – podle jedné studie redukuje stres dokonce vyjíždka autem do přírody (in Clayton, Myers, 2009: 86).

Motorický typ si přírodu uvědomuje zejména prostřednictvím práce a pohybu. Seká, čistí, sází, sklízí. Bez dotyku, bez prožitku fyzické námahy ho příroda mívá.⁴⁵ Můžeme jej nazvat třeba zahradník.

Čtvrtý typ předpokládá značnou vyrovnanost **kognitivní, afektivní i motorické orientace** a podobně jako poustevníci či poutníci přírodu zakouší intelektově, emočním prožíváním i fyzickým kontaktem.

Substituce přírody?

Ačkoliv zatím byla řeč především o přímém kontaktu s přírodou, lze s trochou nadsázky říct, že pro setkání s přírodou dnes není třeba vycházet ze dveří. Vycházejí nádherné knihy a točí se vynikající dokumenty o přírodě. Fotografie přírody visí na stěnách pokojů nebo v elektronické podobě na obrazovce počítače. Byty jsou provoněny olejíčky i osvěžovači s „přírodní“ vůní. Řada lidí se cítí doma lépe s nábytkem z masivu nebo ratanu a proutí, s přírodninami jako jsou kameny, mušle a šustí přinesené z cest, s vlastními fotografiemi nebo reprodukcemi klasických krajinomaleb.⁴⁶

Potřebu kontaktu s přírodou může každý vyjádřit i svým nákupem,⁴⁷ ať už přírodní kosmetiky nebo oděvů z přírodních tkanin. V obchodech je k mání také šumění lesa, zurčení potoka a zpěvy velryb v CD kvalitě.

Otázkou samozřejmě je, jaký druh zkušenosti takové přírodní substituce (náhražky) poskytují. Rozlišujeme proto tři druhy kontaktu s přírodou, z nichž každá poskytuje jiný druh podnětů (Kellert, 2002):

Přímá zkušenost (direct experience) s přírodou se odehrává ve volné přírodě, člověkem jen málo ovlivněné. Předpokládá spontánní, nestrukturovanou interakci s prostředím, ve kterém je možné objevovat, učit se a prožívat – ať už v divoké přírodě nebo v opuštěných starých zahradách.

Nepřímá zkušenost (indirect experience) vzniká kontaktem s regulovanou přírodou, jaká je například v rodinných, botanických či zoologických zahradách. Může se jednat o hraní si se psem či chování tarantúl, plení bramborového záhonu nebo pěstování macešek, petanque v parku nebo golfový zápas, pozorování goril za sklem výběhu nebo krmení rybiček v akváriu.

⁴⁵ Srv. poznámku Václava Cílka (2002: 116): „Možná existují jiné způsoby poznávání a jiné druhy lidí, ale sám za sebe jsem přesvědčen, že duše čehokoliv se poznává prací a dotykem s hmotou – s půdou, dřevem, kameny.“ A jinde (2002: 210-212): „Nevím, jestli to platí pro každého, ale já potřebuji v místě pracovat, nějak se jej fyzicky dotýkat, vykonávat určitou námahu, abych začal chápat. Neumím přijít a ucítit se. Musím něco udělat a teprve navečer po práci, když se dívám kolem sebe, se mi objasňuje, kde jsem. Přichází to obvykle skrze hlínu, horninu nebo samotnou zem. Není to bystrá myšlenka ani vše pronikající meditace, vane to zemí a přichází to k člověku, ale častěji ne.“

⁴⁶ Přírodninami se v interiérech obklopovala i starší generace – oblíbené byly nalakované samorosty, paroží, reprodukce krajinomaleb, rostlinné motivy na nádobí nebo sošky jelenů v říji.

⁴⁷ Svou roli zde může hrát i obranný mechanismus přemístění (displacement): je jednodušší navenek přijmout image milovníka přírody (přírodní ženy či muže) než vyrazit do přírody. Podobně je snazší koupit si tričko propagující záchranu pralesů než se reálně zapojit do řešení problému (Winter, Koger, 2004: 35).

Zprostředkovaná či symbolická zkušenost s přírodou (vicarious/symbolic experience) se odehrává mimo fyzický kontakt s přírodou, prostřednictvím fotografií, knih, filmů, dokumentů, počítačových her apod.

Nepřímý a zprostředkovaný kontakt s přírodou je pro většinu obyvatel urbanizovaných západních společností časově i prostorově dostupnější, koneckonců také bezpečnější a pohodlnější. Podle některých varovných hypotéz (Kellert, 2002, Strejčková, 1998) v současné době výrazně přibývá zprostředkovaných zkušeností s přírodou na úkor přímého kontaktu.

Přitom se možná není čemu divit, neboť současná technika skutečně umožňuje fantastickou dokumentaci přírody, a tak je zpomaleno vše, co by mohlo uniknout svou rychlostí uniknout divákovu oku, krajina je nasvícena v tom správném úhlu a makrofotografie umožňují spatřit kapičky rosy na křídlech včely. „Pro většinu západního světa je divočina nejpodněnější, když ji sleduje na kanálu National Geographic.“ (Turek, 2008) Až nereálně přitažlivé zobrazení přírody vytváří svůj vlastní žánr, který lze v nadsázce nazvat „pornografií přírody“: zobrazovaná skutečnost je barevnější a atraktivnější, záběry přehrávají právě to, co chce divák vidět a ukazují i to, co zůstává jeho očím běžně skryto. Zahraníční studie (Bechtel, Churchman, 2002, Nickerson, 2003) ukazují, že podobné přirovnání není přehnané, neboť vysoce atraktivní zobrazení přírody u výzkumného vzorku sice zvyšovala zájem chránit mimořádné přírodní scenérie, ale zároveň posilovala nevšímavost k lokální, všední přírodě.

Rizikem zprostředkovaného kontaktu je vytvoření nerealistických očekávání vzhledem k přírodě, zejména pokud není zprostředkovaný kontakt korigován přímou zkušeností (Kellert, 2002: 119–120, 138–147). Reprodukovaná zpodobnění přírody mohou být nerealisticky pozitivní i negativní (viz kapitola II.C *Schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou*), a právě přímá zkušenost je významná pro obraz přírody, který si jedinec vytváří: co je příroda, co není příroda, jak vypadá příroda.

Při interkulturní studii realizované v Brazílii, texaském Houstonu a portugalském Lisabonu se autoři ptali dětí, jak vnímají prostředí, ve kterém žijí, tedy prostředí silně průmyslově znečištěné. Děti odpovídaly bezstarostně a spokojeně: prostředí se jim líbí. Podle autorů (Kahn, 2002) lze tuto skutečnost prozatím interpretovat hypotézou environmentální generační amnézie, podle které každá generace považuje za zdravé a normální to prostředí, ve kterém sama vyrůstá – a to bez ohledu na stupeň degradace prostředí.

Deformované prostředí nemusí představovat jen mrtvé řeky, oblaka kouře z továrních komínů a městská skládka. Environmentální generační amnézie může stejně tak působit v upraveném prostředí nakrátko strížených trávníků satelitních předzahrádek, vysoce šlechtěných parků nebo na golfových hřištích, kde lidé uspokojují svou potřebu „být venku“, „být v přírodě“, a to navzdory tomu, že přírodnost takových prostředí je sporná, neboť žádné z nich by bez lidské práce a intenzivního zásobování vodou, energií a chemickými látkami svůj typický charakter neudrželo.

Láska, záhuba přírody?

Golfová hřiště a anglické trávníky dobře ilustrují, jak škodlivá může být pro přírodu lidská potřeba kontaktu s ní. Jsou tu také satelitní rodinné domky pro ty, kteří „chtějí vlastní zahrádku, ale ne moc velkou“, spojená s environmentálními dopady každodenního dojíždění do zaměstnání ve městě. A nejde jen o automobilovou dopravu – pokud by si život na venkově dopřál každý obyvatel českých měst, hustota osídlení by významně poškodila většinu lokálních ekosystémů.⁴⁸

V souvislosti s potřebou kontaktu s přírodou stojí za pozornost také ekologická stopa turistiky: za nejdívočejší přírodou se létá na jiné kontinenty, v přírodě vznikají turistická centra a potřebná dopravní infrastruktura (Gifford, 1997: 309–310, Třebický, 2009). Pro obyvatele České republiky je charakteristické chataření a chalupaření, a tak se každý pátek tvoří na výpadovkách velkoměst kolony aut šinoucí se ven, za přírodou. Své environmentální dopady mají i šetrnější formy tzv. měkké turistiky – pro lepší názornost si stačí představit, jak by vypadalo Posázaví, Český kras a Brdy, kdyby sem jednoho sobotního rána vyrazilo na výlet všech 1,5 milionu Pražanů...⁴⁹

Život bez kontaktu s přírodou si lze stěží představit: přináší lidem mnohé, bez čeho by jim žilo hůře na světě. Probouzení potřeby kontaktu s přírodou a vyzdvihávání hodnoty pobývání v přírodě však v sobě skrývá potenciální nebezpečí: kde a jakým způsobem budou hledat lidé uspokojení této své potřeby?

Charakteristika potřeby kontaktu s přírodou rozlišuje mezi těmi, kteří přírodu potřebují *více*, nebo *méně*. Nevypovídá nic o ohleduplnosti k přírodě a životnímu prostředí. Je dobré mít proto na zřeteli, že probouzení potřeby kontaktu s přírodou bez stejně účinné podpory šetrnosti k životnímu prostředí (environmentálního vědomí) může prospět lidem, ale přírodě ublížit.

Kapitola I.B *Potřeba kontaktu s přírodou* otevřela rozsáhlé téma kontaktu s přírodou, kterým se budeme zabývat i v následujících kapitolách, které jsou věnovány dalším dvěma základním charakteristikám osobního vztahu k přírodě. Zaměříme se na schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou a budeme hledat odpověď na otázku: Jak jsou lidé připraveni na kontakt s přírodou? V kapitole o environmentální senzitivitě nás obrátíme svou pozornost na kvalitu kontaktu s přírodou a bude nás zajímat: Jak vnímají a všímají jsou lidé k okolní přírodě?

⁴⁸ „Tak si miliony Američanů představovaly ten domek v přírodě, liškou zaslíbený. Skutečnost byla jiná. Američanů je na tři sta milionů. Když po desítky kilometrů vyrostlo na každém hektaru po osmi zaslíbených domečcích, z malebné příměstské usedlosti se stala bezútešná králíkárna, neschopná vydržovat veřejnou dopravu nebo kulturu, jen kilometr za kilometrem domečků, v nejednom smyslu jako klícka. Sen o návratu k přírodě zničil přírodu, avšak zároveň i civilizaci. Vedl k vyhnívání měst a zploštění soužití na přespávání v přiléhajících kójičích.“ (Kohák, 2001: 15) V tom tkví opomíjená genialita původních konceptů sídlišť (architekt Le Corbusier, německý Bauhaus): bydlet v jednom domě pospolu a ochránit tak okolní přírodu před rozptýleným osídlením. Více o environmentálních výhodách panelových sídlišť historik a teoretik umění a architektury Rostislav Švácha (<http://www.jedinak.cz/stranky/txtsvacha.html>).

⁴⁹ „Turisté ničí turismus,“ poznamenává Viktor Třebický (2009).

SCHOPNOSTI A DOVEDNOSTI PRO KONTAKT S PŘÍRODOU

Anotace

Druhou základní charakteristikou vztahu k přírodě, tzv. schopnostmi a dovednostmi pro kontakt s přírodou, vystihujeme potenciál jedince adaptovat se na přírodní podmínky a zajistit si v nich své základní potřeby. Při operacionalizaci schopností a dovedností pro kontakt s přírodou přihlížíme k tomu, že pro různé biotopy a různé způsoby užívání krajiny jsou potřebné různé schopnosti. Pokud přírodní prostředí klade na člověka příliš vysoké nároky, objevují se u jedince s nedostatečnými schopnostmi a dovednostmi pro kontakt s přírodou strach, hnus nebo diskomfort. Zabýváme se stresovou reakcí na přírodu, kterou prožívá řada dětí, reflektujeme dobová specifika kontaktu s přírodou a uvažujeme, zda příčiny stresové reakce tkví v nedostatku zkušeností dětí s přírodou nebo spíše v obrazech přírody, které nabízí současná kulturní produkce. Všímáme si také toho, že adaptaci na přírodní prostředí lze v současné době usnadnit kvalitním vybavením pro pobyt v přírodě, a v této souvislosti zvažujeme výhody a nevýhody tzv. civilizační glazury.

Klíčové termíny

schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou, nároky prostředí, adaptace na přírodní prostředí, lesní mateřské školy

„Víteř neochabl tak rychle, jako se zvedl. Dál prudce vanul, kvílel, honil se kolem a chvílemi vyluzoval tak zoufalý nářek, že by z toho lidé s přebujelou fantazií ještě mohli dojít újmy, říkal si Parkins, jako by se to jeho netýkalo; po chvíli pak dokonce uznal, že i jedinci bez fantazie by jistě uvítali, kdyby už byl klid.“

Montague Rhodes James (1997: 31)

Děs v lese a úzkost z okolní přírody se neodehrává jen na stránkách knih. Hrůzu, strach a obavy lze zahlédnout také v očích některých dětí a také dospělých. Nemusí jít jen o pohledy zvednuté k mračnům blížící se bouřky nebo skloněné nad čerstvými stopami medvěda. Podle svědectví lidí pracujících s dětmi a dospívajícími v přírodním terénu (Kaplan, Talbot, 1983, Kaplan, Kaplan, 1989, Bixler, Floyd, 1997, Krajhanzl, 2004, Strejčková a kol., 2005) stačí leckterým k pocitům ohrožení trocha bláta, vysoká tráva na louce, šramocení v křoví nebo dokonce obyčejný motýl.

Příroda zdá se není jen otevřenou a laskavou náručí – alespoň pro mnohé ne: špiní, svědí, drásá, bzučí, houká a kouše. Mezi účastníky pobytu ve volné přírodě se objevují problémy s běžným pohybem či zajištěním základních potřeb jako je potrava, spánek nebo vylučování. Přírodní prostředí může být pro některé jedince velmi stresující (Kaplan, Talbot, 1983, Kaplan, Kaplan 1989). Podle výsledků empirického šetření

uskutečněného mezi lektory amerických národních parků, kteří pracují v divočině se zájezdy dětí z předměstí amerických metropolí, je stresová reakce vyvolaná kontaktem s přírodním prostředím nejčastěji spojena se **strachem, hnusem a nepohodlím** (Bixler a Floyd, 1997). Strach vzbuzují nejčastěji divoká zvířata,⁵⁰ hmyz a pavouci nebo také les obecně. Hnus vyvolávají výkaly a jiné sekrety, přírodní špína, všemožné pachy, rostliny a živočichové – zejména ti, kteří jsou měkcí, slizcí a lepkaví. Jako příčinu nepohodlí mnozí účastníci uvádějí počasí, vlhkost a průvan, obtěžující zvuky a pachy.

Ve vnímání přírodního prostředí se lidé významně liší: zatímco pro některé je les plný uvedených dráždivých (irritants), druhí je míjejí v klidu či bez povšimnutí. Podle finského výzkumu (Palmberg, Kuru, 2000) se ti, kteří měli s pobytem ve venkovním prostředí více zkušeností, v přírodě cítili bezpečně a sebejistě – byli samostatní, znali své limity, byli otevření a na nové výzvy reagovali spontánně a kooperativně: „Společně to zkusíme.“ Naopak ti méně zkušenější projevovali řadu nejistot, při zkoušení nových věcí byli úzkostní a vyžadovali hodně pomoci.

Podobné poznatky přitom nejsou vázané jen na kontakt se zahraniční divočinou. Také v České republice, v prostředí chráněných území, městských lesoparků či pozemků, kde probíhá terénní environmentální výchova, ekopedagogové pozorovali výrazy strachu, hnusu a nepohodlí mezi českými žáky, v mnohém tak podobné projevům vrstevníků v divočejších částech světa (Krajhanzl, 2004, Strejčková a kol., 2005): děti se bojí dotknout kůry, sednout si do trávy, podle některých (Elbrs, 2005) klesá mezi mládeží otužilost (termoregulace).

Přinejmenším část ze stresových a úzkostných reakcí na přírodní prostředí vzniká z nepoměru mezi **nároky prostředí na jedince** (výzva⁵¹) a **schopnostmi a dovednostmi jedince**. Výzvou prostředí může být například chlad v nočním lese, potřebnou dovedností umění najít dobré místo na spaní a rozdělat oheň. Zatímco příliš jednoduché výzvy vyvolávají podle tzv. čtyřkanálového modelu (Massimini, Carli 1986 in Clayton, Myers, 2009, viz schémata č. 8 a č. 9) lhostejnost či nudu, náročné výzvy – pokud nejsou doprovázeny odpovídajícími schopnostmi – vzbuzují frustraci a úzkost. V optimálním případě výzva mírně převyšuje aktuální schopnosti, čímž dochází k aktivizaci zdrojů jedince a rozvoji schopností. Zvyšuje se zároveň pravděpodobnost prožitku tzv. „flow“ stavu (stav plynutí, podle Csikszentmihalyiho). Tento stav se vyznačuje úplným soustředěním na úkol, prožitkem „jsem to, co dělám“, kdy jedinec nezakouší nic kromě okamžiku tady a teď.⁵²

Pokud tedy nemají být děti (lidé) vystavováni stresu a úzkosti při pobytech v přírodě, je důležité zabývat se těmi schopnostmi a dovednostmi, které provázejí přímou interakci jedince s přírodním prostředím.

⁵⁰ Včetně těch, která v místním biotopu nežijí.

⁵¹ Výzvy mají své fyzické, kognitivní a emoční stránky.

⁵² Dále jsou v tom okamžiku jasné cíle a zpětná vazba přichází bezprostředně. Mění se také prožívání jedince: snižují se pocity vnitřní nejistoty a někdy dochází ke zkreslení vnímání času (zpomalení, zrychlení, zastavení času).

Csikszentmihalyi odvodil popis flow stavů z pozorování různých činností, pro které je charakteristické intenzivní soustředění člověka a ponoření do aktivity – např. lezení na hory, skládání hudby, divadelní vystoupení apod. Podrobněji s odkazem na literaturu heslo „flow (psychology)“ (Wikipedia, 2009).

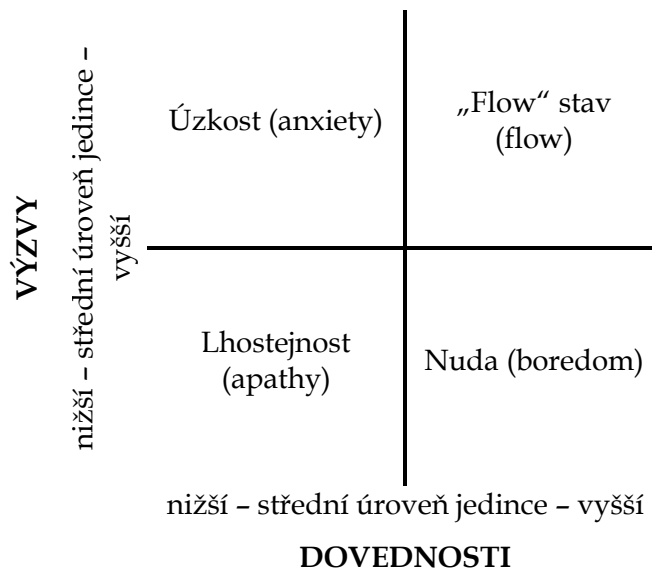

Schéma č. 8:

Čtyřkanálový model kontaktu s přírodním prostředím (podle Clayton, Myers, 2009)

Vymezení schopností a dovedností pro kontakt s přírodou

Existuje celá řada schopností a dovedností, které usnadňují kontakt s přírodním prostředím. Stačí si představit pár okamžiků v lese:

Člověk cítí, že je mu i přes stín pod korunami stromů vedro (fyziologické schopnosti, konkrétně nižší termoregulace), a tak si vezme tričko s krátkým rukávem. Chvíli na to si uvědomí, že ho na rameni něco svědí (schopnosti a dovednosti perceptuální), podívá se pod rukáv a pozná kloše nebo klíště (schopnosti a znalosti intelektové). Pokud je to klíště, tak si ho vyndá (příklad psychomotorických schopností a dovedností) a místo kousnutí vydezinfikuje (opět intelektová dovednost). Nebude si nad touto příhodou celý den zoufat (emočně-volní schopnosti a dovednosti).

Podobných schopností a dovedností jsou přitom stovky až tisíce. Jak vědí všichni, kteří pracují s lidmi v přírodním terénu, lidé jsou těmito schopnostmi a dovednostmi vybaveni v různé míře. Přitom právě na tomto psychofyzickém „vybavení“ záleží, jakým způsobem dotyční zvládají nároky prostředí, do jaké míry jsou schopni se adaptovat na přírodní podmínky, které jsou v řadě hledisek odlišné od běžných životních podmínek většiny příslušníků soudobé společnosti.⁵³

Schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou lze definovat jako psychofyzické dispozice, které při přímém kontaktu s přírodním prostředím zvyšují

⁵³ Pokud chápeme schopnosti jako předpoklady pro úspěšný adaptační proces, pak je adaptace projevem úspěšně završeného procesu: líc a rub téže mince. Adaptaci je možné chápat jako proces, který probíhá při interakci jedince s přírodními podmínkami. Nasvědčují tomu také empirická zjištění, podle kterých dochází po několika dnech v rámci procesu adaptace k postupnému ubývání stresových reakcí na přírodní podmínky (Kaplan, Talbot, 1983, Kaplan, Kaplan 1989, Taylor, 2008).

pravděpodobnost adaptace na přírodní podmínky, tedy trvalou schopnost zajistit základní potřeby v přírodním prostředí.

Uvedené vymezení je však možné uplatnit pro potřeby praxe jen orientačně. Pro praktickou práci se schopnostmi a dovednostmi, ať již pro účely stanovení cílů environmentálně výchovných programů, pro jejich evaluaci či pro mapující výzkum této problematiky, je potřebné doplnit dvě poznámky:

Různé biotopy vyžadují různé schopnosti a dovednosti. Středoevropské lesy, vysokohorské ledovce, subtropické pralesy, tajga, pouště... ne všude upotřebí člověk chůzi se sněžnicemi. Přitom jsou určité schopnosti, které poslouží na řadě míst na Zemi: termoregulace, rozdělování ohně, ulovení zvířete.

Existují různé způsoby užívání krajiny (land use), které se pojí se specifickými dovednostmi: turistika, pěstitelství a chovatelství, lovectví. Rozsah dovedností započítatelných mezi schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou je nepředstavitelně obsáhlý: i ten nejvíce větry ošlehaný táborník nemusí umět prořezat jabloň, i ten sebezkušenější sadař nemusí vědět, jak rozdělat oheň třením dřev.

Z těchto důvodů je obtížné označit nějakého jedince za obecně (takřka „celoplanetárně“) schopného nebo neschopného v kontaktu s přírodou. Přesto, jak již bylo řečeno, určité zobecnění je užitečné, neboť nepřehlédnutelné rozdíly mezi lidmi existují: jedni jsou ve výše zmiňovaných přírodních rezervacích čilejší a uvolněnější, druzí vystrašenější, štitivější a v nepohodě.

Východiskem pro zobecnění může být definování schopností a dovedností pro kontakt s přírodou vždy s důrazem na kontext, ať už jím je výzkum předpokladů pro rekreační aktivity v deštném pralesu, nebo cíle určitého (specificky zaměřeného) environmentálně výchovného programu. Kupříkladu pokud většina české populace přichází do kontaktu s přírodou ve středoevropské krajině a její aktivity se omezují na rekreaci a příležitostné sběračství, nanejvýš drobné pěstitelství a chovatelství, pak schopnosti a dovednosti související s těmito činnostmi můžeme považovat za jakýsi standard pro celou řadu běžných – nespécializovaných – programů, které učí děti a dospívající pobývat v přírodě a starat se o rostliny a zvířata.

Jak změřit, kdo přežije?

Měřit schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou může být užitečné pro nastavení náročnosti terénního ekovýchovného programu, pro volbu jeho cílů, evaluaci účinků či například pro potřeby základního výzkumu. V zásadě se nabízí dva základní způsoby, jak lze míru adaptace jedince na přírodní prostředí sledovat.

První spočívá ve zjišťování dovedností a schopností, které jsou pro zvolené aktivity v určitém biotopu stěžejní. Může se jednat jak o méně reliabilní (méně spolehlivou) metodu sebevýpovědi (Kaplan, Kaplan, 1989: 292), kde respondent sám hodnotí úroveň svých schopností, tak o variaci na výkonové testy založené na přímém

prokázání příslušných psychofyzických dispozic (teoretické: písemné či ústní; praktické: řešení problémových úloh přímo v terénu⁵⁴).

Druhou možností, jak si udělat obrázek o schopnostech a dovednostech jedince pro kontakt s přírodním prostředím, je pozorovat, jakým způsobem zvládá nároky přírodního prostředí.⁵⁵ Ačkoliv se při této metodě neprojeví jednotlivé dovednosti jedince, dostatečně se ukáže celková míra adaptace jedince na dané přírodní podmínky.⁵⁶

Schopnosti a dovednosti lze přitom rozdělit na schopnosti a dovednosti **pro přípravu na pobyt v přírodním prostředí** (zvolit vhodné oblečení, vybavení a obuv), **pro základní pohyb v přírodním prostředí** (bosi travou, chůze potokem, brodění, prodírání se houštím, nepřehledný terén, pohyb v noci⁵⁷, hledání světových stran, případně čtení z mapy), **schopnosti a dovednosti pro zajištění stravy** (co je jedlé a jedovaté, rozdělení ohně, hledání vody), **pro přípravu noclehu** (ochrana před deštěm, před vyplavením), **pro zajištění hygieny** (mytí v přírodě, vylučování⁵⁸), **pro zvládání**

⁵⁴ Za praktické testy schopností a dovedností pro kontakt s přírodou lze rozhodně považovat foglarovské bobříky: rozdělte oheň bez papíru s pomocí tří zápalek, spěte v noci pod širákem ad. V propracovanější podobě jsou známa setonovská orlí pera (Seton, 1991).

⁵⁵ Dotazník *Výlet* (Krajhanzl, 2005) se zaměřuje na emoční reakci dětí na situace v přírodním prostředí. Pojatý je jako vyprávění o výletu do přírody: „Můžeš jet se svými nejlepšími kamarády a s dospělým, který je moc fajn, na výlet. A tak hned v sobotu ráno vyrazíte.“ Během výletu se postupně odehraje sedmnáct situací, které dětské respondenty hodnotí jako příjemné či nepříjemné, například: „Právě teď jdete po louce a dospělý-vedoucí vám navrhuje, abyste si sundali boty a šli travou úplně bosí. Ta představa jít orosenou travou bos je pro Tebe...“, „Jdete dál a najednou, skoro z ničeho nic, se přihnala vydatná přeháňka. Není se kam schovat před deštěm, nemáš pláštěnku ani deštník. Taková představa je pro Tebe...“ Reliabilita dotazníku *Výlet* 1.3 vychází na příznivých 0,61 (Cronbachovo alfa).

⁵⁶ Pro potřeby výzkumu je možné uvažovat také o různých stupních náročnosti jednotlivých biotopů. Městský lesopark je v mnohém méně náročný než Šumavský národní park, vyšší nároky kladou rumunská pohoří nebo dokonce sibiřská tundra.

⁵⁷ Reinhard Witt popisuje, jak lze děti přivykat nočnímu pohybu přírodou (1992: 31): „Noční putování má svůj půvab v jakémkoliv území. Napínavější je ovšem v lese. Pro bázlivé děti však vyžaduje jistou přípravu (děti např. nemají takový strach, jestliže vědí, že půjdou v noci cestou, kterou už šly ve dne). Vedoucí skupiny musí znát dané území velmi dobře. Měl by s sebou mít také baterku - ovšem jen pro nejnnutnější případy, protože hra při umělém světle ztrácí smysl. Bez umělého světla si naše oči docela rychle zvyknou na tmou a začnou se orientovat.“

Skupina jde zvolna územím, a jakmile zaslechne nějaký zvuk, ztíší se a nikdo nemluví. V lese zaslechneme např. houkání sovy, praskání větví nebo dupání větších zvířat, nejčastěji srnec. Srnci také 'poštěkávají', ježek dupe a funí, myši piští a šustí v listí. U mokřadů kvákají žáby. V křovinách zpívá slavík. Zkrátka všude je něco slyšet. A nejen to - můžeme cítit i mnoho vůní, neboť některé rostliny voní silně právě v noci. Když se za soumraku ochladí, je vzduch čerstvější a voňavější.

Noční putování rozvíjí sluch jako málokteré jiné cvičení. Když utichne denní ruch, ozývají se noční zvuky hlasitěji a můžeme je tedy lépe zachytit. Oč jsou účastníci mladší, o to častěji jim musíme jednotlivé zvuky objasňovat. Tím se mohou zbavit strachu z neznáma a tmy. Když se budeme pohybovat častěji venku v noci, budeme se cítit normálně i v neznámém území.“

⁵⁸ Podle orientačního šetření mezi pražskými a hradeckými školáky (Krajhanzl, Vostradovská, 2005, viz Příloha č. 4 *Děti a příroda: prožívání a zkušenosti*), kterého se zúčastnilo 321 respondentů, se ukázalo, že jet v přírodě „na velkou“ je pro většinu žáků základní školy výrazně nepříjemná představa (na sedmibodové škále nepříjemné - příjemné průměr 2,22). Podle svých slov někdy vykonávalo potřebu v přírodě pouze 40 % žáků 9. tříd základních škol. Skauti (Kulhavý, 2008) jsou v tomto ohledu zkušenější (70 %), nicméně také pro ně je to velmi nepříjemné (2,32 průměr).

samoty v přírodě⁵⁹ či **pro řešení mimořádných situací** (bouřka, setkání s divokou šelmou, první pomoc).

Sběrači, lovci a rekreanti

Během desítek tisíc let byly schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou klíčové pro samotné přežití jedince a jeho skupiny: „Vytvořily se nespočetné způsoby, jak se usídlivat v souladu s místními ekosystémy. Lidé rozvinuli specifické způsoby bytí na každém z těchto útočišť: znalosti rostlin, lodě, psi, pasti, sítě, rybolov – menší zvířata, a menší nástroje. Všude od příkrých svahů džungle v jihozápadní Číně přes korálové atoly až po nehostinné arktické pustiny.“ (Kohák, Kolářský, Míchal, 1996: 117)⁶⁰

V průběhu dějin postupně docházelo k přesunu lidí z přírodních podmínek do prostředí, které je vytvořené člověkem. Od roku 2007 vyrůstá již více než polovina dětí na celém světě v prostředí měst a velkoměst (Vodička, 2003). Pokud domácím biotopem většiny lidstva už dávno není přírodní prostředí, ale „městský biotop“, je zřejmá odpověď na otázku: Na jaké prostředí se dnes adaptuje většina lidí?⁶¹

Zajištění obživy v současné době záleží na celé řadě jiných schopností a dovedností, než je sběr jedlých plodů nebo uštívání srnčí zvěře. S trochou nadsázky lze říci, že požadavky na schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou diktované pudem sebezáchovy aktuálně poklesly na svoje historické minimum. Pro současnou interakci s přírodním prostředím jsou charakteristické spíše potřeby rekreační, řekněme psychohygienické a sociální, které vedou řadu lidí k udržování a opětovnému učení se některým základním „přírodním“ dovednostem, jako je například sběračství.⁶²

⁵⁹ Problematice samoty v přírodním prostředí je věnována významná odborná pozornost (Kaplan a Talbot, 1983, Kaplanovi, 1989, Taylor 2008, Clayton, Myers, 2009). Součástí zážitkových akcí v přírodě je často záměrné osamocení (anglicky označované jako „solo“), uskutečňované formou putování nebo pobytu na jednom místě (viz Hledání vize).

⁶⁰ Tomáš Sedláček k tomu dodává (2009: 27): „Celé historii lidstva dominuje snaha stát se co nejméně závislými na rozmarech přírody. Čím je civilizace vyspělejší, tím více je jedinec chráněn od přirozených vlivů a umí kolem sebe vytvořit konstantní prostředí dle libosti. Náš jídelníček již není závislý na úrodě, na výskytu lovné zvěře či na ročním období. V dnešní západní civilizaci dokážeme udržet konstantní klima, ať je třeskutá zima nebo horoucí léto. Tato konstantizace se týká i lidské činnosti. Dnes již dávno není zapotřebí, aby si každý jednotlivec dokázal ušít vlastní oblečení a obuv; ulovit, vypěstovat či upravit své vlastní jídlo; nalézt zdroj pitné vody a postavit si obydlí. Tyto role přebírá institut specializace. Každý se tedy specializuje na to, čím umí být pro společnost nejpřínosnější.“

⁶¹ Obdobně jako zde zkoumáme adaptaci na přírodní podmínky, bylo by možné studovat také adaptaci na urbánní prostředí. Ne každý člověk je dnes adaptovaný na urbánní prostředí a je možné, že tato „urbánní neadaptace“ může posilovat potřebu kontaktu s přírodou (Tomeček, 2001: 72-73): „Sklo okna setrovale drnčelo; město se třáslu fyzickým děsem pod mnohými údery, jimiž na zástavbu útočil provoz všedního dne zdola, shora, ze všech stran. (...) Lidmi z mého okolí tento atak už nehnul, já však nebyl s to se adaptovat, příliš ve mně vzešel venek, v němž jsem po dlouhá léta žil a do něhož jsem se vracel, váben genetickými sklony, napořád, při každé příležitosti.“

⁶² „Mezolitický land use i jednotlivé managementy a praktiky příchodem neolitu patrně nezanikly, aspoň ne všechny a ne hned. Proč by také měly? Spíše dobře přežily, ba žily. Umění chytit rybu, rychle nalouskat ořechy či vybrat včelám med bylo dobrou doplňkovou či záložní strategií od neolitu až po novověk. Neolitizace proto v tomto ohledu nebyla jednosměrným procesem a vše v ní rostlo z lokálního rozhodování ze dne na den: včera jsem vzal na 90 % neolitický úvazek a na 10 % mezolit, dnes to obrátím, zítra to bude zase jinak.“ (Sádlo a kol., 2004: 54-55)

Orientační průzkum (Krajhanzl, Vostradovská, 2005) mezi českými školáky (n = 321) tyto věty potvrzuje: mezi 69 položkami různých zkušeností v přírodním prostředí skončily v první desítce všechny sběračské

Tomu, že městská populace je spíše adaptovaná na urbánní prostředí, nasvědčují také výsledky empirického šetření (Bixler, Floyd, 1997), podle kterého ti, kdož prožívají v přírodním prostředí strach, hnus a diskomfort, častěji upřednostňují pro rekreační aktivity parky s udržovanými trávníky, městské cesty a zejména interiéry.

Les a noční můry

„Les, tedy většina tehdejšího evropského území (...), byl místem démonů, plným nástrah a pokušení.“ „Ostatně, příroda byla tehdy opravdu vnímána jako nepřátelská – vždyť evropská středověká sídla byla pouze ojedinělými ostrůvky uprostřed hustých neproniknutelných lesů (občas bažin a hor) plných nebezpečí. (...) Pustota, prázdnota se stala nejčastějším adjektivem lesa. Dodnes zní příbuznost obou prostředí např. v polštině, kde jsou výrazy pro les a pro poušť velmi podobné – puszcza (prales, les) a pustynia (poušť).“ (Stibral, 2005: 26)

Středověký les byl pro mnohé proklatým místem hrůzy a strachu: horor silvarum. Jak poukazuje Stibral (ibidem), také prostředím „k hledání a setkávání se s Bohem (poustevníci), dobrodružstvím (rytíři) či místem sloužícím některým k obživě (uhlíři, dřevorubci).“ I dnes vyrážejí do přírody lidé s **duchovní aspirací** (novopohané, šamanisté, hlubinní ekologové, účastníci potních chýší a hledání vize), **za dobrodružstvím** (horolezci, raftaři, trekaři, survivalisté) a **za obživou** (lesníci, přírodovědci provádějící terénní průzkum, průvodci přírodními lokalitami).

Les je i v současné době pro část lidí zdrojem pocitů ohrožení. Někteří autoři hovoří o „generaci vystrašených pohledů na přírodu.“ (Bixler a Floyd, 1997: 446)⁶³ Je tedy strach současných středoškoláků shodný se strachem středověkých vesničanů? Nejspíše jen do určité míry, neboť současný les není stejný jako les středověku (Stibral, ibidem): „Člověk současnosti, zvyklý si pod pojmem 'les' představit plantáže monokulturních smrků, již vůbec nemá zkušenost s těžko průchodnými, nekonečnými, temnými pralesy, bez cest a ukazatelů směru, ve kterých zahynout hladý nebyl velký problém. Dnes je třeba navštívit na nějakou dobu tropický prales, abychom získali alespoň matnou představu těchto obrovských lesů a především respekt před nimi.“ Středověcí vesničané na rozdíl od dnešních dospívajících pravděpodobně bez úzkosti sedávali ve vysoké trávě, koupali se v bahnitých rybnících a neštítli se shnilých jablek⁶⁴ - nicméně temný a neprůchodný les byl pro jejich poměrně vysoké schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodním prostředím i tak příliš náročný.

Jestliže se dnes lesa obává také nezanedbatelná část žáků školou povinných, je potřeba mít na zřeteli, že jejich strach vzniká tváří v tvář prostředí, které je v řadě ohledů podstatně bezpečnější, než byl les středověku. Lze předpokládat, že tehdy, stejně jako dnes, vznikaly frustrace a úzkosti při kontaktu s lesem z příliš vysokých

aktivitu: sbírání hub (1.-2. místo), borůvek (3.), lesních jahod (7.), ostružin (10.). Teprve pod nimi skončilo slyšet kukačku (25.) venčit psa (26.), spálit se sluníčkem (27.), vzít do ruky brouka (28.) nebo pozorovat dravce při letu (29.). Podobné výsledky přineslo také srovnávací šetření mezi jihomoravskými skauty (Kulhavý, 2008). Zkrátka sběračství žije - mezolit neskončil, mezolit trvá.

⁶³ V originále „generation of many fearful perceptions“.

⁶⁴ Pro žáky účastníci se šetření na pražských a hradeckých školách byla představa sbírat shnilá jablka průměrně hodnocena na sedmibodové škále příjemnosti a nepříjemnosti 3,45 (spíše nepříjemné) a letní koupání v bahnitěm rybníku 3,76 (neutrální – spíše nepříjemné) (Krajhanzl, Vostradovská, 2005).

nároků lesního prostředí na schopnosti a dovednosti těch, kteří vstupovali na jeho půdu. Přitom se však schopnosti pro kontakt s přírodou u současných a u tehdejších lidí dosti liší, asi tak, jako se liší soudobý a středověký les (srv. s paradigmatem dobrodružného zážitku ve schématu č. 9).⁶⁵

Soužití a setkávání s přírodou však nelze redukovat jen na otázku dostatečných schopností a dovedností. Významnou roli v něm sehrávají **přesvědčení, představy a fantazie o přírodním světě**, stejně jako tomu bylo v minulosti. O představách a fantaziích ještě bude řeč níže.

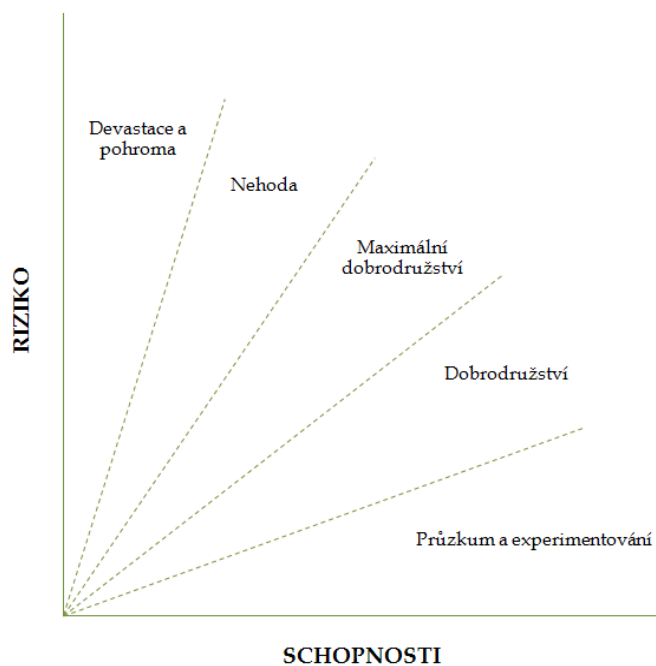

Schéma č. 9:

Paradigma dobrodružného zážitku (Martin & Priest, 1986 in Clayton, Myers, 2009: 135)

Očichat si přírodu

Podle prací některých psychoanalytiků a roszakovských ekopsychologů ovlivňuje budoucí důvěru člověka k sociálnímu prostředí, ale také k fyzickým (životním) podmínkám, už jeho prenatální vývoj a jeho vazba s matkou v ranném dětství (attachment).⁶⁶

Před úzkostnou výchovou v ranném věku, která se dětem stává vzorem pro vlastní chování k přírodě, z poněkud jiných pozic varovala Emilie Strejčková (1998: 38–39):

⁶⁵ Připomenutí si zaslouží čtyřkanálový model (Massimini, Carli 1986 in Clayton, Myers, 2009, viz schéma č. 8): výskyt úzkosti a dalších stresových reakcí nezáleží jen na úrovni schopností a dovedností; záleží také na nárocích, které určité přírodní prostředí na jedince klade.

⁶⁶ Obecně k problematice porodu a vazby dítěte s matkou Michel Odent (1995), ekopsychologicky Skála (2009).

„Vidí-li malé dítě v přírodě často nepřátelské postoje, štítlivé odmítání doteků, ničení neznámého a slyší-li často pokyny jako: 'Fuj, na to nesahej, to je hnusné zvíře, nesedej si na zem, nedotýkej se – mohlo by to kousnout, škrábnout, smrdět, čímsi nakazit, škodit... ', pak se musíme pravděpodobně definitivně rozloučit s myšlenkou, že by právě tento jedinec mohl být někdy v budoucnu pro naši věc (pozn. zde ekologickou výchovu) přínosem.“ Podobně jsou na setkání malého dítěte s přírodou připravovány i matky. Jako příklad uvedu článek lifestyleového magazínu *Maminka: to nejlepší v životě ženy* nazvaný *Nepříjemné letní zážitky* (2005). Výstižné jsou jeho čtyři podtitulky: *Samé bzučení, Pozor, klíšťata!, Plavání dětí, Voda a sinice*.

Vyvažovat bezpečí dítěte s jeho kontaktem s přírodou přitom není jednoduché. Co je pro dítě zdravější: batolení se ve slepičincích po dvoře, nebo život v hygienicky dokonalé čistotě? Odpověď na takovou a podobné otázky rozděluje nejen odborníky, ale i rodiče.⁶⁷ V této souvislosti se někdy mluví o období **imprintingu** (vtisknutí). Hypotéza imprintingu považuje první roky života dítěte za klíčové pro ustavení fyziologické adaptace (imunita, termoregulace) a behaviorálních návyků pro pobyt v přírodním prostředí.⁶⁸ Odborné doložení poměrně nekriticky tradované hypotézy nicméně chybí.

Do doby, než dojde k ověření této hypotézy o imprintingu, zaměříme se na výzkumy, které sledují vliv zkušeností s přírodou na prožívání kontaktu s ní. Studie ukazují, že celkový rozsah zkušeností jedince (získaný tedy nejen v raném dětství) koreluje s mírou příjemnosti prožívané situace v přírodě (Bixler et al., 1994, Krajhanzl, Vostradovská, 2005, Kulhavý, 2008, Palmberg, Kuru, 2000). Ti méně zkušenými prožívali běžné situace v přírodě častěji jako nepříjemné. Naopak s většími zkušenostmi u respondentů přibývalo kladných emočních reakcí a respondenti náročnější situace v přírodě prožívali uvolněněji, s větším klidem. To má nemalý význam pro debaty o roli přímého kontaktu s přírodou v rámci vzdělávacího procesu, které se vedou v rezortu školství.⁶⁹

Určité společenské trendy přitom naznačují, že přímého kontaktu dětí s přírodou může do budoucna ubývat – ubývá městské zeleně, ubývá prarodičů z vesnice a tedy i prázdnin trávených na venkově, ubývá volného času na chatách, chalupách a

⁶⁷ Nejen mezi „přírodně“ laděnými rodiči, ale také v prostředí pedagogů a zejména učitelek některých mateřských škol se dnes ozývá, že „s tou hygienou se to přehání.“ Hygienické předpisy jsou považovány za přehnané, zbytečné či z hlediska zdraví přímo za kontraproduktivní; řada lidí pochybuje o jejich smyslu a nerozumí mu; hygienici jsou v rámci profesních stereotypů považováni za „nepřiměřeně posedlé čistotou“.

Poeticky vyjadřuje svou nedůvěru vůči přílišné čistotě a vřelou přízeň k určité špíně Miloslav Nevrlý, mimo jiné dlouholetý skautský vedoucí (1992: 48): „Zdraví se drží sestersky za pacičku s čistotou. Dobré služky, zlé paní. Jako je zbytečná přehnaná péče o zdraví, škodí i přílišná čistota, můj vymydlený bratříčku. Rozumná špína utužuje zdraví, kdo žije příliš čistounce, toho sklátí první nemoc. Abyš získal odolnost, je dobré jíst občas z popelnice. Pít vodu z ovčích řek. Olizovat psy. Nevyhazovat chléb, který upadne na podlahu nádražní čekárny. Pak tě nic nezhubí. Vždyť čistota je relativní. Plynulá řada od smrtící čistoty zámožných dam, které si na cestách ze strachu před špinavou Evropou vystříkují desinfekci i pokoje nejpřepychovějších pařížských hotelů, po sibiřské Samojedy, kteří žijí v blátivých jurtách mezi hniječnými rybami vnitřnostmi a těší se pevnému zdraví. Já kdesi uprostřed.“

⁶⁸ Inspirací pro tuto hypotézu jsou etologická pozorování Konráda Lorenze, zachycená populárně-naučně také v knize *Osm smrtelných hříchů* (2000).

⁶⁹ Viz *Akční plán Strategie vzdělávání pro udržitelný rozvoj ČR 2010-2012* a *Akční plán Strategie environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty 2010-2012*.

rodinných výletech. Absenci kontaktu s přírodou v raném věku pravděpodobně neřeší ani stěhování obyvatel do satelitních předměstí s rodinnými domy, jejichž upravené zahrady (často s anglickým trávníkem) představují jen minimální výzvu pro rozvoj schopností a dovedností dětí pro kontakt s přírodou. O to větší význam mohou mít v dnešní (urbanizované) společnosti uskupení, jako jsou skautské hnutí,⁷⁰ liga lesní moudrosti (woodcraft)⁷¹ či obecně turistická sdružení pro děti a mládež. Zejména tradiční skauti a woodcrafteri mají rozsáhlé zkušenosti s výchovou dětí a mládeže pro kontakt s přírodou, prověřené desetiletými praxi po stránce obsahové (jak pobývat v přírodě) i didaktické (jak naučit pobývat).⁷² Studie o kontaktu českých skautů s přírodou (Kulhavý, 2008) přitom ukázala, že skauti mají více zkušeností s přírodním prostředím a pozitivnější emoční prožívání v přírodních podmínkách než kontrolní skupina.

Teprve nedávno objevenou příležitostí pro české předškoláky a potažmo celou společnost mohou být **lesní mateřské školky** (waldkindergärten).⁷³ Děti v lesních mateřských školkách tráví v přírodním prostředí veškerý čas, hrají si a prozkoumávají okolí. Jen při velmi nepříznivém počasí se schovávají do nedaleké základny, například maringotky či zahradního altánu (Vošahlíková, 2009). Během dnů a měsíců strávených v přírodě děti uvykají na přírodní podmínky, cyklus dne a ročních období, poznávají rostliny a zvířata a učí se šikovnosti při interakci s okolní přírodou.⁷⁴

Průprava na kontakt s přírodou prostřednictvím dětství stráveného přímo v přírodě však nemusí být rozhodující. Lze předpokládat, že výchova dítěte není ovlivněna jen environmentálními podmínkami, ale také na kulturním a sociálním prostředí. Tomu nasvědčují i dosavadní empirická zjištění. Kupříkladu průzkum na třech českých školách prokázal, že strachu z přírody se děti spíše učí během školního věku, neboť dospívající (žáci vyšších ročníků) se přírody bojí více než prvňáčci (Krajhanzl, Vostradovská, 2005).⁷⁵ Podle zahraničních studií se ukazuje, že významný vliv na formování přesvědčení o (divoké) přírodě mají knihy, filmy a dětské kreslené

⁷⁰ Viz oficiální stránky skautingu v ČR <http://verejnost.skaut.cz>.

⁷¹ Viz stránky české Ligy lesní moudrosti <http://www.woodcraft.cz>.

⁷² Viz *Knihla lesní moudrosti* Ernesta Thompsona Setona (1991) či rozsáhlá bibliografie skautských pramenů viz <http://skautska-literatura.skauting.cz/>

⁷³ Odkazy na lesní mateřské školky v ČR a zahraniční asociace viz *Ekodomov* (2009).

⁷⁴ Zajímavé bude sledovat, jaké klíčové kompetence si předškolní žáci v lesních mateřských školách osvojí (podle zdrojů ze zahraničí Vošahlíková, 2009). Pokud se během stovek hodin prožitých ročně v přírodních podmínkách adaptují také na přírodní podmínky (rozvoj senzomotorických dovedností, fyziologických schopností, intelektových vědomostí a emočně-volních schopností), bude to pro jejich další přímý kontakt s přírodou jediné dobře. Problematický je však předpoklad, že docházka do takové školky je do budoucna příslibem udržitelného chování k přírodě. Kupříkladu mezi současnými seniory je možné najít největší procento těch, kteří vyrůstali v přírodním prostředí – přitom právě senioři jsou ve svém vlastním proenvironmentálním chování nejvládnější. Environmentální vědomí, o kterém píšeme v další kapitole (II.F *Environmentální postoje a environmentální vědomí*), předpokládá určitý stupeň rozvoje intelektových schopností, environmentálních vědomostí a morálních postojů. Podobně jako se děti v mateřské školce nenaučí geometrii nebo stylistice, je rozvoj a kultivace environmentálního vědomí z hlediska vývojové psychologie a didaktiky možný až v období školního věku a puberty.

⁷⁵ Strach z hadů v české přírodě se mezi první a devátou třídou vyšplhal z 9 % na 21 %, strach z pavouků z 6 % na 26 %, hmyzu ze 3 % na 16 %. Ubývá strachu ze tmy z 9 % na 6 % a divokých zvířat z 15 % na 10 % (Krajhanzl, Vostradovská, 2005).

pořady, zejména zobrazení hadů, pavouků a hmyzu (bibliografie viz Bixler a Floyd, 1997). „Béčková“ americká hororová produkce, ve které se to hemží jedovatými brouky, monstrózními plazy a krvelačnými šelmami,⁷⁶ je přitom dostupná také na českých obrazovkách a DVD, přičemž jednou z jejích cílových skupin jsou právě dospívající.⁷⁷ Hororový nádech má i farmaceutická reklama na očkování proti borelióze, kterou viděl snad každý. Černovlasá dívka zde sugestivně pronáší: „*Jedna dvě, klíště jde, klíště si jde pro tebe!*“⁷⁸ V reklamách na čisticí prostředky se to hemží nebezpečnými a škodolibými bakteriemi.⁷⁹ Kultura tak prostřednictvím svých produktů učí své příslušníky, čeho se bát, čeho se štítit.

Strach z přírody a divočiny však může mít v některých případech také jiné, intrapsychické zdroje. Pouhé sledování (lidských) násilných filmových scén vyvolalo mezi dětskými diváky pocity ohrožení, které se následně projeví i jejich zvýšeným strachem z divokých šelem (Webb, Davey, 1992, in Bixler a Floyd, 1997).

⁷⁶ Podívejme se na několik filmových anotací.

Ticks (Klíšťata, režie Tony Randel, USA, 1993): „Na počátku se šest poněkud nevyrovnaných -náctiletých vedených dvěma dospělými vydalo do lesa poblíž Los Angeles. (...) Nikdo z nich ovšem netuší, jak drastickou léčbou budou muset projít a že ne všichni ji přežijí. V lese jsou totiž ukryta políčka marihuany, která byla hnojena hnojivem obsahujícím steroidy. Následky jsou děsivé. Tisíce přemnožených klíšťat se proměnily v hrůzostrašné bestie velikosti mužské pěsti, kterým navíc nechybí jistá dávka inteligence. A touží po krvi...“

Arachnophobia. (Arachnofobie, režie Marschall Frank, USA, 1990): „Ve venezuelské džungli objeví výprava entomologů nový druh jedovatého pavouka. Když fotograf výpravy jednoho fotografuje, zdánlivě mrtvé zvíře na něj zaútočí. Fotograf se lekne a instinktivně jej zašlápně. To však vidí z křovin další pavouk. Když se výprava chystá k odletu, vlezle do batohu jednoho z nich a je zavlečen do tábora vědců. Tam pronikne do stanu a fotografa usmrtí. V zinkové rakvi se potom pavouk dostane až do kalifornského městečka Caimany, spáří se s druhem místního pavouka a z tohoto spojení se po čase rodí celá armáda smrtonosného hybridního potomstva. Čerstvě vylíhnutí pavouci začnou městečko terorizovat - lezou ze záchodových mís, objevují se v jídle, skrývají se v pantoflích a zatínají jedovatá kusadla do každého kousku lidského masa, které se jim dostane na dosah. Obyvatelé městečka se musejí pustit do boje s inoazi pavouků. Bojovat musí nejen Delbert McClintock, šéf městské dezinfekční a dezínsekční stanice nazvané 'Pryč se štěnicemi', ale také mladý lékař Ross Jennings, trpící od malička arachnofobií, chorobným strachem z pavouků. Právě v jeho stodole si totiž pavouci udělali hnízdo.“

Za zmínku stojí také filmy *Lockjaw: Rise of the Kulev Serpent* (Anakonda, režie Amir Valinia, USA, 2008) či brouci z „áčkového“ dobrodružného filmu *The Mummy Returns* (Mumie se vrací, USA, režie Stephen Sommers, USA, 2001).

⁷⁷ Nicméně americkým filmům by se nemělo křivdit – najdou se i kvalitní hororové filmy. Kultovní *Záhada Blair Witch* (1999) našla svoje fanoušky v řadě zemí světa. Oběti znám – osobně – přinejmenším dvě, obě svéprávné vysokoškolačky: ta první odmítala rok po shlednutí Blairwitch zavítat do lesa. Ta druhá, po setmění, opravdu nemá ráda, když se mluví o Joshovi.

⁷⁸ Podle sondy na třech českých školách (Krajhanzl, Vostradovská, 2005) se klíšťat bojí 10 % dětí. Pavouků a pavučin 17 %, hadů – nejvíce – 22 %. Dále jiného hmyzu („havěť, breberky, mravenci“) 9 %, velkých lesních zvířat (kanci, medvědi, vlci) 8 %, tmy 2 %, pijavic 0,7 %. Podivně vzácné jsou obavy z bouřky 0 % a bodavého hmyzu (včely, vosy, komáři) 4 %. Skauti se bojí trochu jinak: jen 11 % hadů, 5 % klíšťat a 5 % také tmy; ostatní strachy dopadly podobně.

⁷⁹ Onehdy jsem slyšel, kolik neplechů mohou vyvolat takové reklamy mezi těmi, kteří od dob školních škamen zapomněli, že bakterie jsou v podstatě všude. Zkuste někomu takovému říct, že jeho tělo má v sobě přibližně 5 kilogramů bakterií – a uvidíte.

Vysněná divočina

V evropské kultuře je živá nejen tradice „přírody démonické“, ale také „přírody harmonické“. Příroda se stává v takovém podání místem míru a harmonie, věčného řádu, lásky a dobra, lehkovážných a smíchem končících dobrodružství: levhart a kůzle spolu biblicky dovádějí na zeleném pažitě,⁸⁰ zvířata v bajkách pořádají sněmy, ve východoevropských pohádkách se zvířátka v zimě schovávají do jedné rukavice i s (ruským) medvědem... Až sladce růžový nátěr dostává příroda v současné knižní a filmové produkci pro děti. Pro představu: v komiksu *Barbie* (2008) jdou dvě kamarádky hledat zaběhlého psíka do lesa, jedna v pohorkách, druhá v lodičkách. Ta v pohorkách (!) si vyvrtne kotník. O dva obrázky níže se z křoví ozve zapraskání – napětí! a z houští vylézá malé medvídko. Dívky si s ním radostně hrají: „*To je medvídek! Je tak roztomilý! Doufám, že z toho křoví teď nevyleze jeho rozzuřená máma!*“⁸¹

Podobných kulturních artefaktů kolují moderním světem jistě celé tisíce. Co říkají dětem o přírodě, jejích zákonitostech a chování, které se osvědčuje pro pobývání v přírodních podmínkách? „*Chtěla bych si... pohladit všechna zvířátka na světě,*“ dopsalo mi děvčátko z třetí třídy do výzkumného dotazníku nedokončených vět (2003). Idealizující sny o přírodě má pravděpodobně kdekdo. Přitom mohou člověka zavést i tam, odkud není návratu, jak dokumentují filmy *Grizzly Man* (2005) a *Útěk do divočiny* (2007), natočené podle skutečných událostí, které končí smrtí hlavních postav.

Romantizující představy o přírodě nelze redukovat na problém nedostatečného přírodovědného vzdělání, jak by se mohlo zdát. Nevyhýbají se ani odborníkům na „objektivitu“ přírody nejpovolanějším – biologům. A také oni mají své filmy, své hrdiny (Angier, 2002): „*Pro nebojácné duše, mezi které lze počítat nejlepší oborové biology, je hluboká příroda (deep nature) tak jedinečná, že tráví dny během roku v lesích, lhostejní k vedrům, moskýtům, bahnu, tasemnicím, zatímco se cítí šťastní za to, že jsou placeni za hraní si venku. Zkušené terénní pracovníci připouštějí, že jejich záliby jsou neobvyklé. Z každých deseti studentů, kteří přijíždějí na místní výzkum, jak říkají, s Jane Goodallovou tančící v dešti v jejich představách, devět z nich začíná brzo kňourat, že chtějí domů.*“

Člověk čte mezi řádky otázku: žijeme v době, která je tak odtržená od skutečné přírody, že umí o přírodě vyprávět jen nereálně strašlivé nebo nereálně romantizující příběhy? Stačí se podívat do minulosti, lidových pohádek nebo příběhů sebraných etnografy v jiných kulturách: vyprávění, ve kterých zvířátka pomáhají hodným a stromy schovávají pronásledované, tu byly vždy. A děsivé příběhy o tlamách zubů ostrých jako šavle, o obrovských očích rudě žhnoucích z noční tmy tu byly také... *Barbie* hrající si s medvídkem a čarodějnice z *Blair Witch* jsou z tohoto úhlu pohledu jen soudobým krokem v prastarých vypravěčských stopách. Nejsou tu špatně nebo navíc – jen prostě někdy udělají zmatek v hlavách těm, kterým chybí vlastní přímá zkušenost s přírodou.⁸² A té se možná dostává čím dál tím méně (Kellert, 2002: 120).

⁸⁰ „*Vlk bude pobývat s beránkem, levhart s kůzlem odpočívát. Tele a lvíče i žírný dobytek budou spolu a malý hoch je bude vodit. Kráva se bude popásat s medvědicí, jejich mláďata budou odpočívát spolu, lev jako dobytče bude žrát slámu. Kojenec si bude hrát nad děrou zmije, bazilišku do doupěte sáhne ručkou odstavené dítě,*“ dle Izajáše 11, 6-8 (Ekumenický překlad bible).

⁸¹ Není třeba se bát, nevyleze. Vyleze Ken. (Díky Tereze Vošahlíkové za tip na tento komiks).

⁸² Viz kapitola II.B *Potřeba kontaktu s přírodou*.

Napospas přírodě

Jak pravil John Wiseman (2004: 32): „Budete muset překonat některé nebo možná všechny z následujících stresorů: strach a úzkost, bolest, nemoc a zranění, zima, případně vedro, žízeň, hlad a únava, spánkovou deprivaci, nudu, stesk a samotu. Zvládnete to? Budete muset.“

Pobývání v přírodě nutně přináší nepohodu, která se člověka chráněného městskou civilizační glazurou (střecha a čtyři stěny, vytápění nebo klimatizace, voda z kohoutku, sprcha, ad.) netýká: proměny počasí jako sucho nebo déšť a bouřka v horách, bzuchení a štípání, navlhlé dřevo a v drsnějších oblastech i potíže s orientací nebo šelmy. Lidé vnímají nepohodlí různě a někteří je s klidem, jiní dokonce s radostí přijímají (Topol, 2008: 37): „K trekařské horečce patří i neuvěřitelná radost z tepla a jídla, pokud je. Naše těla, uvyklá kancelářím a tramvajím, pobolívají z prvních pádů a ranních ztuhlostí, ale asi právě proto se vydáváme na takovéhle cesty, radujeme se z nepohodlí, chceme si sami sebe vyzkoušet, v čím odlehlejší zemi, tím lépe.“ Vedle motivace tu záleží také na emočně-volních schopnostech pro zvládání těžkostí v přírodě, řeč by mohla být o copingových strategiích pro zvládání potíží v přírodních podmínkách.⁸³

Náročné až extrémní přírodní podmínky nejsou jen trpně snášeným údělem pro ty, kteří se rozhodnou vypravit za krásami divoké nebo exotické přírody. Pro řadu lidí je přitažlivé právě soupeření s výzvami prostředí, zdolávání překážek a nástrah, boj o vlastní existenci. Duše znavené z kancelářů, učeben a hospod si žádají dobrodružství (Zemánek, 2003: 25): „Člověk odchází z domu, aby se pustil do hledání archetypální divočiny, která je nebezpečná, hrůzu nahánějící a plná šelem a zavilých nepřátel. Tento typ střetu s jiným – vnitřním a vnějším – vyžaduje vůli vzdát se pohodlí a bezpečí, odhodlání smířit se s chladem a hladem a mít vůli sníst cokoli. Možná už nikdy nespátríte domov. Vaším chlebem je samota. Vaše kosti se mohou jednoho dne objevit v blátě na říčním břehu. Divočina vám nabízí svobodu, rozmach a volnost. Nespoutanou. Nevázanou. Na okamžik bláznivou. Ruší tabu, balancuje na hraně přestupku, učí pokoře.“

Především pokrok oděvních a obuvních technologií dnes umožňuje vyrazet do přírody také těm „méně adaptovaným“. Psychofyzické schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou je možné v mnohém kompenzovat vysoce funkčním vybavením pro cesty ven (Topol, 2008: 36): „Na poradě o cestě do Grónska jsme tu totiž sami zralí muži. Moderní outdoor lidé. Přes rok se věnujeme svým kancelářím a rodinám, ale také plánujeme a šetříme, abychom si o dovolené mohli dopřát 'pořádnou cestu'. Pro ukojení naší záliby, totiž pro pobyt v drsnější přírodě, už existuje celý průmysl turistických pomůcek. Do míst, kam se kdysi odvážili jen odvážlivci či obří výpravy, dnes díky technologiím a průchodnosti světa už můžou i netrénovaní nadšenci, jako jsme my.“

Vybavení vždy k cestám do přírody patřilo, počínaje onucemi a oštěpy. Ani dnes nevyrazí nejpřírodnější obdivovatelé přírody bosí, nazí, bez spacáků, batohů, nože a lahví na vodu.⁸⁴ Ošacení a pomůcky jsou glazurou, která člověka chrání,

⁸³ Lidé přitom nemusí být odvislí jen od toho, co mají v sobě (psychofyzického), ale mohou si sebou ledacos přibalit. Jistotu mohou dodat nejen příručky přežití a první pomoci či talismany. Někdy stačí vzít si něco dobrého na zub (Janssonová, 2002: 9): „Muminek zrovna dělal houpačku, když Čenich přišel domů. 'Ahoj, ' řekl Čenich. 'Našel jsem úplně vlastní cestu. Vypadá nebezpečně.' 'Jak nebezpečně?' zeptal se muminek. 'Skoro bych řekl, že zvlášť nebezpečně,' odpověděl Čenich vážně. 'Tak to si s sebou musíme vzít obložené chlebičky,' odpověděl muminek. 'A šťávu.' „

⁸⁴ Do krajnosti dovedeno: zřící se vybavení by znamenalo vstoupit do příšeří tropického pralesa nahý jako prst.

neodmyslitelnou součástí adaptace na přírodní podmínky,⁸⁵ nicméně lidé se liší také v tom, jak dokonalé vybavení zvolí (Topol, 2008: 37): „*My, dnešní cestovatelští fanatici, jsme přírodu poprvé poznávali někdy v pionýru či tajném skautu s rybičkou v kapse a pohorkách. Pak přišly vandry a čundry, s poetikou omláčených ešusů v usárnách. Teď ovšem nakupujeme outdoorové vymoženosti, znalecky zkoumáme všechny ty bundy a spacáky z 'odtajněných armádních materiálů', všichni vlastníme pohodlné a pevné boty za pěkných pár tisícovek.*“ Vybavení ubírá člověku kus starosti – v přírodě jako v životě: už je před čímsi chráněn, eventuálně na něco připraven. Podobně jako glazura chrání tím, že izoluje, odděluje i každé vybavení od přímého působení přírodních podmínek – např. sluneční brýle od oslepujícího světla (nemusím hledat stín), repelent od klíšťat (nemusím si dávat pozor) apod.⁸⁶ Místo strachu, hnusu a diskomfortu poskytuje civilizační glazura klid a pohodlí, ubírá však na kontaktu s okolním prostředím, ubírá výzev pro vlastní psychofyzické dispozice, při kterých je potřeba zapojit i důvtip. Jak neopakovatelně vystihl Miloslav Nevrlý (1992) ve svých hrách na hvězdný širák, na hlad, na poutníka s lehkým srdcem: méně je pro některé více.⁸⁷

Všemožné prostředky, které jsou zde nazývány glazurou, přitom mají své místo nejen v batohu při cestách do přírody. Glazurou může být celý životní styl včetně jeho movitého a nemovitého inventáře: klimatizovaný automobil, kancelář bez oken s umělým osvětlením, recepce s hudebním doprovodem zpěvu velryb. Od kontaktu s přírodou může člověk žít oddělen takřka po celý rok. Jakým způsobem ovlivní takové oddělení od přírody schopnost jedince adaptovat se na přírodní podmínky? Podle některých výzkumů (viz přehled Bixler a Floyd, 1997) lze předpokládat, že by u dotyčného člověka docházelo ke snižování frustrační tolerance vůči různým přírodním dráždidlům (irritants), tedy ke snížení jeho celkové schopnosti adaptovat se na přírodní podmínky.

Pravidla adaptace

Adaptační úroveň reprezentuje „*rozpětí daného typu podnětů, na které si jedinec zvyká (accustom).*“ (Bixler a Floyd, 1997) Pro každý typ podnětů má jedinec jinou adaptační úroveň, například pro teplotu, pachy, zvuky, vlhkost apod. Pokud je rozsah daný adaptační úrovní překročen, jedinec zažívá nepříjemný stav a chová se podle toho: při zvuku překračujícím horní hranici jeho adaptační úrovně si zacpává uši, zvuk pod spodní hranicí je pro něj nesrozumitelný. Adaptační úroveň je ovlivněna genetickými

⁸⁵ „*Štve mne, když někdo mluví o látkách typu alkohol, cigarety, drogy ale i třeba hrací automaty, počítače, televizi či internetu a zapomíná při tom na nejzákladnější závislosti typu: oblečení, boty, zpevněné cesty, balené předpřipravené jídlo, vodovod, prací a čisticí prostředky, energie a já nevím co všechno. Mám pocit, že na většinu těchto věcí jsme naprosto chorobně závislí, málokdo si dokáže představit, že by docházel denně za prací 10 kilometrů pěšky (tedy 5 tam a 5 zpět, což bývalo celkem běžné), málokdo si dokáže představit, že by si měl většinu stravy vypěstovat sám, málokdo si dokáže představit, že by vyšel ven nahý nebo i bosky.*“ (Machytka, 2006)

⁸⁶ „*Známe dobře ten druh také-milovníků přírody, kteří se však ani na chvíli nemohou odloučit od 'civilizace', kterou ústy zavrhují, ale kterou vlekou sebou do lesů a hor.*“ (Pitter: 2009: 22)

⁸⁷ Člověk s jednou lahví na vodu je pozornější k vodě v krajině než ten, kdo s sebou nese lahve tři. Kdo nemá pláštěnku, víc si všimá oblohy, a kdo nemá stan, dvakrát si rozmyslí, kde si ustele. Jsou i hry pro odvažnější (větší blázny): kdo nemá spacák, bude ráno vědět, odkud foukal vítr. Kdo nemá co jíst, ví, čím se na louce nají. Pobývání s velmi malou civilizační glazurou jsme experimentálně zkoušeli v přírodě v roce 2006 na akci *Přežití* (viz webový odkaz v literatuře, 2006).

dispozicemi, životní anamnézou, aktuálním fyzickým a psychickým stavem.⁸⁸ Podle příkladu uvedeného ve studii lze například předpokládat, že rozsáhlé rozšíření regulace teploty v městských interiérech (klimatizace) snižuje schopnost řady lidí adaptovat se na přirozené teplotní výkyvy v přírodě.⁸⁹

V teoriích adaptace (srv. Piaget, Inhelderová, 1997) jsou rozlišovány dva její druhy: akomodace a asimilace. Řečeno pro praxi divočiny: buď se přizpůsobím divočině (akomodace), nebo přizpůsobím divočinu sobě samému (asimilace).⁹⁰ Pokud se člověk zamiluje do panenského údolí s příkrými srázy, a ani zápalky a celta nedostačují jeho potřebě pohodlí a bezpečí, může pojmout úmysl postavit si v údolí chatu.

Rozhodování, zda *se přizpůsobit*, nebo *si přizpůsobit*,⁹¹ se přitom odehrávají od věcí nejmenších (muší bzúčení budící nad ránem – snesu ho, nebo plácnu?), přes rozhodnutí zvažovanější (pokácet vzrostlé ořechy stínící dvůr?), přes problémy regionální (podmáčená louka nebo meliorace?) a celostátní (postavit dálnici přes České středohoří, nebo zvolit delší variantu?) až po dilemata epochální (raději nedomýšlet). S tou mouchou v ranním pokoji přehrává člověk stejný divadelní kus, jaký se odehrává na jevišti kultur a civilizací.⁹²

Počátky turismu v českých zemích se v tom příliš neliší od dnešní potřeby stěhovat se z měst nebo touhy po kvalitním ubytování západního typu v rozvojových zemích (Stibral, 2005: 111): „*Již tehdy tedy vzniká dodnes problematický fenomén – ti, kteří chtějí*

⁸⁸ Přemysl Pitter (2009: 22) vzpomíná, jak první světová válka ovlivnila schopnosti mužů pro kontakt s přírodou: „(před válkou - pozn. autora) příroda počala lidi lákat, měšťáci se odvažovali čím dál víc od svých domovů, styk s přírodou činil je zdravějšími, podnikavějšími, otužilejšími a přirozenějšími. Pomalu se odkládala spodní trika, dvojí vlněné punčochy, břišní oviny, šály, vyndávala se vatička z uší, aby do nich nenafoukalo, přestala se ucpávat kde jaká skulinka, aby to netáhlo. Zejména válka udělala revoluci v tomto ohledu. Najednou tisíce a tisíce zchoulostivělých tatínků vyměnilo bačkory za vojenské škorně a hajdy do pole, kde jsme žili jako krysy v děrách, mrzli se a pekli, tahali na zádech stovky patron a v kapsách handgranáty, tisíckrát nám nafoukalo do uší, stokrát jsme se uhlátí napili, vyspali v louži, ve sněhu, v oranici.“

⁸⁹ Pro ilustraci, František Skála (2005) si během své pěší cesty z Prahy do Benátek poznamenal: „*Celý den přeháňky, stále sundat nandat deštník vyndat. Vysvitne slunce - do kopce zpotil - sundat. Hřmí a ledový víchr obličt. Zkrátka termolabil se nadře.*“

⁹⁰ Josef Šmajš (1996) v této souvislosti mluví o útočné kultuře: „*Člověk od přírody obdržel právě to, co vzhledem ke své zvláštní somatické struktuře potřeboval: předpoklady adaptovat se útočně, vytvářet kulturu. Neobdržel aparát na poznávání pravdy, obdržel výbavu pro přežití, pro pobyt ve zdravých ekosystémech.*“

⁹¹ Tato volba se už do značné míry týká jiné základní charakteristiky vztahu k přírodě, tzv. obecného postoje k přírodě (viz kapitola II.D).

⁹² Kulturní dilema mezi touhou po přírodě (přirozenosti) a pohodlím městského života vyjadřuje Jaromír Tomeček, a mezi řádky lze číst o civilizační glazuře, která chrání, ale také odděluje od přírody a frustruje lidskou potřebu kontaktu (2001: 73): „*Proč jsme však dopustili tuto pohromu, co nás k tomu vedlo? Já vím, měl jsi to těžké, lidský tvore, mrznout ve vlhké jeskyni, vydán všanc vichrům, deštům, bouřím, vánicím, třeskutému mrazu, úpalu, suchu, zemětřesením, požárům. Sbíralš trpké plody, rval se s divou zvěří o žvanec masa, vraždils a byl vražděn. Vyhlazovaly tě epidemie, přepadaly změny podnebí, hned ledovce, hned vedra, krušily tě rozmary bohů i bližních. Hledals úlevy a pozvolna je nacházel, až ses dopracoval pohodlí.*“

Našels pohodlí za cenu ztráty původního domova. Ani se tu po něm nezastesklo. Zprvu. Ale každý líc má svůj rub, a tebe teď trestá rub vydobytého pohodlí: ztratils pramenitý vzduch, voňavou vodu, čirý sluneční svit, živé ticho, městská aglomerace tě dusí, otravuje, ohlušuje, zbaňuje tvého já. Jsi na tom hůř než zajatý mravenec. Leč pohodlí se už vzdát nemůžeš, nedoveš bez něho existovat, zašel bys, osvojilo si tě jako podzemí krtek. Nyní nemůžeš ani nahoru, ani dolů, ani čehý, ani hot. Proto alespoň utíkáš z toho pryč. Na chvilku. Nebo na dvě. Na víc to nejde, nepustí tě tvé město.“

spatřit přírodní krásy, si nejdříve zvětšují pohodlí a potěšení budováním cest, bud, hostinců a rozhleden, aby po nějakém čase zjistili, že zde již z původní přírody mnoho nezbyvá.“⁹³ Lidé směřující s touhou do přírody (vyšší potřeba kontaktu s přírodou), kteří nejsou vybaveni na setkání s divočejší přírodou (nižší schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou) celkem pochopitelně preferují zpevněné cesty, přístřešky, občerstvení a silnice vedoucí co nejbliže přírodním krásám, a také upravené městské parky, golfové hřiště, snad i lesní cyklotrasy. Tyto nemovité berličky, které pomáhají vytvořit „uživatelsky příjemnou“ přírodu, některým lidem pomáhají, některým lidem brání v kontaktu s přírodou (zkrátka nemovitá glazura).

Přírodní zkušenosti

Průzkumy (Bixler, Floyd, 1997, Palmberg, Kuru, 2000, Krajhanzl, Vostradovská, 2004) upozorňují na to, že příroda nemusí být pro každého jakýmsi hájemstvím míru a pokoje. Stresové reakce na přírodní prostředí jsou v populaci dost rozšířené na to, aby byly brány v potaz při přípravě aktivit v přírodním prostředí. Zároveň to znovu obrací pozornost pedagogů k reálným schopnostem dětí a dospívajících a ke schopnostem jich samotných (pedagogů) klást na účastníky terénních programů přiměřené nároky – dost nízké na to, aby byly zvladatelné, a dost vysoké na to, aby byly zajímavé. Co bylo snadné a vzrušující pro generaci dnešních pedagogických pracovníků, může být stresující a náročné pro dnešní děti a mládež.

Osobně nemohu souhlasit s poplašnými hlasy, které tvrdí, že dětem chybí příležitosti pro kontakt s přírodou. Přesto vývoj české krajiny a městských aglomerací nasvědčuje tomu, že příležitosti pro kontakt s přírodou může v následujících letech dále ubývat. Společně s tím bude stoupat přidaná hodnota činnosti všech organizací, které si kladou za cíl rozvíjet schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou, ať už jde o skautské hnutí, ligu lesní moudrosti, pionýry a obecně všechny, kteří například při letních táborech zprostředkovávají dětem tábornické dovednosti apod.

Mimo dobro a zlo

Schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou jsou výkonnostní charakteristikou vztahu k přírodě. Vypovídají o psychofyzických dispozicích pro adaptaci na přírodní podmínky, ale nemají samy o sobě žádný vztah k environmentálnímu vědomí, tedy ochotě k šetrnému chování k životnímu prostředí. Je to jako s každou jinou mocí, silou či nástrojem: může být použita pro osobní sobecký zájem bezohledný ke světu kolem, nebo se snahou o prospěch celku.

⁹³ A jak dále pokračuje (Stibral, ibidem): „Samozřejmě chtít po české krajině divočinu by bylo naivní a pěkná rozhledna s hospodou vždy potěší a jaksi dotvoří kolorit. V řadě enkláv se však tento vývoj zjevně vymkl z rukou. Nejodpornějším takovým případem jsou pohrobci romantického toužení po divočině z řad trampů (ne všichni, pochopitelně), kteří postupným budováním osad proměnili Posázaví v souvislou ohyzdnou chatovou kolonii.“

Nejedná se však o nějaký obecnější rys euroatlantické kultury? „Naši dědové neměli tak pohodlné přibytky, dobré jídlo a oblečení, jako máme my. Úsilí, kterým se snažili zlepšit svůj úděl, nás ale také připravilo o holuby. Snad je nám smutno proto, že v hloubi srdce nevíme, jestli jsme touto výměnou získali. Průmysl nám přináší více pohodlí než holubi, ale zkrášluje naše jaro?“ (Leopold, 1995: 138). Předkové budují lepší zítřky a jejich potomci jakoby říkali: „Proč proboha? Dobře už bylo.“

Pro zajímavost: ty nejúčinnější pasti jsou často ty vůči zvířatům nejkrutější.⁹⁴ Záleží na všech, kteří takovou past dovedou vlastníma rukama vyrobit (schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou), zda ji sestrojí či ne, a za jakých okolností (environmentální vědomí).⁹⁵

Zatímco hypotéza o souvislosti mezi pobýváním v přírodě a úrovni environmentálního vědomí je odborně problematická a relativně vyvratitelná, spojitost mezi pobýváním v přírodních podmínkách a potřebnými schopnostmi a dovednostmi je naopak bezprostřední, jak jsem se pokusil ukázat v tomto textu. Pokud budou současné děti trávit po lesích a loukách více svého času, těžko říct, kolik proenvironmentálně jednajících občanů z nich vyroste. Lze však odůvodněně předpokládat, že v přírodě si při různých příležitostech do budoucna poradí lépe než jejich interiéroví vrstevníci. A to rozhodně není málo.

⁹⁴ Při pobývání v přírodě nejsou vzácné situace, kdy člověk váží mezi potřebami svými (hledisko schopností a dovedností pro kontakt s přírodou) a potřebami přírodního světa (hledisko environmentálního vědomí). Může jít přitom o ostrý konflikt. A nejde jen o situace, kdy Nevrlý (1992) trhá smrkové větve pod spacák, aby se v noci vyspal bez chladu od země, Seton loví veverky (1990), aby se najedl, nebo Wiseman (2004) chytá ryby tím, že vhadzuje do tůně celá mraveniště!

⁹⁵ Právě environmentální vědomí může doplňovat charakteristiku schopností a dovedností pro kontakt s přírodou. Prostřednictvím obou těchto charakteristik je možné odlišit komerční pytláky slonů od ochránců slonů, vykradače dravčích hnízd od těch, kteří hnízdiště hlídají.

ENVIRONMENTÁLNÍ SENZITIVITA

Anotace

V této kapitole představujeme environmentální senzitivitu, třetí základní charakteristiku osobního vztahu k přírodě. Předkládáme přehled definic tohoto mnohovýznamového termínu a sami environmentální senzitivitu vymezujeme jako vnímavost a všímavost člověka k okolní přírodě, kterou ilustrujeme řadou příkladů z literatury, kulturních a zážitkových akcí. Při operacionalizaci environmentální senzitivity vycházíme z toho, že její podoby jsou rozmanité, a jako rozhodující se jeví míra pozornosti, kterou jedinec věnuje přírodě při svém kontaktu s přírodním prostředím. Řeč je v této kapitole také o tom, jakým způsobem zkoumat rozdíly mezi lidmi v jejich environmentální senzitivě, a jak se lze na senzitivní vnímání přírody naladit.

Klíčové termíny

environmentální senzitivita (environmental sensitivity), bdělé vědomí (mindfulness), pozornost, potřeba kvality kontaktu s přírodou, estetické a spirituální vnímání přírody

„Scénérie lesa, scénérie mraků, scénérie pole. Dlouho se ubíral pomezím pole a lesa. Užíval si. Křovin, žlutnoucí trávy, kmenů a vývratů (těch zejména a vždycky!), listí, kopřiv. Potočního býlí, vody, hned světlé a oslnivě zrcadlící jas podzimní oblohy, hned tmavé, hnědavě kalné a zrádné. Vody melancholické. Kořenů stromů, obnažených věčným omíláním vody, působících jako ruce s desítkami prstů. Šel, dýchal. Šel dechem a dýchal chuť, (...), neslyšel už šumění stromů, ale stromový šum, neviděl už blýskající se vodu, ale vodní blesk, neposkakoval již po kamenné stezce, ale mezi stezkou kamenů.“

Michal Singer (2003: 70–71)

S hloubkou vnímavosti k přírodě se rozpíjejí hranice, pozorovatel splývá s přírodním světem. „Sféry, z nichž se zakládá svět vztahu, jsou tři... První z nich je život s přírodou. Zde se vztah zachovává v temnotě a je pod prahem řeči. Tvorové se k nám obracejí, ale nemohou nás dosáhnout, a říkáme-li jim 'ty', vážne naše oslovení na prahu řeči.“ (Buber, 1995: 9) Čas se ztrácí, člověka jeho pozornost vtahuje do bezprostředního setkání s přírodou.

„Když jsem sám, chodím rád po silnicích; bavím se sám sebou. Zlehka si vykračuji a mé tělo tam nespoutává ducha; duch se pře, uvažuje, naléhá na mne dotazy. Zato s Bohem, jako přítel přírody, dávám přednost zarostlým stezkám plným překážek, divočině, které se netkla lidská ruka. Brouzdám se orosenou trávou, rozechvěn dotekem větve, o niž jsem zavadil obličejem; kameny a keře, i když jsou samé trní, mi brání v cestě, jen aby si se mnou povídaly a promlouvaly ke mně; a rád mám i bouřku, někde v hlubokém temném lese, a prudký déšť, zimu, led a snůh; všechna ta nepohoda, na kterou lidé nařikají, hovoří ke mně výmluvnou řečí, jež mě vábí a okouzluje a jež mi vždycky připravovala úchvatné zážitky.“ (Odilon Redon in Zemánek, 2003: 30)

Krajinou lesů, vod a strání, a také bývalých lomů, industriálních zón a měst lze procházet s různou hloubkou vnímání a jemností pozornosti. „Viděl jsem kraje, jejichž mír, čistotu, samotu a krásu si budu pamatovat celý život, a přesto lidé, kteří šli tehdy se mnou, ani nepozvedaly oči, lhostejně je míjeli.“ (Nevrlý, 2000: 7)

Lidé vnímaví a všímaví jsou upoutáni okolní krajinou. Louka skýtá nepřeborné škály barev a tvarů, ekologických vztahů a souvislostí, šumění a synkop, povívání větru a běhu mraků, doteků stébel trávy i slunce.

Prožívanou citlivost k okolnímu přírodnímu světu lze nazvat **environmentální senzitivitou**.

Environmentální senzitivita je vnímavostí a všímavostí k okolnímu přírodnímu světu, která vzniká z tendence pozornosti jedince být přitahována okolním přírodním světem.

Původně je termín environmentální senzitivita jedním z těch, které se používají vágně (nespecificky) a různorodě.⁹⁶ Zde uvedené autorské vymezení volně navazuje na pojetí environmentální senzitivity jako „soubor afektivních vlastností, jejichž výsledkem je

⁹⁶ Intuitivně používaný termín environmentální senzitivita otevírá dveře různým výkladům a konotacím a objevuje se dokonce v Tbiliské deklaraci UNESCO (1980) jako jeden z pěti hlavních cílů environmentální výchovy. Používá se nicméně v různých oborech s různými významy:

(1) V environmentální psychologii se termínem environmental sensitivity (Gifford, 1997: 87) rozumí „rozsah a komplexnost vnímaného vlivu prostředí na jedince. Pokud jsou lidé dotazováni, zda pro ně má jejich domov pozitivní, negativní či neutrální význam, environmentálně senzitivní lidé odpoví, že mnoho charakteristik domova má pro ně ten či onen význam.“

(2) V medicíně environmentální senzitivita znamená „chronický stav, při kterém má osoba symptomy po vystavení určitým chemikáliím nebo jiným činitelům prostředí, které jsou jinými lidmi na nízké úrovni tolerovány. Vážnost symptomů může být slabá až kritická.“ (Women's Health Matters, 2009). Světovou zdravotnickou organizací nicméně není uznána jako diagnóza (Wikipedia, 2009).

(3) V rámci výzkumu zkušeností významných pro formování vztahu k přírodě (tzv. significant life-experiences, podrobně Kulhavý, 2009) bývá často ztotožňován s pozitivním (emočně zabarveným) postojem k přírodě, který je slibnou predispozicí k proenvironmentálnímu chování, tedy jako „predispozice pro zájem získávat poznatky o přírodním prostředí, pociťovat zájem o přírodní prostředí, vnímat jeho poškození a cítit potřebu jej ochraňovat.“ Teoretický koncept a zejména praktické aplikace takového pojetí environmentální senzitivity však sebou přináší celou řadu metodologických nesrovnalostí a problémů (podrobná analýza viz Chawla, 1998).

(4) Environmental sensitivity figuruje jako jeden z klíčových faktorů v modelu proenvironmentálního chování Hungerforda a Volkové (1990), jehož aktivním českým proponentem je Jan Činčera (2009a, 2009b). Při analýze průřezového tématu Environmentální výchova v Rámcovém vzdělávacím programu pro základní vzdělávání pracuje Jan Činčera s vymezením (2009c), podle kterého je environmentální senzitivita „empatií žáků k přírodě (emocionální, nikoliv ve smyslu racionálního porozumění)“ a souvisí s „reflexí svého vztahu k přírodě“.

(5) Na Wilkeho pojetí environmentální senzitivity (1993) navazuje Kateřina Jančaříková (2009), která ji podle Wilkeho vymezuje „jako vlastnost skládající se z těchto na sebe logicky navazujících komponent: (a) z dispozice (resp. predispozice) zájmu o přírodu – touha poznávat, pozorovat, nacházet zákonitosti v systémových funkcích a strukturách přírody ('vědět, jak to obvykle chodí'), (b) ze schopnosti uvědomovat si poškození přírody (čili všimnout si, že 'se děje něco neobvyklého'), (c) z potřeby přírodu a životní prostředí ochraňovat (tedy touha, aby 'vše fungovalo, tak jak má', aby se porušené obnovilo), (d) ze skutečného jednání pro ochranu přírody a životního prostředí.“

Environmentální senzitivitu lze srovnat také s termínem interkulturní senzitivita, který se používá v interkulturní psychologii (Morgensternová, Šulová, 2007).

osobní pohled na přírodu z empatické perspektivy," (Peterson, 1982 in Chawla, 1998), či „empatický pohled na prostředí“ (Hungerford, Volk, 1990). Za klíčovou považujeme při vymezení environmentální senzitivity otázku pozornosti k přírodnímu světu, která je spojena nejen s emocemi a empatií, ale také s její intelektovou, estetickou a spirituální stránkou.

Vnímavá svědectví přírody

„Jaké různorodé typy vzrůstu i vzhledu! Kmeny pokrývá chmurně šedozelený povlak, z temně zelených větví visí bílé, šedé a hnědé lišejníky, které se místy kroutí jako háďata a místy se vzájemně prorůstají a tvoří široké stěny. Z věčně mokré země roste mohutné kapradí, rozprostírá se ve výši jako kytice a jeho barevný odstín kontrastuje s temným mechem.“ (Klostermann, 1986: 50–53) Environmentálně senzitivní výpovědi o světě přírody může být báseň, literární líčení, hudební skladba, popěvek i zvuková koláž. Výtvarné umění, od romantických či impresionistických krajinomaleb až k postmoderním konceptům, performancím v krajině a land artu přináší živé zprávy o setkáních s přírodou (podrobně z dějin výtvarné estetiky Stíbral, 2005, k současnému umění Zemánek, 2003, 2005).

Přibývá esejů a aktivit, které volají po návratu ke smyslové zkušenosti s přírodou.⁹⁷ Bioregionalismus obrací svou pozornost k místu našeho domova a přináší inspiraci k objevování okolní přírody⁹⁸: *„Odkud obvykle přichází déšť? Jací stěhovaví ptáci žijí ve vašem okolí? Kdy jste naposledy nějakého z nich viděli a co právě dělal? Kdy bývá u vás na jaře poslední mráz? A v jaké fázi je právě teď měsíc?“* (Fulghum, 1993: 115–116)

Vnímavý „poutník“ se setkává s okolní krajinou způsobem, který je mu přirozený. Způsoby setkání se tedy mohou lišit člověk od člověka – smyslově i esteticky, nebo s intelektem všímavým k vazbám mezi přírodními druhy v ekosystému. Někdo popíše barvu půdy a její zrnitost, jiný vyzpozoruje rostlinné druhy, kterým se v ní daří, a hmyz, který se v takové rostlinné skladbě vyskytuje. Environmentální senzitivita lidí může mít i podobu mimosmyslového, mimointelektového vnímání. Takové vnímání je pozorné k proudění energie, silovým zřídům a přírodním bytostem, a zázemí nachází v pramenech geomancie⁹⁹ a neošamanismu.

⁹⁷ *„Vraťme se k člověčenství, chtějme poznat kůru stromů, vodu, vlastní tělo, jeden druhého. Učme se vidět, slyšet, hmatat, cítit, chutnat. Pojďme otisknout svou dlaň do hlíny,“* píše se v prologu hry *Land Art* ve sborníku technik Prázdňinové školy Lipnice (Hrkal, Hanuš, 1998). O významu smyslového zakoušení přírody dále David Abram (1996, 2008).

⁹⁸ *„Bioregionální hnutí, jako jiná radikální ekologická hnutí, přináší výzvu změnit naše vnímání a chápání lidské role v přírodním světě. Podporuje v nás uvědomění si původních druhů rostlin a živočichů v regionu, kde žijeme, takže můžeme cítit a prožívat naše skutečné (vlastní) místo v přírodním řádu. Povzbuzuje nás k poznávání historických a soudobých domorodých obyvatel regionu, a jejich obživy před příchodem evropské kultury s průmyslem a technologiemi.“* (Metzner, 2003) Více viz sborník *Bioregionalism* Michaela Vincenta McGinnise (1998).

⁹⁹ Řecký původ pojmu geomancie odkazuje k „věštění ze země“ (Heimrath, Mallien, 2003). Obor může být definován jako (Bischof, 2001 in ibidem): *„interpretace země a krajiny v jejich viditelných i neviditelných strukturách, formacích a vzorech ve vztahu ke kosmu a člověku, zoláště s ohledem k určitému místu. To zahrnuje určování správného vztahu k prostředí, zvažování vhodnosti místa pro různé aktivity a také stavění chrámů, kostelů, hradeb, věží, domů nebo hrobů“*. Více také práce Marko Pogačnika (např. 1999, 2003).

V posledních letech se s novou silou probouzí slovo „krajina“ na stránkách knih (Cílek, 2002, 2004, Sádlo, 2005, Sádlo, 2007, Zemánek 2005), v názvech výzkumných a studijních prací (Stibral, 2005), v dokumentárních pořadech¹⁰⁰ i v umění. Jako se mluví o tvrdé a měkké turistice, snad by se dalo v tomto případě hovořit o hluboké turistice jako návratu k vnímavému poutnictví. Deníkové zápisy nevycházejí jen z dalekých cest do zámoří, ale roste zájem o to, jak se ponořit hlouběji při výstupu na blízký kopec, jak prožít odumírající místa a jak skutečně poznat dobře známé údolí. Roste environmentální vnímavost k místům svatým a klatým, probouzejícím se, bdělým, zraněným i zapomenutým.¹⁰¹

Zespoda, z podnětu účastníků a bez obvyklého organizačního zastřešení, se pořádají cesty prodchnuté pozorností k okolí, jeho rytmu i detailům: ve stopách romantických poutníků,¹⁰² s průniky do tajů „sociologie rostlin“,¹⁰³ s konceptem konceptualismu¹⁰⁴ a se syntézou přírodních, humanitních a duchovních nauk.¹⁰⁵ Je mnoho způsobů, kterými lze vnímavě procházet krajinu, a vzájemně jsou v mnohém spřízněné.

Projevy environmentální senzitivity

Environmentální senzitivita by mohla být také popsána jako tendence zažívat údiv, úžas, fascinaci a zalíbení pramenící z vnímání přírodního světa. Jako taková má mnoho podob. „Někdo vnímá krásu místa, jiný mýtus či poezii, jiný rozumí náboji a proudům energií. Žádná z těchto cest není nadřazená jiné,“ píše Václav Cílek, a dodává: „Málokdo je ustrojen tak, aby naslouchal více múzám.“ Při zkoumání environmentální senzitivity je potřebné mít tuto skutečnost na zřeteli. Pokud by chtěl někdo operacionalizovat

¹⁰⁰ Česká televize natočila kupříkladu sérii dokumentů, doposud dostupných pro sledování přes internet:

Aleje jako součást naší krajiny: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10140177481-aleje-jako-soucast-nasi-krajiny/>

Kameny v české krajině: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10169540098-kameny-v-ceske-krajine/>

Putování starými cestami: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/20556223045-putovani-starymi-cestami/>

¹⁰¹ Pozoruhodný je text Václava Cílka *Včely neviditelného, Probouzení místa* (2002), ve kterém poskytl čtenářům svá *Poutníková pravidla*. Text je hluboce inspirativní, jakkoliv sám autor píše (ibidem): „(poutníková pravidla) nechtějí být brána příliš vážně, protože bytost místa a bytost člověka se nedá vtěsnat do jednoho schématu.“

¹⁰² Výtvarník František Skála se vydal v roce 1993 na pěší putování z Prahy na benátské bienále umění, kde zastupoval Českou republiku. Svou cestu zachytil v půvabně ilustrovaném a ručně psaném cestovním deníku (2005). Historik umění Jiří Zemánek koná pěší poutě českou krajinou, které jsou inspirovány poutnictvím Karla Hynka Máchy.

¹⁰³ Fytocenolog Jiří Sádlo pořádá nevšední exkurze do terénu, například na Ekologických dnech Olomouc 2006. S Františkem Skálou uskutečnil už zmiňovaný (a nezapomenutelný) výklad ve Školské o tom, jak lézt do křoví.

¹⁰⁴ Miloš Šejn, akční a konceptuální umělec, založil v devadesátých letech projekt *Bohemiae Rosa* (<http://www.bohemiaerosa.org/>) a vede školu konceptuální tvorby na pražské Akademii výtvarných umění.

¹⁰⁵ Geolog a esejista Václav Cílek (2002, 2004) vyrazí na výlety do terénu se studenty pražské AVU a brněnské AMU. Zážitky z putování například zde: <http://www.jankarpisek.cz/art-icles/vaclav-cilek-kaolin-rudice.html>

environmentální senzitivu prostřednictvím otázek, které by se respondentů dotazovaly na názvy botanických druhů, složení půdy a druhy oblačnosti, uspěl by jen u části environmentálně senzitivních lidí.¹⁰⁶

Environmentální senzitivita vychází z pozornosti obrácené k přírodnímu světu a její míra se projevuje šíří a hloubkou vnímaného. Je lepší dávat otevřené otázky: Jakou přírodu potkáváte při cestě do práce, do školy? Jak se ta příroda mění během ročních období? Je tam strom, co se o něm dá říci? Při zkoumání míry environmentální senzitivity bychom tedy vždy měly být otevřeni k rozmanitosti jejích podob a přijímat smyslovou (zrakovou, sluchovou, dotykovou), estetickou, intelektovou i spirituální vnímavost.¹⁰⁷

Příroda „nabízí sice všude, všem a zdarma. Jenže tak často marně, protože nahluchlým šeptá, barvoslepým maluje, bezcitné hladí,“ (Strejčková, 1998: 1). O rozdílech v environmentální senzitivě dvou lidí napoví, když povídají o stejné, třeba i krátké cestě, kterou oba vykonali. Čeho všeho si během své cesty v přírodním světě všimli? Co během cesty prožili? Je lepší dávat otevřené otázky:

Jakou přírodu potkáváte při cestě do práce, do školy? Jak se ta příroda mění během ročních období? Je tam strom, co se o něm dá říci?

Projeví se vnímavost k detailům i celku přírody, pozornost, která je přitahována, zajímána a unášena prostředím. Vnímaví mohou být lidé k životu, krásám i zdraví přírody, stejně jako k jejím bolestem a zraněním.

Ačkoliv vyprávění o jedné cestě do práce něco napoví, o celkové vnímavosti k okolní přírodě nemusí vypovídat. Jak jsme si řekli v úvodu, environmentální senzitivita je průběžně se projevujícím sklonem pozornosti být přitahována přírodním prostředím. Ani nejvnímavější nejsou vnímaví vždy, všude a za všech okolností (Thoreau, 1995: 11–12): „Jsem znepokojen, když se stane, že jsem šel míli cesty do lesů tělesně, ale nebyl jsem tam duševně. Na svých odpoledních procházkách bych rád zapomněl na všechna svá ranní zaměstnání a na své závazky ke společnosti. Ale někdy se stává, že nemohu město jen tak beze všeho ze sebe setrást. Myšlenka na nějakou práci mi pobíhá v hlavě a nejsem tam, kde je mé tělo – nemám všech pět pohromadě.“

Environmentální senzitivitu člověka v určité chvíli ovlivňují vnitřní podmínky (set) a vnější (setting).¹⁰⁸ Pozornost člověka rozptýlí zajímavá i radostná společnost

¹⁰⁶ Srv. s kognitivním, afektivním a motorickým typem kontaktu s přírodou, viz kapitola II.B *Potřeba kontaktu s přírodou*.

¹⁰⁷ *Dotazník environmentální senzitivity* (DES) druhým rokem vytváří Petra Průchová (2008, 2009). Prozkoumává možnosti dotazníkové metody s třiatřiceti tvrzeními, které respondenti hodnotí podle míry svého souhlasu na šestibodové škále „vůbec“ – „vždy“. Metoda byla pilotně testována na vzorku 38 středoškoláků a 37 vysokoškoláků. Metodologický problém, se kterým se metoda utkává, je riziko sociální dezirability, které autorka ošetřuje prostřednictvím lži-škály. Podle pilotní položkové analýzy jsou v celkově vysoce reliabilní metodě (0,925) „nejsilnější“ tyto položky: 14. *Při pobytu v přírodě registruji obrovskou různorodost květín (barva, tvar, vůně ...)*. 9. *Intenzivně vnímám a uvědomuji si různorodost stromů v lese (tvar, barva, ...)*. 30. *Dokážu se plně vyladit na přírodu, vnímat její zvuky, barvy, vůně ...* 32. *Dokážu plně splynout s přírodou*. 8. *Hned si všimnu stop, která po sobě zanechala zvířata (obydlí, stopy apod.)*. 3. *Každý rok si uvědomuji charakteristickou vůni jara, když přichází*.

¹⁰⁸ Počínaje Timothyem McLearym jsou termíny „set“ a „setting“ používány pro popis podmínek, které ovlivňují prožívání po aplikaci psychoaktivních látek, zejména halucinogenů. Pomoci mohou nicméně s reflexí jakéhokoliv duševního stavu.

jiných lidí, o hlučné partě nebo intelektualizující debatě o světovém dění ani nemluvě. Vnímavost k přírodě někdy ubírá i znejišťující samota a prospívá jí naopak tichý doprovod pozorného společníka.

Ne na všechna místa je snadné se naladit. Jsou místa nevýrazná, pro pozornost stěží uchopitelná. Stává se to i s místy, kde po lidské pozornosti volá nepřeborně podnětů. Pro většinu lidí je snazší vnímat přírodu, pokud se necítí ohroženi okolními podmínkami – není lehké nadchnout pro pozorování života v trávě třídu dětí, které rodiče vychovali ve strachu z klíškat. Nicméně nebezpečí, stejně jako hlad, únava, nedostatek spánku a strážně počasí, pokud si je lidé zvolí dobrovolně, někdy otevírají cestu k hlubokému prožitku okolní přírody.¹⁰⁹

Pozornosti k přírodě také ubírá, když člověk vyráží do přírody obtížen jinými úkoly a povinnostmi – uhlídat skupinu dětí, nasbírat houby či stihnout poslední vlakový spoj domů. Vnímavým setkáním s přírodou svědčí dostatek času, prostor pro spontaneitu, žádný spěch.¹¹⁰

Setkání a míjení s přírodou

„Když padá sníh, je ticho bílé. Když padá sníh, tak postůj čistá chvíle. Když padá sníh, je plno v prázdných ulicích. Podívej se ven, mám důvod k radování, postačí mi jen, když padá bez přestání. Do rána zasype, i to co nevíte, i to co tajíte, bílou...“, zpívá Jablkoň v písni *Když padá sníh* (album *Písničky*, 1997). Čerstvě napadlý sníh lze prožívat různými způsoby. *„To mokré bílé svinstvo padalo za límec, už čtvrtý měsíc v jednom kuse – furt prosinec. Večer to odhážu, namažu záda, ráno se vzbudím a zas kurva padá,“* recituje Jaromír Nohavica v písni *Ladovská zima* (2006).

Environmentální senzitivitu člověka ovlivňují očekávání, s jakými ke kontaktu s přírodou přistupuje. Zajímavou otázkou je vztah mezi obecným postojem k přírodě a senzitivitou – je mnoho lidí, kteří mají „platonickou“ náklonnost k přírodě (afiliace, viz kapitola II.E *Obecný postoj k přírodě*) a vnímat přírodu neumějí.¹¹¹ Je však možné být

¹⁰⁹ „Je nutné se napřed dny plahočit, čím déle, tím líp. Teprve pak dostane hloubku a smysl krása tichých odpolední, úplného spočinutí, kdy praskot slunečnic je jediným znamením času.“ (Nevrlý, 2000: 12-13)

¹¹⁰ „Jeden můj přítel se se ženou a s kamarády vydal na měsíční túru s průvodcem v kanadských Skalistých horách. Asi třetí den pochodu došli k vysoko položenému jezeru. Horské stráně se v zrcadle křišťálové hladiny slévaly s obrazem majestátních štítů, ve vzduchu se mísila vůně pryskyřice s vůní záplavy květin. Ticho, ticho, ticho. Shodili batohy, zchladili nohy ve vodě, která si ještě dobře pamatovala nedávné časy, kdy byla ledovcem, a pláclí sebou do tráv na břehu. Chvilí odpočívali, povídali si ('Jo jo, mámo, to jsou panorámata, co?') Snědli svačinku a začali se pomalu chystat, že vyrazí dál. Ne tak jejich průvodce. Ten seděl a k odchodu se zcela očividně neměl. 'Tak co?' pohodil si můj přítel batoh na rameni. 'Kam jdeme dál?' 'Nikam,' dostalo se mu stručné odpovědi. Všichni se po sobě rozpačitě dívali a hlavou jim jako správným manažerům běželo něco v tom smyslu, že za ty peníze by tom těžce urovaném čase měli vidět co nejvíc. 'Vidíte tohle místo?' 'Jasně, super jezero.' 'Ne. Já se ptám, jestli to místo vidíte doopravdy. Jestli jste ho nechali, aby k vám mluvilo, aby se dotklo vašeho srdce. Prostě přestaňte tlachat, najděte si každý svoje místo, sedněte si na zadek a dopřejte si ten luxus jen tak se dívat. Dnes dál nejdemo.' Poslechli a o téměř měsíc později mu poděkovali.“ (Šebek, 2005: 127)

¹¹¹ „Podle Snydera 'nestačí mít jenom lásku k přírodě' nebo chtít 'být v souladu s Gaiou'. Náš vztah k přirozenému světu se odehrává v místě a musí být podložen znalostí a zkušeností. Například: 'skuteční lidé' zcela běžně znají místní rostliny. Je to tak obvyklý druh vědomostí, že je v Evropě, Asii a Africe považován za cosi samozřejmého. Mnoho současných Američanů přítom ani neví, že 'nezná rostliny'.“ (Snížek, 2003: 24) Obdobnou skutečnost ilustruje zmínka Hany Librové (1994: 61) na výzkum, podle kterého „průměrný německý občan zná jména jen sedmi živočichů a pěti rostlin, ale sedmnáct značek aut.“

k přírodě senzitivní a přitom hostilní? Podporuje environmentální senzitivita spíše úctu k přírodě (submisi) než pohrdání přírodou (dominanci)?¹¹² Ověřená odpověď prozatím chybí.

Pozornost vůči okolní přírodě může být snížena dozvuky stresu z městského prostředí, starostmi, únavou. Překážkou pro naladění se na přírodu může být tzv. věznův komplex, který popisují lidé, kteří tráví delší čas v interiérech (Machytka, 2006): „Když se pak po delší době dostanu konečně do volné přírody, pak mám stále pocit, jako bych byl pod nějakým skleněným poklopem. Mé oči se obtížněji zaostřují na vzdálenější předměty, o horách na obzoru nemluvě, mé uši obtížněji zaslechnou vzdálenější zvuky přírody.“¹¹³ Po několika hodinách, někdy dnech, dvou – čtyř metrový „poklop“ mizí, otevírá se do té doby nepřístupné okolí a smysly vnímají i vzdálenější přírodu.¹¹⁴

Podobně stan a pláštěnka, spacák, karimatka, teplé oblečení a boty s pevnou podrážkou vytvářejí hranici mezi člověkem a přírodou. Zřící se téhle civilizační glazury znamená vydat se napospas přírodnímu dění s jeho občasným chladem, dešti a pofukováním, paty rozdírající zemí. Přináší to vnímavost k jindy nevnímanému a citlivost k jemným odstínům teplot, vlhka a povrchů. Hlad bez jídla v ruksaku učí všímavosti k rostlinám a okolním živočichům. Nicméně vydat se do přírodních krajin zcela bez výbavy znamená vykročit do ní nahý jako prst – ve středoevropských končinách je to o zdraví, v jiných krajích o život.¹¹⁵ Každý kus ošacení, obutí a spacák

¹¹² Environmentální senzitivita ovlivňuje také vnímání spojené s obecným postojem k přírodě (Naess, 1996: 101): „Spory mezi ekonomy a ochránci přírody ukazují, jak je vnímání reality obtížné. (...) Pro ochránce přírody je les celek, gestalt. Když hovoří o 'srdci lesa', nemyslí tím geometrický střed. Pro ekonoma je les množství stromů – tudíž proto, že silnice napříč lesem zaujímá vzhledem k celému lesu jen velmi malou plochu, tak proč vlastně ten rámus kolem celé záležitosti? A když ekologové nadále nesouhlasí, navrhně, aby silnice nevedla středem lesa. Srdce tak zůstává nedotčené, myslí si. Rozdíl mezi oběma znesvářenými stranami je spíše ontologický než etický. Základní etické principy možná mají společné, ale uplatňují je nesterjně, protože úplně jinak vidí a vnímají realitu. Obě strany používají slovo 'les', ale myslí tím něco jiného.“

¹¹³ Podobně jako vězni v celách – podle toho název komplexu. „Mám zkušenost, že být v lese může být matoucí a znepokojující, když 'jsem ve své hlavě' (intelektu). Protože většina z nás tráví nejvíce času v uvnitř 'lidských krabic' ('people-box': dům nebo kancelář, třída nebo auto), máme sklon ztrácet zvláštní typ vnímavé komunikace, která není tak výhradně racionální, intelektová a v 'hlavě-ukotvená', ale je více prožitková, smyslová a zásadně ukotvená v prostředí / organismu (organism/environmentally based).“ (Taylor, 2008)

¹¹⁴ Město prolínající se dnes s virtualitou nabízí v řadě ohledů odlišnou škálu podnětů než svět přírodní: informační signály a šумы ze všech stran, rychlé tempo a prostřihy obrazu, hypertextualitu a tĕkavost pozornosti virtuálního světa, stovky sociálních podnětů, kakofonické i chytlavě harmonické zvuky, sytě pastelové barvy i šed' betonu. Příroda „nepoužívá billboardů a reklamy v televizi. Zkrátka neumí to s naší technicky rozvinutou, ale biologicky zastydlou generací,“ (Strejková, 1998: 1). Pro ty, kteří jsou strženi městským a virtuálním životem, je cesta do přírody vždy svého druhu přechodem, kdy se podněty zahlcené pozornost přizpůsobuje diametrálně odlišné povaze přírodního světa. „Začal jsem si to uvědomovat před lety, kdy jsem v raném předjaří šel skoro týden po hřebeni Krušných hor do kláštera v Oseku. Příroda má v té době velmi syrové, zemité barvy. Jsou to vlastně jen různé odstíny hnědé, šedé půdy a kamene, pomačkaná zeleň vegetace, našedlé zbytky snĕhu, mlhavá obloha. Žádné jasné barvy a hlavně nikde žádný kov. Po pár dnech, když se trochu pozorujete, zjistíte, že máte barevnou a tvarovou deprivaci. Začnou vám scházet pastelové barvy, tvary, zobrazení. Pak jsem sešel do bohatě zdobeného kláštera. S jakou radostí a údivem se přede mnou otevřel odpiraný svět tvarů a jak bohatě působilo zlacení sloupů! Dnes se každý den vyhýbáme automobilům, takže jsme přesyceni kovového lesku. Televize a časopisy jsou plné jasných barev, jsme zahlušeni obrazy. Skoro si myslím, že abychom pochopili alespoň částku toho, co pro středověkého člověka znamenal třeba deskový obraz (neřku-li karlštejnská kaple), tak se týden či měsíc před tím musíme dívat jen na hlínu, stromy, slepice.“ (Cílek, 2002: 151)

¹¹⁵ Příroda puštěná až k tělu má jen zřídka hebkou náruč s vůní heřmánku. Prostupuje chladem, kouše a píchá.

(podle hřejivosti v různé míře), podobně jako opalovací krém, sluneční brýle a termoprádlo, či dokonce nedaleký penzion a auto s jídlem zaparkované o kus dál přidává na jistotě a bezpečí, avšak ubírá na příležitostech k bezprostřednímu kontaktu s přírodou.¹¹⁶ Pro mnohé je však také obtížné vydat se tichu a klidu přírody, pomalejšímu času, prostředí s méně výraznými podněty, a brání se vyndat sluchátka z uší, vypnout telefon, odložit čtení.¹¹⁷ Každý si tak svým vybavením na cesty volí, kolik příležitostí k vnímání přírody vymění za jakou míru „glazurovaného“ pocitu bezpečí a jistoty.

Kromě vybavení pro kontakt s přírodou prospívají uvolněnému pobývání v přírodě schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou – navíc bez „vedlejších účinků“ civilizační glazury. Adaptace na přírodní prostředí omezuje úzkost, hnus a diskomfort (Bixler, Floyd, 2007), a osvobozuje tak pozornost, která se může porozhlédnout kolem.

Bdělá mysl v přírodě

„Podívejte se na moderního člověka, jak je ustaraný a ustrašený! Chudák, pro samou starost o budoucnost nemá smyslu pro drobné krásky a bohatství přítomnosti. Neslyší ptactvo zpívat, nevidí sluníčko svítit, protože jeho srdce je naplněno starostmi, jak bude zítra. (...) Žiješ-li v starostech o budoucnost, přítomný život ti utíká nevyužit.“ (Pitter, 2009: 103)¹¹⁸

¹¹⁶ Pro vytvoření podmínek pro vnímavé pobývání v přírodě používáme čas od času s LESními přáteli a studenty *Zásady LESního pobývání* (L.E.S., lesní ekopsychologická sebezkušenost):

Každý, kdo ctí ostatní pravidla, má právo neúčastnit se bez jakéhokoliv vysvětlování jakékoliv aktivity. - Pokud je to možné, po celou dobu LESa se vyhýbáme lidským sídlům a zpevněným cestám. - Jídlo si proto celou dobu neseme sebou nebo ho sbíráme v přírodě, vodu hledáme v krajině. - Přírodu přijímáme nejen očima a ušima a nosem a hmatem, ale i tím, co jíme. Proto si sebou bereme jen věci, které by mohly pocházet z krajiny, kterou budeme procházet, aby mezi námi a krajinou mohlo i v tomto dojít k souladu. Toto hledisko vylučuje z jídla na tuto cestu tropické ovoce nebo ovoce, jehož čas sklizně zroona v naší oblasti neprobíhá (netropické ovoce ale může nesezónní, když je sušené). Čím méně je jídlo, které si sebou bereme, balené, tím lépe. Ze stejného důvodu, pro soulad mezi tím, co jím, a tím, jak vůči přírodě vystupuji, jsme se dohodli, že masné výrobky ať si sebou vezme jen ten z nás, kdo přijme, že se tím zavazuje během LESa něco živého ulovit a k jídlu připravit. - Nepoužíváme žádnou techniku. Žádné fotoaparáty, disc-many, žádné baterky na svícení. Zapečetěný mobilní telefon bude připraven k použití jen pro případy mezních životních situací. - Nepoužíváme hodinky, necháváme čas plynout. Mapu používáme jen při skupinové dohodě, jinak se necháváme vést krajinou. Hodinky a mapu je možné mít schované v bafohu, s mobilem pro všechny případy. - Chceme putovat jako poutníci s lehkým srdcem. Balíme si s sebou jen to nejnnutnější, aby cesta nebyla fyzickou dřinou, ale mohla být svobodným a vnímavým putováním. - Jde o to být co nejvíc nejen tělem, ale i duší v přírodě, 'teď a tady'. Proto si sebou nebereme žádné knížky, kromě těch, které pro nás jako pro skupinu mohou být radami od moudrých lidí, kteří cestu k přírodě hledali před námi (environmentalismus, ekologie a hlubinná ekologie, ekopsychologie, woodcraft, knihy o přežití v přírodě). - Bereme s sebou sirky, ne zapalovače. Svíčky nepoužíváme. - Vyrážíme bez stanů a celt, s pláštěnkami, se skupinovou citlivostí k zdravotním dispozicím těch, kteří se s námi rozhodnou vyrazit.

Podrobněji na Českém portálu ekopsychologie (<http://www.vztahkprirode.cz>) nebo Krajhanzl (2007).

¹¹⁷ C. G. Jung upozorňoval, že ticho znamená pro mnohé hrozbu setkat se sebou samým a se svým podvědomím. Gramofon, rozhlas, aj., jak napsal svému příteli ve třicátých letech (citace la Šéz, 2003), pomáhají lidem se sami sobě vyhýbat, utíkat před vlastními nepříjemnými myšlenkami a pocity. Odložit sluchátka mp3 přehrávače, či obecně vzato se zpomalit, znamená vykročit na cestu dlouho odkládaného rozhovoru sama se sebou, což může přinášet dost nepříjemné stavy – nicméně se světélkem duševní katarze na konci tunelu.

¹¹⁸ Článek Přemysla Pittera, který vyšel ve sborníku *Výzvy a úvahy*, byl původně publikovaný roku 1939 v časopisu *Sbratření* (roč. 15, č. 7-8, s. 5-7).

Roztřkaná pozornost, neklidná mysl a neurotické omílání myšlenek brání v setkání s okolním světem, včetně světa přírodního. Kultivovaná pozornost, bdělá všímavost ke světu otevírá smysly.¹¹⁹

Environmentální senzitivitu je možné rozvíjet a prohlubovat: „Pokud v přírodě pracujete, sázíte stromky, kroužkujete ptáky, pálíte tu nejlepší slivovici ve vesnici nebo kopete v jeskyních, nejspíš není nutné cvičit. (...) Pokud do přírody jenom chodíte, pak cvičení pomáhají rozvinout cit pro barvy, tvary, kombinace a život obecně,“¹²⁰ (cit. Cílek, 2004: 7). Dá se posbírat co nejvíce druhů zelení, hnědí, na podzim červení – listy, jehličí, květy, lišejníky, zemina a kameny. Sedět na jednom místě a psát všechny barvy, které jsou kolem k vidění, sbírat v lese nebo na louce nejrůznější vůně. To vše cvičí vnímavost ke stěží popsatelné rozmanitosti přírody (např. Witt, 1992).

Prohlubovat environmentální senzitivitu je možné zakoušením dlouhodobé, soustředěné pozornosti. Vybrat si luční hmyz, nespustit ho z očí a prožít s jedním z nich půl hodinu jeho života, či hledět celé odpoledne do korun stromů.¹²¹ Nebo „Lehnout si do trávy a poslouchat ten hukot, jak roste.“ (Cílek, 2004: 63)

Rozsáhlá tradice přírodních národů i experimenty z nedávných desetiletí ukazují, že zážitkové experimenty otevírají cestu k bytostně novému vnímání přírody. V některých případech může při zážitkových experimentech dojít ke změně vědomí. Ty je možné při pobývání v přírodě vyvolat nejen halucinogenními látkami, ale také rituály, hladověním a spánkovou deprivací, například prostřednictvím tzv. hledání vize.¹²²

Pro mnoho lidí je přístupnější hledat cestu k vnímání přírody přes hravé, zvědavé a tvořivé pobývání v přírodě. Stačí si ráno v přírodě přivstat před východem slunce a bez hnutí pozorovat vše, co se s rozedněním kolem rozehrává. Lze jít dvakrát stejnou cestu různě rychlým krokem. Lze hledat v lese různá místa, která na nás působí silněji než ostatní. Lze na sněhu vyrazit po stopách lesní zvěře nebo stékat z kopce jako voda (vždy po nejprudší spádnicí).¹²³

¹¹⁹ Bdělé prožívání skutečnosti spojující smyslové vnímání s vědomím všeho v okolí i sebe sama je označováno jako „mindfulness“ (bdělé vědomí, plné uvědomování). Původně buddhistický termín je v současné době používán také v psychologii (http://en.wikipedia.org/wiki/Mindfulness_%28psychology%29). Bdělé bytí „tady a teď“ se nicméně objevuje také v dalších duchovních tradicích. Kupříkladu Martin Buber v obdobném smyslu popisuje prožívání Já-Ty: „Všechn skutečný život je setkáním,“ (1995: 13).

¹²⁰ A nejen pro ně - i pro detaily, kontrasty a linie, textury a děje.

¹²¹ ... nebo také (Cílek, 2004: 7): „Klacičkem táhnu čáru po papíru položeném na skále, tak abych vzdálenost jednoho metru překonal za minutu. Pak udělám totéž, ale trvá mi to deset minut. Pak vezmu klacičk a čáru dlouhou jeden metr táhnu hodinu. Zkuste si to, tyhle věci doopravdy mění život.“

¹²² Hledání vize (Vision Quest) je postup inspirovaný prý indiánským rituálem. Člověk pobývá o samotě na přibližně dvou metrech čtverečních, jeden až tři dny, postí se od jídla a někdy i od pití. Takové podmínky přinášejí intenzivní kontakt s okolní přírodou, se sebou samým, se svým podvědomím a nevědomím. Lidé zažívají také transpersonální zážitky změněných stavů vědomí, halucinace apod. Svou povahou se hledání vize podobá jiným osamocněným pobytům v divočině, které také přitahují pozornost odborníků (Kaplan a Talbot, 1983, Kaplanovi, 1989, Taylor 2008, Clayton, Myers, 2009).

¹²³ Zážitky ze sebezkušenostních experimentů v české přírodě viz L.E.S. aneb Lesní ekopsychologická sebezkušenost (<http://www.vztahkprirode.cz>).

Environmentální senzitivita a vztah k přírodě

„Lilie byla určitě víc než dva a půl metru vysoká, její lodyha se zdvíhala, úžasně přímá a útlá, zelená a do plných dvou třetin výšky holá. Potom se rozpukávala celou sprškou sněžně bílých zvonků. Vypadaly jako z vosku. Bylo na ní sta květů, všechny z toho jediného, stvolu, zdánlivě bezpočet květů půvabně se vznášejících a étericky křehkých. Bílý den ještě nikdy nic takového neviděl. Zvolna se mu pohled od květiny odpoutával, až se rozhlížel kol dokola. S pocity takřka nábožnými smekl klobouk. Tady to je něco jiného. Tady není místa na pohrdání a na zlo. Je to čisté a svěží a krásné – vše, co je možno zbožně uctívat. Bylo to tu vůbec jako v kostele. Ovzduší tvořilo jediný svatý klid. Člověk zde pocítil rozdílení k vznešenějším skutkům. Bílý den měl srdce tím vším přeplněné, a jak se rozhlížel, pocítil ještě něco víc. Nebylo to však počato rozumem. Pouze to cítil, aniž na to vůbec myslel nebo mohl myslit.“ (Jack London, 2001: 62–63)

Environmentální senzitivita je spojená s vyššími potřebami – estetickými, intelektovými, duchovními. Bdělé vědomí přináší uklidnění a odpočinek duševních sil. Jeho účinek můžeme pozorovat i na tělesné úrovni – dochází k snížení krevního tlaku, uvolnění svalstva a zlepšení funkce imunitního systému (Scull, 2001). Podle výzkumů je bdělé vědomí účinné při prevenci a léčbě více než čtyřiceti zdravotních diagnóz (ibidem).

Pro lidi s potřebou těsného kontaktu s přírodou je environmentální senzitivita důležitá (viz potřeba kvality kontaktu s přírodou, kapitola II.B *Potřeba kontaktu s přírodou*). S pomocí environmentální senzitivity vstupují do bezprostředních setkání s přírodou, ve kterých se může ztrácet i jejich já. Pokud environmentální senzitivitu nemají dostatečně rozvinutou a potřebu kvality kontaktu mají intenzivní, trápí se jako bezruční, kteří strádají žízň nadosa od pramene.

Environmentální senzitivita může příznivě ovlivňovat obecný postoj k přírodě (např. afiliaci k přírodě), a možná také environmentální vědomí (viz kapitoly II.E *Obecný postoj k přírodě* a II.F *Environmentální postoje a environmentální vědomí*). Jak, to je pro nás výzkumnou otázkou – neboť je zřejmé, že ne všichni lidé vnímají k okolní přírodě si počínají šetrně k životnímu prostředí (v jeho globálním měřítku). Lidé mohou putovat letadly do dalekých zemí, vozit malířské stojany auty až na kopec, kupovat ovoce ze severní Afriky stejně jako považovat za zbytečné třídění odpadu. Smyslová vnímavost a estetický cit nemusí být nutně spojeny s ochotou k proenvironmentálnímu chování.

OBECNÝ POSTOJ K PŘÍRODĚ

Anotace

Obecný postoj k přírodě je multidisciplinárně studovanou charakteristikou osobního vztahu k přírodě. Uvádíme tradičně popisované typy obecného postoje k přírodě (postoj panský, správcovský, antropocentrický, biocentrický ad.) a autorsky ho definujeme prostřednictvím dvou dimenzí – dominance a submisivity, afiliace a hostility. Stručně se zamýšlíme nad současným vývojem obecných postojů k přírodě. V závěru kapitoly analyzujeme vazbu, která je mezi obecným postojem k přírodě, ostatními charakteristikami vztahu k přírodě a environmentálním chováním.

Klíčové termíny

obecný postoj k přírodě, panský postoj k přírodě, správcovský postoj k přírodě, partnerský postoj k přírodě, romanticko-spirituální postoj k přírodě, antropocentrismus, biocentrismus, ekocentrismus, dominance a submise, afiliace a hostilita

„Připadají vám výrazy jako 'úchvatné', 'fascinující', 'uvolňující' či 'osvěžující' přiměřené, když je řeč o Alpách? Pokud ano, možná vás překvapí, že lidé ve středověku by použili spíše výrazy 'děsivé', 'příšerné' či dokonce 'ohavné'.“¹²⁴

Lidstvo je v každodenním kontaktu s přírodou od nepaměti. Společně s proměnami kultury a životních podmínek člověka se vyvíjel také postoj lidí k přírodě. Studium obecného postoje jedince k přírodě začneme stručným exkurzem do historie a na třech příkladech si ukažme, jak různorodý postoj (také ve srovnání s dnešní dobou) zaujímali naši předchůdci k přírodě.

Pasáže, ze kterých lze soudit na postoje tehdejší společnosti k přírodě, se objevují už v sumerském Eposu o Gilgamešovi a v hebrejském Starém zákoně (Sedláček, 2009: 29–31): *„Z celého Eposu vane nevyřčené poselství: civilizace a pokrok se odehrává ve městě, město je koneckonců přibýtkem lidí. (...) Do přírody se chodí za lovem, příroda je vnímaná jako saturant našich potřeb a nic víc (...). V přírodě sídlí zlo. Chuvava bydlí v cedrovém lese, který je mimochodem třeba právě z těchto důvodů (neekologicky) vymýtit. V přírodě se rodí divoký Enkidu, který vypadá jako člověk, ale svou přirozeností je zvíře – nebydlí ve městě, je nezkrotný a škodí. Město, jako symbol lidí, civilizace, ne-přírody, je třeba od okolí oddělit silnou zdí. Enkidu se stává člověkem přestěhováním do města. Při-rozený, při-rodní stav věcí je tedy nedokonalý, zlý. Přirozenost je třeba proměnit, civilizovat, zkulturnit, bojovat proti ní. (...) Starý zákon používá poezii, která vyzdvihuje přírodu. Nic takového v Eposu o Gilgamešovi nenalezneme. Starozákonní píseň písni popisuje milenecký stav přírodní symbolikou. Není náhodou, že veškeré pozitivní momenty milenců se odehrávají v přírodě, mimo město, na vinici. Naopak nepříjemné události se odehrávají ve městě. (...) Zkrátka příroda a přirozenost měla pro Hebreje spíše kladnou hodnotu, kdežto městská civilizace zápornou. Jako by civilizace člověka*

¹²⁴ Bell (2001: 26)

jen kazila – čím blíže se držel přírody, tím více byl člověkem. Lidská přirozenost zde nepotřebuje civilizaci k tomu, aby mohla být dobrou a lidskou.“

Renesance shlíží na divokou přírodu způsobem, ve kterém se mísí strach, odpor a pocit nadřazenosti (Stibral, 2005: 31): „Renesance zdůrazňuje pokleslost přírody a lidský úkol jejího zvelebování. Hory a lesy jsou hrůzné a odporné, zvířata – a také venkované – jsou opovržením hodní, pokud je (civilizovaný městský) člověk nezvelebí svou činností. Zvířata jsou spolčována s temnými mocnostmi: černá kočka, pekelný pes, zlověstný havran vládnou lesní divočině spolu se zlovolnými duchy. Dohola vykácet divoký les a založit šlechtěnou zahradu je nejušlechtilejším dílem renesančního šlechtice. (...) Příroda se renesancí stejně jako reformací jeví jako syrová, surová a podezřelá, pokud ji nenahradí lidský um.“

O více než dvě stě let později dochází ke kolonizaci americké divočiny. Také tady se projevuje různost lidských postojů k přírodě (Bell, 2001: 27): „Puritáni se usídlili v prostředí, kde se museli vyrovnávat s krutými zimami a špatnou půdou. Kombinace ohrožujícího prostředí a jejich konzervativního náboženství vedla puritány k tomu hledět na okolní divočinu jako na nepřátelskou, nebezpečnou krajinu osídlenou služebníky ďábla. Sebe tak viděli jako vyslance boží, jejichž posláním je zpacifikovat divočinu a zlomit síly zla. Jak se však jejich již beztak špatná zemědělská půda vyčerpávala nerozumnými zemědělskými postupy, potomci puritánů (genetičtí i intelektuální) se stěhovali směrem na západ, klučili lesy a oplocovali prairie ve snaze podrobit si zbytky americké divočiny. Ačkoliv základní postoj osadníků ve střeatoatlantických koloniích byl také utilitární, prostředí, ve kterém žili, bylo pohostinnější a oni zastávali vůči přírodě poněkud jiné postoje. Mnoho osadníků bylo anglikánské víry, a většina z nich byla vzdělanější a bohatší než puritáni v Nové Anglii. Častěji také studovali a oceňovali přírodu. Americký prezident Thomas Jefferson z Virginie může být typickým představitelem gentlemankých/přírodovědeckých postojů konce 18. století. Věřil, že s přírodou můžeme lépe hospodařit, pokud jí porozumíme, ne tím, že s ní budeme bojovat (...). Navzdory jeho laskavému přístupu k přírodě oceňoval nejvíce pastorální a rurální výhledy na krajinu farem a venkovských cest, nikoliv skutečnou divočinu.“

Uvedené historické příklady dokládají, jak složitým vývojem procházel v minulosti postoj lidí k přírodě. Reflexi tohoto vývoje se věnuje řada oborů, např. environmentální filosofie a etika, environmentální sociologie, kulturologie, historie, humanitní environmentalistika a kulturní ekologie. Předmětem jejich studia nejsou jen dějiny, ale také současný postoj euroatlantické kultury k přírodě, analýza jeho kulturních zdrojů a srovnání současného euroatlantického přístupu s jinými myšlenkovými tradicemi (Naess, 1993, Šmajš, 1995, Kohák, 1998, Stibral, 2005). Pro popis různorodých postojů k přírodě se v této multidisciplinární problematice používají určitá označení, která si zde dovolíme stručně shrnout:

Panský postoj je spojený s přesvědčením, že člověk může využívat a přizpůsobovat přírodu svým potřebám podle libosti. Příroda nemá žádnou vlastní hodnotu, záleží jen na tom, jak ji člověk dokáže využít ve svůj prospěch. Pokud to umožňují lidský intelekt a důvtip, není důvod se omezovat – člověk má právo si od přírody vzít, co potřebuje.¹²⁵

¹²⁵ Srv. Šmajš (1995), Kohák (1998), Franěk (2008).

Správcovský postoj vychází z biblické představy člověka jako správce božího stvoření. Člověk je přírodě nadřazený a ta mu slouží k uspokojení jeho potřeb. On s ní však jako dobrý správce má hospodařit svědomitě a odpovědně.¹²⁶

Romanticko-spirituální postoj je spojený se silnou úctou k přírodě (která může mít i podobu uctívání Matky Přírody). Lidé jsou součástí přírody, která jim dává mnoho ze svých darů, a člověk by se měl omezit ve svých potřebách, aby nepoškozoval přírodní svět. Pokud se člověk přičí přírodním dějům, příroda ho trestá.¹²⁷

Partnerský postoj hledá rovnováhu mezi potřebami lidí a potřebami přírody. Strádání přírodního světa má podobnou váhu jako strádání lidí. Ideálem je nalezení harmonie mezi potřebami člověka a přírody.¹²⁸

Jak je patrné, s panským, správcovským a dalšími postoji k přírodě se lze setkat v historické literatuře i v pojednáních o etice soužití s přírodou. Podobně mezioborově rozšířené jsou také termíny antropocentrismus, biocentrismus, event. ekocentrismus:

Antropocentrismus „považuje člověka za východisko každého hodnocení a měřítko všech věcí. Jeho zastánci jsou přesvědčeni o tom, že jakékoliv hodnoty, včetně hodnot přírodních, vznikají teprve na základě lidských potřeb.“ (Máchal, 2000: 44)¹²⁹ Antropocentrismus může být i východiskem k ochraně životního prostředí, a to v těch případech, kdy je to výhodné z lidského hlediska.¹³⁰

Biocentrismus je „přesvědčení, že lidé, živočichové poddruhu *Homo sapiens*, jsou rovnoprávnými členy společenství všech bytostí, (...), že Země je soustava vzájemných souvislostí a (...) že každý člen biotického společenství má hodnotu prostě svým bytím, jen proto, že je,“ shrnuje Erazim Kohák (1998: 90–91, teze Paula Taylora). Biocentrismus se snaží nalézt takové soužití s přírodou, které bere v úvahu nejen zájmy člověka, ale i ostatních přírodních druhů.¹³¹

Ekocentrismus vychází z přesvědčení, že „správné je to, co přispívá k zachování integrity, stability a krásy celého společenství života. Nesprávné je všechno, co vede k opaku.“ (Kohák, 1998: 93) Oproti biocentrismu nadřazuje zájmu jednotlivých bytostí zájem celého společenství života. V zahraniční literatuře se někdy používá

¹²⁶ Srv. Librova (1994), Gardner, Stern (1996), Franěk (2008), Clayton, Myers (2009).

¹²⁷ Pro ilustraci, Václav Cílek (2000: 216) v této souvislosti píše: „Na kamenech a v lesích člověk stále častěji narazí na drobné obětiny - kytičku z obilí, péro ptáka ve vřesovém svazku a kruh z ulit hlemýžďů.“ Srv. religionistický popis novopohanského hnutí v knize Dušana Lužného *Hledání ztracené jednoty: Průniky nových náboženství* (2004).

¹²⁸ Srv. Šmajš (1995), Franěk (2008).

¹²⁹ O antropocentrismu spojeném s ochranou životního prostředí pojednává například Erazim Kohák (1998). O tzv. stylu environmentální vědomí, které je založené na antropocentrických motivech, píšeme v kapitole II.F *Environmentální vědomí*.

¹³⁰ Dále o antropocentrismu (z různých hledisek) např. Seed et al. (1992), Naess (1993), Schmuck, Schultz, (2002), Librova (2004), Moldan (2001), Bell (2001), Clayton, Opatow (2003), Binka (2008), Novák (2009), Storch (2009). Antropocentrickému postoji dětí se věnuje také interkulturní výzkum, viz Clayton a Opatow (2003: 116).

¹³¹ Srv. Bell (2001), Moldan (2001), Clayton, Opatow (2003), Binka (2008), Kohák (2009).

termín ekocentrismus jako ekvivalent biocentrismu (Gardner, Stern 1996, Schmuck, Schultz 2002).¹³²

Postoje k přírodě jsou v současné době také předmětem výzkumu empirických studií. Badatelé se shodují, že biocentrické postoje jsou od sedmdesátých let na vzestupu, podle některých autorů je zastává 70–90 % obyvatel západní Evropy a Severní Ameriky (van den Born, Lenders, de Groot, Huijsman, 2000). Výzkum ve Španělsku přinesl zjištění, že životní prostředí je „klíčovým prokem“ systému přesvědčení španělské veřejnosti (in Gifford, 1997: 50), a čínská mládež v dotazníku vypověděla, že znečištění životního prostředí a přelidnění je „přímo v centru jejich zájmu“, ještě více než případná smrt jejich rodičů nebo jaderná válka (ibidem). Empirické výzkumy evidují biocentrické postoje také při interkulturních studiích na různých místech světa (Kahn, 1999).¹³³

Popsané typy lidských postojů k přírodě se v zahraniční literatuře často označují jako attitudes about nature (postoje k přírodě), environmental worldview (environmentální světonázor) či takřka univerzálně používaným termínem environmental concern (environmentální zaujetí).¹³⁴ Mezioborově se také mluví o typech ekologické etiky (Máchal, 2000) či druzích etiky (Librová, 1994, Kohák, 1998).¹³⁵

V rámci autorského konceptu charakteristiky osobního vztahu k přírodě nazýváme charakteristiku, která popisuje jedince prostřednictvím výše uvedených typů postojů k přírodě (panský, správcovský, či antropocentrický, biocentrický ad.), jako obecný postoj k přírodě.¹³⁶ Vymezuje ho:

¹³² Srv. Kohák (1998), Bell, (2001), Binka (2008), Novák (2009).

¹³³ Šetření, které realizovali sami van den Born, Lenders, de Groot a Huijsman (2000) na holandském vzorku, se ptalo respondentů: „Z jakého důvodu je příroda důležitá? Uveďte tři důvody.“ Lidé odpovídali: pro lidské zdraví (65 %), pro budoucí generace (40 %), pro svou vnitřní hodnotu (38 %), pro krásu (32 %), pro potěšení z rostlin a zvířat (30%), jako paměť původu života (30 %), pro relaxaci (28 %), pro zemědělství (14 %), pro vědu (7 %), pro rekreaci (5 %) a pro studium přírody (1 %). Je zajímavé, že když byla ve stejném šetření položena podobná otázka jiným způsobem („Na čem je založena hodnota přírody?“), rozdílné byly také odpovědi: „vnitřní hodnota“ odpovědělo při druhé otázce 59 % respondentů (při první 38 %), „úcta k evoluci“ 24 % (při první „paměť původu života 30 %). Metodice podobných výzkumů zjišťujících obecný postoj veřejnosti k přírodě se věnujeme v druhé části kapitoly (viz *Měření obecného postojů k přírodě*).

¹³⁴ Přehled Schultz et al. (2005).

¹³⁵ Pro kladné postoje k přírodě se také používá termín „emoční náklonnost k přírodě“ a podle některých autorů také „environmentální senzitivita“. Termín emoční náklonnost k přírodě (emotional affinity towards nature) ztotožňují někteří autoři (cit. Kals, Maes, 2002: 107, dále Kals, Ittner, 2003: 137-138) s „láskou k přírodě“, označují ho za „romantický postoj k přírodě“ a spojují s „pocity svobody, bezpečí v přírodě a jednoty s přírodou.“

Termín environmentální senzitivita, který má celou řadu významů a který vymezuje také v rámci charakteristiky osobního vztahu k přírodě, definuje Jan Činčera (2009) jako „empatii žáků k přírodě (emocionální, nikoliv ve smyslu racionálního porozumění)“, ve smyslu kladného faktoru, který podporuje podle modelu Hungerforda a Volkové (1990) proenvironmentální chování (více o environmentální senzitivitě viz kapitola II.D *Environmentální senzitivita*). Emoční náklonnost i environmentální senzitivitu (v podání Činčery) lze ztotožnit s afilačním postojem k přírodě (viz níže, oddíl *Afilace a hostilita k přírodě*).

¹³⁶ Postoje jsou jako klíčový koncept sociální psychologie definovány celou řadou způsobů (Nakonečný, 1999): kupříkladu jako „trvalé soustavy pozitivních a negativních hodnocení, emocionálního citění a tendencí jednání pro nebo proti vůči společenským objektům,“ (Krech, Crutchfield, Ballachey), „tendence nebo predispozice individua k oceňování určitého objektu, nebo symbolu tohoto objektu, určitým způsobem,“ (Katz, Stotland) či jako

Obecný postoj k přírodě je predispozicí k jednání, vnímání, myšlení a cítění vůči přírodě (mimolidskému světu).

Obecný postoj k přírodě ovlivňuje názory lidí na řešení environmentálních dilemat, například: Máme kácet v prvních zónách Národního parku Šumava a snažit se tak bojovat s kůrovcem? Máme střílet bobry v Lednicko-valtickém areálu? Máme upravovat genom přírodních druhů a vyvíjet geneticky modifikované plodiny?

Pro environmentální dilemata, která souvisí přímo s obecným postojem k přírodě, je charakteristické, že jejich řešení úzce souvisí s odpovědí na otázky: Má člověk právo zasahovat do přírody? Jaký rozsah ochrany si zaslouží příroda? Lidé s různým obecným postojem k přírodě odpovídají na tyto otázky rozdílně. Jejich postoj se promítá také do přesvědčení o tom, jakým způsobem mají lidé hospodařit se svěřenou přírodou, kupříkladu se zahradou, parkem či lesem. Člověk s biocentrickým postojem rád nechá staré klestí v rohu zahrady, aby poskytl některým živočišným druhům útočiště – pro antropocentrika je to zbytečný „binec“ na zahradě, pokud to jemu samotnému nepřináší nějaký prospěch. Podobně se „nebiocentricky“ zasolují slimáci nebo vypaluje tráva.

Lidé se podle svého obecného postoje k přírodě rozcházejí také v otázce, v jakém rozsahu může člověk zasahovat do přírody: Má právo budovat meliorace nebo vodní přehrady? Má právo odtěžit část kopce a povrchovou těžbou nevratně změnit charakter regionu? Má právo chovat v cirkusech, zoologických zahradách nebo ve svých domácnostech zvířata jen pro své potěšení? Má právo eliminovat ve zdejší přírodě introdukované druhy jako je akát nebo ondatra?

Obecný postoj člověka k přírodě se může projevit také jeho příslušností k některému z ideových proudů nebo subkultur. V novopohanském hnutí se patrně nejčastěji setkáme s romanticko-spirituálním postojem k přírodě (Lužný, 2004), pragmatiky s panským postojem k přírodě naopak ve Spojených státech sjednocuje hnutí Wise Use (Winter, Koger, 2009).¹³⁷

Analýzou různorodých obecných postojů lidí k přírodě lze dospět ke dvěma dílčím charakteristikám, kterými je možné vystihnout základní rozdíly mezi lidmi v jejich obecném postoji k přírodě (Krajhanzl, 2004). Těmito dílčími charakteristikami jsou škály **dominance–submise** a **afiliace–hostility** obecného postoje k přírodě.¹³⁸

„hodnotící vztahy“ (Nakonečný). Rozsáhlá publikace environmentální psychologie uvádí definici postoje jako *„tendence hodnotit určitou entitu, jakou může být věc či idea, pozitivním nebo negativním způsobem.“* (Eagly, Chaiken 1993 in Bell, 2001). Podrobněji k problematice postojů Výrost (1989), Výrost, Slaměník (1997).

¹³⁷ Ochránci životního prostředí (environmentalisté) a tzv. antienvironmentalisté se patrně ve svém obecném postoji k přírodě také významně různí. Obě sociální skupiny jsou nicméně primárně odlišné z hlediska environmentálního vědomí (podrobně k oběma skupinám v kapitole II.F *Environmentální postoje a environmentální vědomí*).

¹³⁸ Nabízí se srovnání dvojdimenzionálního konceptu obecného postoje k přírodě s dvojdimenzionálním konceptem Michaela Argyla, který při sociálně-psychologickém studiu mezilidských interakcí popsal tzv. obecné styly sociálního chování: dominantní a submisivní, vysokou a nízkou afiliaci (viz Nakonečný, 1999).

Dominance a submise obecného postoje k přírodě

„Soused odvedle a já na sebe koukáme podezíravě. V mých očích je on pohrabávač a lopaták. Narušitel normálního chodu přírody. Pozůstatek pokolení, která si podmaňovala divočinu. On o mně smýšlí jednodušeji: že jsem líný. Víte, on na podzim každý týden venku hrabe listí na hromádky. A vždycky když sněží, hned vyběhne a otravuje tu bílou spoustu lopatou. Jednou v zápalu, nebo snad vzteku lopatou odhazoval dokonce i jinovatku. 'Matku Přírodu nemůžeš nechat, aby ti moc utekla,' tvrdí. A tak mu říkám, že Bůh si to takhle nepředstavoval. Tak trochu diplomaticky. Listí padá už tisíce a tisíce let, povídám mu. A půdě se výborně dařilo už dlouho před hráběmi a lidmi, říkám. Matka Příroda ukládala listí, kde ho chtěla mít, a to se přeměňovalo na další půdu. My potřebujeme víc půdy, říkám mu. Dochází nám,“ vypráví Robert Fulghum (1991: 62) o sousedském soužití, které docela dobře ilustruje rozdíl oběma póly – dominantním a submisivním obecným postojem k přírodě. Oba sousedé řeší poměrně civilním způsobem otázku tak typickou pro tuto dílčí charakteristiku: Potřebuje příroda, aby do ní člověk zasahoval? A má člověk právo do přírody zasahovat, ovládat ji a řídit?

Existují však i více vyhraněné projevy obecného postoje k přírodě, např. v hlubinně-ekologické *Invokaci* k Matce Zemi (Seed et al., 1992: 9): „*Probud' nás, abychom poznali, kým opravdu jsme: drobnými, pomíjivými kvítky na Stromu života. Dej, aby smysl a osud tohoto stromu se stal i naším osudem a smyslem.*“ Pokud je „pomíjivý kvítek Stromu života“ spojený se submisivním postojem k přírodě, pak dominantní postoj k přírodě nabízí představu člověka jako pána všeho tvorstva, stojícího na pomyslném vrcholu pyramidy všeho živého.¹³⁹ Před tímto přístupem však zastánci submisivního postoje k přírodě důrazně varují: „*Musíme začít chápat, že různé formy života nevytvářejí pyramidu, na jejímž vrcholu stojí člověk, ale spíše kruh, kde je vše propojeno se vším. Musíme si uvědomit, že životní prostředí není 'tam někde mimo nás'. Otravujeme-li vzduch, vodu či půdu, otravujeme sami sebe, neboť jsme neoddělitelnou součástí obrovských biologických cyklů.*“ (Seed et al., 1992: 16)

Debata mezi submisivním a dominantním postojem se ve veřejném prostoru vede zejména o tom, zda mají lidé zasahovat do přírody v té či oné záležitosti. Je to morální? A je to rozumné? Názory se liší: „*Absence pokory vůči přírodě a jejímu přirozenému řádu je tím, co nás přivedlo do našich dnešních globálních (globalizačních) průserů.*“ (Vimr, 2003: 160) „*Jsou to tedy také závažná vědecká zjištění, která zpochybňují jak stěžejní roli pozitivních věd v řešení ekologické krize, tak celý koncept správcovství, lhostejno, zda má původ křesťanský nebo 'racionálně' politický, počítající se všemocí technologické změny. (...) Ani správce chovající sebelepší úmysly nedokáže totiž odhadnout a stanovit míru a meze svých 'správcovských' zásahů,*“ polemizuje s konceptem správcovství založeného na dominantním postoji

¹³⁹ Jak dokládá Sádlo a kol. (2004), to, co v této práci označujeme jako obecný postoj k přírodě, úzce souvisí s postojem k lidstvu. Jsou dějiny lidstva ve vztahu k přírodě mytickým příběhem o vítězství dobra nad zlem („*technicistní varianta*“), nebo zla nad dobrem („*ekologická varianta*“)? „*V záměrném pěstování obilních travin už bylo slyšet fanfáry příštích civilizačních triumfů. (...) V dějinách člověka nastal moment, který znamenal vykročení na cestu k budoucímu ovládnutí přírody. Vědomým 'ochočením' obilí přestali být lidé příživníky přírody a stali se jejími svéprávnými partnery. (...) Učinili vlastně nádherné, ačkoli bezděčné rozhodnutí přimět postupně přírodu u k službě člověku.*“ (Hora 1995, s. 31 a 36)

V kontrapunktu: „*Zemědělská revoluce společně s vlastnictvím pozemků jako součástí přírody přinesla motiv pro vnitrodruhovou agresi, zvýhodnila ji a ve vztahu k přírodě navodila stav, kdy člověk stále odstraňuje a ničí to, co kolem něj je, a nahrazuje to něčím jiným. To narušuje a ničí přirozené ekosystémy (...) Problematickým přínosem je umožnění větší reprodukce nebo, přesněji řečeno, bezuzdného množení.*“ (Pecina 1994, s. 105)

k přírodě Hana Librova (1994: 164). Zatímco člověk s dominantním postojem k přírodě je přesvědčený, že rozumné zásahy do přírody jsou nezbytné, submisivní postoj prosazuje nezasahování do přírodních podmínek, přizpůsobení se a uvědomění si naší viny za poškozování životního prostředí. Dominantní postoj takové myšlenky odmítá: „Často se setkáme s lidmi, kterým je každý zásah do přírody ze strany člověka trnem v oku. Většinou jsou to idealisticky smýšlející lidé. Nejsou si vědomi toho, že dnešní civilizovaný způsob života lidí by nebyl vůbec možný bez dalekosáhlých, cílených zásahů do přírody. Promítají své představy člověkem nedotčené přírody do lesa, kde na rozdíl od zemědělsky využívané otevřené krajiny, žádné lidské zásahy neschvalují. Tento postoj souvisí asi s velkou touhou člověka po čisté, nezměněné přírodě, ale také se strachem, že by člověk mohl svými zásahy přírodu zničit.“¹⁴⁰

Ačkoliv veřejná debata zapojuje především kognitivní stránku všech zúčastněných, dominantní a submisivní postoje k přírodě mají také své afektivní rozměry. Pro dominantní postoj k přírodě je charakteristická shovívavost k přírodě, při vyhraněné dominanci se může jednat až o pohrdání přírodou. Submisivní postoj k přírodě je spjatý s respektem k přírodě, a s rostoucí submisí roste také intenzita úcty a obdivu (Strejčková, 1998: 20): „Život je něco ohromujícího, něco v čem se pohybuji, vznáším. Něco, čeho jsem nepatrná, a přece důležitá součást. Něco, co mě nutí, pudí, motivuje jednat tak, abych byla ve shodě s tím, co bylo a je kolem mne i ve mně a co bych chtěla, aby dál trvalo, žilo, existovalo. Teď jsem zde, abych jako každý živočich do veledíla Života přispěla, abych svými geny spojila v Jeho tvorbě minule s budoucím a také ono mimo mne s tím uvnitř. K čemu to přirovnat?“

Dominantní postoj k přírodě může mít podobu správcovského postoje k přírodě, pokud je spojený s přátelstvím k přírodě (afiliací), či panského (kořistnického) postoje, pokud je spjatý s nízkou afiliací, tzv. hostilitou (nepřátelstvím).¹⁴¹

Afiliace a hostilita k přírodě

„Milujte všechno, co Bůh stvořil, všechno do posledního zrnka písku. Milujte každý list stromu, každý paprsek Božího světla. Milujte zvířata, milujte rostliny, milujte všechno. Když budete všechno milovat, pocítíte, že součástí všeho je Boží mystérium. A od toho okamžiku začnete postupně všechno lépe chápat... protože vše je jako oceán, vše plyne a vzájemně splývá, dotek zde vyvolá pohyb na druhém konci světa... Nikdy neříkejte, že hřích a zkaženost jsou všude, že prostředí je zlé a zkažené a my jsme sami a bezmocní... Před takovými pocity musíte, děti, někam uletět.“

Afiliace k přírodě je nazývána také emoční náklonností k přírodě, či ve své krajní podobě láskou k přírodě.¹⁴² Čím je afiliace člověka k přírodě silnější, tím více si

¹⁴⁰ Viz článek *Lesní pedagogika – fenomén doby a požadavek doby* (2010).

¹⁴¹ Srv. s Erichem Frommem, který v této souvislosti píše (2001: 20): „V neposlední řadě je důležitý jiný faktor: vztah člověka k přírodě se stal značně nepřátelským. Protože jsme 'zrůdou přírody', která pravým ustrojením své existence stojí v přírodě, ale darem rozumu ji překračuje, pokusili jsme se svůj existenciální problém vyřešit opuštěním mesiášské vize harmonie mezi lidstvem a přírodou tím, že ji dobýváme, přetváříme k našim vlastním cílům, takže se naše dobývání stále více rovná ničení. Náš dobyvačný duch a nepřátelství nás učinily slepými vůči faktům, že přírodní zdroje mají své meze a mohou být eventuálně vyčerpány a že příroda bude proti lidskému drancování bojovat.“

uvědomuje, že život má právo žít, bez ohledu na to, jaký užitek člověku přináší. Jinými slovy: příroda má svou vnitřní hodnotu, jak ve shodě s biocentrismem říkají lidé s afilačním postojem k přírodě.

V současné době by se přitom mohlo zdát, že hostilita k přírodě ze společnosti skoro vymizela.¹⁴³ Láska k přírodě se deklaruje všude – v reklamách, módních magazínech, v propagaci nadnárodních firem a dřevozpracujícího průmyslu, upoutávkách cestovních kanceláří, proklamacích politických stran. Lásku k přírodě rádi potvrdí pejskaři, golfisté, cestovatelé, myslivci, zemědělci a ochranáři.¹⁴⁴ Pro afiliaci k přírodě svědčí také uvedené empirické studie, podle kterých zastává většina obyvatel naší kultury biocentrické postoje.¹⁴⁵

Hostilní postoje je možné vymezit především absencí sympatií vůči přírodě samotné. Pokud si příroda zaslouží ochranu, je to kvůli hodnotám, které člověku

¹⁴² Zopakujme, že pro obecný postoj afiliace k přírodě se někdy v literatuře užívají i termíny emoční náklonnost k přírodě (emotional affinity towards nature, Kals, Maes, 2002: 107, Kals, Ittner, 2003: 137-138) či environmentální senzitivita (Činčera, 2009).

¹⁴³ Postoj, který zde nazýváme jako hostilita k přírodě, samozřejmě ze společnosti nevymizel, jen se neprojevuje v současném společenském klimatu příliš otevřeně. Hostilní postoje k přírodě na sebe nejčastěji berou podobu tzv. racionálních a vyvážených postojů k přírodě a jako takové se prezentují ve veřejné debatě. ODS svoji kampaň před volbami v roce 2006 chytře (antropocentricky) nazvala "Prostředí pro lidi", aby bylo zřejmé, pro koho bude přírodu chránit. Podobně asertivně vůči přírodě vystupuje také americké hnutí Wise Use.

¹⁴⁴ Podobně jako v mezilidských vztazích platí, že ne vše, co se nazývá láskou, skutečně láskou je. Pokud budeme hledat paralely mezi partnerskými vztahy a obecným postojem k přírodě, víme, že i partnerské „lásky“ provází v patologických případech domácí násilí, které je spojeno s omezování druhého, jeho zraňováním či usmrcením. Podobně tragicky by jistě šlo charakterizovat i často praktikovanou „lásku“ člověka k přírodě, o které je řeč v souvislosti s dominantním postojem.

Láska může nabývat také podob sadismu a nekrofilie. Erich Fromm (1997: 328) píše v této souvislosti o „tendenci být silně přitahován vším, co je mrtvé, zetlelé, rozložené a nemocné, je to vášeň měnit živé v něco neživého, ničit pro ničení samo, výlučný zájem o všechno, co je čistě mechanické. Je to vášeň k destrukci živoucích organismů a struktur,“ a v širším slova smyslu označuje tento sklon jako nekrofilii. Jako příklad tohoto „sklonu k zásvětí“ zmiňuje fascinaci destrukcí něčeho krásného, zálibu studentů medicíny v kostrách, dloubání se ve vlastních zraněních, zájem o nemoci a smrt. Jako příklad nekrofilie uvádí také vzpomínku na Churchilla, který pobil při jednom obědě mnoho much a pak si je zálibně vyrovnal na ubrus před sebe. Nekrofilie ve frommovském slova smyslu tedy zahrnuje i vztah člověka k přírodě.

Stále více zpochybňovanou součástí západní kultury jsou souboje zvířat a jejich usmrcování (korida, psi zápasy, myslivost), pokusy na zvířatech a pitva (výzkum), ale také zachycování bolestí a zranění přírody (sociální reklama, dokumentaristika). Psychoanalytické studium by si přitom zasloužily také různé druhy volnočasových aktivit, jako např. pěstování bonsajů, chov hadů požírajících každodenně hlodavce či sběratelství vycpaných přírodních exemplářů. „Můj přítel pracuje v přírodovědném muzeu, celý život prožil mezi mrtvolami, shromažďoval je, láskyplně o ně pečoval. Úděsné. Zpitvořený lovec. Odvahu při lovu neosvědčuje, oběti jsou bezbranné, téměř krotké, léta se pak vznášejí v tekutinách nebo v krabicích a čekají na poslední soud. Nenechá drozdy a rejsky vychovat mláďata, zestárnout v lesích a po smrti poctivě zpráchnivět a uctít od hrobařů, ale zajišťuje jim nesmrtelnost skleněnými očima a koudelí v útrokách. Hekatomy ptáků a motýlů, tvorů, kteří nedoletěli. Všude lebky, mrtvolky, kosti, smrt, na okamžik pozastavený čas. (...) Neponechává jejich mrtvolám žádné tajemství: měří, váží a sčítá na nich všechno. (...) Svou krásnou milenku zkoumá ale můj muzejní přítel našťěstí jiným způsobem. Je mu lhostejno, kolik má díka vlásků, kolik váží její nitro, ponechává jí její tajemství, to, co je na ní nejkrásnější,“ píše Miroslav Nevrlý (2000: 75). Pod tzv. láskou k přírodě se skrývají pohnutky nejrůznějšího druhu, od péče o živé tvory až po jejich usmrcování.

¹⁴⁵ Bez ohledu na to, že jsme součástí kultury, která poškozují podmínky života na Zemi asi více než jakákoliv jiná kultura v dějinách Země.

nabízí, např. ekonomicky, rekreačně nebo esteticky. Hodnota přírody začíná a končí s lidskými potřebami, věří v duchu antropocentrismu zastánci hostilního postoje k přírodě. Proč tedy chránit deštné pralesy? Protože představují plíce téhle planety a jejich vykácení by narušilo globální rovnováhu potřebnou pro člověka. Proč se zabývat automobilovou dopravou ve městech? Protože je hlučná a zhoršuje kvalitu ovzduší pro obyvatele měst. Proč se zabývat podmínkami dobytka ve velkochovech? Pokud ty podmínky neovlivňují kvalitu masa, není žádný důvod se tím zabývat.

V úvodu kapitoly jsme zmiňovali americké puritány, kteří v drsných podmínkách Nové Anglie bojovali o holé přežití. Obecně je těžké brát při v situaci existenčního ohrožení ohledy na zájmy druhého, mít slitování, či dokonce pociťovat sympatie k „protivníkovi“. Většina lidí, kteří dnes z měst „milují“ přírodu, neví, co to je, když vám příroda suchem zničí úrodu, kterou potřebujete na uživení své rodiny, když vám vlci napadají vaše stádo, na kterém jste existenčně závislí. Milovat přírodu „na dálku“, zvláště když má člověk existence zajištěnou, je snadné.

Hostilita k přírodě však nemusí být spojená jen s dominantním přístupem, který spolu s ní vytváří panský postoj k přírodě. Hostilita může být spojena také se submisí, jejichž spojení si lze představit u některých přírodních národů, které žily v bázni před mocí přírody a snažily se získat její přízeň oběťmi.

Obě dílčí charakteristiky, dominance–submise a afiliace–hostilita, popisují ze své perspektivy určité aspekty obecného postoje k přírodě. Pokud se tyto dílčí charakteristiky spojí do jednoho dvojdimenzionálního konceptu, lze jeho prostřednictvím diferencovaně popsat rozsáhlou škálu obecných postojů k přírodě, včetně tradičně uváděných typů obecných postojů k přírodě (Krajhanzl, 2004, viz schémata č. 10 a č. 11).

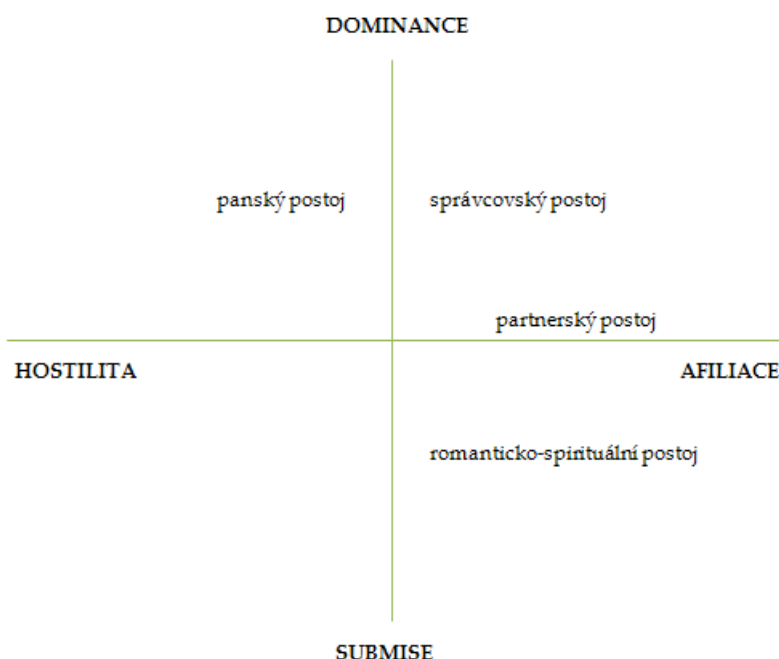

Schéma č. 10: Dvojdimenzionální koncept obecného postoje k přírodě

Měření obecného postoje k přírodě

Pro empirická šetření zjišťující výskyt obecných postojů k přírodě v populaci se používají různé dotazníkové metody. Dostupnou metodou je dotazník *New Environmental Paradigm* (NEP), patrně nejrozšířenější empirická metodika oboru, která zkoumá míru souhlasu respondenta s tzv. Novým environmentálním paradigmatickým (Dunlap, Van Liere, 1978).¹⁴⁶ Součástí 12položkového NEP jsou také dvě položky, které testují neantropocentrický (biocentrický, ekocentrický) postoj respondenta (Gardner, Stern, 1996: 62–63). Respondent zde vyjadřuje svůj souhlas či nesouhlas s tvrzením:

„Lidé mají právo přizpůsobovat přírodní prostředí tak, aby uspokojovalo jejich potřeby.“

„Rostliny a zvířata existují především pro využití člověkem.“

V revidované verzi, tzv. *New Ecological paradigm* (Dunlap et al., 2000), je druhá z uvedených položek (*Rostliny a zvířata...*) nahrazena jinými dvěma položkami:

„Rostliny a zvířata mají stejné právo na existenci jako člověk.“

„Lidé jsou určeni k tomu, aby vládli ostatní přírodě.“

Ekocentrické a antropocentrické postoje zkoumá také dotazník *Environmental Attitudes Scale* (*Škála environmentálních postojů*, Thompson, Barton 1994),¹⁴⁷ který zjišťuje, zda respondent přisuzuje hodnotu přírodě nejen z hlediska jejího využití pro potřeby člověka.

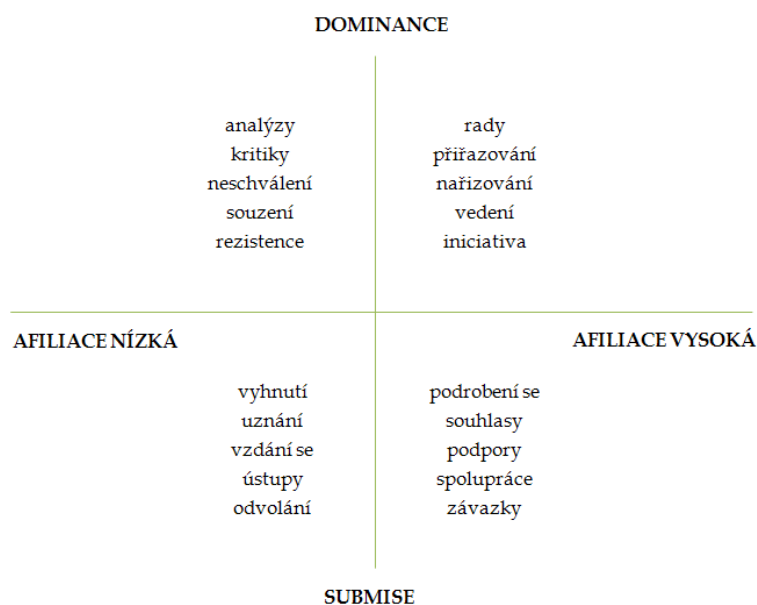

Schéma č. 11: Aplikace Argylova modelu obecných stylů mezilidského chování na techniky mezilidské komunikace (podle Gough, in Nakonečný, 1999)¹⁴⁸

¹⁴⁶ Podrobně o dotazníku *New Environmental Paradigm* v kapitole II.F.1 *Hodnocení environmentálních rizik a postoj ke změnám životního prostředí*.

¹⁴⁷ In Schmuck, Schultz (2002).

¹⁴⁸ Zajímavé jsou paralely mezi tímto psychologickým konceptem a obecnými postoji k přírodě.

Při měření obecného postoje k přírodě je potřeba počítat se dvěma metodologickými problémy: sociální dezirabilitou charakteristiky (dělání se „lepší“ při testové situaci) a slabou vazbou obecného postoje na řadu oblastí environmentálního chování.

Problematickou sociální dezirabilitu nejlépe vystihuje otázka: Jak měřit obecný postoj k přírodě ve společnosti, kde většina lidí deklaruje, že mají rádi přírodu? Většina testových metod (včetně těch výše uvedených) k tomuto problému nepřihlíží a výsledkem jsou již uvedené výzkumy, podle kterých zastává biocentrické postoje k populaci naprostá většina zkoumané populace.

Omezit sociální dezirabilitu dotazníku lze takovou formulací otázek, která nepřipomíná všeobecně sdílené proklamace, jež často zaznívají ve veřejném prostoru („Člověk není pánem přírody, člověk je její součástí“). Výhodné je formulovat otázky specificky, např. dotazem na postoj k divokým šelmám či komárům (specifičtější než otázka, zda zvířata mají právo na existenci) nebo dotazem na názor k omezenému pohybu turistů v prvních zónách Šumavského národního parku (je to lepší než se ptát, zda příroda má hodnotu, jen když je využívána pro člověka). Pro testování sociálně dezirabilní charakteristiky lze navíc použít některou z metod, které při dotazování na problematiska nabízí psychologická metodologie – např. projektivní techniky (asociační experiment, kreslené scény, nedokončené věty), nucené volby a výběry, či zařazení otázek pro měření lži-skóru (srv. Svoboda, 1999, Ferjenčík, 2002).

Druhým metodologickým problémem, se kterým je potřeba se vyrovnat, je slabá vazba obecného postoje k přírodě s mnoha oblastmi environmentálního chování. Domníváme se, že obecný postoj k přírodě nelze spolehlivě (reliabilně) poznat ani z kvantity kontaktu s přírodou (kterou předurčuje potřeba kontaktu s přírodou), ani z vnímavosti k prostředí (která je spojená s environmentální senzitivitou), ani z běžného environmentálního chování, jako je třídění odpadů nebo jízda hromadnou dopravou (které souvisí s environmentálním vědomím, které představujeme v následující kapitole). Poté, co výsledky sociálně psychologických studií zpochybnily v druhé polovině dvacátého století vazbu mezi postoji a chováním, ukázalo se, že důležitá je míra ekvivalence obecnosti mezi postojem a chováním. Jinými slovy: specifické chování koreluje se specifickými postoji, avšak s obecnými postoji koreluje jen slabě či vůbec (Bell, 2001, Geller, 2002). Pro obecný postoj k přírodě je proto obtížné najít chování, které by spolehlivě vypovídalo o jeho podobě. Perspektivnější je zaměřit se na testování kognitivní a afektivní stránky postoje, tedy emoce a přesvědčení (názory).

Vazba obecného postoje k přírodě na jiné charakteristiky vztahu k přírodě

V rámci charakteristiky osobního vztahu k přírodě má obecný postoj k přírodě jako nejvíce generalizovaná charakteristika poněkud specifické postavení. Pro zhodnocení jejího potenciálu je potřebné odlišit pojmoslovný a psychologický aspekt obecného postoje k přírodě.

- (a) Z psychologického hlediska lze hypoteticky předpokládat, že obecný postoj k přírodě ve větším rozsahu ovlivňuje a je ovlivňován ostatními charakteristikami (než tyto charakteristiky mezi sebou). Protože mnoho lidí s např. afiliativním postojem k přírodě má nevýraznou potřebu kontaktu

s přírodou nebo nízké environmentální vědomí, lze očekávat spíše mírné vzájemné korelace obecného postoje k těmto základním charakteristikám.¹⁴⁹ Zvláštním případem jsou dvě dílčí charakteristiky environmentálního vědomí, postoj ke změnám životního prostředí a rámce spravedlnosti (o kterých je řeč níže, v kapitole II.F.2 a II.F.4). Ty jsou každá určitým způsobem podobná obecnému postoji k přírodě do té míry, že stojí za to do budoucna ověřit, zda se nejedná o psychologicky totožnou charakteristiku.

- (b) Z hlediska pojmosloví je obecný postoj k přírodě nenahraditelnou základní charakteristikou, a to i v případě, že se prokáže korelace s ostatními základními charakteristikami. Popisuje totiž osobní vztah jedince k přírodě z jiného úhlu pohledu než ostatní charakteristiky a umožňuje tak diferencovat mezi jedinci, kteří jsou rozvinutí ve všech základních charakteristikách vztahu k přírodě a těmi, kteří mají ve vztahu k přírodě rozvinutý jen obecný postoj (mohli bychom ho nazvat „platonickým“ vztahem k přírodě).

Obecný postoj k přírodě významně ovlivňuje kultura, ve které žijeme, a v postmoderní společnosti také řada sociálních hnutí a subkultur. Výzkum utváření obecného postoje k přírodě, které vychází z multidisciplinárního či interkulturního studia, poskytuje zajímavé závěry aplikovatelné v praxi environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty (Kahn, 1999, Chawla, 1999, Chawla, 2001).

¹⁴⁹ Například určitou míru korelace mezi afilačním postojem k přírodě (emoční náklonností) a environmentálním chováním dokumentují ve svých empirických studiích Kals, Maes (2002), Kals, Ittner (2003).

ENVIRONMENTÁLNÍ POSTOJE A ENVIRONMENTÁLNÍ VĚDOMÍ

Anotace

Tuto kapitolu uvádíme výzkumy veřejného mínění, které se zabývaly environmentálními postoji české veřejnosti. Po vymezení environmentálních postojů následuje definice páté základní charakteristiky osobního vztahu k přírodě – environmentálního vědomí, které vyjadřuje ochotu lidí chovat se šetrně k životnímu prostředí. V této souvislosti rozebíráme problematiku vztah mezi postoji a chováním, zamýšlíme se nad tím, čeho se vyvarovat při pokusech o operacionalizaci a kvantifikaci environmentálního vědomí a podáváme přehled zahraničních dotazníků, které se měřením environmentálního vědomí zabývají. V další části kapitoly obracíme svou pozornost k otázce, proč lidé chrání (či nechraň) životní prostředí. Probíráme koncept sociálních pastí (včetně tragédie obecní pastviny), a vyvozujeme z něj čtyři dílčí charakteristiky environmentálního vědomí, které podrobně rozebíráme v následujících (pod)kapitolách.

Klíčové termíny

environmentální postoje (environmental attitudes), environmentální vědomí (environmental awareness), rozsah a hloubka environmentálního vědomí (environmental concern), tragédie obecní pastviny (tragedy of commons), sociální past (social traps)

„Zdá se mi, že v tuto chvíli už není nejdůležitější znovu a znovu upozorňovat na všechny hrůzy, které nás mohou v nadcházejícím tisíciletí potkat, nezmění-li celá naše globální civilizace zásadně svůj směr. Důležitější dnes je podle mne zkoumat, proč lidstvo nedělá nic pro to, aby tyto hrozby – o nichž už toho tolik ví, odvrátilo, a proč se nechá unášet jakýmsi svým samopohybem, který je jeho vědomím o sobě samém a svých budoucích možnostech v podstatě neovlivněn, ba možná dokonce neovlivnitelný.“

Václav Havel (1997)

Ochrana životního prostředí, ochrana přírody, udržitelnost. Problematika, která spolu s ekonomickými, energetickými a bezpečnostními tématy hýbe současností. Častěji než u jiných oblastí lidské činnosti zde hovoříme o osobní rovině problému, o chování jedince k životnímu prostředí. Do slovníku se tak dostávají obraty jako domácí ekologie, ekospotřebitelství, zelená architektura, ekologická či uhlíková stopa, odpovědnost a šetrnost k životnímu prostředí.

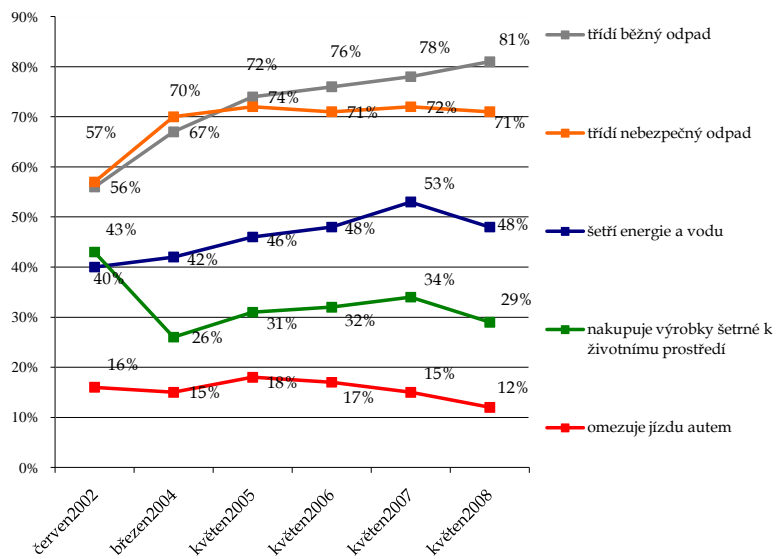
Lidé se chovají k životnímu prostředí různě a různými způsoby o něm také smýšlejí: „Přibývá vegetariánů, odmítajících s poukazem na utrpení jatečných zvířat vzít do úst maso. Někteří lidé rezignovali na pohodlí spojené s automobilem, jiní bojkotují nákup tropického ovoce, protože bylo vypěstováno na místě vypáleného tropického pralesa a dopraveno těžkým

letadlem přes oceán.“ (Librová, 1994: 159) V pozadí celospolečenských trendů se přitom skrývají konkrétní lidé a jejich osobní příběhy (Coronado, 2004): „Už jako dítě jsem miloval a respektoval zvířata víc než většina dětí. Moji rodiče naštěstí nezanedbali mou výchovu, na rozdíl od rodičů většiny chlapců. Jednou jsem viděl ve veřejnoprávní televizi pořad o kanadském lovu tuleňů (který dodnes neskončil) a byl jsem šokovaný bezcitností člověka vůči zvířatům. V té chvíli jsem přísahal, že udělám cokoli, co bude v mých silách, abych zabránil tomuto zlu.“

Obyvatelé České republiky si životního prostředí cení, alespoň podle dotazníkových šetření. O vlivu životního prostředí na kvalitu svého života je přesvědčeno 85 % respondentů (Eurobarometer, 2008). Ochota k proenvironmentálnímu chování je však nižší: podle odpovědí z května 2008 třídilo odpad 81 % populace, šetřilo vodou a energií takřka 30 % a omezovalo svou jízdu autem jen 12 % Čechů a Moravanů (viz graf č. 1: *Proenvironmentální chování obyvatel ČR*).¹⁵⁰ V této souvislosti jsou překvapivé názory respondentů na environmentální chování ostatních: 68 % očekává od české veřejnosti šetrnější chování a je proto v současné době „spíše nespokojeno“.¹⁵¹ Nabízí se otázka: Proč se lidé chovají nešetrně k životnímu prostředí, ačkoliv většina z nich si uvědomuje hodnotu životního prostředí pro svůj život a sami vyjadřují nespokojenost s tím, jak se druzí chovají k životnímu prostředí?

¹⁵⁰ Pro srovnání: podle Eurobarometru (2008) zaměřeného na *Postoje Evropanů k životnímu prostředí (Attitudes of European citizens towards the environment)*, reprezentativního šetření Evropské komise v 25 zemích Evropské unie z listopadu a prosince 2007, dle svých slov třídilo odpad během minulého měsíce 66 % českých respondentů, šetřilo energii 50 %, šetřilo vodou 37 %, environmentálně šetrně výrobky kupovalo 17 % a omezovalo jízdu autem 13 % respondentů.

¹⁵¹ Při stejném šetření, v květnu 2009 bylo naopak „spíše spokojeno“ s chováním veřejnosti k životnímu prostředí jen 29 % českých respondentů. Tato spokojenost nicméně v průběhu let podle průzkumů CVVM stoupá: v roce 2002 bylo spokojených jen 22 % respondentů (Veselský, 2009).

Graf č. 1: Proenvironmentální chování obyvatel ČR 2002–2008 (CVVM)

Vymezení ochoty k proenvironmentálnímu chování

Pro vyjádření míry angažovanosti jedince v ochraně životního prostředí se v zahraniční literatuře používá několik pojmů: environmental attitude či environmental attitudes (environmentální postoj nebo postoje), environmental concern¹⁵² (environmentální zaujetí) a ecological awareness (ekologické vědomí). Definice termínů, jež bývají uvedeny spíše vzácně, se mezi sebou navzájem překrývají: pro stejný termín se často různí, a pro různé termíny podobají.¹⁵³

V pasážích věnovaných terminologii na stránkách uvedených publikací a recenzovaných časopisů se přitom objevují určité styčné body pro vymezení konceptu, stejně tak jako určitá sporná místa. Existuje poměrně široká shoda ohledně toho, že charakteristika environmentálního vědomí úzce souvisí s motivační složkou osobnosti, konkrétně s postoji. Obtížnější bývá vymežit, k čemu se tato charakteristika vztahuje,

¹⁵² Slovní spojení „environmental concern“ má původ v politickém prostředí a jako pojem nemá vazbu na psychologickou terminologii. Dnes je nicméně v ekopsychologii a environmentální psychologii nejčastěji používanější.

¹⁵³ Srv. Gardner, Stern (1997), Bell (2001), Bechtel, Churchman (2002), Schultz, Schmuck (2002), Nickerson (2003), Bamberg (2003), Schultz et al. (2005), Uitto et al. (2004), Winter, Koger (2004), Clayton, Myers (2009).

neboť se jedná o potenciálně různorodé okruhy situací a aktivit souvisejících s ochranou přírody a životního prostředí.

Vazba mezi touto charakteristikou a proenvironmentálním chováním je obecně považována za problematickou. Převážná většina studií ukázala, že vazba mezi environmentálními postoji a environmentálním chováním existuje, nicméně jen na střední až nízké úrovni korelace (Gardner, Stern, 1996, Gifford, 1997, Bell, 2001, Clayton, Myers, 2009).

O charakteristice se častěji mluví v souvislosti s globálními problémy životního prostředí, nicméně lokální otázky nejsou z jejího vymezení explicitně vyčleňovány. V dotazníkových šetřeních, která zkoumají proenvironmentální motivaci, se nejčastěji objevují otázky týkající se domácí ekologie (bydlení, stravování a doprava) a dále občanské a politické angažovanosti při ochraně životního prostředí.

Odborná literatura popisuje celou řadu postojů, které se týkají ochrany životního prostředí: postoje k třídění odpadů, dopravě, úsporám vody a energie (přehledově McKenzie-Mohr, Douglas 1999, Nickerson, 2003), či postoje k ekologickým aktivistům (Shellenberger, Nordhaus, 2005). Souhrnně se lze vymezit kupříkladu takto:

Environmentální postoje jsou postoje k těm aspektům situací a aktivit, které se pojí s ochranou přírody a životního prostředí.

Druhou linií výzkumu představuje studium a operacionalizace jakéhosi obecného (souhrnného) environmentálního postoje. Ten má vyjadřovat celkové ladění postojů jedince k ochraně životního prostředí, a umožnit tedy predikci (obecného) proenvironmentálního chování. Pro jeho označení různí autoři používají především výše uvedené termíny jako environmental attitude, environmental concern, environmental awareness.¹⁵⁴

Pokusy o definici zobecňujícího konstruktů z podstaty věci lavírují mezi dvěma polaritami: všezahrnující definice, pod kterou je možné zahrnout široké spektrum jevů; taková definice se může jevit jako plastická až vágní. Opakem by byl striktně vymezený konstrukt s takřka nepropustnými hranicemi, který může zúžit pojetí problematiky.

¹⁵⁴ Je obtížné vybrat termín pro označení „zobecňujícího environmentálního postoje“. Termín **zaujetí** (concern) nemá oporu v psychologické teorii, v české odborné literatuře není používán a slovní spojení **environmentální zaujetí** má i negativní konotace („být zaujatý proti něčemu...“). Jiný překlad anglického pojmu concern („zájem“) se jeví jako nepřesný, ze spojení **environmentální zájem** by bylo obtížné pochopit, že se jedná o environmentální angažovanost. Pojem **obecný environmentální postoj** se může zdát pro případné užívání v environmentální praxi jako poněkud strojený, v rámci zde představeného pojmosloví by mohl kolidovat s termínem postoj k přírodě. Jako nejvhodnější se proto jeví překlad **environmentální vědomí**, který má oporu v psychologické terminologii i české a slovenské terminologické praxi: pracuje se s ním v české i slovenské oborové literatuře (Kováč et al., 1992, Výbohá, 1995, Dočkal, Kováč, Groma 1995, Řeháková, 2001, Librová, 2003). Překlad environmentální vědomí odpovídá termínu Umweltbewusstsein, který se používá v německojazyčné literatuře. Navíc zvolený překlad vhodně koresponduje se široce používanými termíny jako právní vědomí a politické vědomí, které je obdobně definováno (Nakonečný, 1999: 265) jako „postoj k politickým obsahům, resp. aspektům událostí a činností.“ Jak konstatují slovenští kolegové (Dočkal, Kováč, Groma, 1992: 294): „Sledování ekologického vědomí je metodologicky náročné zejména pro neujasněnost konstruktů vědomí. Žádný jiný pojem však nevystihuje lépe to, o co nám jde.“

Zahraniční definice „obecného environmentálního postoje“ přitom spíše inklinují k vágnosti.¹⁵⁵ Chceme-li se vyhnout oběma krajnostem, v návaznosti na výše uvedený terminologický přehled se pokusíme definovat environmentální vědomí takto:

Environmentální vědomí je postoj, který vyjadřuje rozsah a hloubku ochoty k proenvironmentálnímu jednání obecně. S rostoucím environmentálním vědomím se zvyšuje pravděpodobnost (záměrného) proenvironmentálního jednání.

Rozsah ochoty k proenvironmentálnímu jednání vyjadřuje různorodost situací, při kterých dochází k aktivaci ochoty jedince k proenvironmentálnímu jednání:

Které environmentální otázky jedince aktivizují? Děje se tak v domácnosti, v zaměstnání, s přáteli i na dovolené? Při jakých konstelacích vnitřních podmínek (například sociálních) se tak děje, a při jakých ne?

Hloubka ochoty představuje úroveň motivace použitelnou jedincem pro překonávání bariér bránících v proenvironmentálním jednání, například:

Jak daleko je člověk ochotný vynášet tříděný odpad? Kolik času je ochotný věnovat hledání ekologicky úsporných domácích spotřebičů? Jak cenné jsou pro něj věci a aktivity, u kterých se v zájmu životního prostředí uskromňuje (sebeomezuje)? Kolik procent z průměrné ceny výrobku je ochotný si připlatit za environmentálně šetrnější variantu?¹⁵⁶

Úroveň environmentálního vědomí sice ovlivňuje environmentální chování, avšak ani vysoký stupeň environmentálního vědomí nelze považovat za záruku proenvironmentálního chování. Významný vliv mají faktory podmínek prostředí, ve kterém chování probíhá, a další faktory osobnosti.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Schultz et al. (2005: 458): „Environmentální postoj jako soubor přesvědčení, afektů a behaviorálních záměrů (intencí) jedince týkajících se environmentálně relevantních aktivit a otázek.“

Uitto et al. (2004: 82): „Environmentální postoj je naučený postoj, který se odvíjí od jedincových znalostí a hodnot v otázkách životního prostředí a řídí jednání na podporu a udržení životního prostředí.“

Gifford, (1997: 47): „Environmentální postoje jsou v široké shodě definovány jako jedincovo zaujetí pro fyzické prostředí, jako cosi, co zasluhuje ochranu, porozumění a posílení.“

Bamberg, (2003): „Environmentální zaujetí je obecný postoj, který se zaměřuje na kognitivní a afektivní hodnocení ochrany životního prostředí.“

Schultz et al. (2005: 458): „Environmentální zaujetí jako afekt spojený s environmentálními problémy.“

Problémy s operacionalizací vágní definice se občas dosti problematicky řeší odkazem na některou z empirických metodik, které (bohužel implicitně) opět obsahují své vlastní, více strukturované definice konceptu; ty se mezi jednotlivými metodikami pochopitelně liší (srv. dotazníkové metodiky v části *Úskalí operacionalizace environmentálního vědomí*).

¹⁵⁶ Při psychometrickém posuzování hloubky ochoty k proenvironmentálnímu jednání je třeba brát zřetel na aktuální „zdroje“ člověka. Třicátník disponuje pravděpodobně lepší tělesnou pohyblivostí, většími finančními prostředky a menším množstvím času než jeho prarodiče, což může ovlivnit i jeho environmentální chování: třídí odpady (s vyšší pohyblivostí je snadnější vynášet odpady do vzdálenějších kontejnerů), kupuje biopotraviny (s vyšším příjmem jsou pro něj biopotraviny dostupnější), avšak neopravuje si rozbité věci (chybí mu čas na na zašívání děravého oblečení, renovaci starého nábytku apod.).

¹⁵⁷ Podrobně viz kapitola I.B *Čím je ovlivňováno chování lidí k životnímu prostředí?* a schéma č. 2.

Kupříkladu manželé, kteří doposud cestovali za rodiči na Moravu vlakovou a autobusovou dopravou, si po narození dvojčat pořídí auto. Nemusí jít o to, že by okamžikem porodu došlo ke změně jejich environmentálního vědomí. Spíše se změnila situace, ve které je pro manžele proenvironmentální chování obtížnější než dříve.

Podobně studentka, která v Čechách vytrídí ze směsného odpadu vše, co se dá, při studijním pobytu v Moskvě svou proenvironmentální motivaci neztrácí. Jen separovat odpad nemůže – v Rusku není kam.

Bylo by chybou používat škály environmentálního vědomí pro měření proenvironmentálního chování.¹⁵⁸ Environmentální vědomí reprezentuje ochotu k šetrnému chování, nicméně environmentální chování ovlivňují také faktory osobnosti a faktory podmínek prostředí. Ačkoliv je tedy motivační složka vyjádřená environmentálním vědomím důležitá, teprve po zahrnutí faktorů ze všech tří oblastí je představa o determinantech environmentálního chování kompletní.

Proenvironmentální postoje = proenvironmentální chování?

Sociální vědy studující postoje se během posledních tří dekad vyrovnávaly s koncem mýtu, podle kterého lze predikovat podle postojů jedince jeho chování. Také v ekopsychologii a environmentální psychologii se realizovaly desítky studií ověřujících korelaci mezi postoji a chováním. Jejich zjištění si shrňme konstatováním, že většina postojů koreluje s chováním na střední nebo mírné úrovni (Bell, 2001, Winter, Koger 2004, Clayton, Myers, 2009) a ovlivňuje přibližně jednu desetinu jejich rozptylu (Bamberg, 2003).

Stěžejní otázka, kterou se zabývá řada prací, zní: proč tomu tak je?

Existuje několik vysvětlení, která upozorňují na metodologické limity dosavadních studií postojů. Často zmiňována je ekvivalence míry zobecnění postojů a chování (Bell, 2001). Ukázalo se, že zatímco obecné postoje (je potřebné chránit životní prostředí) korelují jen slabě nebo vůbec se specifickým chováním (např. nakupování biovýrobků), korelace mezi specifickými postoji a specifickým chováním je zpravidla silnější.¹⁵⁹ Vyšší schopnost predikce vykazovaly také výzkumné modely, které zahrnují vliv dalších proměnných působících na chování, tedy neizolovaly postoj od vlivu podmínek prostředí (viz výše).¹⁶⁰

¹⁵⁸ Kvantifikací reálných environmentálních dopadů chování jedince se zabývají metodiky z oblasti environmentalistiky a ekologie člověka. Dokážou například popsat, kdo svým spotřebitelským chováním podpořil vypuštění jakých emisních látek do ovzduší, ale nejsou s to popsat motivační základ, tedy *proč jedinec je či není vůči životnímu prostředí šetrný*. Propojení metodik kvantifikujících environmentální dopady chování člověka se škálami environmentálního vědomí by umožnilo rozlišit dobrovolné a záměrné proenvironmentální chování od nezáměrného a nedobrovolného, vynuceného například ekonomickou situací v rodině (chudobou) či sociálním tlakem (v zaměstnání) apod.

¹⁵⁹ Gardner, Stern (1997), Kaiser, Wölfing, Führer (1999), Bell (2001), Vining, Ebreo (2002).

¹⁶⁰ Situační podmínky se proměňují také v dlouhodobé – kulturní – perspektivě. Franěk (2009) referuje o studii Schultze, Oskampa a Mainieri (1995), která upozorňuje na skutečnost, že rozpor mezi postoji a chováním se v čase vyvíjí. Podle výzkumů před rokem 1980 nebyly rozdíl mezi postoji a chováním tak velké jako v devadesátých letech minulého století.

Samotnému vymezení specifických postojů, a tedy jejich případné vnitřní (ne)konzistenci, se autoři zatím nevěnují: zatímco třídění odpadů v zaměstnání lze chápat jako součást obecného postoje k třídění odpadů, někteří zaměstnanci mohou separaci projevovat spíše svůj vztah k zaměstnavateli.

Debata o souvislosti mezi postoji a chováním je cenná nejen teoreticky, ale má své praktické výstupy, neboť řada programů environmentálních výchovy definuje své cíle v podobě žádoucích environmentálních postojů. Propojení environmentálních postojů s odpovídajícím environmentálním chováním je nejen dobrým východiskem pro evaluaci účinnosti environmentálně-výchovných programů, ale také předpokladem pro úspěšný transfer osvojených postojů do každodenního chování.

Úskalí operacionalizace environmentálního vědomí

Dobře provedená popisná definice projevů, podle kterých lze posuzovat environmentálních postojů jedince (tzv. operacionalizace), je podmínkou pro jakékoliv validní empirické šetření. Operacionalizace musí předcházet nejen základnímu vědeckému výzkumu či průzkumům veřejného mínění, ale také dotazníkovým sondám mezi školáky či evaluacím účinnosti vzdělávacích programů.

Empirické zkoumání environmentálního vědomí je přitom metodologicky náročné. Ačkoliv environmentální postoje měřitelné jsou,¹⁶¹ je nutné využívat složitější výzkumné metody. Za problematické považujeme dotazníkové metody, kde respondenti vypovídají o svém vlastním proenvironmentálním chování,¹⁶² stejně jako znalostní či jiné – jednostranně zaměřené – metody.¹⁶³

Pro měření environmentálních postojů, environmentálního vědomí a proenvironmentálního chování se v empirických studiích používá celá řada metodik, které nicméně zatím nebyly využity v rozsáhlejších měřítku:¹⁶⁴

The Maloney-Ward Scale (Škála Maloney-Ward), která posuzuje ve čtyřech subškálách poznatkovou, emoční, intenční a behaviorální připravenost k proenvironmentálnímu jednání,

¹⁶¹ Během loňského roku jsem se mezi lektory environmentální výchovy několikrát setkal s názorem, že „postoje prostě nejdou měřit, na rozdíl od znalostí.“ Pro evaluaci ekovýchovných programů by byla škoda, kdyby se tento mýtus šířil a nadále se stagnovalo u měření znalostí, které korelují s environmentálním chováním ještě méně než postoje. Podrobně o měření postojů například Janoušek (1986) nebo Výrost (1989).

¹⁶² Podobná metoda by opomíjela skutečnost, že environmentální vědomí ovlivňuje reálné environmentální chování společně s mnoha dalšími vlivy. Z (eko)psychologického nelze považovat za dostatečnou informaci typu „5x týdně řídím automobil“, neboť z hlediska proenvironmentální motivace je rozdíl, zda se jedná o dojíždění autem z pohodlnosti na vzdálenost čtyř zastávek tramvaje, nebo o přepravu pohybově postiženého, truhláře-živnostníka rozvázejícího klientům zakázky apod.

¹⁶³ Příkladem může být dotazník *New Environmental Paradigm*, jedna z nejzajímavějších a nejprověřenějších empirických metodik oboru. Metodika zkoumá přesvědčení o zákonitostech životního prostředí a ekologii člověka (environmentální paradigma), přičemž se netýká dalších (afektivních, behaviorálních) aspektů postojů k životnímu prostředí. Problematické by proto bylo používání dotazníku *New Environmental Paradigm* jako nástroje pro měření environmentálního vědomí, jakkoliv s ním environmentální vědomí do určité míry koreluje (Schultz, Schmuck, 2003: 71).

¹⁶⁴ Přehled viz Gifford (1997: 48-49), dále Schultz, Schmuck (2002: 70-72).

The Weigel Environmental Concern Scale (Weigelova škála environmentálního vědomí), stručný 16-položkový dotazník bez dalších subškál,

The Test for the Environmental Attitudes of Children (TEACH, *Test environmentálních postojů dětí*) se ve dvou subškálách zaměřuje na nezbytnost akce pro řešení environmentálních problémů a zjišťování prožívaného (vnitřního) závazku ke kvalitě prostředí,

Environmental Concern Scale (Škála environmentálního vědomí), osmi-položková Preisendörferova škála, která byla mimojiné použita pro šetření na reprezentativním vzorku německé populace,

The Environmentalism Scale (Škála environmentalismu) zkoumá postoje k přírodě, problémům životního prostředí a souvisejícím problémům, jako je konzumerismus nebo legislativa,

Environmental Action Scale (EAS, Škála environmentální akce) zkoumá podporu pro radikální až extrémní akce na ochranu životního prostředí.

Uvedené metody se dosud při výzkumu v České republice nepoužívaly. Přednost před rozborem jednotlivých metodik zde proto dostává více metodologické a snad i praktické téma „jak (ne)měřit environmentální postoje a vědomí“. Nabízíme zde určitá doporučení, kterých lze využít pro kvalifikovanou volbu některé z existujících metodik pro výzkumné využití, eventuálně pro vytvoření metodiky vlastní.

Při přípravě empirické metodiky je vhodné mít na zřeteli, že **environmentální vědomí je konstrukt**. Vystihují ho proto jen ty metodiky, jejichž položky dostatečně reprezentují význam a různorodost rozmanitých situací, při kterých se projevuje proenvironmentální chování (obsahová validita). Položky se mohou týkat každodenních situací spojených s domácností, nakupováním či zaměstnáním, stejně jako sezónních událostí (udržování zahrady, dovolená) či životních rozhodnutí (pořídít si auto, přijmout práci v zahraničí a na víkendy létat domů). Určité položky se zpravidla věnují také občanské a politické angažovanosti v ochraně životního prostředí.¹⁶⁵

Podle čeho vybrat vhodné položky do dotazníkové metody? Nabízí se několik kritérií, podle kterých je možné postupovat:

- (a) **podle rozšířenosti určitého chování v populaci**,¹⁶⁶ např. třídění odpadů je častější než například vegetariánství,

¹⁶⁵ Viz pasáže o oblastech environmentálního chování v kapitole I.A *Environmentální a proenvironmentální chování*.

¹⁶⁶ Určitá tabu, tedy nepsané normy ekologického hnutí o tom, co je ekologicky přípustné a co nikoliv, stojí za zamyšlení: např. pro městské ekoaktivisty je tabu automobil, značkové sportovní oblečení, kácení stromů, kupování balených vod, svačina u McDonalda či někdy také domácí televizor. Intuitivně se mi zdá (byť časy se mění), že za menší, zanedbatelný nebo žádný prohřešek není považován permanentně zapnutý počítač (srv. s televizorem), cestování po světě s pomocí letecké přepravy (srv. s automobilem), kupování etno ošacení (fairtrade nepočítaje, srv. se značkovým oblečením), kouření (srv. s kácením pralesů) či pořízení si psa (srv. jeho stravu se svačinou u McDonalda). Ve světě se nutně racionalita prolíná s iracionalitou a je přirozené, že nepsané etické kodexy ekologického hnutí mají nejen svůj exaktní (environmentální) základ, ale také určitou symbolickou tradici, která je přirozeně s prostředím McDonalda neslučitelná.

- (b) **podle náročnosti bariér, které je potřebné pro dané jednání překonat, např.** třídění odpadů je snadnější než sdílení automatické pračky v sousedství,
- (c) **podle reálné environmentální závažnosti určitého chování, např.** systematické vypínání monitoru počítače je v poměru k energetické náročnosti jednoho letu letadlem zanedbatelné.¹⁶⁷

Problematické je, když do metodiky zahrneme chování, jehož environmentální dopady nejsou respondentům běžně známé (např. pořízení psa, kouření, koupě řezaných květin). Spolehlivost (reliabilitu) metody lze naopak zvýšit tím, že se vyhneme kontroverzním tématům, ve kterých se neshodnou ani odborníci zabývající se problematikou životního prostředí, neboť kontroverzní témata jsou více předurčena specifickými postoji než environmentálním vědomím (např. postoji k jaderné energetice, konzumování masa či fotovoltaice).

Standardizovaná kvantifikace environmentálního vědomí má samozřejmě řadu omezení. Nelze kupříkladu dostatečně ohodnotit drobné úspěchy, kterých dosahují někteří lidé při postupné a dlouhodobé proměně svých dosavadních návyků,¹⁶⁸ a nelze ani kvantifikovat důvtip, který někteří lidé používají pro skloubení environmentálních zájmů a svých osobních (a osobitých) potřeb. Nízký skóre environmentálního vědomí může vyjít u člověka, který si v ekofobním prostředí obtížně obhazuje každý oboustranný tisk a každý vytrážený kelímek od kávy (srv. Zavestoski, 2003). Při měření environmentálního vědomí mohou ti, kteří v dobré víře a se špatnými informacemi odvádějí spousty zbytečné práce, dosahovat stejně nízkého dotazníkového skóre jako environmentálně netečná populace.

Řadě problémů, které zde byly nastíněny, se lze vyhnout dotazníkovými metodami, které popisují testovou (imaginární) situaci s upřesněním podmínek, ve kterých environmentální chování probíhá. Například v případě testování ochoty k třídění odpadu můžeme spolehlivost (reliabilitu) metody zvýšit upřesněním, jak vzdálené by byly (imaginární) třídící kontejnery od místa bydliště. Při otázce, zda by respondent přispěl na kampaň proti pěstování geneticky upravených plodin v České republice, je užitečné upřesnit výši příjmu, ze kterého by takový dar hradil.

Výhody standardizovaných dotazníkových metod jsou dobře známé (Ferjenčík, 2000), nicméně prostřednictvím kvalitativního šetření lze porozumět i tomu, s čím se kvantitativní studie mýjí, a *vice versa*. Kvalitativní výzkum by bylo vhodné použít na studium témat jako např. Jak lidé přemýšlejí o svém vlastním environmentálním vědomí? Jakým způsobem ho praktikují ve svém životě? A jaká přesvědčení je v tom

Nicméně pokud složení položek jakékoliv metody odpovídá těmto „módním trendům“ (srv. Environmental Identity Scale in Clayton, 2003), lze konstatovat, že metoda testuje spíše příslušnost k ekologické subkultuře (environmentálnímu hnutí), než samotné environmentální vědomí respondentů.

¹⁶⁷ Duševní energie, kterou lidé vkládají do proenvironmentálních aktivit (ekopsychologické hledisko), nemusí vždy přinášet odpovídající příznivý účinek pro životní prostředí (environmentální hledisko). Lidé mohou vynaložit značné úsilí na aktivity jako je vymývání kelímků, vyjímání svorek z časopisů či šetření vodou po decilitrech, aniž by řešili environmentální dopad svojí dovolené na Madeiře nebo vytápění 120 m² obytné plochy pro dvě osoby (podrobně viz Příloha 5 *Efektivní podpora chování šetrného k životnímu prostředí a komunikace environmentálních organizací s veřejností*, část *Vymezení cílového chování*).

¹⁶⁸ ... v duchu pohledu (Librová, 1994: 50) „každý ústupek z našeho nároku na konzum a každý ekologicky disciplinovaný čin má svůj význam.“

ovlivňují? Soudě podle zahraniční literatury, jsou to témata, která dosud čekají na své prozkoumání (Gardner, Stern 1997, Bell 2001, Geller 2002, Nickerson 2003, Clayton, Myers 2009).

Tragédie obecní pastviny

V jedné podhorské vsi žili pastevcí. Každého rána vyháněli svá stáda ovcí na obecní pastvinu a bylo na každém hospodáři, kolik jich na společné občině pase. A protože větší stádo znamená více vlny, více mléka, více masa a také více jehňat, pastevcí se snažili, aby jim ovcí každým rokem přibývalo. Stáda se postupně rozrůstala a pastevcí si mnuli ruce, avšak blahobyť neměl mít dlouhého trvání. Jak stáda rostla, společná pastvina přestávala stačit, neboť ovce trávu vypásaly příliš rychle. A pak, jednoho rána, se vyhládlé bečení neslo nad podhorskou vsí a zvonící stáda marně hledala poslední trsy zelené trávy.

Tuto známou metaforu podle Garetta Hardina¹⁶⁹ o dilematu mezi vlastním zájmem a prospěchem celku je možné shrnout také známým českým „kdyby tohle udělal každý, tak...“

Není náhodou, že tragédie obecní pastviny¹⁷⁰ (tragedy of the commons), jak bývá metafora nazývána, je mezi environmentalisty poměrně známá. O čem vypráví? „*Neomezený přístup jedinců s jejich vlastními zájmy vede k vyčerpání přírodního zdroje, tedy katastrofě pro všechny.*“¹⁷¹ Podobnou situaci lidé dobře znají – den co den se lidé rozhodují, zda jim je „bližší košile než kabát“. Podle scénáře tragédie obecní pastviny se odehrávají příběhy o pohodlí řidičů a ucpané magistrále, levných charterových letech a produkci CO₂, o veškeré spotřebě výrobků a o produkci odpadů. Tragédie obcí je příkladem tzv. **sociální pasti** (social trap), tedy situace, kdy jednání, které dává smysl z úzké perspektivy jedince, se stává fatálním v širší perspektivě.¹⁷²

Popisovány jsou tři druhy sociálních pastí. Hardinova metafora patří mezi **pasti společného**, které se odehrávají ve skupině, kde lidé soutěží o cenný zdroj.¹⁷³ **Past jednoho** je problémem sebeorganizace jednotlivce – chytá se do ní člověk, který dává přednost okamžitému potěšení bez ohledu na dlouhodobá rizika (např. kouření, zanedbávání pohybu). Při **pasti chybějícího hrdiny** schází člověk, který by do situace zasáhl – příliš dlouho trvá, než se někdo skloní k ležícímu bezdomovci a nabídne pomoc, málokdo si vyhrne rukávy a pustí se do odklizení ředidel vyvezených do lesní rokle.

¹⁶⁹ Hardin (1968).

¹⁷⁰ „Tragedy of the Commons“ se někdy překládá jako tragédie obcí (Kohák, 1998) či tragédie společného.

¹⁷¹ Citace viz Gardner, Stern (1996: 21-32), dále např. Winter, Koger (2004: 106-107), Nickerson (2003: 203-208).

¹⁷² V souvislosti se sociálními pastmi se používají také termíny „commons dilemmas“ (dilemata společného), „social dilemmas“ (sociální dilemata) a „socioecological dilemmas“ (socioekologická dilemata). Podrobněji Clayton, Opatow (2003: 138), Schmuck, Schultz (2002: 37-57), Gardner, Stern (1996: 99), Winter, Koger (2004: 106-108), Nickerson (2003: 203-208), Gifford (1997), Bechtel, Churchman (2002).

¹⁷³ Bell (2001).

Sociální pasti jsou situace, při nichž je obtížné chovat se odpovědně, tedy se zřetelem k dlouhodobému prospěchu a zájmům celku. Jsou běžnou součástí každodenního života a jejich rozpoznání je prvním krokem k porozumění, proč tolik lidí pokračuje v environmentálně neudržitelném chování navzdory dostupným informacím o stavu životního prostředí a stále „zelenějším“ deklarovaným postojům veřejnosti.

V zahraničním výzkumu se studují především dva přístupy k podpoře proenvironmentálního chování.¹⁷⁴ První se zaměřuje na omezení nepříznivého vlivu sociálních pastí na jedince a experimentálně hledá metody, kterými lze stimulovat chování šetrné k životnímu prostředí (Gardner, Stern 1997, Bell 2001, Geller 2002, Nickerson 2003, Clayton, Myers 2009, Kušková 2009, Krajhanzl, Zahradníková, Rut 2010).¹⁷⁵ Druhý přístup se obrací k lidem a klade si otázku, **jaké postoje a schopnosti jsou předpokladem k tomu, aby se lidé chovali proenvironmentálně i v prostředí sociálních pastí.** O tomto přístupu pojednáváme na těchto stranách.

Co předchází ochotě k proenvironmentálnímu chování?

Odborníci zkoumající environmentální chování se již dlouho zabývají otázkou, co předurčuje proenvironmentální chování, tedy jací lidé se chovají šetrně k životnímu prostředí. Četné výzkumy provedené k této problematice nabízejí odpověď,¹⁷⁶ kterou lze opět ilustrovat Hardinovou metaforou:

Pro ochotu k chování, které je šetrné ke společné pastvině (proenvironmentální chování), je potřebné vnímat, co se s pastvinou děje (**hodnocení environmentálních rizik**), nebýt ke snižování kvality pastvy lhostejný (**postoj k environmentálním změnám**), uvědomovat si souvislost mezi vlastními ovcemi a spásanou pastvinou (**vědomí následků environmentálního chování**) a přijímat svůj díl odpovědnosti (**přisuzování environmentální odpovědnosti**).

V následujících kapitolách se věnujeme každému z uvedených předpokladů environmentálního vědomí.

¹⁷⁴ Srv. Messick (2000).

¹⁷⁵ Mezi strategie patří například poskytování informací, pobídky, zpětné vazby, zavádění motivačních odměn (ekonomické stimuly) či sankcí (postihy za znečišťování prostředí). Celkově se jedná se o pravděpodobně nejstudovanější téma ekopsychologie (conservation psychology): k dispozici jsou do dnešního dne stovky odborných studií publikované v recenzovaných časopisech. Podrobnou přehledovou studii k této problematice nabízíme v Příloze č. 5 *Efektivní podpora chování šetrného k životnímu prostředí a komunikace environmentálních organizací s veřejností*.

¹⁷⁶ Viz Hines, Hungerford, Tomera (1986-1987), Bamberg, Mösera (2007), Hungerford, Volk (1990), Blamey (1998), Clayton, Opatow (2003: 135-157), Schmuck, Schultz (2002: 97-122).

Hodnocení environmentálních rizik a postoj ke změnám životního prostředí

Anotace

Hodnocení environmentálních rizik je dílčí charakteristika environmentálního vědomí, která vyjadřuje rozdíly mezi lidmi v tom, do jaké míry jsou přesvědčeni o vlivu lidských aktivit na biosféru. Popisujeme zde dva krajní světonázory, které jsou s tímto přesvědčením spojené, a upozorňujeme, že při hodnocení environmentálních rizik sehrávají významnou roli také nevědomé procesy (v této souvislosti se zabýváme nevědomými obrannými mechanismy ega). Věnujeme se také konceptu environmentálního paradigmatu, jehož měřením se zabývá dotazník New Environmental Paradigm, a propojujeme toto téma s poznatky psychologie posuzování rizik.

Druhá dílčí charakteristika environmentálního vědomí, o které pojednáváme v této kapitole, se nazývá postoj ke změnám životního prostředí a vyjadřuje, nakolik lidé hodnotí antropogenní vliv na přírodu příznivě či nepříznivě. Zabýváme se zde také otázkou, proč rostoucí povědomí veřejnosti o environmentálních problémech nevedlo v uplynulých desetiletích k rozvoji šetrnějších vzorců environmentálního chování.

Klíčové termíny

hodnocení rizik (risk assesment), vnímání rizik (risk perception), přesvědčení (beliefs), environmentální paradigma (environmental paradigm), „boomsters“ (proroci rozkvětu), „doomsters“ (proroci úpadku), postoj ke změnám životního prostředí, ekologický strach (ecological fear)

Stojí lidstvo na pokraji zkázy? Nebo k žádnému ničení přírody nedochází, a pokud ano, brzy se s tím vyrovnáme a čekají nás o to zářivější zítřky?

Názory lidí se v tom dost liší a vyhraněné postoje nejsou v této debatě výjimkou. Žádný z pomyslných táborů přitom nelze označit za nevzdělance, neboť na obou stranách jsou zastoupeni lidé vzdělaní a inteligentní, přemýšlející o světě kolem sebe. Napovídá to tedy, že názory na vývoj stavu životního prostředí nejsou jen otázkou intelektového úsudku.

Debata o proměnách životního prostředí je v současnosti natolik pluralitní a nepřehledná, že si v ní lidé mohou najít takřka jakýkoliv postoj: postoj, který bude vystavěn z celé řady argumentů, jež laik nedokáže zpochybnit, postoj, který bude zaštitěn člověku blízkými autoritami, postoj, který vychází z lidského prožívání světa, individuálních zkušeností, ale také nevědomých pohnutek a obav.¹⁷⁷

¹⁷⁷ „Podle naivního názoru mohou změnu postoje ovlivňovat fakta, která jsou prezentována, avšak rozhodující je vztah jedince k faktům, nikoliv fakta sama, neboť ta mohou být popírána nebo deformována.“ (Nakonečný,

Zjednodušení jsou lákavá, a tak jsou někdy lidé děleni na ekologické optimisty a pesimisty,¹⁷⁸ doomsters a boomsters,¹⁷⁹ alarmisty a popírače environmentálních změn.¹⁸⁰ Podobná dělení nelze brát v jejich striktní dichotomii doslova, nicméně poměrně výstižně ilustrují oba krajní póly rozdílného hodnocení environmentálních rizik, mezi kterými se názorově pohybuje většina lidí. Z toho vyvozujeme tuto definici:

Hodnocení environmentálních rizik vyjadřuje přesvědčení o míře celkového vlivu lidských aktivit na biosféru. Rozdílná hodnocení environmentálních rizik se promítají do názorů, do jaké míry jsou (či nejsou) ovlivňovány přírodní podmínky života na Zemi prostřednictvím lidského působení.¹⁸¹

Termín hodnocení environmentálních rizik navazuje na obecnější pojmy risk assesment a risk perception (hodnocení rizik a vnímání rizik; Winter, Koger 2004: 175–183, Gardner, Stern 1996: 205–252, Clayton, Myers, 2009: 22–24). V obdobném významu se v zahraniční literatuře používá termín knowledge of environmental issues (znalost environmentálních problémů, in Gifford, 1997) či termíny s řadou dalších významů, jako je ecological awareness (ekologické vědomí, Kals, Maes 2002: 103) či již zmiňovaný termín environmental concern (environmentální zaujetí, Gifford, 1997).¹⁸²

Pro hodnocení environmentálních rizik mají zvláštní význam tzv. **přesvědčení** (beliefs), která představují kognitivní rozměr postoje.¹⁸³ Přesvědčení jsou tvrzení, která člověk považuje za pravdivá a která vystihují, jak o dané věci smýšlí (srv. Hartl, Hartlová, 2000: 466), přičemž lze říci, že v lidských přesvědčeních se prolínají vědomosti, reálné i mylné představy a fantazie. Přesvědčení se vztahují takřka k celému světu, od věcí prostých¹⁸⁴ až po ty složité,¹⁸⁵ a týkají se samozřejmě také přírody a životního prostředí: *Jak přezimují veverky? Proč nekrmit zvířata v zoologických zahradách? Kdo je typickým ochráncem přírody? Proč má smysl třídit odpad?*¹⁸⁶

Přesvědčení ovlivňují postoje: podle klasické sociálně psychologické teorie (Fishbein, Ajzen, 1975) je postoj předurčen pěti až devíti přesvědčeními, která právě prostřednictvím postojů ovlivňují i jednání člověka.

1999: 148) Lidé nereagují na svět takový, jaký *ve skutečnosti* je, ale na svůj *obraz světa*, který je ovlivněn jejich očekáváními, přáními a nevědomými konflikty.

¹⁷⁸ Moldan (2001), Clayton, Myers (2009).

¹⁷⁹ Winter, Koger, (2004).

¹⁸⁰ Srv. Cílek (2006).

¹⁸¹ Jinými slovy: Mají lidské aktivity významný vliv na životní podmínky na Zemi?

¹⁸² Hodnocení environmentálních rizik také úzce souvisí s výzkumy lidských reakcí na environmentální nebezpečí (human reactions to environmental hazard) a posuzování environmentálních rizik (environmental risk assesment, podrobně viz Gardner, Stern 1996).

¹⁸³ Postoje mají podle všeobecného konsensu v sociální psychologii kognitivní, afektivní a behaviorální aspekty (Výrost, Slaměník, 1997, Hewstone, Stroebe 2006). V případě některých postojů však může být jeden z aspektů zdůrazněn (Nakonečný, 1999).

¹⁸⁴ Např. že kniha je z papíru, ptáci mají křídla...

¹⁸⁵ Kupříkladu: ekonomická krize si příští rok vyžádá další úspory včetně propouštění zaměstnanců.

¹⁸⁶ Podrobněji v článku *Přesvědčení a osobní vztah člověka k přírodě* (Krajhanzl, 2006).

Nabízí se otázka, jak nazývat zastánce přesvědčení, kteří vnímají současný stav životního prostředí a jeho perspektivy spíše příznivě, a ty druhé. O optimistech se říká, že vidí svět růžovými brýlemi, a pesimisté prý černě. Poněkud problematicky se přitom často a priori předpokládá, že pravda musí být někde uprostřed.¹⁸⁷ Přednost zde dávám anglickým a obtížně přeložitelným označením „boomsters“ pro ty, kdo předpovídají pokračování civilizačního rozvoje bez vážnějších environmentálních problémů, a „doomsters“ pro ty, kteří očekávají environmentální krizi.¹⁸⁸

Boomsters: je dobře a bude ještě lépe

Boomsters upozorňují na celou řadu ukazatelů stavu životního prostředí, které se zlepšují. „Životní prostředí se nezhoršuje,“ říkají jedni, „a pokud se zhoršuje, nemůže za to člověk“, vysvětlují druzí, a třetí doplňují „a pokud za to může, tak si s tím také poradí.“ Boomsters nahlíží na současné soužití lidí s přírodou spíše spokojeně a do budoucnosti hledí bez vážnějších obav, neboť lidská podnikavost a vynalézavost, která umožnila rozvoj lidské kultury, v minulosti opakovaně prokázala schopnost vyrovnat se s nepříznivými podmínkami. Jsou přesvědčeni, že obavy z vyčerpání nerostných surovin jsou liché – s ubývajícím zdroji bude stoupat poptávka, která zvedne i cenu surovin, která pak naopak poptávku sníží a tím udrží spotřebu suroviny na rozumné hladině. Před opravdovými problémy tak lidstvo chrání podle názoru řady boomsters fungování volného trhu, které stimuluje i vědu k hledání nových technologií.¹⁸⁹

Pokud lze říct, že environmentální hnutí je pokoušeno mýtem konce světa, pak mnozí boomsters žijí mýtem věčného vítězství člověka nad přírodou: člověk se svým důvtipem vymanil z osidel přírody a na jeho cestě ke štěstí není díky jeho intelektu nic, co by ho mohlo zastavit.¹⁹⁰ Možná se někdy bude zdát, že je situace vážná, ale vše se nakonec v dobré obrátí.¹⁹¹

Co však boomsters zneklidňuje, jsou rostoucí zástupy doomsters. Mezinárodní vědeckou komunitu boomsters obviňují z toho, že pracuje na společenskou objednávku a kredit ekologických organizací boomsters zpochybňují obviňováním

¹⁸⁷ Spolehnout se při hledání pravdy na zprůměrování zastoupených názorů je metoda sice rychlá, avšak pochopitelně jen málo validní.

¹⁸⁸ Jiří Foltýn, překladatel českého vydání *Psychology of environmental problems* (Psychologie environmentálních problémů) tyto termíny překládá jako „proroky rozkvětu“ a „proroky úpadku“.

¹⁸⁹ Pro srovnání uveďme, jak (v některých aspektech odlišně) vymezuje tzv. ekologické optimisty Bedřich Moldan (2001: 86): „Ekologičtí optimisté poukazují na pozitivní trendy kvality životního prostředí na mnoha místech na světě. Čistota ovzduší ve městech vyspělých států a vody v řekách se zlepšuje, v rozvojových zemích se podstatně víc dbá na hygienu včetně kvality pitné vody, ekologické uvědomění všude na světě roste, zejména podniky v čele s nadnárodními společnostmi se úspěšně snaží o co 'nejzelenější' výrobky i výrobní metody. Výsledkem je globálně klesající podíl lidí trpících nesnesitelnými podmínkami prostředí, nemocemi, hladem. Průměrná očekávaná doba života se všude na světě (jen s nepatrnými výjimkami, například v Rusku) výrazně prodlužuje.“

¹⁹⁰ Podrobně k filozofickým východiskům boomsters Šlimarová (2008).

¹⁹¹ Ilustrativní je úryvek z *Toulek českou minulostí* Petra Hory popisující kulturní přechod k neolitu, na který odkazují autoři knihy *Krajina a revoluce* (Sádlo a kol., 2005: 29-30): „V záměrném pěstování obilných travin už bylo slyšet fanfáry příštích civilizačních triumfů. (...) V dějinách člověka nastal moment, který znamenal vykročení na cestu k budoucímu ovládnutí přírody. Vědomým 'ochočením' obilí přestali být lidé příživníky přírody a stali se jejími svéprávnými partnery. (...) Učinili vlastně nádherné, ačkoliv bezděčné rozhodnutí přimět postupně přírodu ke službě člověku.“

z práce na firemní zakázku. Boomsters brojí proti tzv. módní vlně zájmu o globální klimatické změny a tomu, co vnímají jako ekologickou hysterii, ke které se podle nich nechali strhnout grantůchtiví vědci, mocichtiví politici, ziskuchtivé firmy, senzacechtivá média a naivní většina veřejnosti.

Význam obranných mechanismů ega

Zpochybnit, zlehčit či odmítnout zprávy o poškozování životního prostředí je poměrně komfortním způsobem, jak se uchránit před strachem z budoucnosti, vyhnout se úvahám o šetrnějším životním stylu a předejít pocitům viny (Winter, Koger 2004: 34).

Obranné mechanismy lidského ega jsou přirozenou součástí lidského života a jejich studiu se věnují především dynamické (analytické) proudy psychologie.¹⁹² Obranné mechanismy ega jsou psychické procesy, které falešným či zkreslujícím výkladem skutečnosti vytlačují z oblasti uvědomovaného a prožívaného (z vědomí) podněty, které významně ohrožují ego (já) nepříjemnými pocity, například studem, úzkostí, strachem či vinou. Obranné mechanismy přitom nejsou jen otázkou vnitřního života jedince. Projevují se také v lidských reakcích navenek, v argumentaci a běžně se vyskytují také ve veřejné debatě o environmentálních změnách. Podívejme se na několik příkladů z českého veřejného prostoru, na kterých si lze povšimnout základních typů obranných mechanismů:

Tzv. **racionalizace** spočívá v racionálním vysvětlení problematické skutečnosti, které je však pravdivé nanejvýš částečně a spíše zastírá skutečný problém. Například: „*Na prknech konstruktérů jsou návrhy automobilů, které vypouštějí téměř čistší vzduch, než nasávají.*“¹⁹³

Intelektualizace je odosobněný výklad skutečnosti, který je dostatečně abstraktní a odtržený od přímé zkušenosti, aby zamezil ohrožujícím pocitům: „*Ti lidé byli odsouzeni za kriminální činy a to, co nazýváte popravou, bylo legitimní rozhodnutí legitimní vlády.*“¹⁹⁴

Nahrazení je zvolení příjemnějšího a pohodlnějšího chování, než je to, které by skutečně řešilo problém: „*Snažím se nepálit pneumatiky, plasty apod.... všechny přemlouvám, aby vytěsnili trolejbusy z centra měst na jejich okraj.*“¹⁹⁵

Potlačení je záměrné přesměrování pozornosti na méně nepříjemnou skutečnost: „*...není důležité, co vylétne komínem, ale důležité je vyjádření krajského hygienika.*“¹⁹⁶

¹⁹² Podle autorek Winter a Koger (2004: 33) se jedná o „*kruciální příspěvek Freudova učení k porozumění ekologickým problémům*“.

¹⁹³ Martin Říman, bývalý ministr dopravy a spojů ČR za ODS, v článku *Zvoní českým motoristům hrana?*, Právo, 7. 12. 1998 (převzato ze soutěže *Zelená perla*).

¹⁹⁴ Pavel Šenych, generální ředitel české pobočky firmy Shell, v odpovědi na sdělení, že Shell nese přímý podíl na popravě devíti nigerijských aktivistů protestujících proti ekologické devastaci své země v čele se spisovatelem, básníkem a nositelem alternativní Nobelovy ceny (Right Livelihood Award) Kenem Saro-Wiwou vojenskou juntou v roce 1995, společná tisková konference firmy Shell ČR a Nesehnutí v Brně, 27. 4. 2000 (převzato ze soutěže *Zelená perla*).

¹⁹⁵ Dalibor Matulka, poslanec Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, v článku *Životní prostředí a zákonodárci*, Haló noviny, 19. 2. 1999 (převzato ze soutěže *Zelená perla*).

Vytěsnění je nevědomé „zapomenutí“ určité skutečnosti – jako by člověk nevěděl, že se něco stalo, že se něco děje: „*Na tuto otázku neexistuje odpověď.*“¹⁹⁷

Duševní život člověka si lze bez obranných mechanismů ega stěží představit – ovlivňují většinu stránek lidského prožívání a chování. Vybírají si však svou psychickou daň (Winter, Koger, 2004: 39): „*Musíme na ně vynakládat energii, onu limitovanou fyzickou komoditu, o niž mezi sebou zápasí různé fyzické struktury. Oč vyšší podíl naší energie spotřebujeme na obranné mechanismy, o to méně jí zbude na tvořivost, spontaneitu a na realistické řešení problémů.*“ Obranné mechanismy ovlivňují také environmentální světonázory doomsters a boomsters. V dalších kapitolách si je ještě připomeneme.

Doomsters: vyhlídky černé a ještě černější

„*Když se člověk opravdu poctivě zamyslí nad věcmi, za které bojuje, ať už to jsem já, nebo vy, tak zjistí, že je za tím většinou podvědomí.*“ (Brezina, 1998)

Doomsters považují současný životní styl západní společnosti za neudržitelný. Věří, že omezené zdroje surovin se postupně vyčerpávají, spotřeba roste, plýtvá se, produkují se odpady a znečištění. Planeta je přelidněná. Ekosystémy jsou vystaveny ničivému tlaku lidské civilizace, vymírají přírodní druhy a celosvětově dochází ke znehodnocování půdy. Podle některých hrozí globální environmentální krize, která bude ohrožením pro kvalitu života na Zemi, podle některých už dokonce probíhá. „*Země není na jedno použití,*“ říká se, a mnozí doomsters podporují aktivity, které mají zmírnit devastující tlak lidského působení na biosféru.¹⁹⁸

Počet doomsters v západní společnosti v posledních desetiletích stoupá.¹⁹⁹ Roste pocit odpovědnosti vůči generacím našich potomků, rozvíjí se soucit s utrpením ostatní přírody. Podle odborníků to přitom není způsobeno zhoršenými environmentálními podmínkami – pokud by lidé reagovali přímo úměrně k nepříznivému stavu životního prostředí, muselo by být ekologické hnutí nejsilnější v dobách londýnského smogu,²⁰⁰ v 50. letech v německém Rudohoří nebo v současné době v Ciudad de México (de Haan a Kuckartz, in Sohr, 1997).

¹⁹⁶ Pavel Kučera, pracovník PR agentury EKLEKTIK Communications, s. s. r. o. a mediální zástupce společnosti NEMAK Europe s. s. r. o., v článku *Ekologové se odvolali proti stavbě továrny MF Dnes - Severní Čechy*, 5. 9. 2001 (převzato ze soutěže *Zelená perla*).

¹⁹⁷ Zdeněk Žára, pracovník Lesů ČR, v odpovědi na otázku *Jaký je objem těžby v CHKO Kokořínsko v porovnání s minulými roky?* (převzato ze soutěže *Zelená perla*).

¹⁹⁸ Opět pro srovnání, Bedřich Moldan popisuje také ekologické pesimisty (2001: 86): „*Pesimisté naopak soudí, že globální ekologická krize je reálnou hrozbou, která nejen že nebyla zažehnána, nýbrž se prohlubuje a dřívě či později hrozí skutečnou katastrofou. Zdůrazňují, že vzorce spotřeby a výroby zůstávají všude na světě trovale neudržitelné, populace roste a ještě dlouho poroste a její materiální nároky výrazně stoupají. Doprava, spotřeba energie, produkce odpadů, hnací síly zátěže prostředí, nevykazují žádný zlom ve své dosud rostoucí tendenci a ani předpovědi vývoje v příštích desetiletích neočekávají zlepšení dosavadních nepříznivých trendů. To vše nemůže vyústit jinak než prohlubováním současných změn mnoha parametrů životně důležitých globálních systémů.*“

¹⁹⁹ Viz výsledky měření *New Environmental Paradigm* níže. Pro zajímavost, podle 83 % americké veřejnosti musí být podniknuty kroky k řešení environmentálních problémů (in Winter, Koger, 2004: 2). Dále Gardner, Stern (1996: 63), Gifford (1997: 49, 50).

²⁰⁰ Kvůli londýnskému smogu zemřelo v roce 1952 4000 lidí (Moldan, 2001).

Doomsters nejsou ve svých představách o budoucím vývoji jednotní, a svou dramatickostí se liší také scénáře zhoršování stavu životního prostředí. Od umírněných prognóz, které vyjadřují obavy o kvalitu sněhové pokrývky v alpských lyžařských areálech, až po katastrofické vize²⁰¹ předpovídající vyhynutí 80 procent světové populace do roku 2100,²⁰² případně úplné zhroucení podmínek pro život na Zemi. Pro laika je obtížné rozeznat, které prognózy dalšího environmentálního vývoje jsou lépe odborně podložené. Do úvah o budoucnosti světa místo toho vstupují osobní očekávání rodičů se z nevědomých přání, projekcí úzkostí a hlubinných konfliktů.²⁰³ Ty se na společenské úrovni odrážejí a formují v různé myšlenkové proudy, které svými implicitně vyjadřovanými přesvědčeními oslovují podvědomí dalších potenciálních stoupců.

*„Ocitli jsme se na prahu života! Ve světě, který vidím, pronásleduješ losa v lesích okolo trosek Rockefellerova centra. Máš kožené šaty, které ti vydrží do konce života. Lezeš po liánách obepínajících Sears Tower. A dole pod sebou vidíš postavičky mlátit obilí a pokládající kusy zvěřiny na opuštěný dálniční pruh.“*²⁰⁴ Pocity hrůzy z konce světa se v některých fantaziích mísí s úlevou, očekáváním nového zítřku. Celá řada lidí dává v osobních rozhovorech najevo nespokojenost s touto dobou a společností. Kritika se opírá do jejích průmyslových, kapitalisticko-konzumeristických, urbánních, informačních a postmoderních pilířů.²⁰⁵ Environmentální katastrofa je tak pro některé děsivým momentem i léčivou katarzí, příslibem „narovnání světa“.²⁰⁶ V představách postkatastrofického světa se objevuje naděje na život v těsnějším sepětí s přírodou, na kontakt s archetypální podstatou života, která byla vlastní lidstvu od počátku dějin, a spirituální posun: *„Možná teprve hrozba skutečné katastrofy lidi přiměje, aby opět začali vnímat život jako něco skutečného, nejen jako stínové divadlo na obrazovce televizoru či počítače, které se jich netýká.“* (Klíma, 2001: 35)

Environmentální hnutí je proto někdy popisováno jako náboženské, oslovující religiózní potřeby společnosti (a to nejen kritiky environmentalismu).²⁰⁷ Stačí si všimnout

²⁰¹ Svou vizi pojmenovali Anita Gordon a David Suzuki v textu *Horší než noční můra* (in Dejmalová, Peterka, 2001: 121): *„Píše se rok 2040. Jestliže bychom měli pojmenovat tento rok, dali bychom mu jméno Rok zoufalství. Zanechali jsme své děti a vnoučata ve světě beznaděje. Kdysi bývala na světě roční období, která obohacovala naše životy a podle nichž jsme měřili roky. Teď máme jen podivná palčivě horká léta, o kterých lze s jistotou tvrdit, že budou každým rokem palčivější. Roční doby existují pouze v nostalgických vzpomínkách těch, kteří jsou dost staří, aby si pamatovali krásu života. Kdysi jsme v létě jezdili k moři za jeho krásou, pískem a chladivým vánkem. Dnes stoupající hladina oceánu zatlačila miliony lidí, žijících na pobřeží a ostrovech, do vnitrozemí. Potravin je nedostatek. Nížiny USA, kdysi zásoby obilí pro celý svět, se změnilly v zaprášená smetiště. A ti, kteří nemohou získat potraviny nebo přístřeší, aby se uchránili před nepolevujícím sluncem, podléhají nemocem. Denně se setkáváme s novými hladomory a novými katastrofálními suchy a záplavami, protože podnebí na Zemi se otepluje.“*

²⁰² Předpověď Jamese Lovelocka, autora teorie Gaia (Britské listy, 3. 3. 2008).

²⁰³ Jak je patrné, některé mohou být značně protichůdné: *„Mám podezření, že za mnohými katastrofickými zprávami o tom, jak ničíme své životní prostředí, stojí v pozadí slastný pocit vlastní velikosti: Heč, dokážu zničit i tuhle planetu... a ta je takhle velká...“* (Cílek, 2004).

²⁰⁴ Vize Tylera Durdena z filmu *Klub rváčů* (Fight Club, 1999).

²⁰⁵ Srv. články z periodik jako *Britské listy*, *Sedmá generace*, *Vsieti.sk* aj.

²⁰⁶ Jak dokládá Brezina (1999): *„V některých obzvláště chmurných zelených apokalyptických vizích jsou dokonce lidé přirovnáváni ke zhoubné 'rakovině planety', s níž se bude muset příroda rázně vypořádat.“*

²⁰⁷ Religiózní a parareligiální náboženské směry jsou předmětem také odborné religionistické reflexe (Lužný, 2004).

například uctívání stromů, přírody a někdy i Matky Země (animismus?), nedůvěry až odporu k moderním technologiím (technofobie?), zvěstování ekologických katastrof a konce světa (chilialismus?), oplakávání zlatého věku „přirozených vztahů mezi všemi bytostmi“ a přizívání naděje na postkatastrofický návrat tohoto věku (utopie?).²⁰⁸

Přitom nelze podceňovat skutečnost, že přesvědčení některých lidí o rozvratu světového ekosystému a zničení podmínek pro život na Zemi jsou neodlučitelně spojena s nevědomým očekáváním konce. To, že si živě představujeme hrůzu zničení života na Zemi doprovázenou lidským utrpením, může být projekcí rodově nebo vývojově ukotvených pocitů existenciálního ohrožení, nebo také projevem vyhocených vnitřních konfliktů. Při spojení s některými náboženskými proudy může tato hrůza skutečně přerůst až v očekávání biblického konce světa.

Environmentální paradigma a vnímání environmentálních rizik

Přesvědčení spojená s hodnocením environmentálních rizik zkoumá nejznámější metoda oboru (Bell, 2001) *New Environmental Paradigm* (Dunlap, Van Liere, 1978). Tvoří ji dvanáct jednoduchých a srozumitelných tvrzení, které její autoři Dunlap a Riley v polovině 70. let vybrali z publikací zabývajících se ekologií a životním prostředím. Dotazník *New Environmental Paradigm* (NEP) hodnotí odpovědi podle míry souhlasu s tzv. novým ekologickým paradigmatem, tedy souhrnem vyhraněných přesvědčení blízkých doomsters či naopak souhlasu s tzv. dominantním sociálním paradigmatem.²⁰⁹ Tzv. Dominant Social Paradigm ztělesňoval v 70. letech tradiční environmentální světonázor²¹⁰ společnosti a vycházel ze stanovisek „boomsters“ – z víry v blahodárný a neomezený ekonomický růst, z dominantního (panského) postoje k přírodě a z důvěry v technologie. (Dunlap, Van Liere, 1978).²¹¹

Od doby svého vzniku se s dotazníkem NEP a jeho revidovanou verzí *New Ecological Paradigm* (Dunlap, Van Liere, Mertig, Jones, 2000) uskutečnilo několik desítek až stovek empirických šetření. Prokázala se korelace metody s dalšími environmentálními postoji a výpověďmi o vlastním chování (self-reported behavior).

²⁰⁸ V českém prostředí kritizoval environmentální hnutí z těchto pozic především Ivan Brezina (1997, 1999), svého času neúnavně publikující „bijce ekologistů“. Ideové a subkulturní charakteristiky environmentálního hnutí dokázal analyzovat a pronikavě vystihnout; nicméně popsané rysy interpretoval radikálně kritickým a dramatickým způsobem: ekologické hnutí v jeho člancích připomíná cosi mezi iracionálním spolkem podivínů, fanatickou náboženskou sektou, kalkulující obchodní mafii a extrémistickou bojůvkou.

²⁰⁹ Podle autorů je environmentální paradigma soubor přesvědčení o zákonitostech životního prostředí a postavení člověka vůči přírodě. Existuje i jiný význam termínu environmentální paradigma - např. Aleš Máchal (2000: 6) mluví o třech posunech tzv. nosných environmentálních paradigmat: „od ochrany přírody (konec padesátých a šedesátá léta), přes ochranu krajiny a péči o životní prostředí (sedmdesátá a osmdesátá léta) až po současné usilování o udržitelný rozvoj, resp. trojale udržitelný život.“

²¹⁰ Kromě termínu světonázor (worldview) a *paradigma* (paradigm) se v souvislosti s fenomény, které NEP měří, hovoří o přesvědčení (beliefs) a systému jednoduchých přesvědčení (primitive belief system) (Dunlap, van Liere, 1978, Gardner, Stern, 1996, Bechtel, Churchman, 2002, Clayton, Myers, 2009).

²¹¹ Uvádí se, že odpovědi v dotazníku NEP jsou syceny třemi faktory (Gardner, Stern, 1996): (a) přesvědčením o existenci limitů prostředí z hlediska využívání přírodních zdrojů, (b) přesvědčením o křehkosti tzv. přírodní rovnováhy, kterou lze ohrozit lidskými aktivitami, (c) tím, že přisuzujeme přírodě vlastní hodnotu samu o sobě (nikoliv jen v souvislosti s uspokojování lidských potřeb).

Byla realizována celá řada interkulturních a časosběrných srovnání, která prokázala statisticky významný nárůst podílu populace, který se přiklání k novému environmentálnímu paradigmatu.²¹²

Ve stejné dekádě, kdy byl vytvářen dotazník NEP, se začalo také zkoumat, podle čeho lidé posuzují nebezpečnost (rizikovost) nejrůznějších aktivit, kupříkladu horolezectví, práce s cirkulárkou, života v blízkosti jaderné elektrárny, zdravotnického vyšetření rentgenem, kouření, autohavárie či kontaktu s pesticidy.²¹³ Ukázalo se, že silnější obavy provázejí rizika **nekontrolovatelná** (geneticky upravené plodiny, rakovina, radioaktivní odpad) a **nepozorovatelná** (mikrovlnné záření, dusičnany). (Gardner, Stern 1996)²¹⁴ Za rizikovější jsou považovány spíše **změny přírodního světa způsobené člověkem** než ty přírodního původu. Jako méně nebezpečná lidé naopak hodnotí **rizika spojená s příjemnými pocity**, což může být jedním z vysvětlení toho, proč se běžně podceňují environmentální dopady jízdy autem, konzumace masité stravy a nakupování v hypermarketech.²¹⁵

Postoj ke změnám životního prostředí

„Já mám jiný starosti, než se srát s nějakým záborníčkem křivým, nebo medovým, nebo co. A seru na ty jejich ptáky. Neznají hranici, kde je pták a kde je člověk,“ prohlásil Miroslav Binder, zemědělský podnikatel z Jemnic a nájemce pozemků u Rajchěřova.²¹⁶ Jeho vyjádření dobře ilustruje, že ne každý, kdo si uvědomuje dopady lidských aktivit na životní prostředí, hodnotí tyto dopady negativně:

Postoj ke změnám životního prostředí vyjadřuje, zda lidé hodnotí dopady lidské činnosti na životní prostředí pozitivně či negativně.

²¹² Vytvrvalý růst počtu zastánců nového ekologického paradigmatu potvrdilo několik výzkumných šetření (např. Gardner, Stern, 1996: 62-63, Winter, Koger 2004: 65). Kupříkladu souhlas s třetí položkou dotazníku „Pokud půjdou věci tak jako doposud, zažijeme brzy velkou ekologickou katastrofu,“ stoupl mezi léty 1976 a 1990 z 60 % na 78 %. Společně se souhlasem vyjádřeným k jednotlivým otázkám samozřejmě stoupaly i výsledné skóry respondentů.

²¹³ Ve Spojených státech je hodnocení rizik významnou součástí přípravy a vydávání regulačních předpisů – včetně environmentálních. Vychází z něj přes 9000 předpisů v oblasti životního prostředí vydaných *Environmental Protection Agency* (Winter, Koger 2004). Problematice hodnocení rizik je tak ve Spojených státech věnována od 70. let rozsáhlá odborná pozornost.

²¹⁴ Podle výzkumu na obyvatele měst s hlučnou automobilovou dopravou a znečištěným ovzduším více působí pocit bezmoci a nemožnosti negativní situaci než samotné vlivy životního prostředí. Mezi účastníky šetření zaznamenal výskyt *syndromu bezmoci a nemožnosti nalézt pomoc* (HH syndrom, helplessness and hopelessness), který se projevuje depresemi a řadou příznaků stresového stavu (Craig, in Křivohlavý, 2001).

²¹⁵ Zajímavé jsou také výzkumy srovnávající hodnocení rizik různými skupinami obyvatel. Slovenský výzkum např. ukázal, že bratislavské děti se všech v dotazníku uvedených rizik (environmentálních, zdravotních, bezpečnostních) obávají více než jejich vrstevníci z venkova (Rosová, Rošková a Bianchi, 1996). Děti a dospívající žijící v rodinách s konfliktní atmosférou naopak obecná rizika podceňují (Rosová, Rošková 1996, Rošková, Rosová, Bianchi 1998 ad.).

²¹⁶ Vítěz soutěže Děti Země *Zelená perla* o anti ekologický výrok za rok 2002.

Na rozdíl od hodnocení environmentálních rizik, které vystihuje přesvědčení jedince o rozsahu dopadů lidských aktivit na životní prostředí (zanedbatelné, významné, enormní), postoj ke změnám životního prostředí je hodnocením antropogenních změn životního prostředí (dobré či špatné, příznivé či nepříznivé). V zahraničí se v této souvislosti používá termín attitudes toward pollution (postoje ke znečištění, Gardner, Stern, 1996).²¹⁷

Pokud jsou lidé s dopadem lidských činností na životní prostředí spokojeni nebo proti němu nemají námitek (viz grafy č. 2 a 3 shrnující průzkumy CVVM v ČR), lze u nich předpokládat nanejvýš nahodilé proenvironmentální chování, eventuálně proenvironmentální chování motivované jinými než environmentálními důvody (ekonomický prospěch, konformita). Studie však ukazují, že ani negativní postoj k antropogenním změnám životního prostředí není zárukou proenvironmentálního chování²¹⁸ – negativní postoj ke změnám životního prostředí je tedy jedním z významných, nikoliv však postačujících předpokladů proenvironmentálního chování.

Svou roli při utváření postoje ke změnám životního prostředí hrají hodnoty a zájmy jedince, jeho estetické preference, morální přesvědčení a také již zmíněné obranné mechanismy ega. Uvažovat o environmentálních změnách abstraktně, tedy v rámci ideologických tezí, prostřednictvím statistických dat či v měřítku geologického vývoje planety, je emočně bezpečné.²¹⁹ „Nebezpečné“ je z tohoto úhlu pohledu poslouchat obavy obyvatel tichomořských ostrovů ze stoupající hladiny, vidět na vlastní oči utrpení dobytka ve velkochovech nebo být svědkem postupné devastace krajinného rázu v rodném regionu.²²⁰

Podporovat v lidech kultivaci jejich postoje ke změnám životního prostředí lze prostřednictvím vyvažování rozumového a citového přístupu k těmto změnám. Svě místo mají mít ve školním vzdělávání také ty okamžiky, kdy se žáci učí úctě k životu,

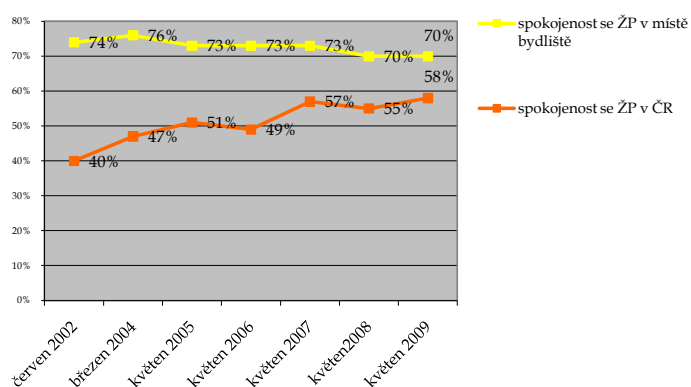
²¹⁷ Člověk se často setkává s tím, že lidé přesvědčení o významném vlivu lidských aktivit na životní prostředí (hodnocení environmentálních rizik) zpravidla také negativně hodnotí antropogenní změny životního prostředí (postoj ke změnám životního prostředí). Neplatí to však vždy, a proto je vhodné mezi oběma dílčími charakteristikami environmentálního vědomí rozlišovat.

²¹⁸ Viz Gifford (1997: 49-50), Gardner, Stern (1996).

²¹⁹ „Když jsme třeba s Jindrou Petrlíkem dělali pro Reflex a pro Novu ty reportáže o ohrožených mihulích na Liberecku, tak jsem samozřejmě jako biolog věděl, že když vychcípají nějaký mihule, tak se přírodě nestane de facto vůbec nic, protože si vyvine za milion let další podobný druh. Ale jako člověk to vidím jinak. Když zmizí nějaký živočišný druh, je to průšvih biologie nebiologie.“ (Brezina, 1997) Brezina zde trefně diferencuje mezi odosobněným, intelektuálním vnímáním skutečnosti (viz obranné mechanismy ega výše) a mezi přímým prožitkem. Tento rozdíl má významné konsekvence pro didaktiku. Když si vypůjčíme příklad z jiného oboru: šest miliónů obětí holokaustu je víceméně jen číslo, u kterého lze přidat i ubrat milióny, aniž by se na jeho vyznění něco změnilo. Děsivost „konečného řešení“ promlouvá právě ve chvíli, když se žáci mohou seznámit s osudy zmizelých sousedů svých prarodičů, s fotografiemi opuštěných čtvrtí a vyklizených domácností, s kresbami židovských dětí z koncentračních táborů.

²²⁰ Právě emoční prožívání environmentálních problémů se snaží potlačit tzv. věcná, racionální, pragmatická či realistická debata, čímž významným způsobem reguluje společný prostor pro debatu ve svůj prospěch (srv. Naess, 1993).

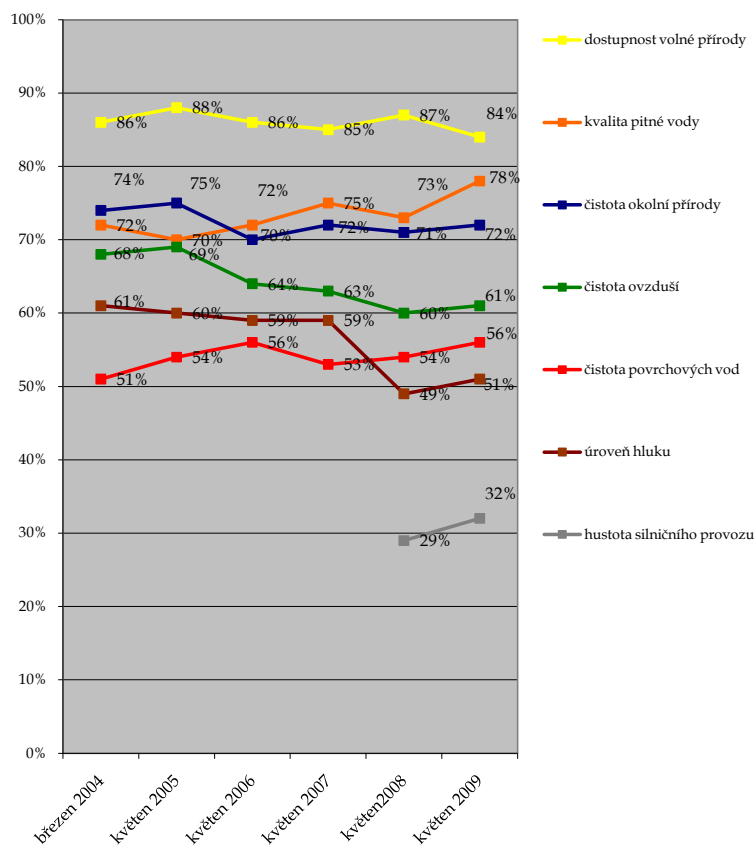
jeho krásám a neopakovatelnosti a získávají schopnost vidět za environmentální trendy, statistikami a indikátory živé bytosti.²²¹

Graf č. 2:

Jak jste spokojen s životním prostředím v naší republice celkově a ve svém bydlišti?

²²¹ Např. texty v ekologické čítance Dejmlová, Peterka (2001), metodicky o ekonaratologii Jančaříková (2007).

Graf č. 3:

Nakolik jste v místě svého bydliště spokojen či nespokojen s a) s čistotou okolní přírody, b) s dostupností volné přírody, c) s čistotou ovzduší, d) s čistotou povrchových vod, e) s kvalitou pitné vody, f) s úrovní hluku, g) s hustotou silničního provozu?

První kroky k proenvironmentálnímu chování

Podle četných průzkumů jsou proměnné spojené s hodnocením environmentálních rizik a postoji ke změnám životního prostředí jedním z nejvýznamnějších prediktorů proenvironmentálního chování (Hines, Hungerford, Tomera 1986–7, Kals, Montada 1994, přehled Gifford, 1997, Schultz, Schmuck, 2002, Clayton, Myers 2009). Výsledky

starších výzkumů však vyžadují revizi, pokud vezmeme v úvahu, že zatímco společenské povědomí o problémech životního prostředí roste, environmentálně šetrných spotřebitelů nepřibývá, spíše naopak – ekologická stopa vyspělých zemí v uplynulých desetiletích trvale stoupá (Rážgová, Třebický, Novák, 2002), podobně jako objem individuální přepravy závislé na fosilních palivech (Moldan, 2009).

Rostoucí společenské povědomí o problémech životního prostředí má i svou stinnou stránku, tzv. ekologický strach (ecological fear). Také ekopsychologické studie potvrdily výsledky klasických studií (Leventhal, 1970, in Nickerson, 2003), že strach vyvolaný při přesvědčování nevede k odpovídající změně chování.²²² „Černá environmentální pedagogika“ (Keul, 1996: 31), která předkládá žákům fotografie, novinové články a odborná fakta o katastrofálním stavu životního prostředí, vyvolává v žácích podle některých odborníků pocity bezmoci, citovou otupělost a popírání existence problémů. Environmentální výchova, vzdělávání a osvěta založená na vyvolávání strachu z environmentálních problémů připomíná hru s ohněm a vede k často k neodhadnutelným reakcím (Nickerson, 2003), z nichž některé jsou z hlediska životního prostředí kontraproduktivní (Bailey 1993, Easterbrook 1996).²²³

Ekologický strach má své problematické důsledky i pro lidskou psychiku. U některých lidí ústí do intenzivní existenciální úzkosti, do obav přivést na tento svět potomky, do přípravy na život v postkatastrofickém světě.²²⁴ Podobně však může strach inspirovat některé sociální skupiny k hédonismu, tedy „užít si, dokud se to dá“, například procestovat svět, dokud jsou ještě ceny letenek dostupné.

Ekologický strach vede k proenvironmentálnímu chování nejčastěji na své střední úrovni, tedy když neústí ani do lhostejnosti, ani do přílišného pocitu ohrožení. Produktivní účinek může mít zejména v lokálním měřítku. Pokud se místní obyvatelé dozvědí šokující informace o znečištění místního vodního toku, mají možnost svůj strach proměnit ve smysluplnou aktivitu s hmatatelným výsledkem (Hoff a Lecher, in

²²² Ačkoliv může člověk pod vlivem ekologického strachu přistoupit při přesvědčování na tzv. závazek (commitment), kterým se zavazuje k určité změně chování, změna příslibená za těchto okolností se zpravidla neuskuteční.

²²³ Při zkoumání účinků strachu na člověka a společnost připomeňme svědectví o lidském chování v situaci morové katastrofy (Delumeau, 1999). Jak vypovídají historické prameny, městští radní v řadě evropských měst 14. – 18. století vytrvale zlehčovali projevy propuknuvší morové epidemie, aby nedošlo ke ztrátě zisků z pořádání trhů a předešlo se obecné panice. Dříve či později přišla nicméně chvíle, kdy už nebylo šíření morové nákazy možné popírat. Vyděšení obyvatelé města s vidinou hrozící smrti utíkali do alkoholových a sexuálních orgií, či se fascinovaně shromažďovali v ulicích při sledování morbidních výjevů hromadných pohřbů. Tím mimoděk přispívali k dalšímu šíření nemoci. Docházelo k pogromům proti domnělým viníkům morové nákazy, k zoufalým pokusům zachránit si život bez ohledu na členy vlastní rodiny, stejně jako k projevům hlubokého altruismu, mezilidské pomoci vykoupené často i vlastním životem.

²²⁴ V západních zemích, zejména ve Spojených státech, dochází v posledních letech k rozvoji tzv. survivalismu (od slova „survive“, přežít). Stoupenci survivalismu studují a osvojují si dovednosti, jak přežít v katastrofálních podmínkách, tedy jak si zajistit stravu, ošacení, přístřešek, umět se ubránit a zajistit si domácí zdroj elektrického proudu. Obavy z environmentální budoucnosti jsou zde východiskem pro rozvoj schopností a dovedností pro kontakt s přírodním prostředím. Úředníci, policisté, učitelé a další se kromě jiného učí jak ulovit a vykuchat srnu, vydělat její kůži a ušít si z ní boty, postavit si chatrč a rozdělat oheň třením dřev. Více viz například heslo „survivalism“ na Wikipedii (2009).

Sohr, 1997), neboť lokální měřítko má na rozdíl od globálně orientovaného „ekologického“ strachu své dostupnější řešení.

Poskytování informací s rozumem i citem

Problematika **hodnocení environmentálních rizik a postoje ke změnám životního prostředí** názorně ilustruje, jak úzce spjaté jsou při vnímání světa racionální a iracionální stránka člověka. Tedy, jak úzce je provázáno to, jak lidé svět *vnímají*, s tím, jaký ho *potřebují vidět*. Pokud se dnes na veřejnost valí řada špatných zpráv o životním prostředí, je na místě brát v úvahu nejen racionální stránku posluchačů, ale také jejich emoce a obranné mechanismy. Věcně poskytovat environmentální informace a věřit v prostý účinek osvěty nestačí, pokud pracujete s mimořádně dramatickými informacemi, které ovlivňují životy vašich posluchačů. Pokud poskytovatelé informací nechtějí vyvolávat mezi posluchači nejistotu, strach či paniku, je potřebné zvažovat také bezpečnost předávané informace právě ze subjektivního hlediska posluchače.

Šíření strachu je kontraproduktivní nejen z hlediska zájmů ochrany životního prostředí, ale také mimořádně eticky problematické. Pokud jsou posluchači citliví (nejen děti), může být i vzdělávací program o prognózách zvyšování hladin světových oceánů nebo o vymírajících druzích tancem na hodně tenkém ledě. Není asi řešením se těmito tématům vyhýbat, spíše je nezbytné si uvědomovat jejich psychologickou závažnost a umět v případě potřeby pracovat také s pocity ohrožení, pokud se u posluchačů na vědomé nebo podvědomé úrovni projeví.²²⁵

Právě psychologie může sehrát důležitou roli při vytváření metodiky účinného a přitom ohleduplného (etického) poskytování informací. Může poskytnout aparát poznatků a metodických zkušeností, které reflektují proces přijímání a zpracovávání informací.

²²⁵ Od dospělých posluchačů lze jen málokdy očekávat, že dají volný průchod svým emocím. Lektori podobných kurzů spíš musejí počítat s určitými formami verbální agrese, kterými budou posluchači na vstřebávání ohrožujících informací reagovat.

Vědomí následků environmentálního chování

Anotace

Třetí dílčí charakteristika environmentálního vědomí je vědomí následků environmentálního chování, které vyjadřuje míru, ve které si člověk uvědomuje pravděpodobné dopady svého chování na životní prostředí. Vědomí následků environmentálního chování má blízko ke globálnímu či systémovému myšlení a je významnou podmínkou proenvironmentálního chování v době, kdy pro nás jsou dopady našich osobních environmentálně relevantních rozhodnutí v globalizovaném ekonomickém systému často neznámé. Zabýváme se zde otázkou, jakým způsobem lze vědomí následků environmentálního chování rozvíjet.

Klíčové termíny

vědomí následků (awareness of consequences), zpětná vazba (feedback)

Třetím předpokladem dobrovolného proenvironmentálního jednání je vědomí, že *„dotek zde vyvolá pohyb na druhém konci světa.“*²²⁶

Po celé období lidských dějin ovlivňoval člověk svým chováním životní prostředí (Ritomský, 2003): *„Člověk žijící v přírodě, v malých kmenových společnostech, spojený s konkrétním místem a využívající jednoduché nástroje, mohl svým jednáním ovlivňovat své bezprostřední okolí a přímo mohl sledovat dopad svého chování. Jinými slovy měl přímou zpětnou vazbu, která mu umožňovala přímo zapojit schopnost soucitu v případě, že tento dar v sobě rozvinul. Pokud působil utrpení nebo narušil právo na život jiné bytosti, byl s následkem svého činu přímo konfrontovaný.“*

Současný globalizovaný ekonomický systém nicméně vytváří zcela odlišné prostředí, ve kterém se lidem následky jejich environmentálního chování vzdalují tím více, čím více souvisí s průmyslovými výrobními procesy, zemědělskou produkcí a těžbou, laboratořemi, technologiemi, mezinárodním a mezikontinentálním exportem, marketingem atd. Produkty na pultech obchodů jsou zapojeny do cyklu potravinářské výroby, testování, přepravy a likvidace. Jejich „environmentální příběhy“ jsou pak příliš dlouhé a komplikované na to, aby si je běžní spotřebitelé uvědomovali, (Pike, Selby, 1994). Předvídat a sledovat následky vlastního chování na životní prostředí se tak stává poměrně náročným úkolem (Ritomský, 2004): *„Mnoho lidí nevnímá souvislost mezi kusem sterilně zabaleného masa, které kupuje v supermarketu, a živým cítícím zvířetem, ani mezi teplou sprchou, kterou si dají před spaním, a ničením vzácné přírodní oblasti a tradičního způsobu života národa Evenků na Sibiři kvůli těžbě plynu.“*

Většina lidí si zpravidla uvědomuje environmentální rozměr u těch situací, při kterých mohou vnímat následky svého chování prostřednictvím vlastní zkušenosti – díky tomu dobře vědí, proč se nemají odhazovat odpadky v lese či proč netýrat

²²⁶ Slova starého mnicha z bratrů Karamazových (podle Naess, 1996).

zvířata.²²⁷ Environmentální chování je však v současné době do značné míry součástí globálního systému,²²⁸ který neumožňuje jedinci přímý kontakt s následky jeho chování na životní prostředí. Jinými slovy lidé jsou nabádáni rádci domácí ekologie k tomu, aby se chovali s ohledem na cosi, co nikdy neviděli a neuvidí (například africké plantáže kakaovníků, které produkují čokoládu pro Evropany) nebo co si ani neumí představit (rizika globálního nadbytku reaktivního dusíku v atmosféře).²²⁹

V této souvislosti zdůrazňuje řada autorů význam **systémového myšlení**²³⁰ (Capra, 1997), **globálního myšlení** (Pike, Selby 1994) či **ekologického myšlení**²³¹ (Máchal, 2000). Důležitost vědomí následků vlastního environmentálního chování (awareness of consequences) potvrzuje také aplikace teorie aktivace normy (norm-activation theory, Schwartz, 1977).²³² Podle ní lze od lidí stěží očekávat, že budou například kvůli ochraně životního prostředí upřednostňovat šetrnější způsoby přepravy před leteckou dopravou, pokud nevědí, jak velké množství emisí CO₂ vyprodukuje jeden jejich let z Prahy do Londýna ve srovnání s jinými variantami dopravy.

Vědomí následků environmentálního chování lze tedy definovat takto:

Vědomí následků environmentálního chování vyjadřuje míru, ve které si jedinec uvědomuje pravděpodobné environmentální následky svého chování.

Lidé s vyšším vědomím následků environmentálního chování znají environmentální následky celé řady běžných činností, např. nákupu rajčat exportovaných ze Středozeří, balených minerálních vod, džusu v tetrapacku, výrobků testovaných na zvířatech, svíčkové, pořízení nového počítače, osobního terénního vozidla, vytápění přímotopy, špatné izolace, používání fosfátových pracích prostředků, nákupu

²²⁷ Milan Štefanec, dlouholetý aktivista z Hnutí Nesehnutí, na základě svých zkušeností z kampaní zaměřených na postoje veřejnosti, říká (2004): „Kdyby u nás rostl třeba deštný prales, dalo by se jasně ukázat, že je jeho kácení jednoznačně špatné. Vztah lidí ke stromům je silný. Bylo to vidět třeba na odporu veřejnosti vůči supermarketu Lidl, který pokácel 112 stromů. Bylo to hmatatelnější než nějaké sociologické a ekonomické argumenty. Podobně je tomu s globálním oteplováním, které na rozdíl od Bangladěše u nás není tolik vidět. Pokud chce člověk změnit státní energetickou politiku, daří se mu to daleko hůř, než když se snaží poukázat na brutalitu války v Čečensku. Člověk se daleko víc solidarizuje s utrpením jiného člověka. Představa, že nějaké neviditelné freony ničí nějakou neviditelnou ozónovou vrstvu, ho už tak neosloví. I když na Novém Zélandu kvůli tomu slepou ovce. Jenže neslepnou ty české. To je jeden z důvodů, proč u nás mají úspěch organizace, které se mimo jiné zabývají i českými problémy.“

²²⁸ Připomeňme si environmentalistické heslo: „Jednej lokálně, myslí globálně.“

²²⁹ O rizicích pro biodiverzitu Cílek (2009).

²³⁰ Fritjof Capra (1997) popisuje systémové myšlení stručně jako: „myšlení v termínech vztahů, souvislostí a kontextu.“ Dále o systémovém myšlení např. Dennis a Donnela Meadowsovi.

²³¹ Aleš Máchal (2000: 19) uvádí: „Ekologicky myslet znamená ctít přírodní zákonitosti, předvídat a domýšlet důsledky všech zásahů a vlivů člověka na přírodu. Lapidárně řečeno, ekologicky myslet (a zejména jednat) znamená také respektovat staleté zkušenosti našich předků, pro které byl každodenní úzký kontakt s přírodou samozřejmou součástí života. Nestačí však jen 'vzít rozum do hrsti', nezbytné jsou zde alespoň základní znalosti z vědního oboru ekologie.“

²³² Podle teorie aktivace normy aplikované na problematiku životního prostředí vzniká proenvironmentální chování aktivizací morální normy, k níž dochází právě uvědoměním si možnosti do situace s morálním obsahem zasáhnout (podrobně viz model aktivace normy v Příloze F *Vybrané modely proenvironmentálního jednání*).

řezaných květin, oblečení z asijských továren, využívání všudypřítomných plastových sáčků a obalů, užívání baterií na jedno použití, stand-by režimu u domácích elektrospotřebičů, čištění zubů při tekoucí vodě, nedovřené ledničky.

Vyšší úroveň vědomí následků environmentálního chování se pojí: (1) **se schopností rozlišit míru environmentální příznivosti či nepříznivosti jednotlivých aktivit** (cestování autobusem vs. cestování letadlem),²³³ (2) **se znalostí šetrnějších variant chování** (voda z vodovodu místo z PET lahví, domácí buchta místo sladkostí potravinářského průmyslu).²³⁴ O vědomí následků environmentálního chování lze mluvit tehdy, pokud jsou tyto znalosti a schopnosti každodenně používány jako běžná součást myšlení člověka – v domácnosti, při nákupu, v zaměstnání i ve volném čase.

Rozvoj vědomí následků environmentálního chování

Skupinu kameníků lopotících se na pyramidě osloví písař a ptá se jich, co dělají (Fabián, 1998): „Tesám kámen,“ odpověděl první. „Živím rodinu,“ zněla druhá odpověď. „Stavím chrám,“ odpověděl třetí. „Tvořím dějiny,“ vykřikl čtvrtý.

Mohli bychom parafrázovat: „Nakupuji“, řekl první, „Kupuji pro svoje děti kvalitní a zdravé potraviny,“ pochlubil se druhý. „Podporuji biozemědělce,“ pokýval hlavou třetí a čtvrtý se zamyslel: „Snažím se být spíše součástí řešení environmentální krize než součástí problému.“

Vědomí následků environmentálního chování souvisí s pozorností, kterou člověk věnuje různým oblastem environmentální problematiky – lidé si mohou uvědomovat vazbu svého chování na **kvalitu okolního prostředí** (místní skládka), **zdraví a utrpení mimolidského světa** (velkochovy), **globální změnu klimatu** (doprava osobním autem) či **environmentální udržitelnost** (recyklace). Tím, že si člověk osvojí vědomosti o environmentálních následcích jednotlivých aktivit a ekonomickém, výrobním, politickém a ekologickém fungování světa se postupně zvětšuje nejen rozsah znalostí, které ve svém životě aktivně používá, ale také jeho schopnost přicházet samostatně na další následky svého chování. Vědomí následků environmentálního chování proto nelze redukovat jen na souhrn vědomostí – mnohem více je to schopnost určitým způsobem vidět svět a vnímat nejenom vazby známé, ale objevovat také vazby běžně neuvědomované (Cílek, 2004): *„Uvědomujeme si vůbec, že stavbou přehrad jsme zničili paměť lososího národa, která se vytvořela celý holocén?“*

Rozvoj vědomí následků environmentálního chování podporuje řada programů environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty. Vycházejí přitom zpravidla z principů globální výchovy a při výuce používají metodiku simulačních her nebo řešení

²³³ Zajímavou dotazníkovou položku, která testuje vědomí následků environmentálního chování, použili ve svém šetření Aleš Bezouška a Jan Činčera (2007b). Respondenti odpovídají na otázku: *„Představ si, že si chceš koupit nový mobilní telefon. Jakým způsobem takové rozhodnutí ovlivní životní prostředí (pokud má nějaký vliv)?“* Hodnoceno je, zda a jakým způsobem odpověď bere v potaz jednotlivé životního cyklu výrobku.

²³⁴ V zahraniční literatuře se v této souvislosti používá termín knowledge of action strategies (znalost strategií jednání či znalost akčních strategií, srv. Hines et al., 1986-87). Význam tohoto faktoru potvrdila řada studií (podrobně Činčera, 2009).

problémových úloh.²³⁵ Využit lze například otázky, které zmiňuje Aleš Máchal (Máchal, 2000: 61):

Příkladem může být hledání odpovědí (Máchal, 2000: 61): „*Co všechno se změní, porazí-li chalupář staletou lípu u stavení, jaký vliv na živé organismy a jejich biotopy bude mít napuštění nově budované říční hráze, jakými cestami musí projít sluneční energie, než poslouží k výrobě peřiny, proč po několika dnech plesniví krajíc namazaného chleba i v nejčistší kuchyni apod.*“ Pro účinný rozvoj vědomí následků environmentálního chování přitom nestačí trénovat myšlení v souvislostech – potřebné je propojovat osvojenou dovednost (a znalosti) s konkrétními situacemi ze života, ve kterých probíhá environmentální chování.

Lidem pomáhá uvědomovat si, jaké jsou následky jejich chování pro životní prostředí, pokud jsou jim poskytnuté relevantní **informace, pokud možno časově i místně co nejlíže environmentálnímu chování**, kterého se týkají (Geller, 2002). Příkladem může být systém ekologického značení výrobků, který informuje spotřebitele o environmentálních charakteristikách produktu právě v okamžiku nákupu, či brožury a letáčky ponechávané k rozebrání přímo na prodejnách.

Vědomí následků environmentálního chování významně zvyšuje také **zpětná vazba**, která pro člověka zviditelňuje dopady jeho environmentálního chování.²³⁶ Evaluační studie potvrdily účinnost zpětných vazeb, které lidi srozumitelně informovaly například o objemu vody, kterou spotřebují, objemu odpadu, který vyprodukují, nebo o energii ztracené nedostatečnou tepelnou izolací jejich domu. Účinnost zpětných vazeb zvyšovalo použití živého jazyka a jednoduše pochopitelné kvantifikace, tedy například: „Když se sečtou mezírky, kterými tento dům ztrácí své teplo, je to, jako kdybyste měli ve střeše díru o velikosti basketbalového koše.“ Zpětné vazby se používají ve formě **přímé**, kdy se vážou ke konkrétnímu environmentálnímu chování jedince (počet ujetých kilometrů, elektrická spotřeba domácích elektrospotřebičů), event. s výpovědí člověka o vlastním chování (měření ekologické stopy), a **nepřímé**, které jsou spojené s obecnější informací, např. (Veronica, 2009): „*Pakliže si zakoupíte kytici o deseti květech, které vypěstovali zahradníci v zámoří, spolkne váza kromě vody ještě přes půl litru rosy – právě tolik je zapotřebí na její nákladnou přepravu.*“

Vědomí následků environmentálního chování je jen jednou z mnoha oblastí života, ve kterých se projevuje schopnost a ochota člověka uvědomovat si důsledky svého chování – lidé si také v různé míře připouštějí důsledky své špatné životosprávy, kouření cigaret či vytváření dluhů. Vědomí následků vlastního chování je ve všech těchto případech důležitým předpokladem pro jeho změnu. Jak ukazuje následující kapitola, rozhodně není vyhráno: znát důsledky svého chování je jedna věc, přijmout za ně odpovědnost a své chování změnit je věc druhá.

²³⁵ Např. *Fishbanks, Tropický prales* ad. Úvod do problematiky a studii účinnosti jedné ze simulačních her podává v českém prostředí Tichá (2008), metodickou reflexí her se zabývá Činčera (2007: 72-77).

²³⁶ Podrobně o poskytování informací a zpětných vazbách v Příloze E *Efektivní podpora chování šetrného životního prostředí a komunikace environmentálních organizací s veřejností* (Krajhanzl, Zahradníková, 2010). Dále Gardner, Stern (1996), McKenzie-Mohr, Douglas 1999, Bell (2001), Geller (2002), Nickerson (2003), český přehled Kušková (2009).

Prisuzování environmentální odpovědnosti

Anotace

Čtvrtou dílčí charakteristikou environmentálního vědomí je prisuzování environmentální odpovědnosti, která vystihuje rozdíl mezi těmi, kteří prisuzují morální odpovědnost za uvědomované následky svého environmentálního chování sobě či někomu jinému (politikům, průmyslu, ekonomickému systému apod.). Rozlišujeme zde morální a konvenční odpovědnost, zabýváme se pocity viny a osobnostními souvislostmi přijetí environmentální odpovědnosti. Uvádíme zde také komunikační strategie, kterými lze podpořit lidi v přijetí environmentální odpovědnosti.

Klíčové termíny

prisuzování environmentální odpovědnosti (ascription of environmental responsibility), morální odpovědnost (moral responsibility), konvenční odpovědnost (conventional responsibility), pocity studu (feelings of shame), pocity viny (guilt feelings), lokus kontroly (locus of control), rozptýlení sociální odpovědnosti (diffusion of social responsibility), závazek (commitment)

„V tomto světě, ve kterém je tolik utrpení a bídy, přírodní i lidské, se nechci rozvalovat ve vile a řídit se stokilometrovou rychlostí po betonové jizvě na krajině, vypouštět svým bližním do plic toxické exhaláty, přejíždět ježky a přehlížet přírodu. Připadal bych si vulgární.“

Erazim Kohák (1998: 153)

Environmentální odpovědnost je jedním z nejvýznamnějších prediktorů chování příznivého k přírodě (Hines, Hungerford, Tomera, 1986–7, Kaiser et al., 1999, Kaiser, Shimoda, 1999²³⁷).

Celá řada lidí, kteří si uvědomují environmentální následky svého chování (o čemž jsme pojednali v předcházející kapitole), se nechová šetrně k životnímu prostředí. „Co změním?“ ptají se, a sami si odpovídají, že kvůli jejich environmentálně šetrným rozhodnutím by se velkochovy s dobyt看em ani spalovny odpadu stejně nezavřely a centra velkoměst postižená dopravní zácpou neuvolnila. „Když nepojedu já, pojede někdo jiný,“ říká se.²³⁸ Existují však i lidé, kteří se ve svém prisuzování environmentální odpovědnosti přiklánějí k opačnému pólu. „Z jedné mimopražské besedy se čtenáři jsem se vracel pozdě večer na nádraží, kam se mnou šla i mladá ekoložka. Už cestou si

²³⁷ A také se říká (Librová, 2003: 267): „Denně startují na zeměkouli tisíce letadel. Když se zřeknu cesty na dovolenou letadlem, jak to sníží množství skleníkových plynů a jak to zacelí ozónovou díru?“ „Já omezuji v bytě topení, a grafy ukazují, jak čínské hospodářství stojí na spalování uhlí.“ „Moje uskromnění je směšné, pomyslí-li na rostoucí populace rozvojových zemí, které pahnou po západní spotřebě.“

²³⁸ Uvádějí bibliografii empirických studií, jejichž výsledky potvrdily toto tvrzení.

stěžovala, že má velkou žízeň. Na nádraží byl otevřený jediný stánek s občerstvením. Dívka však vznesla při nákupu nezvyklý požadavek: chtěla cokoli k pití, ale nikoliv v láhvi z umělé hmoty. Jenže ve stánku jinak balené nápoje neměli. Řekl jsem, že by mohla pro jednu udělat výjimku, odpověděla, že to by musela dělat výjimky pořád. Žízeň vydrží," vzpomíná Ivan Klíma (2001: 76).

Rozdílný přístup k odpovědnosti za chování, kterým každý člověk ovlivňuje životní prostředí, vystihuje následující definice:

Přisuzování environmentální odpovědnosti vyjadřuje míru, v níž lidé přisuzují morální odpovědnost za uvědomované následky svého environmentálního chování sami sobě (přijetí environmentální odpovědnosti) nebo druhým (ekonomickému systému, průmyslu, vědeckému pokroku, politické sféře, veřejnosti apod.).

Podle řady průzkumů se jedná o prediktor, který je vzhledem k celkovému environmentálnímu chování jedince velmi významný.²³⁹ V zahraniční literatuře je označován jako attribution of responsibility (atribuce / přisuzování odpovědnosti, Clayton, Myers 2009: 154), ascription of responsibility²⁴⁰ (připisování odpovědnosti, Kaiser et al., 1999) či moral responsibility judgement (posouzení morální odpovědnosti, Kaiser, Shimoda, 1999).

Rozlišujeme dva druhy environmentální odpovědnosti (Kaiser, Shimoda 1999). **Morální odpovědnost** čerpá z vlastních (zvnitřněných) morálních přesvědčení o tom, co je správné (morální normy). Je vnímavá k zájmům a právům druhých, podporuje spravedlnost. Lidé se považují za odpovědné v případech, kdy je „strádání druhého záměrně způsobeno chováním nebo opomenutím, které je založené na svobodném rozhodnutí.“²⁴¹ Pokud lidé svou morální odpovědnost opomíjí, objevují se pocity viny (viz empirická studie Kaiser, Shimoda, 1999).²⁴²

Konvenční odpovědnost vychází z představ člověka o tom, jak by se měl zachovat s ohledem na názory lidí, kteří jsou pro něj osobně významní (significant others). Pokud se chová v souladu s těmito předpokládanými normami svých autorit, očekává od nich sociální ocenění. Pokud naopak své konvenční odpovědnosti nedostál, pociťuje rozpaky a stud.²⁴³

²³⁹ Faktor přisuzování environmentální odpovědnosti ovlivňuje podle studie Kaisera a Shimody (1999) 55 % rozptylu environmentálního chování.

²⁴⁰ Viz model aktivace normy, Příloha F *Vybrané modely proenvironmentálního jednání*.

²⁴¹ Jinými slovy, lidé si připisují morální odpovědnost za předpokladu, že vnímají kauzální spojitost mezi svým chováním a situací s morálním rozměrem, mají svobodu volby a jedná se o jejich (záměrné, úmyslné) jednání (ibidem).

²⁴² Příklad environmentální odpovědnosti vycházející z křesťanské etiky (Pitter, 2009; původní článek z roku 1939): „Proto není důležité, že jíme maso ze zabitého zvířete, ale je velmi důležité vědět, že kvůli mně byl umučen a zabit živý tvor, který také má Boží jiskru v sobě a má zde také svůj úkol. A i když sám jsem jej nezabil, učinil tak za mne a kvůli mně jiný člověk, a já nesu spoluzodpovědnost za to, že tím činem byla potřísněna jeho duše a jeho povaha zhrubla.“

²⁴³ V současné době se lidé podle šetření (Kaiser, Wölfling, Führer, 1999) cítí v environmentálních otázkách odpovědní spíše morálně než konvenčně, tedy cítí častěji vinu než stud.

(Ne)přijetí environmentální odpovědnosti

Podle empirického průzkumu uskutečněného ve všech zemích Evropské unie se 76 % české veřejnosti domnívá, že „jednotlivec může hrát roli v ochraně životního prostředí“ (Eurobarometer, 2008).²⁴⁴ Podobně příznivý výsledek přinesl také výzkum veřejného mínění o tři roky dříve (Šamanová, 2005), podle kterého má „snaha jednotlivce rozhodně význam“ podle 44 % populace a spíše se k tomuto názoru kloní dalších 40 %.²⁴⁵ Otázkou je, o čem takové výzkumy veřejného mínění vypovídají. Pro srovnání, ve stejném roce třídilo odpad podle výpovědí respondentů 74 % populace, energii a vodu šetřilo 46 % a své jízdy autem omezovalo jen 18 % veřejnosti (Veselský, 2009).²⁴⁶

Korelaci s environmentálním chováním nicméně prokázala třípoložková *Kals' Guilt Scale* (Kalsova škála pocitů viny, viz Kals, Shimoda 1999: 245–246). Předkládá tvrzení, která se týkají pocitů viny, a doptává se na respondentův souhlas:

„Protože znečišťuji životní prostředí, mám pocity viny.“

„Protože nejsem politicky více zapojen do aktivit ochrany životního prostředí, mám pocity viny.“

„Protože se nezdávám věcí, které dělám, pro ochranu životního prostředí, mám pocity viny.“²⁴⁷

Život s environmentální odpovědností jako by se odehrával mezi dvěma mlýnskými kameny: morální nároky tlačí na člověka ze strany jedné a překážky brání mu v proenvironmentálnímu jednání ho omezují na druhé straně. Jsou-li stud či pocity viny natolik intenzivní, že jedinci brání přistoupit na jakýkoli kompromis, mohou vyústit až do tzv. „zeleného vyhoření“.²⁴⁸

Současná společnost přitom často vnímá přijetí odpovědnosti k životnímu prostředí jako odchylku od normy, na kterou reaguje většími či menšími sociálními sankcemi (především předsudky, agresivní vtipy a verbální útoky). „Většinové mínění v rozvinutých společnostech, pokud jde o nutnost proměnit životní styl, zůstává zatím spíše u slov nebo nevýznamných ústupků a gest a má sklon považovat za militantní jakékoliv odhodlané

²⁴⁴ Češi jsou podle tohoto šetření k roli jedince v ochraně životního prostředí pátí nejskeptičtější občané z dvaceti sedmi zemí Evropské unie, ve kterých se šetření uskutečnilo.

²⁴⁵ S tvrzením, že snaha jednotlivce má význam, spíše nesouhlasilo 13 % a rozhodně nesouhlasila 3 % respondentů. Názor „všechno vyřeší věda“ oproti tomu rozhodně zastávalo jen 5 % populace a spíše souhlasilo 23 %, spíše nesouhlasilo 35 % a rozhodně nesouhlasilo 17 % vzorku (Šamanová, 2005).

²⁴⁶ Fridgen (1994, in Nickerson, 2003) uskutečnil šetření zkoumající environmentální strach a pocity environmentální odpovědnosti americké veřejnosti prostřednictvím rozšířeného *Environmental Appraisal Inventory*, ve kterém byli respondenti opět specificky (nikoliv obecně) dotazováni na jednotlivé problémy životního prostředí. Studie ukázala, že lidé cítili za konkrétní problémy malou odpovědnost, a to včetně problémů, které jsou prokazatelně způsobovány lidským chováním.

²⁴⁷ Podle pilotních výsledků má také velmi uspokojivou reliabilitu (0,80) český test *Přijetí environmentální odpovědnosti* (PEO) Michala Šmolky (2007). Respondenti v dotazníku vyjadřují míru svého souhlasu či nesouhlasu například s následujícími položkami: „Lidé by měli být sami aktivnější v hledání způsobů, jak mohou být šetrnější k přírodě. Každý člověk je spoluodpovědný za stav přírody. Dokud se o ochranu přírody nebude starat více lidí, nevidím velký smysl v tom, abych se choval/a ekologicky.“ Test byl ověřen na pilotním vzorku 44 respondentů a kromě vysoké reliability prokázal i velmi dobrou konzistenci položek (položková analýza). Prozatím chybí zřejmě to nejpodstatnější, a to test kontrastní validity.

²⁴⁸ Rozumějme tím syndrom burn out spojený s osobní angažovaností v ochraně životního prostředí.

jednání.“²⁴⁹ Lidé s vysokou úrovní environmentální odpovědnosti přitom prožívají postavení mimo hlavní proud různě. Podle Theodora Roszaka (Casey, 2000) vychází mnoho environmentalistů z problematické pozice typu: „Jsem osoba, která si jediná uvědomuje, jaké je to s naším světem zlé.“²⁵⁰

Environmentální praxe přitom ukazuje, že i řada těch, kteří mají informace o stavu životního prostředí takřkajíc z první ruky, jsou ve své environmentální odpovědnosti spíše rezervovaní. „Co z varovných informací ekologisté vyvozují pro svou práci a pro svůj život?“ ptá se Hana Librová (2007), a odpovídá: „Nepočítáme-li, že je přenášejí do svých časopisů, bulletinů a osvětových letáků, nevyvozují vlastně nic. Zdá se, že nepříznivé zprávy spíš vytěsňují.“

Za vnější neochotou přijmout environmentální odpovědnost se může ve skutečnosti skrývat o to silněji prožívaný stud či pocity provinění. V takovém případě se setkáváme s již zmíněnými obrannými mechanismy já, které lidi chrání před ohrožujícími pocity (Winter, Koger, 2004). „Stejně jsem slyšel, že všechny ty roztríděné odpadky zase smíchají“ nebo „Nefunguje to přece tak, že když si nedám buřta, tak tu krávu kvůli mně nezabijou,“²⁵¹ bagatelizuje se. „Co já zmůžu, když tady v kanceláři stejně nikdo netřídí“ a „pokud se má něco změnit, musí se to udělat zeshora,“ brání se lidé racionalizací.²⁵² To, zda někdo přijímá či nepřijímá environmentální odpovědnost, ovlivňuje také další dynamika osobnosti. Průzkumy naznačují,²⁵³ že environmentální odpovědnost je do určité míry spojena s obecným přesvědčením osobnosti, že může (dokáže) ovlivňovat okolní svět, tzv. **lokusem kontroly** (locus of control).²⁵⁴

²⁴⁹ Podobně reflektuje výše uvedenou vzpomínku na dívku, co si nekoupila pití v plastu, Ivan Klíma (2001: 76): „Celá příhoda se zdá nicotná, v očích většiny lidí se chování dívky jeví jako umíněné či fanatické gesto. Na světě se přece nic nezmění, bude-li dívka trpět žízni jen proto, že se nenapije z plastikové láhve, přestože ví, že takové láhve používá většina lidí a denně se jich po celém světě vyrobí víc než sto milionů.“

²⁵⁰ „Environmentalisté jsou většinou úplně v zajetí taktiky, která přinesla určité výsledky před 30 lety a oni jsou s ní dodnes spokojeni. Je to taktika obviňování lidí a vyvolávání pocitů viny. Nezpochybňuji to, že tato taktika může být užitečná při získávání příspěvků a zvyšování počtu členů organizací (podobnou taktiku používala už církev ve středověku – prodávání odpustků atd.) V některých případech to může být dokonce užitečné také pro řešení skutečných problémů. Ptám se však, do kdy je možné takto pokračovat, do kdy je možné hrát na tuto strunu – vyvolávat v lidech pocit viny a strachu. Každý dobrý psycholog vám poví, že když k němu přijde pacient s určitým druhem závislosti, to poslední, co je potřeba udělat, je začít ho obviňovat a strašit,“ konstatuje Theodore Roszak (v rozhovoru s Caseyem, 2000) a uzavírá: „Jednou z největších úloh pro ekopsychologii je proto umožnit environmentalistům pochopit, co dělají, jak to dělají a proč to dělají – jaká je vlastně jejich motivace.“

²⁵¹ Brezina, 1997.

²⁵² Tváří tvář environmentálním problémům mohou na člověka dolehnout pocity bezmoci. Přisouzení odpovědnosti těm druhým, mocnějším - politikům, korporacím, mezinárodním organizacím, systému – může být vyjádřením naděje, že oni mají tu moc problémy vyřešit. V čem se tento přístup liší od dětského hledání pomoci u rodičů? „Muminek pozoroval chmurnou krajinu a uvažoval, jak se země musí bát při pohledu na blížící se ohnivou kouli, uvažoval, jak má všechno nesmírně rád, les, moře, déšť, vítr, sluneční svit, trávu a mech, a jak by bylo těžké bez toho všeho žít. Pak ho ale napadlo, že maminka určitě ví, jak se dá všechno zachránit.“ (Janssonová, 2002: 96)

²⁵³ Bibliografický přehled studií podávají Bechtel a Churchman (2002: 548).

²⁵⁴ Termínem lokus kontroly se v psychologii označuje „přesvědčení jedince o tom, zda události, které se mu dějí, jsou především výsledkem jeho vlastního úsilí (interní vlivy) nebo nekontrolovatelných vlivů zvenčí (externí).“ (Činčera, 2009) Toto přesvědčení se jako vlastnost osobnosti projevuje v prožívání a chování jedince.

Ochotu přijmout osobní odpovědnost snižují také vnější vlivy, mezi jinými také příklady plýtvání ve velkém měřítku („proč třídím každý papírek, když v některých lidnatých zemích třídění odpadu vůbec neprobíhá?“). Podle různých objektivních ukazatelů nelze hodnotu individuálního proenvironmentálního chování ani zcela nekriticky přijmout, ani odmítnout.²⁵⁵ Přijetí environmentální odpovědnosti se jeví spíše jako projev osobnostní a hodnotové inklinace člověka, kterou rozumové argumenty doprovázejí spíše v podpůrně-racionalizační úloze. Pro řadu lidí je přitom problematika environmentálního chování zdrojem etických dilemat, kdy mohou být i malé každodenní činnosti symbolicky spojené s velkým morálním příběhem.²⁵⁶ Nejde přitom jen o samotný dopad na životní prostředí, jde o postoj k odpovědnosti jako takový (Lukasová, 1998: 161): „Kdo totiž realizuje hodnoty postoje, stává se vzorem, a v tom je i projev nesmrtelnosti, neboť každý vzor se přenáší na druhé a vůbec není myslitelný bez těch druhých, pro které existuje. Vzorek se šíří dále sám od sebe tím, že stimuluje další lidi k tomu, aby pojednali podle něj, a tak zase vznikají další vzory pro ty příští. To samozřejmě platí jak v pozitivním, tak i v negativním smyslu. A hodnoty postoje, jsou-li realizovány, dávají pozitivní vzor, a jsou, tak říkájíc, 'rozmnožováním dobra'.“²⁵⁷

Zelené apely a černé svědomí

„Geograf Jared Diamond na konci minulého roku v týdeníku Observer uveřejnil článek o environmentální sebevraždě kultury Velikonočního ostrova. (...) Odhaduje se, že když na ostrově okolo roku 1600 žilo 10 tisíc lidí, vykáceli všechny stromy a vyhubili ptáky, kteří v nich hnízdili. Zakrátko došlo k erozi, a tak i k úbytku zemědělské půdy. Rybolov přestal být zdrojem obživy a v společnosti se rozšířil kanibalismus. Počet obyvatelů izolovaného ostrova uprostřed Tichého oceánu tak klesl na dva tisíce osob. 'Kdo ví, co si asi tak myslel člověk, který kácel poslední strom. Jsem dřevorubec, dělám svoji práci? Anebo: žádný strach, technologie to vyřeší?'“ (Černušáková, 2005).

Tím, co mnoha lidem brání v přijetí environmentální odpovědnosti, je **rozptýlení sociální odpovědnosti** (diffusion of responsibility): „Přirozeným sklonem lidí je postoj 'co já, jeden z šesti miliard duší, v současné době žijících na Zemi, dělám, nemůže vůbec znatelně ovlivnit budoucí kvalitu životního prostředí'. Je obtížné přesvědčivě protiargumentovat.“

²⁵⁵ Limity osobního úsilí o environmentální udržitelnost naznačuje například zkušenost reportéra pořadu Newsnight, který se pokusil významně snížit emise uhlíku, které produkuje se svou rodinou (Britské listy, 15. 9. 2006): „Na začátku experimentu vědci zhodnotili způsob života jeho rodiny a zjistili, že rodina způsobuje ročně emise uhlíku v objemu 10 tun. Deset procent z těch emisí způsobila letecká cesta na dovolenou na Kanárské ostrovy – jen tato cesta na Kanárské ostrovy na čtyři dni vedle k emisím, které se rovnají množství emisí, způsobených celoroční spotřebou elektrického proudu v reportérově rodině. Reportér prodal auto, začal jezdit do práce na kole, rodina přestala létat letadly. Zavedl v domácnosti radikální ekologická opatření, včetně šetření energie a ekologických žárovek. Jeho malé dítě používá plenky, které se nevyhazují, ale perou v pračce. Od komunálního úřadu získal stavební povolení k instalaci vzdušné turbíny na soukromou výrobu elektrické energie na střeše svého domu. Přesto však se mu podařilo snížit emise uhlíku v rodině pouze o 30 procent. Ostatní snížit nelze, protože ostatní emise jsou součástí způsobu práce průmyslu a výrobních podniků – ty se při výrobě zboží musejí změnit.“

²⁵⁶ Toto vnímání morálních výzev poměrně přesně vystihuje citát: „Každé jsoucno je přesahováno svým významem. Každá událost znamená víc než je svůj holý průběh. Vše se vztahuje k čemusi, co je nad ním nebo za ním,“ (Guardini, 1992: 79).

²⁵⁷ V podobném duchu cituje Hana Librová (1994) Solženicyna: „Je možné, že zlo je nutné a že nakonec zvítězí, ale jedné tak, aby nezvítězilo skrze tebe a s tvou pomocí.“

(Nickerson, 2003: 89)²⁵⁸ A řada studií skutečně prokázala, že je-li u problémové situace „přítomno více osob, pak se odpovědnost rozptýlí na celou skupinu. U jedince se snižuje pocit morální povinnosti, protože jsou přítomni další, a i případné obvinění z pasivity by se opět rozložilo na celou skupinu.“ (Slaměník, Janoušek, 2008: 292)

Rozsáhlý okruh environmentalistické literatury reaguje na netečnost významné části veřejnosti snahou aktivizovat jejich svědomí (zvnitřněné morální normy) **vyvoláním studu a pocitů viny**.²⁵⁹ Postupně však sílí hlasy (Naess, 1996, Roszak in Casey, 2000, Shellenberger, Nordhaus, 2005), které upozorňují na etickou problematičnost a rizika takových sdělení, ať už se používají záměrně či neuvědomovaně. Apely, které přitahují lidskou pozornost strašením a vzbuzováním pocitů viny, „mají tendenci lidi spíše naštvat (rozčlít)“, říká Susan Clayton (in Clay, 2001). „Přestávají pak přemýšlet o globálním oteplování a jiných hrozbách pro životní prostředí, protože když o nich přemýšlejí, cítí se vinni tím, že sami k těmto problémům přispívají.“ Ekologové jsou pak společností vnímáni „v lepším případě jako ti 'jiní', v horším případě jako 'nepřátelé'. Být obviňován z problémů životního prostředí vede lidi k tak nepřátelským pocitům, že jsou schopni záměrně poškozovat životní prostředí.“²⁶⁰

Environmentální výchova, vzdělávání a osvěta, která se chce těchto momentů vyvarovat, upřednostňuje partnerský přístup k „neekologické“ veřejnosti (Naess, 1996: 136): „Bez nového přístupu bude ekologické hnutí chápáno jako věčný mentor, který říká: 'styděte se, to se nesmí'. Po proměně mentality budeme spíš říkat: 'představte si, jak to bude báječné, jestli a až...' a 'podívejte! škoda, že už jsme si toho neužívali dávno..' Pokud dokážeme věci pročistit nejen zvenčí, ale i zevnitř, pak můžeme doufat, že ekologické hnutí bude obrodné a radostné.“ To se lehko a hůře v praxi udělá, zvláště když se takový mentorský přístup odvíjí z hlubinných motivů, které jsou pro část aktivistů „hnacím motorem“ angažovanosti v otázkách životního prostředí (Roszak in Casey, 2000).

Prezident planety a sto opic

„Jenže já nejsem prezident planety, já jsem třeba traktorista a rozhoduju, kam vyleju cisternu s močůvkou, nebo jsem instalatér, co má na starost utahování vodovodních kohoutků. Starejme se o to, čeho jsme sami schopni, snažme se, aby to, co děláme, bylo prokazatelně dobré. A doufejme, že 'prezident planety' to vidí taky tak.“ (Moldan, 2001: 63)

²⁵⁸ A dodává (ibidem): „Něméně, je jasné, že lidské chování (v souhrnu) má významné důsledky pro environmentální změnu; pokud by každý vycházel z předpokladu 'nic, co sám osobně dělám, nemá vliv', byla by tu pravděpodobně malá šance na změnu k lepším.“

²⁵⁹ Jak upozorňují Michael Shellenberger a Ted Nordhaus (2005), pocity viny vyvolávají některé ekologické kampaně i běžné osvětové články. Dva příklady za všechny, ten první z webových stránek Reality TV zaměřených na ochranu práv zvířat: „Kapři na svátečním stole je vánoční tradice. Týrání, vražda a kuchání je také vánoční tradice. A ta první nemůže existovat bez té druhé. Kapři se nemohli téměř pohout, leželi jeden na druhém. S odřenou kůží a potrhanými ploutvemi. Čekali na smrt.“ (Merendiz, 2008). Druhý je převzatý z článku jedné české ekoporadny: „Vypijete denně alespoň jednu láhev minerálky? Tak to si při novoroční oslavě přičtete ke všem odpadům, které jste po sobě během roku zanechali, patnáct kilogramů plastů navíc. Taky se zamyslete, kolik voda v PET lahvičkách naježdí kilometrů, než se dostane do regálů supermarketů.“

²⁶⁰ Tomuto tvrzení odpovídají i závěry německá studie (Kals, Maes, 2002), podle které je „vztek na přílišnou ochranu přírody a zanedbávání protichůdných cílů“ nejvýznamnějším faktorem podporujícím „ochotu poškozovat životní prostředí“.

Pro přijetí environmentální odpovědnosti není důležité jen přesvědčení, že člověk *by měl* něco dělat. Podstatné je také vědomí, že skutečně *může* něco ovlivnit (Clayton, Myers, 2009: 153), tedy důvěra v **osobní účinnost** (self-efficacy).²⁶¹ Ta vyjadřuje přesvědčení jedince, že je schopen svým jednáním dosáhnout úspěchu, tedy například ovlivnit produkci CO₂.²⁶² Osvětové kampaně proto šíří povzbudivé poselství, že „každý z nás se může účinně zapojit do ochrany životního prostředí,“ a praktické příklady, které srozumitelně ukazují, jak příznivý může být dopad osobního proenvironmentálního chování každého z nás.²⁶³

Pro rozptýlení skepse však někdy informace o příležitostech k proenvironmentálnímu chování nestačí. V osvětovém působení je proto doplňují výzvy hodnotového zabarvení, které poukazují na velký význam každého drobného kroku směrem k environmentální šetrnosti. Můžeme se s nimi setkat v eticky laděných úvahách a eseích, v příbězích aktivistů, v kreslených vtipech²⁶⁴ i v tradovaných příbězích.²⁶⁵

Environmentální odpovědnost člověka má význam nejen rozvíjet, ale také zpevňovat a podpořit jedince v dlouhodobém proenvironmentálním chování prostřednictvím **závazku** (commitment, Gardner, Stern, 1996, McKenzie-Mohr, Douglas, 1999, Bell, 2001, Nickerson, 2003, Winter, Koger, 2004). Provedená šetření potvrzují, že ústní či písemný příslib vytváří závazek jak člověka vůči sobě samému, tak vůči druhým lidem či veřejnosti obecně. Lidé se například dobrovolně zavážou, že budou šetřit energií, nebo souhlasí tím, aby v místních novinách bylo zveřejněno, že kompostují trávu. Zpravidla se přitom více osvědčují závazky specifické (oproti obecným) a písemné (oproti ústním). Závazek sice předpokládá spolupráci s již částečně motivovaným člověkem, nicméně jeho velkou předností je účinek, který trvá i mnoho měsíců po skončení experimentální studie (ibidem).²⁶⁶

²⁶¹ Srv. Bandura (1977).

²⁶² Srv. s výše uvedeným faktorem morální odpovědnosti – *kauzalitou* (Kaiser, Shimoda, 1999), *interním lokusem kontroly* (Nickerson, 2003) či faktorem teorie plánovaného chování – *vnímanou kontrolou chování* (Ajzen, viz Příloha F *Vybrané modely proenvironmentálního jednání*).

²⁶³ Řadu námětů, jak snižovat nepříznivé dopady svého chování na životní prostředí, obsahuje kniha „Život pro planetu Zemi: 365 tipů pro každodenní ekologický život.“ (Saugout, Ichbiah, 2009) Například (str. 139) „Nahradíte-li starou lednici nebo mrazák typu D novým modelem třídy A+, snížíte tak svou spotřebu CO₂ až o 51 kilogramů za rok,“ nebo (str. 282): „Španělská spořitelna Caja Madrid zavedla nový typ komunikačního systému s nulovou spotřebou papíru. Díky tomu v letech 2004 až 2007 zachránila před pokácením asi 1700 stromů.“

²⁶⁴ Vtipy kreslíře Andyho Singera jsou dostupné na jeho oficiálních stránkách www.andysinger.com.

²⁶⁵ Mezi takové příběhy patří vyprávění O sté opici, zde převzaté z eseje Václava Bělohradského (2004): „Japonské opice druhu *Macaca fuscata*, žijící na ostrově Košima, dostávaly od badatelů, kteří se jimi zabývali, sladké brambory. Ty jim ale nechutnaly, protože byly špinavé. Jedna opice jménem Imo se naučila mýt si brambory v blízkém potoce, od ní se to naučily její matka i opice, s nimiž si hrála, a jejich rodiny. Kulturní inovace se pomalu šířila, mezi léty 1952 až 1958 se 99 opic naučilo mýt si brambory v potoce. Jednoho podzimního dne roku 1958 se naučila mýt v potoce své brambory stá opice. A tehdy se stalo něco nečekaného. Přidaná hodnota uvědomění stého jednotlivce vyvolala kvalitativní skok v kolektivním vědomí a příští den všechny opice začaly mýt své brambory. Badatele překvapilo, že umění mýt brambory překročilo od toho dne i moře a rozšířilo se mezi opicemi na jiných ostrovech i na pevnině. Poučení z tohoto příběhu: Existuje jistý prahový počet uvědomění jednotlivců, když je dosažen, dojde k průlomu v kolektivním vědomí. Každý z nás může být stou opicí.“

²⁶⁶ Podrobně se tématem závazků zabýváme v Příloze E *Efektivní podpora chování šetrného k životnímu prostředí a komunikace environmentálních organizací s veřejností* (Krajhanzl, Zahradníková, 2010).

Od hlavy k srdci

Prisuzování environmentální odpovědnosti je podle výsledků celé řady uvedených průzkumů jedním z rozhodujících prediktorů proenvironmentálního chování. Pokud environmentální výchova, vzdělávání a osvěta není spojená s uvedením smysluplných možností šetrného jednání (co může každé dítě, každý člověk dělat od zítřka pro řešení určitého environmentálního problému), proenvironmentální postoje se neuplatní v praxi. Zůstávají pak pouze položkou v zatřžené v dotazníku, rétorickou angažovaností hospodských a kavárenských debat.

Právě environmentální odpovědnost je jakýmsi bodem zlomu, kde se hodnocení environmentálních rizik, postoj ke změnám životního prostředí a vědomí následků environmentálního chování mohou společně transformovat do praktického proenvironmentálního chování.

Další aspekty environmentálního vědomí

Anotace

Kapitolu o environmentálních postojích a environmentálním vědomí, páté základní charakteristice osobního vztahu k přírodě, uzavíráme výkladem motivů, které mohou člověka aktivizovat k proenvironmentálnímu chování, a nabízíme zde také popis dalších dílčích charakteristik environmentálního vědomí (rámece spravedlnosti, typy a styly environmentálního vědomí).

Klíčová slova

rámece spravedlnosti: egoistický typ, sociálně-altruistický typ, biosférický typ, typy environmentálního vědomí: environmentální vědomí tváří v tvář, lokální environmentální vědomí, globální environmentální vědomí, styly environmentálního vědomí: domácí styl, angažovaný styl

Rozvoj čtyř uvedených dílčí charakteristik environmentálního vědomí je předpokladem pro ochotu k osobnímu, dobrovolnému a záměrnému proenvironmentálnímu chování (viz schéma č. 12).

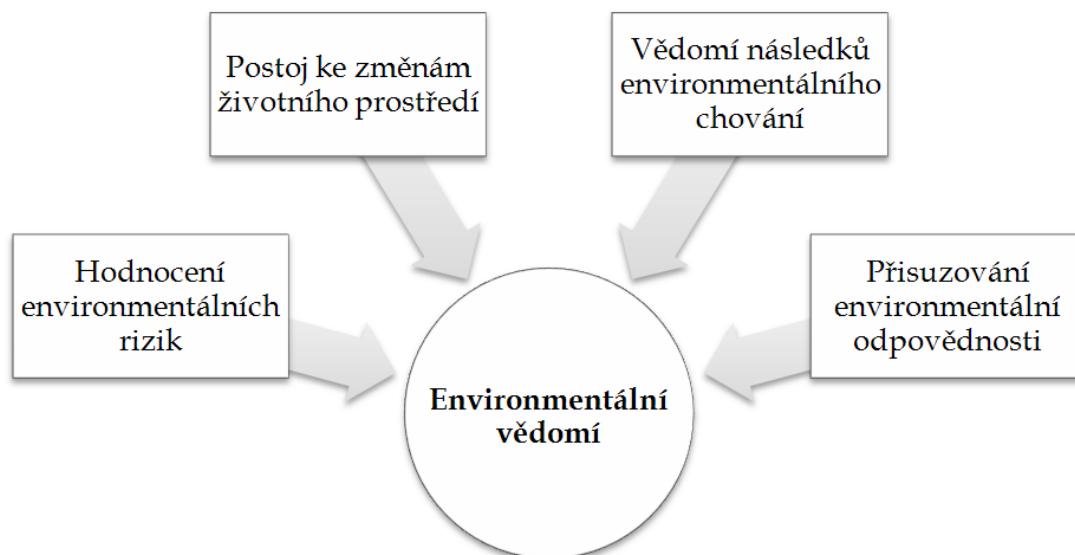

Schéma č. 12: Předpoklady environmentálního vědomí

Existují však i další vnitřní a vnější faktory, které podněcují lidi k šetrnému chování k životnímu prostředí.²⁶⁷ Klasifikace motivů podle Bella (2001: 542) rozlišuje **environmentální výhody**,²⁶⁸ **sociální výhody** (obědy v bio restauraci zvyšují uznání ekologicky smýšlejících kolegyň), **náklady a finanční výdaje** (zateplení domu jako investice do úspor), **sociální nátlak** („kdo netřídí odpady, je buran“²⁶⁹), **otázka osobního nepohodlí** („v letadla se mi dělá špatně, a z masa taky“).

V případě motivace sehrává svou roli také environmentální identita: lidé rádi jednají v souladu se svým vlastním sebepojetím (**ego-vztažné potřeby**) a studie prokázaly, že ti, kteří se považují ekologické aktivisty, také častěji proenvironmentálně jednají. Šetrné a ohleduplné jednání k životnímu prostředí uspokojuje také **existenciální potřeby** některých lidí a přispívá k jejich smyslu života (Degenhardt, 2002). Svůj vliv na motivace k proenvironmentálnímu chování mají také sociálně psychologické jevy, jako je **konformita** (ačkoliv se většinová společnost zatím kromě třídění odpadů příliš proenvironmentálně neprojevuje), **kognitivní disonance** a snaha o vnitřní konzistenci („proč dělám rozdíl mezi psem, o které se starám jak o vlastní dítě, a králíkem, kterého mám sníst k obědu?“) či **návyky** pocházející ze sociálního učení v raném věku („na výlety jsme s rodiči vždycky jezdili vlakem“). Výzkum věnuje rozsáhlou pozornost také **závazkům** (commitments), již zmíněným ústním či písemným příslibům proenvironmentálního chování.²⁷⁰

Určitou klasifikaci motivací, které ovlivňují environmentální chování, může představovat také mezioborový koncept (Merhaut, 1991, Naess, 1996, Kohák, 1998, Schultz et al., 2005, Franěk, 2008) tzv. **rámce spravedlnosti** (scope of justice, Winter a Koger 2004).²⁷¹ Původně filosofický koncept rozlišuje tři typy motivace týkající se ochrany životního prostředí.²⁷²

Tzv. **egoistický typ** sleduje své vlastní zájmy a motivem k proenvironmentálnímu chování mu může být vlastní zdraví či obrana kvality života v místě bydliště.

²⁶⁷ Pro snadnější orientaci v této problematice jsme nabídli v kapitole I.B *Čím je ovlivňováno chování lidí k životnímu prostředí?* koncept *Orientační mapy tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování*. Podrobně se tématu benefitů a bariér proenvironmentálního chování věnujeme v Příloze E *Efektivní podpora chování šetrného k životnímu prostředí a komunikace environmentálních organizací s veřejností* (Krajhanzl, Zahradníková, 2010).

²⁶⁸ Psychologickou stránku těchto environmentálních výhod popisujeme v předchozích kapitolách o dílčích charakteristikách environmentálního vědomí.

²⁶⁹ ... jak bylo mimoděk konstatováno Janem Pokorným, moderátorem České televize, při vysílání přenosu ze sedmi koncertů Live Earth. V návaznosti na film Ala Gorea *Nepříjemná pravda* (Inconvenient Truth) se 7. července 2007 desítky světoznámých celebrit z oblasti showbusinessu obrátily na pódiích a ve vysílaných klipech na veřejnost s výzvou k zásadní proměně osobního i politického chování k životnímu prostředí. Jaký účinek měla tato událost na environmentální chování milionů lidí po celém světě, kteří koncerty sledovali, mi bohužel není známo.

²⁷⁰ Závazky představují aktivizaci sociální kontroly a morálního uvažování („dal jsem slib“) a tím významně zvyšují ochotu k dalšímu proenvironmentálnímu chování (Gardner, Stern, 1997, McKenzie-Mohr, Douglas, 1999, Bell, 2001, Geller, 2002).

²⁷¹ Používá se také označení „obecná struktura zaujetí pro environmentální témata“ (general structure of concern for environmental issues, Schultz, Schmuck, 2002: 71).

²⁷² Srv. shodu s typy ekologické etiky (antropocentrismus, biocentrismus), o kterých pojednáváme v kapitole II.E *Obecný postoj k přírodě*.

Sociálně altruistický typ svým environmentálním chováním sleduje potřeby lidí, potažmo lidstva jako celku (srv. s antropocentrismem): automobilová doprava je problém především kvůli zhoršené kvalitě ovzduší ve městech a globálním změnám klimatu je nezbytné předejít zejména proto, aby naši potomci měli kde důstojně žít.

Biosférický typ se ptá po potřebách ekosystémů a všeho živého: velkochovy jsou problém především kvůli zvířatům samotným, biopotraviny kupuje spíše z ekologických důvodů než kvůli svému zdraví a globální změny klimatu považuje za hrozbu nejen pro lidstvo, ale kupříkladu také pro lední medvědy, kterým hrozí v důsledku tání ledovců vyhynutí.²⁷³

Pro výzkumy rámce spravedlnosti se používá dotazník *Environmental Attitudes Scale* (*Škála environmentálních postojů*, Thompson, Barton 1994). Empirické studie realizované v průběhu posledních let potvrdily validitu výše uvedených motivačních typů (přehled viz Schultz et al., 2005).

Typy a styly environmentálního vědomí

Environmentální vědomí se projevuje v celé řadě rozmanitých životních situací a lidé jej praktikují poměrně různorodými způsoby, které odrážejí celkové ladění jejich osobnosti a specifické přesvědčení o tom, co je při ochraně životního prostředí skutečně důležité. Někdo tak může považovat za důležité kupování biovýrobků, vaření v hrnci s pokličkou či zachraňování šneků ze silnice, jiný zase podepisování petice proti zástavbě místního parku nebo budování nízkoenergetického domu. Vysoké environmentální vědomí neznámá, že se jedinec bude ve všech environmentálně relevantních situacích chovat s důsledností šetrně. Protože je chování v těchto situacích ovlivněno i dalšími faktory, mohou existovat mezi různými oblastmi environmentálního chování jedince nekonzistence – lidé s vysokým environmentálním vědomím se například často vzájemně liší v postojích k vegetariánství, jaderné energii,

²⁷³ Rosová a Bianchi (1992) upozorňují v této souvislosti na teorii polského psychologa J. Reykowského (1985), který rozlišuje pět motivů prosociálního jednání, které „jsou do značné míry izomorfní s jednotlivými stupni psychosociálního dozrávání jedince“. Každý z nich přitom může být motivačním východiskem k prosociálnímu jednání a slovenští autoři aplikují tuto teorii na oblast environmentálního chování:

- (1) Hédonistický (organismový) motiv: „pomoc druhému za účelem získání zážitkové odměny nebo vyhnutí se nepříjemnému podnětu“
- (2) Konformní (sociálně normativní) motiv: „pomoc druhému za účelem vyhovění autoritě, sociálním očekáváním“
- (3) Motiv osobního zájmu (ipsocentrický) (pragmatický, konceptuální): „pomáhání v zájmu získání nějaké hodnoty pro sebe, materiální, ale i sebehodnotící“
- (4) Úlohový (axiologický konceptuální) motiv: „pomoc za účelem dosažení společného nevyhnutelného cíle“
- (5) Allocentrický (axiologický konceptuální) motiv: „pomoc za účelem ochrany druhého jako hodnoty sui generis“

Jak Rosová a Bianchi (1992) dodávají: „Strategickou konsekvencí a dlouhodobou úlohou pro všechny subjekty, které mají zájem působit v oblasti environmentální výchovy, by potom mělo být rozpracování co nejpestřejšího repertoáru společensky aktivovaných programů, které by 'pluralitně' prezentovaly možnost zapojit se paralelně na každé motivační-zralostní úrovni, tj. na úrovni, která nejvíce bezprostředně osloví daného jedince...“

cestování, kouření apod. Environmentální vědomí se nicméně týká tolika situací, že vytváří prostor pro individuální přístup k ochraně životního prostředí, v němž se naplno promítá osobitost jedince. V tomto širokém prostoru se opět prolíná racionální s iracionálním a smysluplné se zbytečným (tak jako v životě vůbec).

Při úvahách o individuálních přístupech k environmentálnímu vědomí můžeme rozlišit tzv. typy environmentálního vědomí. Typ environmentálního vědomí se projevuje například ve chvíli, kdy doma najdete pavouka – někteří lidé ho zabijí, jiní ho chytanou a pustí ho ven.

Environmentální vědomí tváří v tvář se projevuje úctou k životu, soucitem či mezidruhovou empatií ke všemu živému. Příkladem může být Albert Schweitzer,²⁷⁴ který házel zpátky do moře hvězdice vyplavené na pláži, lidé, kteří zachraňují hlemýžď šinoucí si to přes silnici nebo sekají zahradu kosou, protože je k hmyzu žijícímu v trávě šetrnější než sekačka.

Lokální environmentální vědomí se týká environmentálních problémů, které jsou přístupné přímé zkušenosti, avšak na rozdíl od environmentálního vědomí se týkají širšího celku. Může se jednat o likvidaci černé skládky či ochranu zájmů místního ekosystému (ve stopách Aldo Leopolda), kupříkladu v otázkách odčerpávání spodních vod či obnovy přirozené skladby lesa.

Globální environmentální vědomí souvisí se zájmem člověka o globální otázky životního prostředí. Člověk s globálním environmentálním vědomím je motivovaný chovat se s ohledem také na ty environmentální problémy, které jsou jeho přímé zkušenosti vzdálené, ať už geograficky (kakaové plantáže v Jižní Americe), časově (budoucnost radioaktivního odpadu) či smyslově (neviditelné toxické látky).²⁷⁵

²⁷⁴ Albert Schweitzer píše (citace Dejmálová, Peterka, 2001: 164): „Opravdu etický člověk je člověk jen tehdy, když poslouchá naléhavý příkaz pomáhat všemu živému, jemuž může prospět, a přímo se hrozí mu škodit. Neptá se, nakolik si ten nebo onen život svou hodnotu zaslouží jeho účast, ani na to, zda a pokud vůbec je ještě schopen něco pocítovat. Život je mu svatý sám o sobě. Neutrhně ze stromu list, neulomí květinu a dává pozor, aby nezašlápl nějaký hmyz. Když za letní noci pracuje při lampě, má raději zavřené okno a dýchá dusný vzduch, než aby se díval, jak mu padá na stůl hmyz se spálenými křídly. Jde-li po dešti po silnici a vidí dešťovku, která na ni zabloudila, pomyslí si, že by na slunci zahynula, kdyby nemohla včas zalézt do země, a pomůže jí ze smrtonosného kamení někam do trávy. Když jde kolem brouka, který spadl do louže, nelituje času a podá mu list nebo stéblo, aby ho zachránil.

Nebojí se, že se mu budou posmívat za sentimentalitu. To je přece osud každé pravdy, že než dojde uznání, je předmětem posměchu. Kdysi se považovalo za bláznovství předpokládat, že barevní lidé jsou doopravdy lidmi a musí se s nimi lidsky zacházet. To bláznovství se stalo pravdou (...)

Vymezíme-li všeobecně etiku jako chování vycházející z úctyplného vztahu k životu, zní to chladně. Ale jen takové vymezení je úplně. Soucit je příliš úzký, než aby mohl zahrnout etiku celou. Vystihuje totiž pouze účast, kterou máme s takovou vůlí k životu, která trpí.“

²⁷⁵ Environmentální vědomí člověka se může projevovat ve formě jednoho, dvou i všech tří uvedených typů. Mezi environmentálním vědomím jedince v jednotlivých typech tak může být i vzájemná disproporce. Například hlavní hrdina knihy *Gang obrancov Zeme* George Hayduke se pustí kvůli ochraně místních ekosystémů do rozsáhlých a pochopitelně trestných ekosabotáží (likvidace stavební techniky, podminování hráze budované vodní nádrže). Jeho extrémní aktivismus mu však nikterak nebrání odhazovat z okýnka auta za jízdy prázdné plechovky od piva (Abbey, 1994). Z pohledu charakteristiky osobního vztahu k přírodě bychom řekli, že u George vidíme zajímavý rozpor mezi lokálním environmentálním vědomím (obrana ekosystému) a environmentálním vědomím tváří v tvář (plechovky ve škarpách).

Lidé se liší také svým postojem k veřejnému angažmá v otázkách životního prostředí. Environmentální vědomí lze praktikovat s důrazem na kultivaci vlastního environmentálního chování („lehčeji našlapovat po Zemi“) – tzv. **domácí styl environmentálního vědomí**, nebo se angažovat profesně, občansky či politicky – tzv. **angažovaný styl**. Ačkoliv angažovaný styl environmentálního vědomí může přispět k ochraně cenné přírodní lokality, propagaci biopotravin či zavedení státní podpory na zateplování obytných budov, jeho specifické kvality pravděpodobně žádná z dotazníkových metodik měřící environmentální vědomí nerozpozná. Angažovaný styl může být nicméně spojen s obětováním mnoha času, finančních prostředků a životní energie.

Čtyři kroky k environmentálnímu vědomí

Podle některých autorů je netečnost většiny západní společnosti vůči environmentálním hrozbám projevem environmentální psychopatie, sebevražedných tendencí lidského pokolení nebo projevem ztráty rozumu z přemíry konzumu²⁷⁶. Slabou ochotu učinit svůj životní styl šetrnějším k životnímu prostředí lze interpretovat ale i méně dramatickými a empiricky lépe podloženými koncepty.

Spojením hodnocení environmentálních rizik, postoje ke změnám životního prostředí, vědomí následků environmentálního chování a přijetím environmentální odpovědnosti vzniká živná půda pro *osobní*, *dlouhodobé* a *vědomé* proenvironmentální chování.

²⁷⁶ Srv. Kanner, Roszak, Gomes (1995).

ZÁVĚREČNÉ SHRNUTÍ

V předložené disertační práci se zabývám problematikou osobního vztahu jedince k přírodě a souvisejícího pojmosloví. Protože věda, dokonce jakékoliv lidské poznání, vychází z otázek – a bez otázek není odpovědí – pokusím se nyní shrnout, které otázky jsme si kladli v textu disertační práce a k jakým odpovědím jsme dospěli.

Otázka 1. Jakým způsobem lze popsat osobní vztahy lidí k přírodě?

Osobní vztah lidí k přírodě popisuje několik konceptů. V této práci rozlišujeme mezi koncepty jednodimenzionálními a vícedimenzionálními. Ty jednodimenzionální vyjadřují osobní vztah jedince k přírodě prostřednictvím jedné dimenze; patří k nim koncepty odcizení člověka přírodě, ekogramotnosti či v určitých variantách hypotéza biofilie. Odkazy na zahraniční výzkum a příklady z praxe dokládáme, že ačkoliv jednodimenzionální koncepty mají svůj odborný či praktický přínos, pro popis osobního vztahu jedince k přírodě se nehodí – redukováním vztahu k přírodě na jednu dimenzi neodpovídají rozmanitosti lidských vztahů k přírodě a s jejich pomocí nelze tyto vztahy diferencovaně popsat.²⁷⁷

Vícedimenzionální koncepty charakterizují lidský vztah k přírodě prostřednictvím několika dimenzí. Rozebíráme zde koncepty environmentální inkluze, environmentální identity a variace na model KAB a představujeme autorský koncept *charakteristiky osobního vztahu k přírodě*.²⁷⁸ Jeho prostřednictvím se snažíme formulovat diferencované pojmosloví pro komplexní popis vztahu lidí k přírodě, přičemž vycházíme z psychologických poznatků a terminologie, které doplňujeme mezioborovými podněty. Charakteristika osobního vztahu k přírodě se skládá z pěti základních charakteristik, s jejichž použitím lze komplexně popsat rozdíly mezi lidmi v jejich vztahu k přírodě.²⁷⁹ Základními charakteristikami jsou potřeba kontaktu s přírodou, schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou, environmentální senzitivita, environmentální vědomí a obecný postoj k přírodě. Uvedené základní charakteristiky osobního vztahu k přírodě definujeme a doplňujeme dílčími charakteristikami, klíčovými poznatky převážně zahraničního výzkumu a příklady z praxe (viz schémata č. 13 a č. 14).

Otázka 2. Pokud se lidé chovají environmentálně nepříznivým způsobem, často se říká, že za to může jejich „špatný vztah k přírodě“. Opravdu má vztah k přírodě takový vliv na environmentální chování?

Faktory, které jsou běžně označovány jako vztah k přírodě, skutečně ovlivňují chování člověka k životnímu prostředí. Jak však vysvětlujeme v kapitole I.B *Čím je ovlivňováno chování lidí k životnímu prostředí?*, na environmentální chování působí také podmínky

²⁷⁷ Viz kapitoly I.D.1-3

²⁷⁸ Viz kapitoly I.C.1-3

²⁷⁹ Viz druhá část disertační práce *Charakteristika osobního vztahu k přírodě*.

prostředí jedince (kulturně-sociální, ekonomické, právní, fyzické ad.) a jeho osobnost (vlastnosti osobnosti, duševní stavy a nálady, životní styl ad.). V konceptu *Orientační mapy tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování* ukazujeme, že výsledné chování vzniká vzájemným zesilováním a rušením faktorů ze všech tří oblastí (vztahu k přírodě, osobnostních faktorů a faktorů podmínek prostředí). Podporu proenvironmentálního chování proto stojí za to směřovat nejen na kultivaci vztahu lidí k přírodě, ale také ke zcela praktickým opatřením týkajícím se podmínek prostředí (ceny výrobků, dostupnost environmentálně šetrných alternativ) či rozvojovým aktivitám osobnosti (snižování stresu, podpora zájmových aktivit s nízkou ekologickou stopou).

Otázka 3. Problematika prožívání a chování člověka ve vztahu k přírodě je v České republice zatím poměrně málo odborně zmapovaná. Jakým způsobem pokračovat ve výzkumu této oblasti?

Ekopsychologie a další aplikované psychologické disciplíny, které studují prožívání a chování lidí ve vztahu k přírodě, jsou předmětem svého zájmu úzce spojeny s environmentální praxí, která se především v oblasti environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty zabývá praktickou podporou proenvironmentálního chování. Jak již bylo řečeno (Saunders, 2003, Krajhanzl, 2008), environmentální praxe si klade již dlouho řadu praktických otázek týkajících se prožívání a chování lidí, na které může současný psychologický výzkum poskytnout odpovědi. Normativní výzkum zabývající se tím, jak efektivně podporovat rozvoj proenvironmentálních vědomostí, dovedností, postojů a chování, je potřebné doplňovat deskriptivním výzkumem. Ten zkoumá vzorce lidského prožívání a chování a může zprostředkovat lepší porozumění otázkám motivace, vnímání, myšlení a jednání v situacích spojených se životním prostředím.

Zahraniční věda se tématy lidského prožívání a chování k přírodě zabývá více než čtyři desetiletí. Pro české prostředí má co nabídnout – stovky až tisíce recenzovaných studií, desítky přehledových publikací, zkušenosti se spoluprací akademického a neziskového sektoru. Důležité je proto českým zájemcům zpřístupnit tyto poznatky a prostřednictvím překladů, přehledových studií, metaanalýz a bibliografií nabídnout českému prostředí odpovědi na otázky, které si zejména zdejší environmentální praxe už dlouho pokládá.

Zatím se však český výzkum lidského prožívání a chování ve vztahu k přírodě nalézá v klasifikačním stádiu (srv. Maršálová, Mikšík, 1988). Pokud si zvolíme výzkumné cíle s ohledem na toto stádium, znamená to v této chvíli budovat terminologii pro orientaci v nové problematice a mapovat zdroje poznatků a metod, ze kterých je možné čerpat. Empirické výzkumy „klasického stříhu“ (korelační a experimentální studie) přicházejí na řadu v dalších stádiích výzkumu.

Problematikou prožívání a chování ve vztahu k přírodě se v České republice zabývá celá řada společenskovedních disciplín jako pedagogika, sociologie, filosofie, religionistika, humanitní environmentalistika, kulturní ekologie ad. Ekopsychologie se v českém prostředí teprve etabluje a inspiraci proto může hledat nejen v zahraničí, ale i v českém multidisciplinárním studiu vztahu člověka k přírodě.

Otázka 4. Co lze aplikovat z výstupů této práce ve výzkumu a v praxi?

Předložená práce nabízí výstupy pro několik oblastí:

Terminologie prožívání a chování ve vztahu k přírodě. V disertační práci jsme vyhledali, popsali, utřídili a analyzovali několik konceptů, které se používají pro popis vztahu jedince k přírodě. Po zhodnocení silných stránek a limitů těchto konceptů jsme nabídli autorský koncept charakteristiky osobního vztahu k přírodě, který integruje převážně zahraniční termíny a poznatky pro popis prožívání a chování jedince ve vztahu k přírodě. Popsané pojmosloví může usnadnit komunikaci odborníků i praktiků všude tam, kde pro společnou práci chybí sdílený oborový jazyk.

Svůj význam může mít i samotné otevření tématu terminologie vztahu k přírodě, které směřuje k praktickému závěru: používat jen definované termíny a ptát se spolupracovníků, co některými termíny s mnoha významy oni sami konkrétně myslí (odcizení k přírodě, ekogramotnost).

Orientace v prožívání a chování ve vztahu k přírodě. V úvodu disertační práce připomínáme známý příklad o slovní zásobě Eskymáků, která rozlišuje pětatřicet výrazů pro různé druhy sněhu. Pokusili jsme se touto disertační prací nabídnout rozšíření oborového slovníku (terminologie), které umožní jemně diferencovat mezi různými podobami vztahu k přírodě, se kterými se lze při odborném studiu i v běžné praxi setkat. Předložený terminologický aparát je možné využít také pro snazší orientaci v zahraniční literatuře.

Klasifikace a konceptualizace výzkumné problematiky. Při studiu lidského prožívání a chování ve vztahu k přírodě nabízíme několik autorských klasifikací a konceptů, které mohou usnadnit orientaci a porozumění složitosti problematiky – např. Orientační mapu tří oblastí faktorů ovlivňujících proenvironmentální chování,²⁸⁰ metodický postup při podpoře proenvironmentálního chování,²⁸¹ dvojdimenzionální koncept obecných postojů k přírodě,²⁸² čtyři předpoklady environmentálního vědomí,²⁸³ klasifikaci jednodimenzionálních a vícedimenzionálních konceptů vztahů k přírodě²⁸⁴ a v neposlední řadě charakteristiku osobního vztahu k přírodě.²⁸⁵ Uvedené klasifikace a koncepty lze použít, doplnit či korigovat ve výzkumu a volně aplikovat v praxi.²⁸⁶

Teoretický konstrukt pro psychometrii a diagnostiku. Charakteristika osobního vztahu k přírodě umožňuje komplexní popis prožívání a chování jedince ve vztahu k přírodě. Lze ji proto využít jako teoretický základ pro přípravu specifických metodik, které se zaměřují na testování jednotlivých základních či dílčích charakteristik vztahu

²⁸⁰ Viz kapitola I.B *Čím je ovlivňováno chování lidí k životnímu prostředí?*

²⁸¹ Ibidem.

²⁸² Viz kapitola II.E *Obecný postoj k přírodě.*

²⁸³ Viz kapitola II.F *Environmentální postoje a environmentální vědomí.*

²⁸⁴ Viz kapitola I.C. *Jednodimenzionální pojetí vztahu k přírodě* a I.D. *Vícedimenzionální pojetí vztahu k přírodě.*

²⁸⁵ Viz kapitoly I.D.1-3

²⁸⁶ Některé uvedené koncepty lze aplikovat také na témata, která se vztahem k přírodě nespojují. Aleš Herzog (2010) použil *Orientační mapu tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování* na analýzu chování toxikomanů při výměně injekčního materiálu v rámci terénních sociálních služeb.

k přírodě (např. potřeby kontaktu s přírodou či environmentální odpovědnosti).²⁸⁷ Vytvoření (či vyhledání) validních a reliabilních metodik by přitom otevřelo cestu k realizaci korelačních a experimentálních studií, které mohou přispět k empirickému popisu vazeb mezi jednotlivými charakteristikami.

Empirický výzkum a evaluace účinnosti v oblasti vztahu k přírodě. Odborná úspěšnost či neúspěšnost empirického výzkumu a evaluací účinnosti programů environmentální výchovy nezáleží jen na osvojení vědecké metodologie a statistických metod, ale také na orientaci v lidském prožívání a chování ve vztahu k přírodě. Důležité je umění *klasifikovat*, s čím jmenovitě se ve vztahu jedince k přírodě setkáváme. Charakteristika osobního vztahu k přírodě přitom může být použita pro specifické nastavení výzkumných otázek a definování evaluovatelných cílů environmentální výchovy. Poskytujeme také základní vodítko pro operacionalizaci (měřitelnost) jednotlivých charakteristik vztahu k přírodě. S pomocí empirického výzkumu bude možné dozvědět se více o tom, jak se utváří, vyvíjí a čím je ovlivňován vztah lidí k přírodě.

Otázka 5. Disertační práce končí, v čem by stálo za to pokračovat?

Cílem předložené disertační práce bylo představit koncept, který poskytuje komplexní pojmosloví pro popis osobního vztahu jedince k přírodě a integruje poznatky z různých oblastí výzkumu tak, aby bylo možné získat celkový přehled o problematice vztahu k přírodě. Taková širší záběru nicméně neumožnila podat k jednotlivým charakteristikám vyčerpávající výklad, řada témat byla zmíněna jen stručně a čeká na další rozpracování. Uvítám také odbornou debatu nad tímto konceptem, která umožní charakteristiku osobního vztahu k přírodě dále zpřesňovat, revidovat a rozvíjet.

Odborné aktivity, které na tuto disertační práci navážou, se mohou vydat třemi směry – k popularizaci, operacionalizaci či specializaci výzkumu:

Popularizační aktivity mohou směřovat především k environmentální výchově, vzdělání a osvětě, kde lze použít pojmoslovný a poznatkový aparát obsažený v tomto konceptu pro lepší porozumění prožívání a chování lidí ve vztahu k přírodě.

Výzkum zaměřený na operacionalizaci konceptu by se soustředil na konstrukci metod, které umožní výzkumně měřit jednotlivé charakteristiky vztahu k přírodě. Vytvořené metody by bylo možné použít nejen pro další výzkumné a praktické aktivity, ale specificky také pro testování validity teoretického konstruktů jednotlivých charakteristik.²⁸⁸

Specializace výzkumu problematiky vztahu k přírodě se může zabývat doplněním a zpřesněním poznatků pro jednotlivé charakteristiky a dílčí témata. Problematika je natolik obširná, že pro každou z vymezených charakteristik může

²⁸⁷ V rámci spolupráce se studenty katedry psychologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze se podařilo vytvořit již dvě takové pilotní metodiky - Michal Šmolka (2007) je autorem testu *PEO: Přijetí environmentální odpovědnosti* a Petra Průchová (2008, 2009) autorkou testu *DES: Dotazník environmentální senzitivity*. Obě pilotní metodiky prokázaly velmi dobré psychometrické vlastnosti.

²⁸⁸ Viz již zmíněné pilotní dotazníkové metody Michala Šmolky (2007) a Petry Průchové (2008, 2009).

do budoucna vzniknout vlastní přehledová publikace, empirický výzkum či mezioborová konference.

Určitou příležitost lze přitom spatřovat také v etablování ekopsychologie v českém prostředí. Pro psychologii v České republice je ekopsychologie platformou, jejímž prostřednictvím se může zapojit do studia jednoho z nejvýznamnějších témat, které hýbou současností – do tématu environmentálních změn. Psychologii to skýtá možnost studovat jedince v kontextu sociálních, kulturních, environmentálních a ekonomických vlivů a rozšiřovat tak své praktické zkušenosti s interdisciplinární spoluprací. Psychologie navíc studiem nové problematiky symbolicky překračuje své dosavadní hranice vymezené studiem *světa lidí* – a obrací svou pozornost na vztah jedince k *mimolidskému světu*.

Environmentální praxe, zejména environmentální výchova, vzdělávání a osvěta, si kladla řadu „ekopsychologických“ otázek ještě předtím, než se ekopsychologie v České republice etablovala.²⁸⁹ Ekopsychologie, vznikající v českých podmínkách ve srovnání americkým, německým, ale i slovenským prostředím se značným zpožděním, však přináší i svá vlastní témata, která mezioborovou reflexi problematiky doplňují o nové podněty.²⁹⁰ Interdisciplinární spolupráce mezi ekopsychologií a environmentální praxí otevírá také příležitost pro spolupráci akademické sféry a neziskových organizací, která v zahraničí představuje jeden z progresivních trendů současného vývoje vědy.

²⁸⁹ Například: Proč lidé chrání přírodu? Co dětem přináší kontakt s přírodou? Jak motivovat obyvatele měst k cestování hromadnou dopravou?

²⁹⁰ Mezi tato témata patří například účinná komunikace při řešení environmentálních konfliktů, vliv obranných mechanismů těla na formování postojů k ochraně životního prostředí, copingové strategie pro zvládání environmentálního stresu, metody sociální podpory při zvládání zátěže spojené s proenvironmentálním životním stylem.

Základní charakteristika osobního vztahu k přírodě	Dílčí charakteristika vztahu k přírodě
Potřeba kontaktu s přírodou	potřeba kvantity kontaktu s přírodou potřeba kvality kontaktu s přírodou motivy pro kontakt s přírodou: kognitivní / afektivní / motorický typ preferovaná forma kontaktu s přírodou
Schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou	
Environmentální senzitivita	
Obecný postoj k přírodě	postoj dominance – submise k přírodě postoj afiliace – hostility k přírodě
Environmentální vědomí	hodnocení environmentálních rizik postoj ke změnám životního prostředí vědomí následků environmentálního chování přisuzování environmentální odpovědnosti rámec spravedlnosti: egoistický / sociálně-altruistický / biosférický environmentální vědomí: tváří v tvář / lokální / globální typ angažovaný styl vs. domácí styl environmentálního vědomí

Tabulka č. 5: Charakteristika osobního vztahu k přírodě, shrnutí základních a dílčích charakteristik

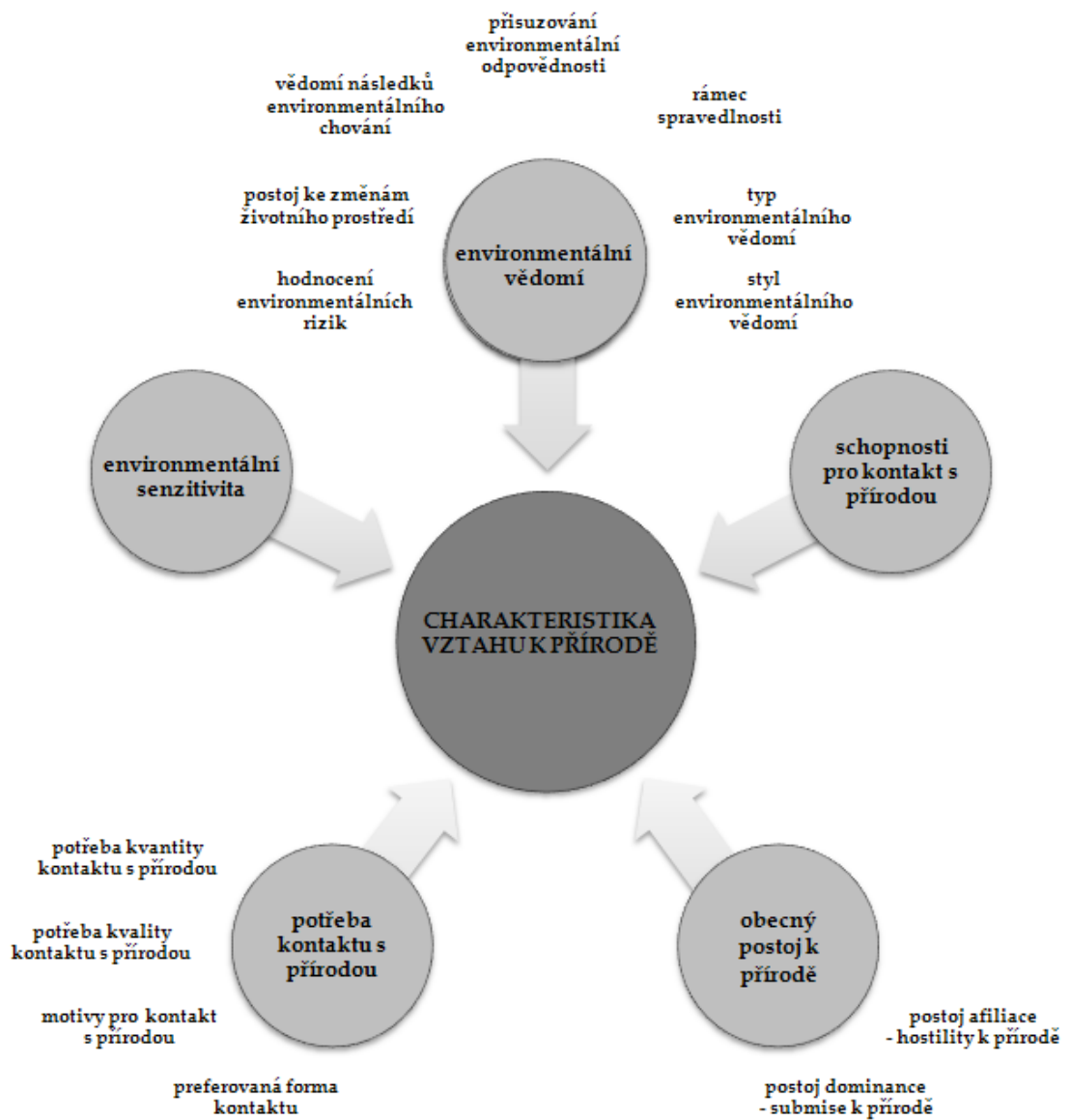

Schéma č. 14:
Charakteristika osobního vztahu k přírodě, shrnutí základních a dílčích charakteristik

POJMOSLOVÍ CHARAKTERISTIKY OSOBNÍHO VZTAHU K PŘÍRODĚ

Ekogramotnost je označení pro soubor proenvironmentálních znalostí, postojů, dovedností a chování, které jsou cílem určitých aktivit v oblasti environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty. Představy autorů o těchto proenvironmentálních kompetencích jsou různorodé, a v různé míře zahrnují cíle v oblastech osobní ochrany životního prostředí, turistických dovedností, tradičních řemesel, znalosti ekologie člověka a dalších vědních disciplín.

Environmentální chování je takové chování, které významně působí na životní prostředí.

Environmentální postoje jsou postoje k těm aspektům situací a aktivit, které se pojí s ochranou přírody a životního prostředí.

Environmentální senzitivita je vnímavostí a všímavostí k okolnímu přírodnímu světu, která vzniká z tendence pozornosti jedince být přitahována okolním přírodním světem.

Environmentální vědomí je postoj, který vyjadřuje rozsah a hloubku ochoty k proenvironmentálnímu jednání obecně. S rostoucím environmentálním vědomím se zvyšuje pravděpodobnost (záměrného) proenvironmentálního jednání.

Hodnocení environmentálních rizik vyjadřuje přesvědčení o míře celkového vlivu lidských aktivit na biosféru. Rozdílná hodnocení environmentálních rizik se promítají do názorů, do jaké míry jsou (či nejsou) ovlivňovány přírodní podmínky života na Zemi prostřednictvím lidského působení.

Obecný postoj k přírodě je predispozicí k jednání, vnímání, myšlení a cítění vůči přírodě (mimolidskému světu).

Postoj ke změnám životního prostředí vyjadřuje, zda lidé hodnotí dopady lidské činnosti na životní prostředí pozitivně či negativně.

Potřeba kontaktu s přírodou je sklon vyhledávat určitou kvantitu a kvalitu kontaktu s přírodou v situacích, kdy jedinec subjektivně pociťuje nedostatek kontaktu s přírodou.

Proenvironmentální chování je takové chování, které je obecně (či podle poznatků environmentalistiky) v kontextu dané společnosti hodnoceno jako šetrná varianta environmentálního chování či příspěvek ke zdraví životního prostředí.

Přisuzování environmentální odpovědnosti vyjadřuje míru, v níž lidé přisuzují morální odpovědnost za uvědomované následky svého environmentálního chování sami sobě (přijetí environmentální odpovědnosti) nebo druhým (ekonomickému systému, průmyslu, vědeckému pokroku, politické sféře, veřejnosti apod.).

Schopnosti a dovednosti pro kontakt s přírodou jsou psychofyzické dispozice, které při přímém kontaktu s přírodním prostředím zvyšují pravděpodobnost adaptace na přírodní podmínky, tedy trvalou schopnost zajistit základní potřeby v přírodním prostředí.

Syndrom odcizení člověka přírodě je takový osobní vztah jedince k přírodě, který je příznačný nízkou úrovní potřeby kontaktu s přírodou, schopností a dovedností pro kontakt s přírodou, environmentální senzitivity a environmentálního vědomí.

Vědomí následků environmentálního chování vyjadřuje míru, ve které si jedinec uvědomuje pravděpodobné environmentální následky svého chování.

PŘEHLED SCHÉMAT A GRAFŮ

- Schéma č. 1 Logické schéma kapitol disertační práce Charakteristika osobního vztahu k přírodě
- Tabulka č. 1 Vymezení proenvironmentálního a environmentálně nepříznivého chování, str. 12
- Schéma č. 2 Čím je ovlivňováno chování jedince k životnímu prostředí?, str. 16
- Schéma č. 3 Orientační mapa tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování jedince, str. 17
- Schéma č. 4 Orientační mapa tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování jedince z hlediska oborů, str. 19
- Schéma č. 5 Škála inkluze přírody v self (inclusion of nature in Self), str. 35
- Schéma č. 6 Základní komponenty inkluze: spojenost, přízeň a závazek, str. 36
- Tabulka č. 2 Srovnání vícedimenzionálních konceptů vztahu k přírodě podobných modelu KAB, str. 41
- Tabulka č. 3 Spojení průřezové a funkční analýzy pro orientaci v zahraničních termínech, str. 44
- Tabulka č. 4 Spojení průřezové a funkční analýzy pro popis vztahu k přírodě, s. 45
- Schéma č. 7 Východiska, inspirace, zdroje a ověření konceptu charakteristika osobního vztahu k přírodě, str. 75
- Schéma č. 8 Čtyřkanálový model kontaktu s přírodním prostředím, str. 89
- Schéma č. 9 Paradigma dobrodružného zážitku, str. 94
- Schéma č. 10 Dvojdimenzionální koncept obecného postoje k přírodě, str. 122
- Schéma č. 11 Aplikace Argylova modelu obecných stylů mezilidského chování na techniky mezilidské komunikace, str. 123
- Graf č. 1 Proenvironmentální chování obyvatel ČR 2002–2008 (CVVM), str. 128
- Graf č. 2 Jak jste spokojen s životním prostředím v naší republice celkově a ve vašem bydlišti?, str. 146
- Graf č. 3 Nakolik jste v místě Vašeho bydliště spokojen či nespokojen s a) s čistotou okolní přírody, b) s dostupností volné přírody, c) s čistotou ovzduší, d) s čistotou povrchových vod, e) s kvalitou pitné vody, f) s úrovní hluku, g) s hustotou silničního provozu?, str. 147
- Schéma č. 12 Předpoklady environmentálního vědomí, str. 162
- Tabulka č. 5 Charakteristika osobního vztahu k přírodě, tabulkové shrnutí základních a dílčích charakteristik, str. 172
- Schéma č. 13 Charakteristika osobního vztahu k přírodě, grafické shrnutí základních a dílčích charakteristik, str. 173

LITERATURA

Tematické bibliografie podle kapitol

- BANDURA**, Albert. Environmental sustainability by sociocognitive deceleration of population growth. In SCHMUCK, Peter; SCHULTZ, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.
- FROMM**, Erich. *Mít nebo být*. Praha : Aurora, 2001.
- HAVEL**, Václav. *Projev prezidenta republiky Václava Havla na konferenci FORUM 2000 ze dne 4.9.1997*. [online]. [cit. 2005-07-05]. Dostupný z WWW: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/1997/0309.html>>.
- KOHÁK**, Erazim. *Post skriptum: psové*. Praha : Panglos, 1996. 76 s.
- KRAJHANZL**, Jan. Ekopsychologie a environmentální chování. In DLOUHÁ, Jana (ed.). *Vědění a participace*. Praha : Karolinum, 2009.
- KRAJHANZL**, Jan. Psychologie ve službách Země. In HELLER, Daniel, MERTIN, Václav, SOBOTKOVÁ, Irena. *Psychologické dny 2006 : Prožívání sebe a měnícího se světa*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2007. s. 35.
- KRAJHANZL**, Jan. Rozmanitost, a společné motivy v odpovědích ankety „pojem vztah k přírodě. *Envigogika* [online]. 2007, roč. 2, č. 1 [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW: <<http://envigogika.cuni.cz/index.php/cs/inspirace/20071/64-rozmanitost-a-spolene-motivy-v-odpovdich-ankety-pojem-vztah-k-piroad>>.
- KRAJHANZL**, Jan; **ZAHRADNÍKOVÁ**, Šárka. *Efektivní podpora chování šetrného k životnímu prostředí a komunikace environmentálních organizací s veřejností*. Podkladová studie pro publikaci: KRAJHANZL, Jan, ZAHRADNÍKOVÁ, Šárka, RUT, Ondřej. *Možnosti spolupráce s veřejností (nejen) při ochraně životního prostředí*. Praha : Zelený kruh, 2010.
- LIBROVÁ**, Hana. *Pestří a zelení : Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno : Veronica, 1994. 218 s.
- PELIKÁN**, Vojtěch. Ušlechtilí divoši ze spišských osad? *Sedmá generace*. 2010, roč. 19, č. 3, s. 22-24.
- SAUNDERS**, Carol D. The emerging field of conservation psychology. *Human Ecology Review* [online]. 2003, vol. 10, no. 2, pp. 137-149. [cit. 2006-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her102/102saunders.pdf>>.
- SCULL**, John. *The Separation from More-than-Human Nature*. [on line]. 1999 [cit. 2005-06-12]. Dostupné z WWW: <<http://www.island.net/~jscull/separate.htm>>
- WINTER**, Deborah; **KOGER**, Susan. *Psychologie environmentálních problémů*. Praha : Portál, 2009.

AXELROD, Lawrence J.; **LEHMAN**, Darring R. Responding to Environmental Concern : What factors guide individual action?. *Environment and Behavior*. 1993, no. 13, pp. 149-159.

BECHTEL, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.

BELL, Paul A. et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.

BRANIŠ, Martin. Globální problémy životního prostředí. In DLOUHÁ, Jana; DLOUHÝ, Jiří, MEZŘICKÝ, Václav (eds.). *Globalizace a globální problémy : Sborník textů k celouniverzitnímu kurzu 2005 – 2007*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, COŽP, 2006, s. 207 – 220.

CLAYTON, Susan; **MYERS**, Gene. *Conservation Psychology : Understanding and Promoting Human Care for Nature*. Oxford, UK :Wiley-Blackwell, 2009.

ČINČERA, Jan. *Evaluaue programů environmentální výchovy*. [rukopis] 2009.

Globální environmentální problémy [online]. poslední aktualizace 16. 9. 2008 6:45 [cit. 2008-10-05]. EnWiki. Dostupný z WWW:

<http://www.enwiki.cz/wiki/Glob%C3%A1ln%C3%AD_environment%C3%A1ln%C3%AD_probl%C3%A9my>.

HUNGERFORD, Harold R.; **VOLK**, Trudi L. Changing Learner Behavior Through Environmental Education. *The Journal of Environmental Education*. 1990, vol. 21, is. 3, pp. 8-21.

KAISER, Florian G. et al. Ecological Behavior, Environmental Attitude, and Feelings of Responsibility for the Environment. *The European Psychologist*. 1999, vol. 4, no. 2, pp. 59-74.

MOLDAN, Bedřich. *Globální problémy životního prostředí*. Praha : Centrum pro otázky životního prostředí UK, 2003. Dostupný z WWW:

<<http://www.czp.cuni.cz/knihovna/Publikace/global/default.htm>>.

STERN, Paul C. Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*. 2000, vol. 56, no. 3, pp. 407-424.

- BALCAR**, Karel. *Úvod do studia psychologie osobnosti*. Chrudim : Mach, 1991.
- BECHTEL**, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.
- BELL**, Paul A. et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.
- CLAYTON**, Susan; **OPOTOW**, Susan. (Eds.). *Identity and the Natural Environment : The Psychological Significance of Nature*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2003. 384 s.
- ČINČERA**, Jan. *Environmentální výchova : od cílů k prostředkům*. Brno : Paido 2007.
- FABIÁNOVÁ**, Hana. *Psychologické aspekty dobrovolné skromnosti : diplomová práce*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2004. 99 s.
- FRANĚK**, Marek. Postoje ke třídění a recyklaci odpadu u vysokoškolských studentů : Souvislosti s pohledem na postavení člověka v přírodě a některými osobnostními rysy. *Psychologie v ekonomické praxi*. 2008, č. 1-2. [online]. [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/soubory/mftrideni.pdf>>.
- GARDNER**, Gerald T.; **STERN**, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.
- GIFFORD**, Robert. *Environmental Psychology : Principles and Practice*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1997. 506 s.
- HARTL**, Pavel; **HARTLOVÁ**, Helena. *Psychologický slovník*. Praha : Portál, 2002. 774 s.
- KOLLMUS**, Anja; **AGYEMAN**, Julian. Mind the gap : Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*. 2002, vol. 8, no. 3, pp. 239-260.
- KRAJHANZL**, Jan. Psychologie ve službách Země. In HELLER, Daniel, MERTIN, Václav, SOBOTKOVÁ, Irena. *Psychologické dny 2006 : Prožívání sebe a měnícího se světa*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2007. s. 35.
- KRAJHANZL**, Jan. Ekopsychologie a environmentální chování. In DLOUHÁ, Jana (ed.). *Vědění a participace*. Praha : Karolinum, 2009.
- KRAJHANZL**, Jan; **ZAHRADNÍKOVÁ**, Šárka; **RUT**, Ondřej. *Možnosti spolupráce s veřejností (nejen) při ochraně životního prostředí*. Praha : Zelený kruh, 2010.
- KUŠKOVÁ**, Petra. Strategie osvětových kampaní při práci se širokou veřejností a jejich účinnost. In kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha : Zelený kruh, 2009. [online]. [cit. 2010-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.
- LEONARD-BARTON**, Dorothy. Voluntary simplicity lifestyles and energy conservation, *Journal of Consumer Research*, 1981, vol. 8, pp. 243-252.
- LOMBORG**, Bjørn. *Skeptický ekolog : Jaký je skutečný stav světa*. Praha : Dokořán, 2006.

- McKENZIE**, Doug et al. Determinants of responsible environmental behavior. *Journal of Social Issues*. 1995, vol. 51, no. 4, pp. 139-156.
- McKENZIE-MOHR**, Doug; **SMITH**, William. *Fostering Sustainable Behavior : An Introduction to Community-Based Social Marketing*. Gabriola Island, British Columbia, Canada : New Society Publishers, 1999. 160 s.
- MESSICK**, David M.; **BREWER**, Marilynn B. Solving social dilemmas: A review. *Review of Personality and Social Psychology*. 1983, vol. 4. pp. 11-44.
- NAKONEČNÝ**, Milan. *Sociální psychologie*. Praha : Academia, 1999.
- NICKERSON**, Raymond S. *Psychology of Environmental Change*. New Jersey, London : Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2003. 318 s.
- P.E.S. aneb Páteční ekopsychologická setkání* [online]. Český portál ekopsychologie, 2008 [cit. 2008-11-14]. Dostupný z WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/view.php?cisloclanku=2007030004>>.
- SAUNDERS**, Carol D. The emerging field of conservation psychology. *Human Ecology Review* [online]. 2003, vol. 10, no. 2, pp. 137-149. [cit. 2006-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her102/102saunders.pdf>>.
- SCHMUCK**, Peter; **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.
- SCHULTZ**, Wesley P.; **ZELEZNY**, Lynnette. Values as predictors of environmental attitudes : Evidence for consistency across 14 countries. *Journal of Environmental Psychology*. 1999, vol. 19, no. 3, pp. 255-265.
- SCHWARTZ**, Shalom H. Universals in the content and structure of values : Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*. 1992, vol. 25, pp. 1-65.
- SKÁLA**, Pavel. Vývoj lidské bytosti jako posloupnost environmentalisticky relevantních možností výchovy z hlediska dynamické ekopsychologie. In kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha : Zelený kruh, 2009. [online]. [cit. 2010-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.
- WILSON**, Edward O. *Konsilience - jednota vědění : O nezbytnosti spojení přírodních a humanitních věd*. Praha : Lidové noviny, 1999. 363 s.

- BECHTEL**, Robert B. *Environment & Behavior : An Introduction*. CA : Thousand Oaks, CA, 1997.
- BECHTEL**, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.
- BELL**, Paul A. et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.
- BIXLER**, Robert D.; **FLOYD**, Myron E. Nature is scary, disgusting and uncomfortable. *Environment and Behaviour*. 1997, vol. 29, no. 4, pp. 443-467.
- CLAYTON**, Susan; **OPOTOW**, Susan. (Eds.). *Identity and the Natural Environment : The Psychological Significance of Nature*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2003. 384 s.
- FRANĚK**, Marek. Změny postojů ve vztahu k přírodě ve vyspělých zemích a jejich vztah k praktickému chování. *EKO-ekologie a společnost* [online]. 2003 [cit. 2008-08-23]. Dostupný na WWW: <www.ceu.cz/EDU/vyzkum/clanky/postoje.htm>.
- GARDNER**, Gerald T.; **STERN**, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.
- KAHN**, Peter H., Jr. *The Human Relationship with Nature : Development and Culture*. [s.l.] : The MIT Press, 1999. 295 s.
- KAPLAN**, Stephan; **TALBOT**, Janet Frey. Psychological benefits of a wilderness experience. In **ALTMAN**, Irvine, Wohlwill, Joachin F. *Behavior and the natural environment*. New York : Plenum, 1983. s. 362.
- KRAJHANZL**, Jan. *Osobní vztah člověka k přírodě : diplomová práce*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2004. 135 s.
- KRAJHANZL**, Jan. Rozmanitost, a společné motivy v odpovědích ankety „pojem vztah k přírodě. *Envigogika* [online]. 2007, roč. 2, č. 1 [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW: <<http://envigogika.cuni.cz/index.php/cs/inspirace/20071/64-rozmanitost-a-spolene-motivy-v-odpovdich-ankety-pojem-vztah-k-pirodu>>.
- METZGER**, Tina; **McEWEN**, Douglas. Measurement of environmental sensitivity. *The Journal of Environmental Education*. 1999, vol. 30, no. 4, pp. 38-40.
- SCHMUCK**, Peter; **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.
- STREJČKOVÁ**, Emilie et al. *Výzkum odcizování člověka přírodě : Závěrečná zpráva* [online]. Děti a město, 2006 [cit. 29. 9. 2008]. Dříve dostupný z WWW: <<http://www.detiamesto.cz>>.
- TAKALA**, M. Environmental Awareness and human activity. *International Journal of Psychology*. 1991, vol. 26, pp. 565-597.

AJZEN, Icek. From intentions to actions : A theory of planned behavior. In KUHL, Julius; BECKMANN, Jürgen (eds.). *Action control : From cognition to behavior*. Berlin, Heidelberg, New York : Springer-Verlag, 1985.

AJZEN, Icek; **FISCHBEIN**, Martin. *Belief, Attitude, Intention, and Behavior : An Introduction to Theory and Research*. Reading, MA : Addison-Wesley, 1975. 573 s.

CLAYTON, Susan; **OPOTOW**, Susan. (Eds.). *Identity and the Natural Environment : The Psychological Significance of Nature*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2003. 384 s.

CHAWLA, Louise. Significant Life Experiences Revisited Once Again : response to Vol. 5 (4) 'Five Critical Commentaries on Significant Life Experience Research in Environmental Education'. *Environmental Education Research*. 2001, vol. 7, no.4, pp. 451-461.

KALS, Elisabeth; **MAES**, Jürgen. Sustainable Development and Emotions. In SCHMUCK, Peter; SCHULTZ, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

KULHAVÝ, Viktor. Zkušenosti významné pro formování vztahu člověka k přírodě. In kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha : Zelený kruh, 2009. [online]. [cit. 2010-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.

SAUNDERS, Carol D. The emerging field of conservation psychology. *Human Ecology Review* [online]. 2003, vol. 10, no. 2, pp. 137-149. [cit. 2006-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her102/102saunders.pdf>>.

SCHULTZ, Wesley P. Inclusion With Nature : The Psychology of Human-Nature Relations. In SCHMUCK, Peter; SCHULTZ, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. [online]. [cit. 2006-05-07]. Český překlad dostupný z WWW: <<http://www.vztahkpriode.cz/view.php?cisloclanku=2008120002>>.

SCHWARTZ, Shalom H. Normative influences on altruism. In BERKOWITZ, Leonard (ed.). *Advances in experimental social psychology*. 1977, vol. 10. pp. 221-279.

WEIGERT, Andrew J. *Self, Interaction, and Natural Environment*. Albany : State University of New York Press, 1997.

I.C.3 / PRŮŘEZOVÁ ANALÝZA VZTAHU K PŘÍRODĚ: VARIACE NA KAB MODEL

DEGENHARDT, Lars. Why do People Act in Sustainable Ways? Results of an Empirical Survey of Lifestyle Pioneers. In **SCHMUCK**, Peter; **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

DOČKAL, Vladimír; **KOVÁČ**, Tomáš, **GROMA**, Marián. Ekologické vedomie rakúskych, slovenských a moravských detí. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*. 1992, roč. 27, č. 4, s. 291-312.

DUNLAP, Riley E.; **VAN LIERE**, Kent D. The "New Environmental Paradigm" : A proposed measuring instrument and preliminary results. *The Journal of Environmental Education*. 1978, no. 9, pp. 10-19.

FARRIOR, Marian. *Emerging Trends in Communications and Social Science*. Working draft. [s.l.] : Breakthrough Strategies for Engaging the Public, 2005. [online]. [cit. 2006-12-10]. Dostupný z WWW: <<http://www.biodiversityproject.org/docs/publicationsandtipsheets/breakthroughstrategiesforengagingthepublic.pdf>>.

GARDNER, Gerald T.; **STERN**, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.

HERZOG, Aleš. Strategie specifické sociální práce rizikového chování v rámci nízkoprahové práce s mládeží. In **KLÍMA**, Petr (ed.). *Kontaktní práce : Antologie České asociace streetwork*. Praha : Česká asociace streetwork, 2007.

HORKÁ, Hana. *Ekologická dimenze výchovy a vzdělávání ve škole 21. století*. Brno : Masarykova univerzita v Brně. 2005.

JOHNSON, Stephen M. *Charakterové typy člověka : terapeutická léčba raných poruch*. Brno : Computer Press, 2007.

KAISER, Florian G. et al. Responsibility and ecological behaviour: a meta-analysis of the strength and the extent of a causal link. In A.E. Auhagen, & H.-W. Bierhoff (Eds.), *Responsibility : The many faces of a social phenomenon*. London : Routledge. 2001. pp. 109-126.

KAISER, Florian G.; **SHIMODA**, Todd A. (1999). Responsibility as a predictor of ecological behaviour. *Journal of Environmental Psychology*. 1999, vol. 19, pp. 243-253.

KALS, Elisabeth; **ITTNER**, Heidi. Children's Environmental Identity : Indicator and Behavioral Impacts. In **CLAYTON**, Susan; **OPOTOW**, Susan. (Eds.). *Identity and the Natural Environment : The Psychological Significance of Nature*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2003.

KALS, Elisabeth; **MAES**, Jürgen. Sustainable Development and Emotions. In **SCHMUCK**, Peter; **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

KRAJHANZL, Jan. Rozmanitost, a společné motivy v odpovědích ankety „pojem

vztah k přírodě. *Envigogika* [online]. 2007, roč. 2, č. 1 [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW: <<http://envigogika.cuni.cz/index.php/cs/inspirace/20071/64-rozmanitost-a-spolene-motivy-v-odpovdich-ankety-pojem-vztah-k-pirodu>>.

LIBROVÁ, Hana. *Láska ke krajině?* Brno : Blok, 1988.

MÁCHAL, Aleš. *Průvodce praktickou ekologickou výchovou : Metodická příručka pro začínající učitele a pedagogické pracovníky středisek ekologické výchovy*. Brno : EkoCentrum Brno, 2000. [online]. [cit. 2010-08-16]. Dostupný z WWW: <http://www.kr-ustecky.cz/VismoOnline_ActionScripts/File.aspx?id_org=450018&id_dokumenty=1646475>.

McKENZIE-MOHR, Doug; **SMITH**, William. *Fostering Sustainable Behavior : An Introduction to Community-Based Social Marketing*. Gabriola Island, British Columbia, Canada : New Society Publishers, 1999. 160 s.

MIKŠÍK, Oldřich. *Psychologické teorie osobnosti*. Praha : Karolinum, 1999.

NAKONEČNÝ, Milan. *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha : Academia 1997.

NICKERSON, Raymond S. *Psychology of Environmental Change*. New Jersey, London : Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2003. 318 s.

SCHMUCK, Peter; **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

STERN, Paul C. Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*. 2000, vol. 56, no. 3, pp. 407-424.

STREJČKOVÁ, Emilie et al. *Děti, aby byly a žily*. Praha : Ministerstvo životního prostředí České republiky, 2005.

TAYLOR, Scott. *An Exploration of Wilderness Effects : A Phenomenological Inquiry*. [online]. [cit. 2008-09-16]. Dostupný z WWW: <<http://www.c-zone.net/taylors/>>.

TOŠNER, Jiří; **TOŠNEROVÁ**, Tamara. *Burn-out syndrom : syndrom vyhoření (pracovní sešit pro účastníky kurzů)*. Praha : Hestia, 2002.

VÝROST, Jozef; **SLAMĚNÍK**, Ivan (eds.). *Sociální psychologie*. Praha : Grada, 2008.

WINTER, Deborah; **KOGER**, Susan. *The Psychology of Environmental Problems*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2004. 352 s.

ZHANGA, Xinping et al. Knowledge, awareness, behavior (KAB) and control of hypertension among urban elderly in Western China. *International Journal of Cardiology*. 2009, vol. 137, iss. 1, pp. 9-15.

- ČINČERA**, Jan. Odcizení a návraty v ekologické etice. *Noční můry v akci / Sborník přednášek z kursu Mladý environmentalista ležící, spící*. [online]. 2004. [cit. 2005-07-05]. Dostupný z WWW: <<http://web.sks.cz/users/cn/zp/osobnosti.html>>.
- FRANĚK**, Marek. *Výzkum odcizení dětí přírodě* [online]. Český ekologický ústav, 2002 [cit. 2004-07-05]. Dostupný z WWW: <http://www.ceu.cz/edu/vyzkum/vyzkum_text.htm>.
- HARTL**, Pavel; **HARTLOVÁ**, Helena. *Psychologický slovník*. Praha : Portál, 2002. 774 s.
- HUDKOVÁ**, Eva. *Vztah dětí k přírodě : diplomová práce*. Brno : Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, 2007. 66 s. Dostupný z WWW: <http://is.muni.cz/th/79602/pedf_m/>.
- JANOUSHKOVÁ**, Lenka. *Potřeba kontaktu s přírodou*. [rukopis]. 2007.
- KOHÁK**, Erazim. *Zelená svatozář : Kapitoly z ekologické etiky*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 1998.
- LORENZ**, Konrád. *Takzvané zlo*. Praha : Academia, 1992. 234 s.
- MÁCHAL**, Aleš. *Průvodce praktickou ekologickou výchovou : Metodická příručka pro začínající učitele a pedagogické pracovníky středisek ekologické výchovy*. Brno : EkoCentrum Brno, 2000. [online]. [cit. 2010-08-16]. Dostupný z WWW: <http://www.kr-ustecky.cz/VismoOnline_ActionScripts/File.aspx?id_org=450018&id_dokumenty=1646475>.
- MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ, MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY ČESKÉ REPUBLIKY**. *Návrh Strategie vzdělávání pro udržitelný rozvoj České republiky (2008-2015)*. Č.j.: 7923/2008-22. Praha, 18. 4. 2008.
- NAESS**, Arno. *Ekologie, pospolitost a životní styl : Náčrt ekologie*. Tulčák : Abies, 1993.
- PECINA**, Pavel. *Kořeny zla : O příčinách odcizení člověka přírodě a úpadku jeho sociálního chování*. Praha : Nika, 1994.
- SÁDLO**, Jiří et al. *Krajina a revoluce : Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*. Praha : Malá skála, 2005. 247 s.
- SINGULE**, František; **KLINDOVÁ**, Ľuboslava; **ŠTEFANOVIČ**, Jozef. *Psychologie : Učební text pro pedagogické školy*. Praha : SPN, 1966.
- STREJČKOVÁ**, Emilie. *Děti pro pětitohy*. Praha : Zájmové sdružení Toulcův dvůr, 1998.
- STREJČKOVÁ**, Emilie. Příroda dítěti – dříve vychovatelkou, v budoucnu hrozbou? *Zpravodaj MŽP*. 2003, č. 1, s. 27.
- STREJČKOVÁ**, Emilie et al. *Děti, aby byly a žily*. Praha : Ministerstvo životního prostředí České republiky, 2005a.
- STREJČKOVÁ**, Emilie et al. *Výzkum odcizování člověka přírodě. Sisyfos – příloha zpravodaje ekologické výchovy*. Praha : EVANS – středisko globální výchovy, 2005b, č. 12.

STREJČKOVÁ, Emilie et al. *Výzkum odcizování člověka přírodě : Závěrečná zpráva* [online]. Děti a město, 2006 [cit. 29. 9. 2008]. Dříve dostupný z WWW: <<http://www.detiamesto.cz>>.

- ANGIER**, Natalie. Adoring Nature, Till It Bites Us In the Back. *New York Times*, 20. 8. 2002.
- BALLING**, John, D.; **FALK**, John, H. Development of Visual Preference for Natural Environments. *Environment and Behavior*. 1982, vol. 14, no. 1, pp. 5-28.
- BECHTEL**, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.
- BELL**, Paul A. et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.
- CLAYTON**, Susan; **OPOTOW**, Susan. (Eds.). *Identity and the Natural Environment : The Psychological Significance of Nature*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2003. 384 s.
- ČINČERA**, Jan; **ŠTĚPÁNEK**, Petr. Výzkum ekologické gramotnosti studentů středních odborných škol. *Envigogika* [online]. 2007, roč. 2, č. 1. [cit. 2009-12-01]. Dostupný z WWW:
<<http://envigogika.cuni.cz/search.php?rsvelikost=sab&rstext=all-phpRS-all&rstema=7>>.
- FERJENČÍK**, Ján. *Úvod do metodologie psychologického výzkumu : Jak zkoumat lidskou duši*. Praha : Portál, 2000.
- FRANĚK**, Marek. Vliv kontaktu s přírodním prostředím na lidskou psychiku. In kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha : Zelený kruh, 2009. [online]. [cit. 2010-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.
- FROMM**, Erich. *Anatomie lidské destruktivity : Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1997.
- GARDNER**, Gerald T.; **STERN**, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.
- GIFFORD**, Robert. *Environmental Psychology : Principles and Practice*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1997. 506 s.
- KAPLAN**, Rachel; **KAPLAN**, Stephen. *The Experience of Nature : A psychological Perspective*. New York : Cambridge University Press, 1989.
- KELLERT**, Stephen R. *Kinship to Mastery : Biophilia in Human Evolution and Development*. Washinton, DC : Island Press, 1997.
- KELLERT**, Stephen R. Experiencing Nature : Affective, Cognitive, and Evaluative Development in Children. In **KAHN**, Peter H. Jr.; **KELLERT**, Stephen R. *Children and Nature : Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2002. 348 s.
- KELLERT**, Stephen R., **WILSON**, Edward O. (eds.). *The Biophilia Hypothesis*. A Shearwater Book, 1993.

KOHÁK, Erazim. *Svoboda, svědomí, soužití : Kapitoly z mezilidské etiky*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 2004.

KRČMÁŘOVÁ, Jana. Hypotéza biofilie Edwarda O. Wilsona. *Envigogika* [online]. 2009, roč. 4, č. 3 [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW: <<http://www.envigogika.cuni.cz/envigogika-2009-iv-3/hypoteza-biofilie-edwarda-o-wilsona.htm>>.

LIBROVÁ, Hana. Obraz ráje: v jaké krajině se cítíme dobře a proč. *Respekt*. 2006, č. 44.

MEHRABIAN, Albert; **RUSSEL**, James A. *An Approach to Environmental Psychology*. Cambridge, MA : MIT Press, 1974.

SOULÉ, Michael E. Biophilia : Unanswered Questions. In **KELLERT**, Stephen R., **WILSON**, Edward O. (eds.). *The Biophilia Hypothesis*. A Shearwater Book, 1993.

STIBRAL, Karel. *Proč je příroda krásná? : Estetické vnímání přírody v novověku*. Praha : Dokořán, 2005.

ULRICH, Roger S. Biophilia, Biophobia, and Natural Landscapes. In **KELLERT**, Stephen R., **WILSON**, Edward O. (eds.). *The Biophilia Hypothesis*. A Shearwater Book, 1993.

WILSON, Edward O. *Biophilia : The human bond with other species*. Cambridge (Massachusetts) / London (England) : Harvard University Press, 1984.

WILSON, Edward O. *Konsilience - jednota vědění : O nezbytnosti spojení přírodních a humanitních věd*. Praha : Lidové noviny, 1999. 363 s.

CAPRA, Fritjof. *Ecoliteracy* [online]. 2004 [cit. 2009-04-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.21stcenturyschools.com/Ecoliteracy.htm>>.

CAPRA, Fritjof. *Ekogramotnost aneb vzdělání pro 21. století : Přednáška z konference Forum 2000* [online]. Škola života, 6. září 1997. [cit. 2009-04-04]. Dostupný z WWW: <http://skolazivota.empyrea.net/ekogram_.htm>.

ČINČERA, Jan. *Evaluační programů environmentální výchovy*. [rukopis] 2009.

ČINČERA, Jan; **ŠTĚPÁNEK**, Petr. Výzkum ekologické gramotnosti studentů středních odborných škol. *Envigogika* [online]. 2007, roč. 2, č. 1. [cit. 2009-12-01]. Dostupný z WWW: <<http://envigogika.cuni.cz/search.php?rsvelikost=sab&rstext=all-phpRS-all&rstema=7>>.

DISSINGER, John F.; **ROTH**, Charles E. *Environmental literacy*. *CSMEE Digest*, 1992. 92-1. SE 053 374. Educational Resources Information Center; Clearinghouse for Science, Mathematics, and Environmental Education. [online]. [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW: <http://eric.ed.gov/ERICDocs/data/ericdocs2sql/content_storage_01/0000019b/80/12/f4/a7.pdf>.

DLOUHÁ, Jana; **DLOUHÝ**, Jiří. EnviWiki – multimediální výuková pomůcka a související reflexe. In **ČINČERA**, Jan (ed.). *Environmentální výchova : Nové cesty. Konference a workshop* [online]. Technická univerzita Liberec, 2007. [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW: <www.ekovychovalk.cz/filemanager/files/file.php?file=5620>.

DUNLAP, Riley E.; **VAN LIERE**, Kent D. The "New Environmental Paradigm" : A proposed measuring instrument and preliminary results. *The Journal of Environmental Education*. 1978, no. 9, pp. 10-19.

Ecological Literacy [online]. poslední aktualizace 31. 7. 2010 4:02 [cit. 2010-08-16]. Wikipedia. Dostupný z WWW: <http://en.wikipedia.org/wiki/Ecological_literacy>.

Environmental Literacy Council [online]. enviroliteracy.org [cit. 2009-05-15]. Dostupný z WWW: <<http://www.enviroliteracy.org>>.

Environmental Literacy for All. *Connect: UNESCO-UNEP Environmental Education Newsletter* [online]. 1989, vol. XIV, no. 2. [cit. 2009-05-15]. Dostupný z WWW: <<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001535/153577eo.pdf>>.

Environmentální gramotnost [online]. poslední aktualizace 21. 2. 2008 12:53 [cit. 2009-04-04]. EnviWiki. Dostupný z WWW: <http://www.enviwiki.cz/wiki/Environment%C3%A1ln%C3%AD_gramotnost_-_znalosti_nezbytn%C3%A9_pro_v%C3%BDuku_u%C4%8Ditel%C5%AF>.

Kompetence [online]. poslední aktualizace 1. 3. 2009 11:53 [cit. 2009-05-15]. Wikipedie. Dostupný z WWW: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Kl%C3%AD%C4%8Dov%C3%A9_kompetence>.

KULICH, Jiří; **DOBIÁŠOVÁ**, Milada; **RYNDA**, Ivan. Průzkum ekogramotnosti.

Příloha časopisu Bedrník. 2003, roč. 1, č. 2.

KVASNIČKOVÁ, Danuše. *Metodická příručka k výuce přírodovědy na 2.stupni ZŠ*. Praha : Fortuna, 1999. 136 s.

Literacy [online]. poslední aktualizace 14. 8. 2010 14:57 [cit. 2010-08-16]. Wikipedia. Dostupný z WWW: <<http://en.wikipedia.org/wiki/Literacy>>.

LOUBSER, C. P.; **SWANEPOEL**, C. H.; **CHACKO**, C. P. C. Concept formulation for environmental literacy. *South African Journal of Education*, 2001. 21, pp. 317-323.

MÁCHAL, Aleš. *Průvodce praktickou ekologickou výchovou : Metodická příručka pro začínající učitele a pedagogické pracovníky středisek ekologické výchovy*. Brno : EkoCentrum Brno, 2000. [online]. [cit. 2010-08-16]. Dostupný z WWW: <http://www.kr-ustecky.cz/VismoOnline_ActionScripts/File.aspx?id_org=450018&id_dokumenty=1646475>.

MARCINKOWSKI, Thomas J. The new national environmental education act : A renewal of commitment. *The Journal of Environmental Education*, 1990. 22(2), 7-10.

MONROE, Martha C. Two avenues for encouraging conservation behaviors. *Human Ecology Review*. 2003, vol. 10, no. 2, pp. 113-125.

NEČAS, Jiří. Ekologická etika – Vzdělání a vnímavost pro životní prostředí. *Envigogika* [online]. 2007, roč. 2, č. 1 [cit. 2008-12-21]. Dostupný z WWW: <<http://envigogika.cuni.cz/index.php/cs/inspirace/20071/65--ekologicka-etika-vzdlani-a-vnimavost-pro-ivotni-prostedi>>.

PECINA, Pavel. *Kořeny zla : O příčinách odcizení člověka přírodě a úpadku jeho sociálního chování*. Praha : Nika, 1994.

ROTH, Charles E. Environmental Literacy : Its Roots, Evolution and Directions in the 1990s. *ERIC/CSMEE Publications* [online]. The Ohio State University, 1992 [cit. 2009-04-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.eric.ed.gov/PDFS/ED348235.pdf>>.

SWANEPOEL, C. H.; **LOUBSER**, C. P.; **CHACKO**, C. P. C. Measuring the environmental literacy of teachers. *South African Journal of Education* [online]. 2002, vol. 22(4), pp. 282-285. [cit. 2007-01-19]. Dostupný z WWW: <<http://ajol.info/index.php/saje/article/viewFile/24854/20569>>.

VLÁDA ČESKÉ REPUBLIKY. *Strategie vzdělávání pro udržitelný rozvoj České republiky 2008-2015*. Dostupný z WWW: <[www.mzp.cz/AIS/web-pub.nsf/\\$pid/MZPMNFQJTUZZ/\\$FILE/Strategie%20VUR%20ČR.pdf](http://www.mzp.cz/AIS/web-pub.nsf/$pid/MZPMNFQJTUZZ/$FILE/Strategie%20VUR%20ČR.pdf)>.

II.A / VÝCHODISKA, METODY A ZDROJE CHARAKTERISTIKY OSOBNÍHO VZTAHU K PŘÍRODĚ

BALCAR, Karel. *Úvod do studia psychologie osobnosti*. Chrudim : Mach, 1991.

FERJENČÍK, Ján. *Úvod do metodologie psychologického výzkumu : Jak zkoumat lidskou duši*. Praha : Portál, 2000.

KOHÁK, Erazim. *Svoboda, svědomí, soužití : Kapitoly z mezilidské etiky*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 2004.

KRAJHANZL, Jan. Děti, aby byly a žily. In **STREJČKOVÁ**, Emilie. *Děti, aby byly a žily*. Praha : Ministerstvo životního prostředí, 2005. s. 37-44.

KRAJHANZL, Jan. Rozmanitost, a společné motivy v odpovědích ankety „pojem vztah k přírodě. *Envigogika* [online]. 2007, roč. 2, č. 1 [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW: <<http://envigogika.cuni.cz/index.php/cs/inspirace/20071/64-rozmanitost-a-spolene-motivy-v-odpovdich-ankety-pojem-vztah-k-piroad>>.

MARŠÁLOVÁ, Libuša; **MIKŠÍK**, Oldřich. *Metodologie psychologie*. Bratislava : SPN, 1988.

NAKONEČNÝ, Milan. *Psychologie osobnosti*. Praha : Academia, 1997. 336 s.

NEUBAUER, Zdeněk. *Do světa na zkušenou čili O cestách tam a zase zpátky : Malá rukověť k trilogii J.R.R. Tolkiena Hobit - Pán prstenů - Silmarillion*. Praha : Doporučená četba, 1990.

ŘÍČAN, Pavel. *Úvod do psychometrie*. Bratislava : Psychodiagnostické a didaktické testy, 1978.

SEDLÁKOVÁ, Miluše. Folková (laická) psychologie: její předmět, funkce a vztah k vědecké psychologii. *Československá psychologie*. 2000, roč. 44, č. 5, s. 451-470. [online]. [cit. 2006-05-07]. Dostupné z WWW: <http://www.psycholousek.cz/modules.php?name=Downloads&d_op=getit&lid=46>.

- ABRAM**, David. *Procitnutí do živé země*. Nymburk : O.P.S., 2008.
- BALCAR**, Karel. *Úvod do studia psychologie osobnosti*. Chrudim : Mach, 1991.
- BECHTEL**, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.
- BELL**, Paul A. et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.
- CÍLEK**, Václav. *Krajiny vnitřní a vnější : Texty o paměti krajiny, smysluplném bobrovi, areálu jablečného štrůdlu a také o tom, proč lezeme na rozhlednu*. Praha : Dokořán, 2002.
- CLAYTON**, Susan; **MYERS**, Gene. *Conservation Psychology : Understanding and Promoting Human Care for Nature*. Oxford, UK :Wiley-Blackwell, 2009.
- CLAYTON**, Susan; **OPOTOW**, Susan. (Eds.). *Identity and the Natural Environment : The Psychological Significance of Nature*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2003. 384 s.
- DEJMALOVÁ**, Kateřina; **PETERKA**, Josef (eds.). *Ekologická čítanka : Pozdě na budoucnost????* Praha : Fortuna, 2001.
- GIFFORD**, Robert. *Environmental Psychology : Principles and Practice*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1997. 506 s.
- HESSE**, Hermann. *František z Assisi*. Praha : Volvox Globator, 1998.
- HUČÍN**, Jakub. Bez přírody se člověk neobejde. *Psychologie Dnes*. 2002, roč. 8, č. 10, s. 9-13.
- KAHN**, Peter H. Children's Affiliations with Nature : Structure, Development, and the Problem of Environmental Generational Amnesia. In **KAHN**, Peter H. Jr.; **KELLERT**, Stephen R. *Children and Nature : Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2002. 348 s.
- KAPLAN**, Rachel; **KAPLAN**, Stephen. *The Experience of Nature : A psychological Perspective*. New York : Cambridge University Press, 1989.
- KAPLAN**, Stephan; **TALBOT**, Janet Frey. Psychological benefits of a wilderness experience. In **ALTMAN**, Irvine, Wohlwill, Joachin F. *Behavior and the natural environment*. New York : Plenum, 1983. s. 362.
- KELLERT**, Stephen R. Experiencing Nature : Affective, Cognitive, and Evaluative Development in Children. In **KAHN**, Peter H. Jr.; **KELLERT**, Stephen R. *Children and Nature : Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2002. 348 s.
- KOHÁK**, Erazim. Tvář krajiny, obzory představivosti. In **DEJMALOVÁ**, Kateřina, **PETERKA**, Josef (eds.). *Ekologická čítanka : Pozdě na budoucnost????* Praha : Fortuna, 2001.
- KULHAVÝ**, Viktor. *Psychologická východiska environmentální výchovy : bakalářská práce*.

Brno : Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, 2008. Dostupný z WWW: <http://is.muni.cz/th/42121/fss_b/>.

LUŽNÝ, Dušan. *Hledání ztracené jednoty : Průniky nových náboženství.* Brno : Masarykova univerzita Brno, 2004.

MESÁROŠOVÁ, Barbora; NANIŠTOVÁ, Eva. Vázba na místo a environmentálne dispozičné štruktúry osobnosti ako prediktory stretnutí človeka s kultúrnou krajinou. In NANIŠTOVÁ, Eva (ed.). *Vybrané kapitoly zo psychológie. Osobne významné miesta v živote človeka.* Trnava : Katedra psychológie Fakulty humanistiky Trnavskej univerzity v Trnave, 2002. s. 38-43.

MIKŠÍK, Oldřich. *Psychologická charakteristika osobnosti.* Praha : Karolinum, 2001.

NAKONEČNÝ, Milan. *Sociální psychologie.* Praha : Academia, 1999.

NANIŠTOVÁ, Eva. Environmentálna psychológia. In VÝROST, Jozef; SLAMĚNÍK, Ivan (eds.). *Aplikovaná sociální psychologie : Člověk a sociální instituce.* Praha : Portál, 1998. s. 181-223.

NICKERSON, Raymond S. *Psychology of Environmental Change.* New Jersey, London : Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2003. 318 s.

OTČENÁŠEK, Jan. *Když v ráji přišlo.* Praha : Československý spisovatel, 1980.

PITTER, Přemysl. *Výzvy a úvahy : Výběr z článků Přemysla Pittra Sbratření 1924 - 1941.* Editor Eduard Šimek. Praha : Pedagogické muzeum J. A. Komenského v Praze, 2009.

SCHMUCK, Peter; SCHULTZ, Wesley. *Psychology of sustainable development.* Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

SINGER, Michal. Dva druhy pozornosti / A potom cesta údolím... In ZEMÁNEK, Jiří (ed.). *Divočina - příroda, duše, jazyk.* Praha : Nakladatelství Kant, 2003.

STIBRAL, Karel. *Proč je příroda krásná? : Estetické vnímání přírody v novověku.* Praha : Dokořán, 2005.

STREJČKOVÁ, Emilie. *Děti pro pětilhory.* Praha : Zájmové sdružení Toulcův dvůr, 1998.

TAYLOR, Scott. *An Exploration of Wilderness Effects : A Phenomenological Inquiry.* [online]. [cit. 2008-09-16]. Dostupný z WWW: <<http://www.c-zone.net/taylors/>>.

THOREAU, Henry. *Chůze.* Brno : Zvláštní vydání, 1995.

TŘEBICKÝ, Viktor. Turismus a vztah člověka k přírodě a krajině. In kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti.* Praha : Zelený kruh, 2009. [online]. [cit. 2010-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.

TUREK, Pavel. Útěk do divočiny : Frankie Dlouhán umírá na Aljašce. *Aktuálně.cz* [online]. 25. 4. 2008 [cit. 2008-09-16]. Dostupný z WWW: <<http://aktualne.centrum.cz/kultura/film/clanek.phtml?id=603212>>.

VÝROST, Jozef; SLAMĚNÍK, Ivan (eds.). *Sociální psychologie.* Praha : Grada, 2008.

ZEMÁNEK, Jiří (ed.). *Divočina - příroda, duše, jazyk.* Praha : Nakladatelství Kant, 2003.

ZEMÁNEK, Jiří (ed.). *Od země přes kopec do nebe... O chůzi, poutnictví a posvátné krajině*. Praha : Arbor Vitae, Severočeská galerie výtvarného umění v Litoměřicích, 2005.

ZEMÁNEK, Jiří. O poutnickém umění. *Ekolist* [online]. 2006, červen [cit. 2008-09-16]. Dostupný z WWW: <<http://www.ekolist.cz/te-060617.shtml>>.

ANGIER, Natalie. Adoring Nature, Till It Bites Us In the Back. *New York Times*, 20. 8. 2002.

Bible : Písmo svaté Starého a Nového zákona. Český ekumenický překlad. Praha : Česká biblická společnost, 1995.

BIXLER, Robert D.; **CARLISLE**, Cynthia L.; **HAMMITT**, William E.; **FLOYD**, Myron F. Observed fears and discomforts among urban students on school field trips to wildland areas. *The Journal of Environmental Education*. 1994, vol. 26, pp. 24-33.

BIXLER, Robert D.; **FLOYD**, Myron E. Nature is scary, disgusting and uncomfortable. *Environment and Behaviour*. 1997, vol. 29, no. 4, pp. 443-467.

CLAYTON, Susan; **MYERS**, Gene. *Conservation Psychology : Understanding and Promoting Human Care for Nature*. Oxford, UK :Wiley-Blackwell, 2009.

ELBRS, Karel. Analýza vývoje vztahu učňovské mládeže k přírodě a sledování některých souvisejících vztahů za uplynulých 30 let. In **STREJČKOVÁ**, Emilie et al. *Výzkum odcizování člověka přírodě : Závěrečná zpráva* [online]. Děti a město, 2006 [cit. 29. 9. 2008]. Dříve dostupný z WWW: <<http://www.detiamesto.cz>>.

Flow (psychology) [online]. poslední aktualizace 1. 8. 2010 1:27 [cit. 2010-08-16]. Wikipedia. Dostupný z WWW: <http://en.wikipedia.org/wiki/Flow_%28psychology%29>.

JAMES, Montague Rhodes. *Výstraha zvědavcům*. Harmondsworth: Penguin Books, 1984, 1997. přel. Vladimír a Zdeněk Beranovi. Praha : Odeon, Světová četba, 1997.

JANSSONOVÁ, Tove. *Kometa: Příběhy o skřítcích muminech*. Praha : Albatros, 2002.

KAPLAN, Rachel; **KAPLAN**, Stephen. *The Experience of Nature : A psychological Perspective*. New York : Cambridge University Press, 1989.

KAPLAN, Stephan; **TALBOT**, Janet Frey. Psychological benefits of a wilderness experience. In **ALTMAN**, Irvine, Wohlwill, Joachin F. *Behavior and the natural environment*. New York : Plenum, 1983. s. 362.

KELLERT, Stephen R. Experiencing Nature : Affective, Cognitive, and Evaluative Development in Children. In **KAHN**, Peter H. Jr.; **KELLERT**, Stephen R. *Children and Nature : Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2002. 348 s.

KOHÁK, Erazim; **KOLÁŘSKÝ**, Rudolf, **MÍCHAL**, Igor (eds.). *Závod s časem : Texty z morální ekologie*. Praha : Ministerstvo životního prostředí České republiky / Torst, 1996.

KRAJHANZL, Jan. *Test biofilie : seminární práce*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2003.

KRAJHANZL, Jan. *Základy ekopsychologie : ročníková práce*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2004.

- KRAJHANZL**, Jan; **VOSTRADOVSKÁ**, Helena. Děti a příroda: prožívání a zkušenosti. In **STREJČKOVÁ**, Emilie et al. *Výzkum odcizování člověka přírodě : Závěrečná zpráva*. Projekt VaV MŽP, Národní program výzkumu : Krajina a sídla budoucnosti, 2005.
- KULHAVÝ**, Viktor. *Psychologická východiska environmentální výchovy : bakalářská práce*. Brno : Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, 2008. Dostupný z WWW: <http://is.muni.cz/th/42121/fss_b/>.
- L.E.S. aneb Lesní ekopsychologická sebezkušenost*. [online]. Český portál ekopsychologie, 2006 [cit. 2009-11-12]. Dostupný z WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/search.php?rsvelikost=sab&rstext=all-phpRS-all&rstema=8>>.
- LEOPOLD**, Aldo. *Obrázky z chatrče a rozmanité poznámky : Sand County Almanac*. Tulčák : Abies - vydavatelstvo Vlč, 1995.
- Lesní mateřské školy ve světě a jejich asociace*. [online]. Ekodomov [cit. 2009-11-10]. Dostupný z WWW: <http://www.ekodomov.cz/index.php?id=lms_ve_svetu>.
- LORENZ**, Konrád. *Osm smrtelných hříchů*. Praha : Academia, 2000.
- MACHYTKA**, Josef. *Závislosti* [online]. Ekovesničky.org [cit. 2006-04-05]. Dostupný z WWW: <<http://wwwold.ekovesničky.cz/>>.
- Nepříjemné letní zážitky. *Maminka: to nejlepší v životě ženy*. 2005, červen, s. 73.
- NEVRILÝ**, Miloslav. *Karpatské hry*. Praha : Skauting, 1992.
- ODENT**, Michel. *Znovuzrozený porod*. Praha : Argo, 1995. 152 s.
- PALMBERG**, Irmeli E.; **KURU**, Jari. Outdoor activities as a basis for environmental responsibility. *The Journal of Environmental Education*. 2000, vol. 31, no. 4, p. 32.
- PIAGET**, Jean; **INHELDEROVÁ**, Bärbel. *Psychologie dítěte*. Praha : Portál, 1997. 144 s.
- PITTER**, Přemysl. *Výzvy a úvahy : Výběr z článků Přemysla Pittra Sbratření 1924 - 1941*. Editor Eduard Šimek. Praha : Pedagogické muzeum J. A. Komenského v Praze, 2009.
- SÁDLO**, Jiří et al. *Krajina a revoluce : Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*. Praha : Malá skála, 2005. 247 s.
- SETON**, Ernest Thompson. *Dva divoši*. Praha : Albatros, 1990.
- SETON**, Ernest Thompson. *Kniha lesní moudrosti*. Praha : Olympia, 1991. 338 s.
- SKÁLA**, František. *Praha - Venezia*. Praha : Arbor Vitae, 2005.
- SKÁLA**, Pavel. Vývoj lidské bytosti jako posloupnost environmentalisticky relevantních možností výchovy z hlediska dynamické ekopsychologie. In kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha : Zelený kruh, 2009. [online]. [cit. 2010-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.
- STIBRAL**, Karel. *Proč je příroda krásná? : Estetické vnímání přírody v novověku*. Praha : Dokořán, 2005.

STREJČKOVÁ, Emilie et al. *Výzkum odcizování člověka přírodě : Závěrečná zpráva* [online]. Děti a město, 2006 [cit. 29. 9. 2008]. Dříve dostupný z WWW: <<http://www.detiamesto.cz>>.

STREJČKOVÁ, Emilie. *Děti pro pětilhory*. Praha : Zájmové sdružení Toulcův dvůr, 1998.

ŠMAJS, Josef. *Ohrožená kultura*. Brno : „Zvláštní vydání...“, 1995.

TAYLOR, Scott. *An Exploration of Wilderness Effects : A Phenomenological Inquiry*. [online]. [cit. 2008-09-16]. Dostupný z WWW: <<http://www.c-zone.net/taylors/>>.

TOMEČEK, Jaromír. Hora hoří. In DEJMALOVÁ, Kateřina; PETERKA, Josef (eds.). *Ekologická čítanka : Pozdě na budoucnost????* Praha : Fortuna, 2001.

TOPOL, Jáchym. Z paneláku do země Gróňanů. *Respekt*. 2007, roč. 18, č. 36, s. 34-41.

VODIČKA, Milan. Za dva roky bude na světě 19 megapolí. *MF Dnes* [online]. 18. 10. 2003 [cit. 2008-04-09]. Dostupný z WWW: <http://zpravy.idnes.cz/lide-se-stehuji-dobrich-mest-d28-/zahranicni.asp?c=A031017_213358_zahranicni_mad>.

VOŠAHLÍKOVÁ, Tereza. Role předškolního vzdělávání ve výchově k udržitelnému rozvoji. Zahraníční zkušenosti ze „škol v lese“ (Waldkindergarten) a možnosti jejich vzniku v ČR. In kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha : Zelený kruh, 2009. [online]. [cit. 2010-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.

WISEMAN, John. *SAS Příručka jak přežít*. Praha : Svojtka & Co., 2004.

WITT, Reinhard. *Vnímejme přírodu všemi smysly*. Praha : Pražské ekologické centrum, 1992.

ZEMÁNEK, Jiří (ed.). *Divočina – příroda, duše, jazyk*. Praha : Nakladatelství Kant, 2003.

Filmové odkazy

Anakonda (Lockjaw: Rise of the Kulev Serpent; Amir Valinia, 2008).

Arachnofobie (Arachnophobia; Marschall Frank, 1990).

Grizzly Man (Herzog Werner, 2005).

Klíšťata (Ticks, Tony Randel, 1993).

Mumie se vrací (The Mummy Returns; Stephen Sommers, 2001).

Útěk do divočiny (Into the Wild; Sean Penn, 2007).

Záhada Blair Witch (The Blair Witch Project; Daniel Myrick, Eduardo Sánchez, 1999).

ABRAM, David. *Procitnutí do živé země*. Nymburk : O.P.S., 2008.

ABRAM, David. *The Spell of the Sensuous : Perception and Language in a More-Than-Human World*. New York : Vintage, 1996. 352 s.

BIXLER, Robert D.; **FLOYD**, Myron E. Nature is scary, disgusting and uncomfortable. *Environment and Behaviour*. 1997, vol. 29, no. 4, pp. 443-467.

BUBER, Martin. *Já a Ty*. Olomouc : Votobia, 1995.

CÍLEK, Václav. *Krajiny vnitřní a vnější : Texty o paměti krajiny, smysluplném bobrovi, areálu jablečného štrůdlu a také o tom, proč lezeme na rozhlednu*. Praha : Dokořán, 2002.

CÍLEK, Václav. *Makom : Kniha míst*. Vimperk : Dokořán, 2004. 267 s.

ČINČERA, Jan. Evaluace programu Ekoškola. *Envigogika* [online]. 2008, roč. 3, č. 2 [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW:

<<http://www.envigogika.cuni.cz/index.php/cs/texty/20082/266-evaluace-programu-ekokola>>.

ČINČERA, Jan. Analýza průřezového tématu Environmentální výchova v Rámcovém vzdělávacím programu pro základní vzdělávání. *Envigogika* [online]. 2009a, roč. 4, č. 1 [cit. 2010-02-06]. Dostupný z WWW:

<<http://www.envigogika.cuni.cz/index.php/cs/texty/20091/297-analyza-prezoveho-tematu-environmentalni-vychova-v-ramcovem-vzdlavacim-programu-pro-zakladni-vzdlavani>>.

ČINČERA, Jan. Efektivita, evaluace a podpora programů environmentální výchovy.

Envigogika [online]. 2009b, roč. 4, č. 2 [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW:

<<http://www.envigogika.cuni.cz/index.php/cs/texty/20092/315-efektivita-evaluace-a-podpora-program-environmentalni-vychovy>>.

ČINČERA, Jan. *Evaluace programů environmentální výchovy*. [rukopis] 2009c.

DEJMALOVÁ, Kateřina; **PETERKA**, Josef (eds.). *Ekologická čítanka : Pozdě na budoucnost????* Praha : Fortuna, 2001.

Environmental Sensitivities. [online]. Women's Health Matters, January 2009 [cit. 2009-11-10]. Dostupný z WWW:

<<http://www.womenshealthmatters.ca/centres/environmental/sensitivities/index.html>>.

FULGHUM, Robert. *Už hořela, když jsem si do ní lehal*. Praha : Odeon, 1993. 138 s.

GIFFORD, Robert. *Environmental Psychology : Principles and Practice*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1997. 506 s.

HEIMRATH, Johannes; **MAILLEN**, Lara. Geomancie a vznik integrální kultury. In ZEMÁNEK, Jiří (ed.). *Divočina – příroda, duše, jazyk*. Praha : Nakladatelství Kant, 2003.

HRKAL, Jan; **HANUŠ**, Radek. *Zlatý fond her II : výběr her a programů připravených pro kursy Prázdňinové školy Lipnice*. 1. vyd. Praha : Portál, 1998. 168 s.

HUNGERFORD, Harold R.; **VOLK**, Trudi L. Changing Learner Behavior Through Environmental Education. *The Journal of Environmental Education*. 1990, vol. 21, is. 3, pp. 8-21.

CHAWLA, Louise. Significant Life Experiences Revisited : a review of research on sources of environmental sensitivity. *Environmental Education Research*. 1998, vol. 4, no. 4, pp. 369-382.

JANČAŘÍKOVÁ, Kateřina. Výsledky empirického výzkumu dětských kontaktů s přírodou. In kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha : Zelený kruh, 2009. [online]. [cit. 2010-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.

KLOSTERMANN, Karel. *Črty ze Šumavy*. Vimperk : Západočeské nakladatelství, 1986.

KRAJHANZL, Jan. Cesta do LESa. *Bedrník: Časopis pro ekogramotnost* [online]. 2007, roč. 6, č. 2, s. 7-9. [cit. 2009-10-23]. Dostupný z WWW: <<http://www.pavucina-sev.cz/pdf/bedrnik-kveten-2007.pdf>>.

KULHAVÝ, Viktor. Zkušenosti významné pro formování vztahu člověka k přírodě. In kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha : Zelený kruh, 2009. [online]. [cit. 2010-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.

L.E.S. aneb Lesní ekopsychologická sebezkušenost. [online]. Český portál ekopsychologie, 2006 [cit. 2009-11-12]. Dostupný z WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/search.php?rsvelikost=sab&rstext=all-phpRS-all&rstema=8>>.

LA ŠÉZ, Pjér. *Indián : zpráva o archetypu*. Praha : Triton, 2003.

LONDON, Jack. Bílý den. In Dejmlová, Kateřina, Peterka, Josef (eds.). *Ekologická čítanka: Pozdě na budoucnost????* Praha : Fortuna, 2001. s. 62-63.

MACHYTKA, Josef. *Komplex vězně*. [online]. Ekovesničky.org, 2006 [cit. 2006-09-16]. Dostupný z WWW: <www.ekovesničky.org/clanek.php/-sekce=CLANKY-RUZNE&id=komplex_vezne.htm>.

METZNER, Ralph. *The Place and the Story Bioregionalism and Ecopsychology*. [online]. 2003 [cit. 2006-10-11]. Dostupný z WWW: <www.rmetzner-greenearth.org/ecopsych.html.htm>.

MORGENSTERNOVÁ, Monika; **ŠULOVÁ**, Lenka et al. *Interkulturní psychologie – Rozvoj interkulturní senzitivity*. Praha : Karolinum, 2007.

Multiple chemical sensitivity [online]. poslední aktualizace 16. 8. 2010 11:53 [cit. 2010-08-16]. Wikipedia. Dostupný z WWW: <http://en.wikipedia.org/wiki/Multiple_chemical_sensitivity>.

NAESS, Arno. *Ekologie, pospolitost a životní styl : Náčrt ekosofie*. Tulčík : Abies, 1993.

- NEVRLÝ**, Miloslav. *Karpatské hry*. Praha : Skauting, 1992.
- PITTER**, Přemysl. *Výzvy a úvahy : Výběr z článků Přemysla Pittra Sbratření 1924 - 1941*. Editor Eduard Šimek. Praha : Pedagogické muzeum J. A. Komenského v Praze, 2009.
- POGAČNIK**, Marko. *Elementární bytosti*. Praha : Dobra, Fontána, 1999.
- POGAČNIK**, Marko. Geomancie jako životní cesta. In ZEMÁNEK, Jiří (ed.). *Divočina – příroda, duše, jazyk*. Praha : Nakladatelství Kant, 2003.
- PRŮCHOVÁ**, Petra. *Manuál a analýza diagnostické metody DES – Dotazníku environmentální senzitivity : seminární práce*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2008. 13 s.
- PRŮCHOVÁ**, Petra. *Ověřování diagnostické metody DES – Dotazníku environmentální senzitivity – na středoškolské populaci : ročníková práce*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2009. 25 s.
- SÁDLO**, Jiří et al. *Krajina a revoluce : Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*. Praha : Malá skála, 2005. 247 s.
- SÁDLO**, Jiří. *Prázdná země*. Praha : Dauphin, 2007.
- SCULL**, John. Reconnecting with Nature : Health Notes : harmonizing human health with planetary health. *Encompass* [online]. 2001, vol. 5, no. 4, May-June [cit. 2006-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.encompass.org>>.
- SINGER**, Michal. Dva druhy pozornosti / A potom cesta údolím... In ZEMÁNEK, Jiří (ed.). *Divočina – příroda, duše, jazyk*. Praha : Nakladatelství Kant, 2003.
- SKÁLA**, František. *Praha – Venezia*. Praha : Arbor Vitae, 2005.
- SNÍŽEK**, Luboš. Kultura divočiny v díle Garyho Snydera. In ZEMÁNEK, Jiří (ed.). *Divočina – příroda, duše, jazyk*. Praha : Nakladatelství Kant, 2003.
- STIBRAL**, Karel. *Proč je příroda krásná? : Estetické vnímání přírody v novověku*. Praha : Dokořán, 2005.
- STREJČKOVÁ**, Emilie. *Děti pro pětilhory*. Praha : Zájmové sdružení Toulcův dvůr, 1998.
- ŠEBEK**, Luděk. *Krajina. Gymnasion*. 2005, č. 3.
- TAYLOR**, Scott. *An Exploration of Wilderness Effects : A Phenomenological Inquiry*. [online]. [cit. 2008-09-16]. Dostupný z WWW: <<http://www.c-zone.net/taylors/>>.
- THOREAU**, Henry. *Chůze*. Brno : Zvláštní vydání, 1995.
- WILKE**, Richard J. (ed.). *Environmental education : Teacher Resource Handbook : A practical Guide for K - 12 Environmental Education*. Thousand Oaks: Corwin Press, 1993.
- WITT**, Reinhard. *Vnímejte přírodu všemi smysly*. Praha : Pražské ekologické centrum, 1992.
- ZEMÁNEK**, Jiří (ed.). *Divočina – příroda, duše, jazyk*. Praha : Nakladatelství Kant, 2003.
- ZEMÁNEK**, Jiří (ed.). *Od země přes kopec do nebe... O chůzi, poutnictví a posvátné krajině*. Praha : Arbor Vitae, Severočeská galerie výtvarného umění v Litoměřicích, 2005.

- BECHTEL**, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.
- BELL**, Paul A. et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.
- BINKA**, Bohuslav. *Environmentální etika*. Brno : Masarykova univerzita, 2008. 160 s.
- CLAYTON**, Susan; **MYERS**, Gene. *Conservation Psychology : Understanding and Promoting Human Care for Nature*. Oxford, UK :Wiley-Blackwell, 2009.
- CLAYTON**, Susan; **OPOTOW**, Susan. (Eds.). *Identity and the Natural Environment : The Psychological Significance of Nature*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2003. 384 s.
- DUNLAP**, Riley E.; **VAN LIERE**, Kent D. The "New Environmental Paradigm" : A proposed measuring instrument and preliminary results. *The Journal of Environmental Education*. 1978, no. 9, pp. 10-19.
- DUNLAP**, Riley E.; **VAN LIERE**, Kent D.; **MERTIG**, Angela.; **JONES**, Robert Emmet. Measuring endorsement of the new ecological paradigm : A revised NEP scale. *Journal of Social Issues*. 2000, vol. 56, no. 3, 425-442.
- FERJENČÍK**, Ján. *Úvod do metodologie psychologického výzkumu : Jak zkoumat lidskou duši*. Praha : Portál, 2000.
- FRANĚK**, Marek. Postoje ke třídění a recyklaci odpadu u vysokoškolských studentů : Souvislosti s pohledem na postavení člověka v přírodě a některými osobnostními rysy. *Psychologie v ekonomické praxi*. 2008, č. 1-2. [online]. [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/soubory/mftrideni.pdf>>.
- FROMM**, Erich. *Anatomie lidské destruktivity : Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1997.
- FROMM**, Erich. *Mít nebo být*. Praha : Aurora, 2001.
- FULGHUM**, Robert. *Všechno, co opravdu potřebuju znát jsem se naučil v mateřské školce : Neobyčejné přemýšlení o obyčejných věcech*. Hrubý Jiří. 1. vyd. Praha : Odeon, 1991. 149 s.
- GARDNER**, Gerald T.; **STERN**, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.
- GELLER**, Scott E. The Challenge of Increasing Proenvironment Behavior. In **BECHTEL**, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.
- GIFFORD**, Robert. *Environmental Psychology : Principles and Practice*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1997. 506 s.
- HUNGERFORD**, Harold R.; **VOLK**, Trudi L. Changing Learner Behavior Through Environmental Education. *The Journal of Environmental Education*. 1990, vol. 21, is. 3, pp. 8-21.
- CHAWLA**, Louise. Significant Life Experiences Revisited : a review of research on

sources of environmental sensitivity. *Environmental Education Research*. 1998, vol. 4, no. 4, pp. 369-382.

CHAWLA, Louise. Significant Life Experiences Revisited Once Again : response to Vol. 5 (4) 'Five Critical Commentaries on Significant Life Experience Research in Environmental Education'. *Environmental Education Research*. 2001, vol. 7, no.4, pp. 451-461.

KAHN, Peter H., Jr. *The Human Relationship with Nature : Development and Culture*. [s.l.] : The MIT Press, 1999. 295 s.

KALS, Elisabeth; **ITTNER**, Heidi. Children's Environmental Identity : Indicator and Behavioral Impacts. In **CLAYTON**, Susan; **OPOTOW**, Susan. (Eds.). *Identity and the Natural Environment : The Psychological Significance of Nature*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2003.

KALS, Elisabeth; **MAES**, Jürgen. Sustainable Development and Emotions. In **SCHMUCK**, Peter; **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

KOHÁK, Erazim. *Zelená svatozář : Kapitoly z ekologické etiky*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 1998.

KOHÁK, Erazim. Co je to ekologická etika? In **DLOUHÁ**, Jana (ed.). *Vědění a participace*. Praha : Karolinum, 2009.

KRAJHANZL, Jan. *Osobní vztah člověka k přírodě : diplomová práce*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2004. 135 s.

Lesní pedagogika – fenomén doby a požadavek doby. [online]. Sdružení lesních pedagogů České republiky [cit. 2008-10-04]. Dostupný z WWW: <<http://www.slshranice.cz/lesnipedagogika/galerie/index.htm#cert>>.

LIBROVÁ, Hana. *Pestří a zelení : Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno : Veronica, 1994. 218 s.

LUŽNÝ, Dušan. *Hledání ztracené jednoty : Průniky nových náboženství*. Brno : Masarykova univerzita Brno, 2004.

MÁCHAL, Aleš. *Průvodce praktickou ekologickou výchovou : Metodická příručka pro začínající učitele a pedagogické pracovníky středisek ekologické výchovy*. Brno : EkoCentrum Brno, 2000. [online]. [cit. 2010-08-16]. Dostupný z WWW: <http://www.kr-ustecky.cz/VismoOnline_ActionScripts/File.aspx?id_org=450018&id_dokumenty=1646475>.

MOLDAN, Bedřich. *(Ne)udržitelný rozvoj : ekologie – hrozba i naděje*. Praha : Karolinum, 2001.

NAESS, Arno. *Ekologie, pospolitost a životní styl : Náčrt ekosofie*. Tulčák : Abies, 1993.

NAKONEČNÝ, Milan. *Sociální psychologie*. Praha : Academia, 1999.

NEVRLÝ, Miloslav. *Karpatské hry*. Praha : Skauting, 1992.

NOVÁK, Arnošt. Tmavě zelení : Hlubinná a sociální ekologie jako dva proudy ekologie radikální. In **DLOUHÁ**, Jana (ed.). *Vědění a participace*. Praha : Karolinum,

2009.

SÁDLO, Jiří et al. *Krajina a revoluce : Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*. Praha : Malá skála, 2005. 247 s.

SEDLÁČEK, Tomáš. *Ekonomie dobra a zla : Po stopách lidského tázání od Gilgameše po finanční krizi*. Praha : 65. pole, 2009.

SEED, John; **MACY**, Joanna; **FLEMING**, Pat; **NAESS**, Arne. *Myslet jako hora : Shromáždění všech bytostí*. Prešov : Abies, 1992.

SCHMUCK, Peter; **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

SCHULTZ, Paul Wesley; **GOUVEIA**, Valdiney V.; **CAMERON**, Linda D.; **TANKHA**, Geetika; **SCHMUCK**, Peter; **FRANĚK**, Marek. Values and their relationship to environmental concern and conservation behavior. *Journal of Cross-cultural Psychology*. 2005, vol. 36, no. 4, pp. 457-475.

STIBRAL, Karel. *Proč je příroda krásná? : Estetické vnímání přírody v novověku*. Praha : Dokořán, 2005.

STORCH, David. Pochybnosti o stavu přírody aneb proč ji vlastně chránit. In DLOUHÁ, Jana (ed.). *Vědění a participace*. Praha : Karolinum, 2009.

STREJČKOVÁ, Emilie. *Děti pro pěťihory*. Praha : Zájmové sdružení Toulcův dvůr, 1998.

SVOBODA, Mojmír. *Psychologická diagnostika dospělých*. Praha : Portál, 1999.

ŠMAJS, Josef. *Ohrožená kultura*. Brno : „Zvláštní vydání...“, 1995.

VIMR, Vladimír. Jsme prachem Země : Rozhovor s Vladimírem Vimrem o Indiánech kmene Hopi a rituálu. In ZEMÁNEK, Jiří (ed.). *Divočina – příroda, duše, jazyk*. Praha : Nakladatelství Kant, 2003.

VÝROST, Jozef. *Sociálnopsychologický výskum postojov*. Bratislava : VEDA, 1989.

VÝROST, Jozef; **SLAMĚNÍK**, Ivan (eds.). *Sociální psychologie*. Praha : Grada, 2008.

WINTER, Deborah; **KOGER**, Susan. *Psychologie environmentálních problémů*. Praha : Portál, 2009.

Attitudes of European citizens towards the environment : Special Eurobarometer 295/Wave 68.2 – TNS Opinion & Social. [online]. Eurobarometer. 2008, March [cit. 2008-06-17].

Dostupný z WWW:

<http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_295_en.pdf>.

BAMBERG, Sebastian. How does environmental concern influence specific environmentally related behaviors? A new answer to an old question. *Journal of Environmental Psychology*. 2003, vol. 23, is. 1, pp. 21-32.

BAMBERG, Sebastian; **MÖSERA**, Guido. Twenty years after Hines, Hungerford, and Tomera: A new meta-analysis of psycho-social determinants of pro-environmental behaviour. *Journal of Environmental Psychology*. 2007, vol. 27, no. 1, pp. 14-25.

BECHTEL, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.

BELL, Paul A. et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.

BLAMEY, Rusell. The activation of environmental norms : Extending Schwartz's model. *Environment and Behavior*. 1998, vol. 30, no. 5, pp. 676-708.

CLAYTON, Susan; **MYERS**, Gene. *Conservation Psychology : Understanding and Promoting Human Care for Nature*. Oxford, UK :Wiley-Blackwell, 2009.

CLAYTON, Susan; **OPOTOW**, Susan. (Eds.). *Identity and the Natural Environment : The Psychological Significance of Nature*. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2003. 384 s.

CORONADO, Rod. Rozhovor. *Kruh života* [online]. 13. 9. 2004, č. 2, [cit. 2009-11-10].

Dostupný z WWW: <<http://www.kruhzivota.sk/?page=clanky&node=91&>>.

ČINČERA, Jan. *Evaluač programů environmentální výchovy*. [rukopis] 2009.

DEGENHARDT, Lars. Why do People Act in Sustainable Ways? Results of an Empirical Survey of Lifestyle Pioneers. In **SCHMUCK**, Peter; **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

DOČKAL, Vladimír; **KOVÁČ**, Tomáš, **GROMA**, Marián. Ekologické vedomie rakúskych, slovenských a moravských detí. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*. 1992, roč. 27, č. 4, s. 291-312.

FERJENČÍK, Ján. *Úvod do metodologie psychologického výzkumu : Jak zkoumat lidskou duši*. Praha : Portál, 2000.

FRANĚK, Marek. Postoje ke třídění a recyklaci odpadu u vysokoškolských studentů : Souvislosti s pohledem na postavení člověka v přírodě a některými osobnostními rysy. *Psychologie v ekonomické praxi*. 2008, č. 1-2. [online]. [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/soubory/mftrideni.pdf>>.

GARDNER, Gerald T.; **STERN**, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.

GELLER, Scott E. The Challenge of Increasing Proenvironment Behavior. In **BECHTEL**, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.

GIFFORD, Robert. *Environmental Psychology : Principles and Practice*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1997. 506 s.

HAVEL, Václav. *Projev prezidenta republiky Václava Havla na konferenci FORUM 2000 ze dne 4.9.1997*. [online]. [cit. 2005-07-05]. Dostupný z WWW: <<http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/1997/0309.html>>.

HEWSTONE, Miles; **STROEBE**, Wolfgang. *Sociální psychologie : Moderní učebnice sociální psychologie*. Dagmar Brejlová. 1. vyd. Praha : Portál, 2006. 770 s.

HUNGERFORD, Harold R.; **VOLK**, Trudi L. Changing Learner Behavior Through Environmental Education. *The Journal of Environmental Education*. 1990, vol. 21, is. 3, pp. 8-21.

JANOUŠEK, Jaromír. *Metody sociální psychologie*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1986. 256 s.

KAISER, Florian G. et al. Ecological Behavior, Environmental Attitude, and Feelings of Responsibility for the Environment. *The European Psychologist*. 1999, vol. 4, no. 2, pp. 59-74.

KAISER, Florian G.; **SHIMODA**, Todd A. (1999). Responsibility as a predictor of ecological behaviour. *Journal of Environmental Psychology*. 1999, vol. 19, pp. 243-253.

KAISER, Florian G.; **WÖLFING**, Sybille, **FÜHRER**, Urs. Environmental Attitude and Ecological Behaviour. *Journal of Environmental Psychology*. 1999, vol. 19, pp. 1-19.

KOHÁK, Erazim. *Zelená svatozář : Kapitoly z ekologické etiky*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 1998.

KOVÁČ, Tomáš; **DOČKAL**, Vladimír; **GROMA**, Marián; **MATEJÍK**, Marián. Skúsenosti s výskumom ekologického vedomia slovenskej a rakúskej mládeže. In **KOVÁČ**, Damián; **POTAŠOVÁ**, Alena (eds.). *Psychológia v riešení ekologických problémov*. Bratislava : ÚEP SAV, 1992. s. 67-71.

KUŠKOVÁ, Petra. Strategie osvětových kampaní při práci se širokou veřejností a jejich účinnost. In kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha : Zelený kruh, 2009. [online]. [cit. 2010-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.

LANE, Maria. Environmentally responsible behavior? : Does it really matter what we believe? *Planning forum*. 2000, vol. 6, pp. 33-39.

LIBROVÁ, Hana. *Pestří a zelení : Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno : Veronica, 1994. 218 s.

LIBROVÁ, Hana. *Vlažní a váhaví : Kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2003.

McKENZIE-MOHR, Doug; **SMITH**, William. *Fostering Sustainable Behavior : An*

Introduction to Community-Based Social Marketing. Gabriola Island, British Columbia, Canada : New Society Publishers, 1999. 160 s.

NAKONEČNÝ, Milan. *Sociální psychologie*. Praha : Academia, 1999.

NICKERSON, Raymond S. *Psychology of Environmental Change*. New Jersey, London : Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2003. 318 s.

OREG, Shaul; **KATZ-GERRO**, Tally. Predicting proenvironmental behavior cross-nationally. Values, the Theory of Planned Behavior, and Value-Belief-Norm Theory. *Environment and Behavior*. 2006, vol. 38, no. 4, pp. 462-483.

ROSOVÁ, Viera; **BIANCHI**, Gabriel. Psychológia ako epicentrum environmentálnej výchovy. In *Príspevky z interdisciplinárneho seminára konaného dňa 28. mája 1992 „Morálna a environmentálna výchova“*. 1992, s. 63 – 64.

ŘEHÁKOVÁ, Blanka. Determinanty vztahu k životnímu prostředí. *Sociologický časopis*, 2001. XXXVII, č. 4.

SHELLENBERGER, Michael; **NORDHAUS**, Ted. *The Death of Environmentalism : Global Warming Politics in a Post Environmental World* [online]. The Break Through Institute, 2005 [cit. 2008-08-29]. Dostupný z WWW: <http://www.thebreakthrough.org/images/Death_of_Environmentalism.pdf>.

SCHMUCK, Peter; **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

UITTO, Anna, **JUUTI**, Kalle, **LAVONEN**, Jari, **MEISALO**, Veijo. *Who is responsible for sustainable development? Attitudes to environmental challenges: A survey of Finnish 9th grade comprehensive school students* [online]. 2004 [cit. 2009-11-10]. Dostupný z WWW: <<http://www.ils.uio.no/english/rose/network/countries/finland/fin-uitto-2003.pdf>>.

VESELSKÝ, Michal. *Jak chráníme životní prostředí?: tisková zpráva*. CVVM, Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologický ústav AV ČR, 2008.

VESELSKÝ, Michal. *Hodnocení stavu životního prostředí v ČR a v místě bydliště : tisková zpráva*. CVVM, Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologický ústav AV ČR, 2009.

VINING, Joanne; **EBREO**, Angela (2002). Emerging theoretical and methodological perspectives on conservation behavior. In **BECHTEL**, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.

VÝBOHOVÁ, Marta. Úroveň environmentálneho vedomia žiakov stredných škôl v SR (výsledky prieskumu). In *Stratégia environmentálneho vzdelávania a výchovy na školách Slovenskej republiky a vo svete*, Bratislava : 1995. s. 192-195.

VÝROST, Jozef. *Sociálnopsychologický výskum postojov*. Bratislava : VEDA, 1989.

VÝROST, Jozef; **SLAMĚNÍK**, Ivan (eds.). *Sociální psychologie*. Praha : Grada, 2008.

ZAVESTOSTI, Stephen. Constructing and Maintaining Ecological Identities : The Strategies of Deep Ecologists. In **Clayton**, Susan, **Opotow**, Susan. (eds.). Introduction : Identity and the Natural Environment. In **CLAYTON**, Susan; **OPOTOW**, Susan. (Eds.). *Identity and the Natural Environment : The Psychological Significance of Nature*.

Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2003.

II.F.1 / HODNOCENÍ ENVIRONMENTÁLNÍCH RIZIK A POSTOJ KE ZMĚNÁM ŽIVOTNÍHO PROSTŘEDÍ

- AJZEN**, Icek; **FISCHBEIN**, Martin. *Belief, Attitude, Intention, and Behavior : An Introduction to Theory and Research*. Reading, MA : Addison-Wesley, 1975. 573 s.
- BELL**, Paul A. et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.
- BREZINA**, Ivan. Nenechat se zblbnout. *Alternativa* [online]. 3. 7. 1998 [cit. 2007-08-29]. Dostupný z WWW: <<http://archivdz.wz.cz/tbrerocz.htm>>.
- BREZINA**, Ivan. Analýza ekologismu. *Neviditelný pes* [online]. 24. 11. 1999 [cit. 2008-08-29]. Dostupný z WWW: <http://archiv.neviditelnypes.lidovky.cz/cgi-bin/rb_getpriloha.pl?ostatni/ekologie/1999/11/24/priloha19991124ast1>.
- CÍLEK**, Václav. *Makom : Kniha míst*. Vimperk : Dokořán, 2004. 267 s.
- CÍLEK**, Václav. Případ Lomborg. *Salon, literární příloha Práva*. 6. 4. 2006.
- CLAYTON**, Susan; **MYERS**, Gene. *Conservation Psychology : Understanding and Promoting Human Care for Nature*. Oxford, UK :Wiley-Blackwell, 2009.
- DEJMALOVÁ**, Kateřina; **PETERKA**, Josef (eds.). *Ekologická čítanka : Pozdě na budoucnost????* Praha : Fortuna, 2001.
- DELUMEAU**, Jean. *Strach na západě ve 14.-18. století I*. Praha : Argo, 1999.
- DUNLAP**, Riley E.; **VAN LIERE**, Kent D. The "New Environmental Paradigm" : A proposed measuring instrument and preliminary results. *The Journal of Environmental Education*. 1978, no. 9, pp. 10-19.
- DUNLAP**, Riley E.; **VAN LIERE**, Kent D.; **MERTIG**, Angela.; **JONES**, Robert Emmet. Measuring endorsement of the new ecological paradigm : A revised NEP scale. *Journal of Social Issues*. 2000, vol. 56, no. 3, 425-442.
- GARDNER**, Gerald T.; **STERN**, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.
- GIFFORD**, Robert. *Environmental Psychology : Principles and Practice*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1997. 506 s.
- HEWSTONE**, Miles; **STROEBE**, Wolfgang. *Sociální psychologie : Moderní učebnice sociální psychologie*. Dagmar Brejlová. 1. vyd. Praha : Portál, 2006. 770 s.
- HINES**, Jody M.; **HUNGERFORD**, Harold R., **TOMERA**, Audrey N. Analysis and synthesis of Research on Responsible Environmental Behavior : A Meta-Analysis. *The Journal of Environmental Education*. 1986-7, vol. 18, is. 2, pp. 1-8.
- James Lovelock: Ekologická katastrofa je nevyhnutelná, užijte si života, pokud to ještě jde. *Britské listy* [online]. 3. 3. 2008. [cit. 2009-08-29]. Dostupný z WWW: <<http://www.blisty.cz/art/39289.html>>.
- JANČAŘÍKOVÁ**, Kateřina. Vrba naslouchá, vrba vypráví : Střípky z ekonaratologie. *Fragmenta Ioannea Environmentalica*, 6, 2007, s. 53-68. [online]. Kráceno [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW:

<<http://www.vztahkprirode.cz/view.php?cislocianku=2008090008>>.

JANSSONOVÁ, Tove. *Kometa: Příběhy o skřítcích muminech*. Praha : Albatros, 2002.

KALS, Elisabeth; **MAES**, Jürgen. Sustainable Development and Emotions. In **SCHMUCK**, Peter; **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

KEUL, Alexander. Zdravie a pohoda (wellness) v meste : medzi objektívnou kvalitou a subjektívnym vnímaním životného prostredia. *Acta Enviromentalica Universitatis Comeniana*. 1996, roč. 8, s. 29-33.

KLÍMA, Ivan. *Jak přežít blahobyť*. Brno : Doplněk, 2001. 86 s.

Klub roáčů (Fight Club; David Fincher, 1999).

KRAJHANZL, Jan. Přesvědčení a osobní vztah člověka k přírodě. *Veronica: Časopis pro ochranu přírody a krajiny*. 2006, roč. 11, č. 1, s. 12-13.

KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Psychologie zdraví*. Praha : Portál, 2001.

LUŽNÝ, Dušan. *Hledání ztracené jednoty : Průniky nových náboženství*. Brno : Masarykova univerzita Brno, 2004.

MÁCHAL, Aleš. *Průvodce praktickou ekologickou výchovou : Metodická příručka pro začínající učitele a pedagogické pracovníky středisek ekologické výchovy*. Brno : EkoCentrum Brno, 2000. [online]. [cit. 2010-08-16]. Dostupný z WWW: <http://www.kr-ustecky.cz/VismoOnline_ActionScripts/File.aspx?id_org=450018&id_dokumenty=1646475>.

MOLDAN, Bedřich. *(Ne)udržitelný rozvoj : ekologie – hrozba i naděje*. Praha : Karolinum, 2001.

MOLDAN, Bedřich. *Globální problémy životního prostředí*. Praha : Centrum pro otázky životního prostředí UK, 2003. [online]. [cit. 2009-05-12]. Dostupný z WWW: <<http://www.czp.cuni.cz/knihovna/Publikace/global/default.htm>>.

MOLDAN, Bedřich. *Podmaněná planeta*. Praha : Karolinum, 2009. 420 s.

NAESS, Arno. *Ekologie, pospolitost a životní styl : Náčrt ekosofie*. Tulčák : Abies, 1993.

NAKONEČNÝ, Milan. *Sociální psychologie*. Praha : Academia, 1999.

NICKERSON, Raymond S. *Psychology of Environmental Change*. New Jersey, London : Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2003. 318 s.

RÁZGOVÁ, Eva; **TŘEBICKÝ**, Viktor; **NOVÁK**, Josef. *Ekologická stopa : Unese Země vaše kroky?* Praha : Ústav pro ekopolitiku, o.p.s., 2002.

ROSOVÁ, Viera; **ROŠKOVÁ**, Eva. Percepčia rizík v populácii 14-ročných : hierarchia, zdroje informácií a sebahodnotenie úrovne poznatkov o rizikách. *Acta Enviromentalica Universitatis Comeniana*. 1996, roč. 6, s. 73-83.

ROSOVÁ, Viera; **ROŠKOVÁ**, Eva, **BIANCHI**, Gabriel. Percepčia rizík vo výberoch detskej populácie na Slovensku. *Acta Enviromentalica Universitatis Comeniana*. 1996, roč. 8, s. 77-87.

ROŠKOVÁ, Eva; **ROSOVÁ**, Viera; **BIANCHI**, Gabriel. Kvalitatívna analýza vnímania rizika deťmi a adolescentmi. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*. 1998, roč. 33, č. 3, s. 203-215.

SOHR, Sven. *Oekologisches Gewissen - Eine Patchwork : Studie mit Kindern und Jugendlichen : Dissertation*. Chemnitz, Technische Universität, 1997.

Survivalism [online]. posledná aktualizácia 13. 8. 2010 13:51 [cit. 2010-08-16]. Wikipedia. Dostupný z WWW: <<http://en.wikipedia.org/wiki/Survivalism>>.

ŠLIMAROVÁ, Pavla. *Filozofická východiska vybraných českých anti-environmentalistů : bakalárska práca*. Brno : Masarykova univerzita, Fakulta sociálnych štúdií, 2008. Dostupný z WWW: <http://is.muni.cz/th/182729/fss_b/Slimarova_Vychodiska_antienvironmentalistu.pdf>.

VÝROST, Jozef; **SLAMĚNÍK**, Ivan (eds.). *Sociální psychologie*. Praha : ISV 1997.

WINTER, Deborah; **KOGER**, Susan. *The Psychology of Environmental Problems*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2004. 352 s.

Zelená perla: anketa o antiökologický výrok. [online]. Děti Země [cit. 2009-08-19]. Dostupný z WWW: <<http://www.ropak.detizeme.cz/perla/>>.

BELL, Paul A. et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.

BEZOUŠKA, Aleš; **ČINČERA**, Jan. Vliv environmentální profilace středních škol na proenvironmentální postoje a jednání studentů. *Envigogika*. [online]. 2007, č. 3 [cit. 2009-11-10]. Dostupný z WWW: <<http://www.envigogika.cuni.cz/index.php/cs/texty/20073/145-vliv-environmentalni-profilace-stednich-kol-na-proenvironmentalni-postoje-a-jednani-student>>.

CAPRA, Fritjof. *Ekogramotnost aneb vzdělání pro 21. století : Přednáška z konference Forum 2000* [online]. Škola života, 6. září 1997. [cit. 2009-04-04]. Dostupný z WWW: <http://skolazivota.empyrea.net/ekogram_.htm>.

CÍLEK, Václav. Ochrana biodiverzity na sklonku novověku. *Časopis Ochrana přírody*. 2009, zvláštní číslo.

CLAYTON, Susan; **MYERS**, Gene. *Conservation Psychology : Understanding and Promoting Human Care for Nature*. Oxford, UK :Wiley-Blackwell, 2009.

ČINČERA, Jan. *Environmentální výchova : od cílů k prostředkům*. Brno : Paido 2007.

ČINČERA, Jan. *Evaluaace programů environmentální výchovy*. [rukopis] 2009.

FABIÁN, Dušan. Peripetie a úskalí psychologického upratovania. *Fénix*. 1998, roč. II, č. 9.

GARDNER, Gerald T.; **STERN**, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.

GELLER, Scott E. The Challenge of Increasing Proenvironment Behavior. In **BECHTEL**, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.

HINES, Jody M.; **HUNGERFORD**, Harold R., **TOMERA**, Audrey N. Analysis and synthesis of Research on Responsible Environmental Behavior : A Meta-Analysis. *The Journal of Environmental Education*. 1986-7, vol. 18, is. 2, pp. 1-8.

KAISER, Florian G. et al. Ecological Behavior, Environmental Attitude, and Feelings of Responsibility for the Environment. *The European Psychologist*. 1999, vol. 4, no. 2, pp. 59-74.

KUŠKOVÁ, Petra. Strategie osvětových kampaní při práci se širokou veřejností a jejich účinnost. In kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha : Zelený kruh, 2009. [online]. [cit. 2010-05-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.

Květiny : Co je skryto za dokonalou krásou řezaných květin? [online]. Ekologický institut Veronica, 2009 [cit. 2009-11-10]. Dostupný na WWW: <<http://www.veronica.cz/?id=218>>.

LIBROVÁ, Hana. *Pestří a zelení : Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno : Veronica,

1994. 218 s.

LUŽNÝ, Dušan; ANDER, Martin: Lidé se bojí veřejně vyjadřovat své názory : rozhovor s Milanem Štefancem. *Sedmá generace*. 2004, č. 5, 34–37.

MÁCHAL, Aleš. *Průvodce praktickou ekologickou výchovou : Metodická příručka pro začínající učitele a pedagogické pracovníky středisek ekologické výchovy*. Brno : EkoCentrum Brno, 2000. [online]. [cit. 2010-08-16]. Dostupný z WWW: <http://www.kr-ustecky.cz/VismoOnline_ActionScripts/File.aspx?id_org=450018&id_dokumenty=1646475>.

McKENZIE-MOHR, Doug; SMITH, William. *Fostering Sustainable Behavior : An Introduction to Community-Based Social Marketing*. Gabriola Island, British Columbia, Canada : New Society Publishers, 1999. 160 s.

NAESS, Arno. *Ekologie, pospolitost a životní styl : Náčrt ekosofie*. Tulčák : Abies, 1993.

NICKERSON, Raymond S. *Psychology of Environmental Change*. New Jersey, London : Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2003. 318 s.

PIKE, Graham; SELBY, David. *Globální výchova*. Praha : Grada, 1994.

RITOMSKÝ, Matúš. Rozšíření vlastního Ja prostřednictvím súcitu. *Kruh života* [online]. č. 9 [cit. 2005-03-10]. Dostupný na WWW: <<http://www.kruhzivota.sk/?page=clanky&node=227&>>.

SCHWARTZ, Shalom H. Normative influences on altruism. In BERKOWITZ, Leonard (ed.). *Advances in experimental social psychology*. 1977, vol. 10. pp. 221-279.

TICHÁ, Barbora. *Simulační hry v environmentální výchově : bakalářská práce*. Brno : Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, 2008. 99 s. Dostupný na WWW: <http://is.muni.cz/th/174326/pdf_b/moje_BP.pdf>.

II.F.3 / PŘISUZOVÁNÍ ENVIRONMENTÁLNÍ ODPOVĚDNOSTI

Attitudes of European citizens towards the environment : Special Eurobarometer 295/Wave 68.2 – TNS Opinion & Social. [online]. Eurobarometer. 2008, March [cit. 2008-06-17].

Dostupný z WWW:

<http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_295_en.pdf>.

BANDURA, Albert. Self-efficacy : Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*. 1977, vol. 84, pp. 191-215.

BECHTEL, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.

BĚLOHRADSKÝ, Václav. Každý může být stou opicí : Co je "objektivita" a co objektivita. [online]. Dostupný z WWW: <www.multiweb.cz/hawkmoon/opice.htm>.

BREZINA, Ivan. Nenechat se zblbnout. *Alternativa* [online]. 3. 7. 1998 [cit. 2007-08-29]. Dostupný z WWW: <<http://archivdz.wz.cz/tbrerocz.htm>>.

CASEY, Susan. Strata kontaktu s přírodou nás robí nešťastnými: Rozhovor s Theodore Roszakom. *Kruh života* [online]. č. 11 [cit. 2008-08-21]. Dostupný z WWW: <<http://www.kruhzivota.sk/index.php?page=clanky&node=43>>.

CLAY, Rebecca A. Many approaches to being green. *Monitor on Psychology* [online]. 2001, vol. 32, no. 4. [cit. 2006-12-10]. Dostupný z WWW: <<http://www.apa.org/monitor/apr01/greenapproach.html>>.

CLAYTON, Susan; **MYERS**, Gene. *Conservation Psychology : Understanding and Promoting Human Care for Nature*. Oxford, UK :Wiley-Blackwell, 2009.

ČERNUŠÁKOVÁ, Barbora. Širšie súvislosti environmentálnej samovraždy. *Sedmá generace* [online]. 2005, č. 4 [cit. 2009-11-10]. Dostupný z WWW: <<http://www.sedmagenerace.cz/index.php?art=clanek&id=217>>.

ČINČERA, Jan. *Evaluace programů environmentální výchovy*. [rukopis] 2009.

GUARDINI, Romano. *Konec novověku : Pokus o orientaci*. Praha : Vyšehrad (ed. Váhy), 1992.

HINES, Jody M.; **HUNGERFORD**, Harold R., **TOMERA**, Audrey N. Analysis and synthesis of Research on Responsible Environmental Behavior : A Meta-Analysis. *The Journal of Environmental Education*. 1986-7, vol. 18, is. 2, pp. 1-8.

JANSSONOVÁ, Tove. *Kometa: Příběhy o skřítcích muminech*. Praha : Albatros, 2002.

KAISER, Florian G. et al. Ecological Behavior, Environmental Attitude, and Feelings of Responsibility for the Environment. *The European Psychologist*. 1999, vol. 4, no. 2, pp. 59-74.

KAISER, Florian G.; **SHIMODA**, Todd A. (1999). Responsibility as a predictor of ecological behaviour. *Journal of Environmental Psychology*. 1999, vol. 19, pp. 243-253.

KALS, Elisabeth; **MAES**, Jürgen. Sustainable Development and Emotions. In **SCHMUCK**, Peter; **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston :

Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

KANNER, Allen D.; **ROSZAK**, Theodore, **GOMES**, Mary E. *Ecopsychology : Restoring the Earth Healing the Mind*. San Francisco, Sierra Club Books, 1995.

KLÍMA, Ivan. *Jak přežít blahobyť*. Brno : Doplněk, 2001. 86 s.

KOHÁK, Erazim. *Zelená svatozář : Kapitoly z ekologické etiky*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 1998.

LIBROVÁ, Hana. *Pestří a zelení : Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno : Veronica, 1994. 218 s.

LIBROVÁ, Hana. *Vlažní a váhaví : Kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2003.

LIBROVÁ, Hana. Růžové brýle a černí ptáci. *Respekt*. 2007, č. 34.

LUKASOVÁ, Elizabeth. *I tvoje utrpení má smysl : logoterapeutická útěcha v krizi*. Brno : Cesta, 1998.

MERENDIZ. *Moje Vánoce a kapři*. [online]. 2008 [cit. 2009-11-10]. Dostupný z WWW: <<http://archivdz.wz.cz/tbrerocz.htm>>.

MOLDAN, Bedřich. *(Ne)udržitelný rozvoj*. Praha : Karolinum, 2001.

NAESS, Arno. *Ekologie, pospolitost a životní styl : Náčrt ekosofie*. Tulčák : Abies, 1993.

NICKERSON, Raymond S. *Psychology of Environmental Change*. New Jersey, London : Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2003. 318 s.

SAUGOUT, Noëlle, **ICHBIAH**, Daniel. *Život pro planetu Zemi : 365 tipů pro každodenní ekologický život*. Praha : Nakladatelství Práh, 2009.

SHELLENBERGER, Michael; **NORDHAUS**, Ted. *The Death of Environmentalism : Global Warming Politics in a Post Environmental World* [online]. The Break Through Institute, 2005 [cit. 2008-08-29]. Dostupný z WWW: <http://www.thebreakthrough.org/images/Death_of_Environmentalism.pdf>.

SLAMĚNÍK, Ivan; **JANOUSEK**, Jaromír. Prosociální chování. In VÝROST, Jozef; **SLAMĚNÍK**, Ivan (eds.). *Sociální psychologie*. Praha : Grada, 2008.

ŠAMANOVÁ, Gabriela. *Ekologické jednání : tisková zpráva*. CVVM, Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologický ústav AV ČR, 2005.

ŠMOLKA, Michal. *Manuál testu přijetí ekologické odpovědnosti: dotazník PEO : seminární práce*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2007. Dostupný z WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/view.php?cisloclanku=2008020016>>.

WINTER, Deborah; **KOGER**, Susan. *The Psychology of Environmental Problems*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2004. 352 s.

Zbývají už jen čtyři roky na záchranu této planety? *Britské listy* [online]. 16. 9. 2006 [cit. 2009-11-09]. Dostupný na WWW: <<http://www.blisty.cz/2006/9/15/art30308.html>>.

II.F.4 / DALŠÍ ASPEKTY ENVIRONMENTÁLNÍHO VĚDOMÍ

ABBEY, Edward. *Gang obrancov Zeme*. Tulčák : Abies, 1994.

BELL, Paul A. et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.

DEJMALOVÁ, Kateřina; **PETERKA**, Josef (eds.). *Ekologická čítanka : Pozdě na budoucnost????* Praha : Fortuna, 2001.

FRANĚK, Marek. Postoje ke třídění a recyklaci odpadu u vysokoškolských studentů : Souvislosti s pohledem na postavení člověka v přírodě a některými osobnostními rysy. *Psychologie v ekonomické praxi*. 2008, č. 1-2. [online]. [cit. 2009-12-20]. Dostupný z WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/soubory/mftrideni.pdf>>.

GELLER, Scott E. The Challenge of Increasing Proenvironment Behavior. In **BECHTEL**, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.

KANNER, Allen D.; **ROSZAK**, Theodore, **GOMES**, Mary E. *Ecopsychology : Restoring the Earth Healing the Mind*. San Francisco, Sierra Club Books, 1995.

KOHÁK, Erazim. *Zelená svatozář : Kapitoly z ekologické etiky*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON), 1998.

McKENZIE-MOHR, Doug; **SMITH**, William. *Fostering Sustainable Behavior : An Introduction to Community-Based Social Marketing*. Gabriola Island, British Columbia, Canada : New Society Publishers, 1999. 160 s.

MERHAUT, Boris. Hlubinná ekologie. *Gemma*, 1991, č. 2.

NAESS, Arno. *Ekologie, pospolitost a životní styl : Náčrt ekosofie*. Tulčák : Abies, 1993.

ROSOVÁ, Viera; **BIANCHI**, Gabriel. Psychológia ako epicentrum environmentálnej výchovy. In *Príspevky z interdisciplinárneho seminára konaného dňa 28. mája 1992 „Morálna a environmentálna výchova“*. 1992, s. 63 – 64.

SCHULTZ, Paul Wesley; **GOUVEIA**, Valdiney V.; **CAMERON**, Linda D.; **TANKHA**, Geetika; **SCHMUCK**, Peter; **FRANĚK**, Marek. Values and their relationship to environmental concern and conservation behavior. *Journal of Cross-cultural Psychology*. 2005, vol. 36, no. 4, pp. 457-475.

WINTER, Deborah; **KOGER**, Susan. *The Psychology of Environmental Problems*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2004. 352 s.

ZÁVĚREČNÉ SHRNUÍ

HERZOG, Aleš. *Třídění odpadů.* Příspěvek na konferenci Nízkoprahové programy 2010 konané 14. - 15. ledna 2010. Praha, 2010.

KRAJHANZL, Jan. Ekopsychologie: psychologie pro časy environmentálních problémů. *Sedmá generace: Společensko-ekologický časopis.* 2008, č. 5, s. 3.

MARŠÁLOVÁ, Libuša; MIKŠÍK, Oldřich. *Metodologie psychologie.* Bratislava : SPN, 1988.

PRŮCHOVÁ, Petra. *Manuál a analýza diagnostické metody DES – Dotazníku environmentální senzitivity : seminární práce.* Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2008. 13 s.

PRŮCHOVÁ, Petra. *Ověřování diagnostické metody DES – Dotazníku environmentální senzitivity – na středoškolské populaci : ročníková práce.* Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2009. 25 s.

SAUNDERS, Carol D. The emerging field of conservation psychology. *Human Ecology Review* [online]. 2003, vol. 10, no. 2, pp. 137-149. [cit. 2006-05-07]. Dostupný z WWW:

<<http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her102/102saunders.pdf>>.

ŠMOLKA, Michal. *Manuál testu přijetí ekologické odpovědnosti: dotazník PEO : seminární práce.* Praha : Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2007. Dostupný z WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/view.php?cislocianku=2008020016>>.

PŘÍLOHY

- A. Ekopsychologie a environmentální chování
- B. Čtyři sféry lidských snah o environmentální udržitelnost
- C. Rozmanitost a společné motivy v odpovědích ankety „Pojem vztah k přírodě“
- D. Děti a příroda: prožívání a zkušenosti
- E. Efektivní podpora chování šetrného k životnímu prostředí a komunikace environmentálních organizací s veřejností
- F. Modely proenvironmentálního chování

EKOPSYCHOLOGIE A ENVIRONMENTÁLNÍ CHOVÁNÍ

KRAJHANZL, Jan. Ekopsychologie a environmentální chování. In: Dlouhá, Jana (ed.) *Vědění a participace*. Praha: Karolinum, 2009.

Anotace

Přehledový článek v úvodu stručně shrnuje vymezení a vývoj psychologických disciplín zabývajících se (životním) prostředím: environmentální psychologie, roszakovské ekopsychologie a conservation psychology. Především zahraniční výzkum je orientačně představen s důrazem na jeho šíři, tematické oblasti a klíčové přehledové práce. V závěru jsou pojmenovány faktory, které mohou být významné pro rozvoj oboru v České republice.

Klíčová slova

ekopsychologie, conservation psychology, environmentální chování

V současné době se odehrává celá řada zajímavých dějů. Stále více lidí uvědomuje, že zásadní degradace životního prostředí neklepe na dveře - zjišťují, že ona už tu nějaký čas probíhá, donedávna přitom pro laické oko stěží viditelná. Zadrugé sílí konsensus, že si za zhoršování životního prostředí můžeme do značné míry sami - přímo nebo nepřímo naším chováním, zvláště chováním těch z nás, patřících k té „západní části světa“. A za třetí roste potřeba s tím něco dělat.

A tak pokud je dnes k dispozici nesčetné množství důkazů, že zhoršování životního prostředí je přímo nebo nepřímo způsobováno **lidským chováním**, pak je to nepřehlédnutelná výzva pro obor, který se studiem lidského chování bezprostředně zabývá. Výzva pro psychologii (srv. Gardner, Stern, 1996; Bechtel, Churchman, 2002; Winter, Koger, 2004; Nickerson, 2003, Saunders, 2003).

V západní Evropě a severní Americe se psychologie připojila ke studiu a hledání cest k environmentálně šetrnějšímu chování v 70. letech. Zpočátku bylo pro-environmentální chování jedním z širokého pole témat **environmentální psychologie**, tedy disciplíny, která byla až donedávna většinou odborníků definovaná jako zkoumání vlivu přírodního a zbudovaného (antropogenního) prostředí na člověka. Tradičními tématy environmentální psychologie jsou přitom například vliv městského prostředí na lidskou psychiku, psychologie architektury a designu, přelidnění, vliv teplotních a klimatických podmínek (podrobněji viz Bell, 2001; Bechtel, Churchman, 2002).

Během devadesátých let význam výzkumu zaměřeného na psychologické aspekty ochrany přírody roste - částečně snad podpořený vznikem (roszakovské) ekopsychologie (Roszak, 1992). Na přelomu tisíciletí vychází několik přehledových

publikací shrnujících rozsáhlé množství poznatků získaných za uplynulá desetiletí. Psychologie ochrany přírody se stává stále autonomnější výzkumnou problematikou.

Nyní, po několika iniciativách, které oslovily jen omezený okruh odborníků, se jeví jako nejperspektivnější oborová platforma „**conservation psychology**“. Ta zastřešuje mnoho přístupů a předchozích iniciativ spojených hledáním cest k udržitelnosti prostřednictvím změn environmentálního chování, a aktivně se do ní zapojilo mnoho významných odborníků.

V České republice jsou poznatky psychologie aplikované na ochranu přírody a životního prostředí zatím málo známé. Zajímavé je srovnání se Slovenskem, kde bylo během devadesátých let uskutečněno několik výzkumných projektů, otištěno mnoho desítek odborných článků a vydáno několika zajímavých publikací. V porovnání nejen s dalekým, ale i tím úplně nejbližším „zahraničím“ je zřejmé, že na tomto poli čeká český výzkum ještě mnoho práce.

Jakkoliv považujeme platformu „conservation psychology“ za velmi produktivní a připojujeme se k ní, v českém prostředí není doslovný překlad „ochranářská psychologie“ příliš šťastný. V následující kapitole, stejně jako při jiných odborných příležitostech, shrnuji studie a publikace původně psané v rámci environmentální psychologie, ekologické psychologie DuNann Winter či slovenské sozopsychologie pod oborový název „**ekopsychologie**“.

Cesty k poznání environmentálního chování

Psychologický výzkum spojený s tématy environmentální udržitelnosti skýtá rozsáhlé pole teoretických i empirických studií. Ve stovkách studií jsou zde rozpracovány desítky témat. Pro orientaci jsou proto používány různé klasifikace tematických okruhů (Bell, 2001, s. 468; Bechtel, Churchman 2002, s. 541-558; Saunders, 2003). Zde se na celou problematiku podíváme z perspektivy tří tematických okruhů (Krajhanzl, 2007). Každý z těchto okruhů reflektuje určitou oblast jevů a dějů, které jsou zkoumány z hlediska svého působení na environmentální chování.

Studie prvního tematického okruhu spojuje hledání odpovědi na otázku, jak je naše environmentální chování ovlivňováno našimi environmentálními a ekologickými postoji, potřebami, schopnostmi, znalostmi atd. Tedy jinak řečeno: jak je naše chování ovlivňováno těmi částmi a aspekty lidské psychiky, které jsou s přírodou a životním prostředím přímo spojeny. Souborně lze tyto duševní jevy nazývat vztahy k přírodě a životnímu prostředí.

Druhý okruh výzkumů se zabývá otázkou, jak souvisí chování k životnímu prostředí s obecnými osobnostními charakteristikami jedince, např. s jeho vlastnostmi a hodnotami.

Třetí tematický okruh bádá v ještě širším poli proměnných, neboť zkoumá, jak je environmentální chování lidí ovlivňováno prostředím, a to prostředím environmentálním, sociálním, ekonomickým, politickým, kulturním atd.

Studie všech tří okruhů sledují dva směry výzkumu: zaprvé snahu **porozumět zkoumaným jevům a dějům**, zadruhé poznat způsoby, jak změnou ve zkoumané oblasti (ve vztahu k přírodě, osobnosti, prostředí) **podpořit změnu environmentálního**

chování. Tyto tři náhledy na environmentální chování si svojí podstatou nekonkurují. V teoretické práci vytvářejí komplexní obraz systému proměnných environmentálního chování, v praxi se vzájemně doplňují.

Na dalších řádcích se s těmito okruhy seznámíme podrobněji.

Vztah k přírodě a životnímu prostředí

Při zkoumání prožívání a chování lidí k přírodě se setkáváme s postoji, potřebami a schopnostmi, které jsou přímo spojeny, orientovány v obecné rovině například na přírodu, životní prostředí, na zvířata či na místo. Na této úrovni obecnosti lze studovat vztahu k přírodě, k místu, atd. Kromě toho, specifičtěji, je možné zkoumat například postoje k třídění odpadů, postoje k štípačkému hmyzu, zájmové preference pro pobyty v divočině. V ekopsychologickém výzkumu jsou zastoupené oba přístupy, obecný i specifický.

Snad nejaktuálnější je dnes zaměření výzkumu na vztahy lidí k životnímu prostředí. Konceptualizovány jsou různé aspekty a prvky těchto vztahů. Také ekopsychologií je zkoumána mezioborově rozšířená typologie **environmentálních postojů**, rozlišující např. panský postoj k přírodě, náboženský, partnerský apod. Empiricky ověřován je výskyt těchto typů postojů mezi lidmi, a mnoha studiemi byl potvrzen vztah mezi těmito environmentálními postoji a environmentálním chováním (např. Kraus, 1995).

Mezi lidmi jsou patrné rozdíly v jejich **ekologickém vědomí** - tedy v míře, v jaké berou při svých rozhodnutích v potaz ochranu životního prostředí (Schmuck, Schultz, 2002). To úzce souvisí s tématem motivace pro ochranu přírody, tedy „proč lidé chrání přírodu?“ Výzkum zde probíhá ve dvou vzájemně se obohacujících liniích. První zkoumá životní podmínky a významné zážitky lidí, které je možné považovat za model environmentálního chování a environmentálních postojů, např. ekologické aktivisty (např. Kollmus, Agyeman, 2002).

Druhá linie zkoumá, jaká přesvědčení, motivace a schopnosti jsou předpokladem pro vědomé (záměrné) environmentální chování¹. Zkoumáno je působení **obraných mechanismů**, které chrání lidi před úzkostí, a tím brání mnoha z nás přijmout dostupné environmentální informace (Winter, Koger, 2004, s. 33). Způsob, jak lidé vnímají environmentální situaci (celkově) na Zemi a riziko katastrofálních změn, reflektuje mnoho dotazníkových šetření (Gardner, Stern, 1996), v několika desítkách z nich je používán dotazník **New Environmental Paradigm** (Dunlap, Liere, 1978).

Ne všichni lidé, kteří považují environmentální situaci za vážnou, se však, jak je zřejmé, chovají šetrně k životnímu prostředí. Svou roli zde hraje tzv. **environmentální odpovědnost** (environmental responsibility). Ta vyjadřuje ochotu chovat se pro-environmentálně i v prostředí, kde není šetrné chování k životnímu prostředí součástí skupinových nebo společenských norem (Kals, Montada, 1994). Environmentálně

¹ Kromě na tomto místě zmíněných intrapsychických faktorů je předmětem studia psychologie jak vliv vlastností osobnosti na environmentální chování, tak vliv sociálních, environmentálních, kulturních faktorů na jedince (viz níže).

odpovědní lidé přijímají odpovědnost a mění své environmentálního chování, aniž by čekali na změnu chování ostatních nebo na změnu „systému“.

Individuální pro-environmentální jednání je někdy více, někdy méně spojeno s určitými „náklady“ (čas, aktivita, peníze), a žádá si tedy určité zdroje motivace. Jeden z aspektů takové motivace reflektuje tzv. **environmentální zájem** (environmental concern, např. Stern et al., 1993), opět dobře známý v kontextu mnoha oborů. Ten rozlišuje okruhy, na které orientujeme své morální normy, a podle toho rozeznává mezi lidmi egoistický, sociálně-altruistický a ekocentrický typ (Nickerson, 2003, s. 102). Stojí za zmínku, že všechny tři typy mohou být zdrojem motivace pro chování příznivé k životnímu prostředí. „Environmentálnímu egoistovi“ bude bližší motiv ochrany vlastního zdraví, „ekocentrika“ osloví i ochrana biotopu na druhém konci světa.

Ekopsychologové se také zabývají studiem tzv. **environmentální inkluze** (environmental inclusion), která vystihuje míru, v níž se jedinec považuje za součást přírody a přírodu za součást sebe sama (Schmuck, Schultz, 2002). Zkoumána je také **environmentální identita**, vystihující míru ztotožnění jedince s idejemi a přesvědčeními environmentalismu (Clayton and Opatow, 2003). V kontextu všech těchto faktorů ovlivňujících naše záměrné environmentální jednání je ekogramotnost jen vrcholkem ledovce.

V době degradace životního prostředí však nemá význam jen téma ochrany prostředí, ale také problematika našeho kontaktu s přírodním prostředím. Studována je **potřeba kontaktu s přírodním prostředím**, která je zajímavá především z hlediska naší kvality života a tělesného, duševního a duchovního zdraví. Pozornost ekopsychologů společně s environmentálními pedagogy přitahuje také **environmentální senzitivita** (environmental sensitivity, např. Metzger, McEwen, 1999). Zvláště v americké odborné literatuře je široce a důkladně rozpracováno téma kontaktu s divočinou (např. Kaplan a Talbot, 1983), zejména účinků divočiny na lidskou psychiku (**wilderness effect**) a souvislost mezi zkušenostmi z divočiny a environmentálními postoji. V rámci vývojové psychologie je zkoumán **vývoj vztahu dětí k přírodě**, jejich přesvědčení o přírodním prostředí a jeho fungování i morální vývoj ve vztahu k životnímu prostředí (viz Kahn, 1999).

Neméně významné je v ekopsychologii téma **vztahu ke zvířatům** (viz Vining, 2003) a studium našeho vztahování se ke konkrétním místům, probíhajícím v rámci tzv. **psychologie místa** (Naništová, 2002; Bott et al., 2003).

Vliv vlastností a hodnot osobnosti na životní prostředí

Mnozí lidé zabývající se ochranou životního prostředí si často mimoděk všímají, že některé lidské vlastnosti, hodnoty a životní styly jsou k přírodě více přátelské, a některé jsou pro přírodu škodlivější. Na jedné straně radost z maličkostí, samozásobitelství či umění kontemplace, na druhé straně záliba v motocrossových závodech nebo neklid ženoucí nás na cesty kolem celého světa. Vzácností nejsou setkání s lidmi, kteří, ač nemají zvláště vyprofilovaný své „ochranářské postoje“, jsou jistě nadějí pro environmentální udržitelnost (srv. Librová, 1994). Ekopsychologové zkoumají, jaké osobnostní a hodnotové charakteristiky člověka (nad rámec vztahu k přírodě a životnímu prostředí) ovlivňují jeho environmentální chování.

Téma **hodnot a hodnotových preferencí** dobře vystihuje skutečnost, že nezáleží jen na tom, jak je pro lidi důležitá ochrana přírody, ale také, co všechno je pro ně důležitější. Mnoho rozsáhlých multikulturních šetření provedli Schwartz (např. 1992) a Schultz (např. Schultz, Zelezny 1999) s pozorností zaměřenou také na postavení ochrany životního prostředí a pobytu v přírodě v hodnotovém žebříčku.

Zvláštní téma v oblasti hodnot a životního stylu tvoří **konzumování a konzumerismus**. Psychologický výzkum zatím spíše odpovídá na otázky jako „proč lidé konzumují právě tento produkt?“, „jak vznikají spotřebitelská rozhodnutí?“, než na klíčovou otázkou „co ovlivňuje míru, v níž lidé konzumují“? Hlubší porozumění lidské potřebě mít, vlastnit a spotřebovávat přináší Erich Fromm (2001), analyticky rozlišující orientaci osobnosti na „vlastnický modus bytí“ (mít) a „existenciální modus bytí“ (být). Jeho klasická práce si zasluhuje pokračování, a badatelskou pozornost je potřeba věnovat motivačním zdrojům konzumeristů. Stejně významné je téma **dobrovolné skromnosti**, dobře známé v českém prostředí (např. Librová, 1994), rozpracovávané také v rámci psychologie (Fabiánová, 2004).

Pozornost ekopsychologů také přitahuje **souvislost mezi osobnostními vlastnostmi a environmentálními postoji**. Ukazuje se například, že třídění odpadu souvisí nejen se svědomitostí jedince, ale také s jeho otevřeností (Franěk, 2008). Pozitivní pro-environmentální roli u lidí sehraává také tzv. interní ohnisko řízení (locus of control), které je výrazem míry, v jaké se jedinec cítí spoluhybatelem světa kolem něj (Allen, Ferrand, 1999). Zatímco lidé s externím ohniskem mají pocit, že svět si s nimi dělá co chce, lidé s interním ohniskem se cítí jako ti, kdo mají ve své moci věci změnit. Naopak vlastností, která bývá jednou z překážek pro-environmentálního jednání, je lidská pohodlnost (Geller, 1992).

Téma změny osobnosti a hodnot člověka má své nepominutelně **etické aspekty**. Uvažované intervence jsou možné na bázi výchovy k celkové osobnostní a morální zralosti. Potom je i environmentální výchova pojímána jako výchova člověka, se zaměřením na jeho vztah ke světu jako takovému.

Od změn prostředí ke změnám chování

Působit na změnu vztahů lidí k přírodě a životnímu prostředí či na rozvoj environmentálně příznivé orientace osobnosti je sice z dlouhodobé perspektivy velmi slibné, avšak zároveň odborně a časově náročné (Bechtel, Churchman, 2002, s. 528). Jako praktičtější, na bezprostřední výsledek zaměřené, se jeví zkoumání na poli třetího okruhu. Ten studuje všechny vlivy působící na environmentální chování, které vycházejí z prostředí jedince. Zkoumán je vliv environmentálního, sociálního, kulturního, ekonomického, právního prostředí.

Výzkumy zaměřené na porozumění vlivu prostředí se zabývají zkoumáním **faktorů podporujících nebo bránících našemu pro-environmentální chování** (McKenzie-Mohr et al., 1995, Kollmus, Agyeman, 2002). Empiricky ověřován je také **vliv socio-demografických proměnných** (přehled Nickerson, 2003, s. 74).

Těžiště tohoto tematického okruhu přitom spočívá ve zkoumání, jakou změnou v prostředí jedince nebo komunity lze dosáhnout změny v environmentálním chování. Rozsáhlé množství empirických studií publikovaných v recenzovaných odborných

časopisech se věnuje otázkám spojeným s praktickými tématy ochrany přírody: jak podporovat lidi v třídění a jak ve snižování množství odpadu, v preferenci městské hromadné dopravy, v úspoře energie, atd.

Často používanou intervenční strategií bývají **pobídky** (Gardner, Stern, 1996, s. 95). Jako letáčky o dobytčích velkochovech informují čtenáře o souvislostech jejich stravování, jako desatera domácí ekologie předkládají alternativy k zaběhnutému domácímu hospodaření či jako cedule „nezahazujte odpadky“ vyzývají kolemjdoucí k dodržování určité normy. Pobídky lidi motivují očekávanými zisky, ať už je to ušetření peněz za topení, sociálním statusem environmentálně odpovědného člověka kupujícího biopotraviny, nebo aktivizací osobního morálního přesvědčení člověka. Druhem výzvy je pro lidi také chování těch, kteří pro nás něco pozitivního znamenají. Environmentální chování lze tak bezděky přejímat od partnerky stejně jako od oblíbeného zpěváka.

Pobídky člověka oslovují, k ničemu ho však nezavazují. Další strategií, která se snaží jedince ovlivnit ještě před jeho environmentálním chováním (tzv. strategie předcházející chování, „antecedent strategies“) jsou tzv. **závazky** (commitment). Konkrétní osobní nebo veřejné závazky k určitému chování, např. „od zítřka nebudu kupovat pití v pet-lahvích“, přitom mají delší trvání než závazky obecné, jako „budu žít šetrně k přírodě“ (Nickerson, 2003, s. 107).

Druhá skupina strategií působí po uskutečněním chování (consequent strategies). Zdá se, že jedním z důvodů, proč je pro mnoho lidí obtížné žít pro-environmentálním způsobem života, je nízká míra kontaktu člověka s důsledky jeho vlastního environmentálního jednání. Součástí ekopsychologických intervencí je proto práce se zpětnou vazbou. Tou může být např. zpětná vazba o množství energie, které rodina v daném období spotřebovala, o množství splodin, které vzniká jednou jízdou do města apod. (např. Midden et al., 1983)

Zpětnou vazbu s operantním podmiňováním propojuje strategie využívající **odměny a tresty**. Placení „environmentálních“ pokut nebo získání sociálního uznání vede přímo k dramatickým změnám v chování (např. Geller, 1992). Diskuse se vede o dlouhodobém efektu těchto strategií, tedy zda takové intervence neučí lidi chovat se pro-environmentálně jen tehdy, když se jim to v širším slova smyslu vyplatí.

Součástí ekopsychologického výzkumu je také studium sociálních jevů. Rozsáhle empiricky jsou zkoumána **sociální dilemata**, jako např. tragédie občiny (tragedy of commons), a sociálně-environmentální konflikty, vymezené jako „střet cílů (zájmů) dvou či více sociálních skupin ve věcech týkajících se ochrany, údržby či využití přírodních zdrojů“ (přehled Bechtel, Churchman eds. 2002, s. 541-558). Ekopsychologové se aktivně podílejí na řešení **sociálně-environmentálních konfliktů**, ať už nastavením sociálních procesů (community management), nebo jako facilitátoři skupinových vyjednávání.

Závěrem, o rozvoji ekopsychologie

Psychologický výzkum vytvořil během posledních třiceti let rozsáhlé spektrum poznatků, které jsou použitelné při teoretickém i praktickém hledání cest

k environmentální udržitelnosti. Co je tedy možné udělat pro to, aby u nás tyto poznatky přispívaly k rozvoji environmentální udržitelnosti?

Jen málo dostupná je zatím v českých knižních fondech ekopsychologická literatura. Potřebné je proto doplňovat přinejmenším do akademických knihoven zahraniční ekopsychologické publikace, a pracovat na vydání českojazyčného ekopsychologického knižního titulu. Ekopsychologické poznatky lze také zpřístupnit formou seminářů a přednášek studentům environmentálních oborů a vybraných sociálně-vědních disciplín. Snad i to může přispět k postupnému rozšiřování okruhu lidí, kteří se u nás ekopsychologií zabývají. Grantové příležitosti jsou pak podporou odborné úrovně české ekopsychologie.

Prioritou výzkumu, která vyplývá z aktuální úrovně zdejšího poznání, je postupně zprostředkovávat českým zájemcům jak klíčové teoretické poznatky ze zahraničí, tak efektivní strategie působící na změny environmentálního chování. Tváří v tvář rozsáhlému množství psychologických studií, jejichž zjištění jsou známa jen pár českým odborníkům, je těžiště českých ekopsychologických aktivit pro příští léta ve vytváření přehledových studií, překladech klíčových zahraničních prací, metaanalýzách a v experimentálním ověřování vybraných intervenčních metodik v českém prostředí.

Průběžně a trvale by v ekopsychologii měly být probírány etické otázky spojené s podporou změn environmentálního chování. Zejména velký potenciál ekopsychologických strategií znovuoživuje úvahy o etických aspektech všech organizovaných snah o změnu lidských postojů, hodnot a chování, mezi nimiž má dnes nejširší pole působnosti environmentální výchova, vzdělávání a osvěta. Eticky zvažovány by proto měly být jak obecné intervenční strategie, tak i konkrétní projekty určené pro praxi.

Naopak skoro žádnou pozornost si nezaslouží folklórní diskuse, zdali klíčovou roli v ochraně přírody mají hrát přírodní nebo sociální vědy (Saunders, 2003). Za produktivnější lze považovat rozvíjení synergie různých snah o environmentální udržitelnost, tedy synergii mezi úsilími zaměřenými na přírodu, na techniku, na společnost a na jedince (podrobněji viz Krajhanzl, 2007). Ekopsychologii lze považovat za součást ekologie člověka (Vavroušek, 1994; Saunders, 2003).

Velký potenciál má kontakt ekopsychologů s praxí, kteří se profesně zabývají ochranou přírody. Užitek mohou přinést ekopsychologické poznatky v rozvoji didaktiky a metodiky environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty, v urbanistickém plánování, aplikaci ekonomických nástrojů k motivaci pro environmentálního chování a při řešení sociálně-environmentálních konfliktů a dilemat. Je důležité, aby ekopsychologové rozvíjeli dialog s českou environmentální praxí, a svou prací odpovídali na její aktuální i dlouhodobé potřeby.

Literatura

- ALLEN, James B., FERRAND, Jennifer L. Environmental locus of control, sympathy, and proenvironmental behavior : A test of Geller's actively caring hypothesis. *Environment and Behavior*. 1999, vol. 31, no. 3, pp. 338-353.
- BECHTEL, Robert B., CHURCHMAN, Arza (Eds.), *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.
- BELL, Paul A., et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.
- BOTT, Suzanne, CANTRILL, James G. & MYERS, Jr. Olin Eugene. Place and the promise of Conservation Psychology. *Human Ecology Review*. 2003, vol. 10, no. 2, pp. 100-112. Dostupné z <<http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her102/102bottcantrilm Myers.pdf>>
- CLAYTON, Susan, OPOTOW, Susan (Eds.). *Identity and the natural environment*. Cambridge, MA : MIT Press, 2003.
- DUNLAP, Riley E., van LIERE, Kent D. The "New Environmental Paradigm" : A proposed measuring instrument and preliminary results. *The Journal of Environmental Education*. 1978, no. 9, pp. 10-19.
- FABIÁNOVÁ, Hana. *Psychologické aspekty dobrovolné skromnosti*. [s.l.], 2004. 99 s. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Diplomová práce.
- FRANĚK, Marek. Postoje ke třídění a recyklaci odpadu u vysokoškolských studentů : Souvislosti s pohledem na postavení člověka v přírodě a některými osobnostními rysy. *Psychologie v ekonomické praxi*. 2008, č. 1-2, s. nn. V tisku.
- FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. 1. vyd. Praha : AURORA, 2001. 243 s.
- GARDNER, Gerald T., STERN, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.
- GELLER, Scott E. Solving Environmental Problems : A Behavior Change Perspective. In STAUB, Sylvia, GREEN, Paula. *Psychology and social responsibility : Facing global challenges*. New York : New York University Press, 1992. s. 248-270.
- KAHN, Peter H., Jr. *The Human Relationship with Nature : Development and Culture*. [s.l.] : The MIT Press, 1999. 295 s.
- KALS, Elisabeth, MONTADA, Leo. Umweltschutz und die Verantwortung der Bürger. *Zeitschrift für Sozialpsychologie*. 1994, 25, 326-337.
- KAPLAN, Stephan, TALBOT, Jane. Psychological benefits of a wilderness experience. In ALTMAN, Irvine, Wohlwill, Joachin F. *Behavior and the natural environment*. New York : Plenum, 1983. s. 362.
- KOLLMUS, A., AGYEMAN, J. Mind the gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*. 2002, vol. 8, no. 3, pp. 239-260.
- KRAJHANZL, Jan. Psychologie ve službách Země. In HELLER, Daniel, MERTIN, Václav, SOBOTKOVÁ, Irena. *Psychologické dny 2006 : Prožívání sebe a měnícího se světa*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2007. s. 35.

- KRAUS**, Stephen J. Attitudes and the prediction of behavior : A meta-analysis of the empirical literature. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1995, vol. 21, no. 1, pp. 58-75.
- LIBROVÁ**, Hana. *Pestří a zelení : Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. 1. vyd. Brno : Veronica, 1994. 218 s.
- McKENZIE**, D., **NEMIROFF**, L.S., **BEERS**, L. & **DESMARAIS**, S. Determinants of responsible environmental behavior. *Journal of Social Issues*. 1995, vol. 51, no. 4, pp. 139-156.
- METZGER**, Tina, **McEWEN**, Douglas. Measurement of environmental sensitivity. *Journal of Environmental Education*. 1999, vol. 30, no. 4, pp. 38-40.
- MIDDEN**, C. J., **METER**, J. E., **WEENIG**, M. H., & **ZIEVERINK**, H. J. Using feedback, reinforcement and information to reduce energy consumption in households: A field-experiment. *Journal of Economic Psychology*. 1983, no. 3, pp. 65-86.
- NANIŠTOVÁ**, Eva. *Koncept miesta v environmentálnej psychológii*. Trnava : Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity v Trnave, 2002.
- NICKERSON**, Raymond S. *Psychology of Environmental Change*. New Jersey, London : Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2003. 318 s.
- ROSZAK**, Theodore. *The Voice of the Earth*. New York: Simon & Schuster, 1992. 367 s.
- SAUNDERS**, Carol D. The emerging field of conservation psychology. *Human Ecology Review*. 2003, vol. 10, no. 2, pp. 137-149. Dostupné z <
<http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her102/102saunders.pdf>>.
- SCHMUCK**, Peter, **SCHULTZ**, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston : Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.
- SCHULTZ**, P. Wesley, **ZELEZNY**, Lynnette. Values as predictors of environmental attitudes: Evidence for consistency across 14 countries. *Journal of Environmental Psychology*. 1999, vol. 19, no. 3, pp. 255-265.
- SCHWARTZ**, Shalom H. Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, M. Zanna, San Diego: Academic Press, 1992.
- STERN**, Paul C., **DIETZ**, Thomas, **KALOF**, Linda. Value orientations, gender, and environmental concern. *Environment and Behavior*. 1993, vol. 25, no. 4, pp. 322-348.
- VAVROUŠEK**, Josef. Program zavedení výuky předmětu "Ekologie člověka" ve školách všech stupňů : 1. návrh. *Učitelství listy*. 1994, č. 3, s. 48.
- VINING**, Joanne. Connection to other animals and caring for nature. *Human Ecology Review*. 2003, vol. 10, no. 2, pp. 87-99. Dostupné z <
<http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her102/102vining.pdf>>.
- DuNannWINTER**, Deborah, **KOGER**, Susan. *The Psychology of Environmental Problems*, second edition. Mahwah, N.J., Lawrence Erlbaum Associates, 2004. 352 s.

ČTYŘI SFÉRY LIDSKÝCH SNAH O ENVIRONMENTÁLNÍ UDRŽITELNOST

Citace z příspěvku:

KRAJHANZL, Jan. Psychologie ve službách Země. In Heller, Daniel, Mertin, Václav, Sobotková, Irena. Psychologické dny 2006 : *Prožívání sebe a měnícího se světa*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2007. s. 35. ISBN 9788073081850. Dostupné z WWW <<http://www.vztahkprirode.cz/view.php?cisloclanku=2007050042>>.

„Když se dva proky setkají takovým způsobem, že velikost toho, čeho můžou dosáhnout společně, mnohonásobně přesahuje součet toho, čeho by dosáhly každý zvlášť, vzniká synergie. Synergetické interakce přinášejí nápady a inspiraci, vytvářejí volnou energii pro další růst a zjemňují komunikaci a vnímání. Jak říká starý čínský text: Čistota myslí, která vznikla na základě toho, co je správné, může svět změnit a zdokonalit.“

Richard Bach (2005)

Úlohu a poslání psychologie při ochraně přírody je možné pochopit skrze kontext ostatního úsilí ve službách Země.

Vše přitom začíná environmentálně-etickým tázáním: *„Co je naším cílem, co je ideálem, za kterým se chceme v našem soužití s mimolidským světem ubírat?“* Při filosoficko-etické odpovědi na tuto otázku jsou brány v úvahu poznatky přírodních věd, jako např. údaje o biologické diverzitě, rovnováze ekosystémů či znečištění vody, půdy a vzduchu. Vzniká tak environmentálně-etická vize, jako např. koncepce trvale udržitelného rozvoje či trvale udržitelného života..

Podle světové komise pro životní prostředí a rozvoj (World Commission on Environment and Development) je **trvale udržitelný rozvoj** *„takovým rozvojem, který naplňuje potřeby přítomných generací, aniž by ohrozil schopnost naplňovat je i generacím budoucím,“* (in Wikipedie, 2006).

Tento antropocentricky orientovaný ideál, tedy ideál považující prospěch člověka za všeobecné měřítko, biocentricky doplnil Josef Vavroušek (1994): *„Trvale udržitelný způsob života – je to takový způsob života, který se přibližuje ideálům humanismu a harmonie vztahů mezi člověkem a přírodou, a to v časově neomezeném horizontu. Je založen na vědomí odpovědnosti vůči dnešním i budoucím generacím a na úctě k živé i neživé přírodě.“*

Z obou těchto pojetí čerpá definice trvale udržitelného rozvoje ukotvená v našem právním řádu, konkrétně v zákoně o životním prostředí, paragraf 6 zákona č. 17/Sb., 1992: *„Trvale udržitelný rozvoj společnosti je takový rozvoj, který současným i budoucím generacím zachovává možnost uspokojovat jejich základní životní potřeby a přitom nesnižuje rozmanitost přírody a zachovává přirozené funkce ekosystémů.“*

Pro potřeby tohoto textu lze pominout, jinak ideově významné, rozdíly mezi oběma termíny a zvolit používání obecnějšího označení „**udržitelnost**“. Ta odkazuje k tomu, co oba termíny spojuje, k ochraně Země.

Tam, kde je odpovězeno na otázku: „*Co chceme?*“, je čas na otázku: „*Jak to uděláme?*“, a míněno je v tomto případě jak dosáhnout, přiblížit se, naplnit dílčí nebo obecnější ideál a cíl ochrany přírody, spojený zpravidla s udržitelností. Nenávratně díkybohu mizí kontraproduktivní přesvědčení, že ochrana přírody je v působnosti přírodních věd. Jak konstatoval Josef Vavroušek (in Rynda, 2002): „*Já jsem záměrně šel tam, kde problémy životního prostředí a lidstva je možné spojovat, zejména v sociální oblasti. To není otázka přírodovědná. Přírodní věda nám poskytuje základní informace o tom, jak funguje příroda; technika umožňuje hledat technická řešení; ale klíč k tomu je v sociálních vědách, počínaje filosofií přes psychologii, sociologii. Propojení sociálních, technických a přírodních věd je prostě nevyhnutelné, protože to nutí lidi uvažovat v souvislostech.*“

Hledání, rozvíjení a prosazování řešení, která život lidstva na této planetě činí udržitelným, přitom můžeme rozdělit na čtyři různá úsilí, každé soustředěné na jinou oblast sféry našeho světa:

- (a) **Úsilí zaměřené na přírodu** - směřuje k vyvážení nebo zmírnění negativních dopadů lidské činnosti na přírodu vlastními zásahy do přírody,
např. ekologické inženýrství, rekultivace, územní systémy ekologické stability, vysazování a odchov ohrožených živočišných druhů, genetické banky, klimatické inženýrství ad.
- (b) **Úsilí zaměřené na techniku** - směřuje k ekologizaci postupů a nástrojů, které používáme při naplňování svých potřeb,
např. ekologicky šetrné výrobní technologie, obnovitelné zdroje energie, úspora energie, recyklace, kompostování, bio-zemědělství, samozásobitelství, ekologicky šetrná doprava, ekologická architektura, ekologizace domácnosti ad.
- (c) **Úsilí zaměřené na společnost** - směřuje k vytvoření společenských podmínek podporujících ekologické chování jedinců,²
např. ekonomické nástroje ochrany životního prostředí, zákony na ochranu přírody, zařazení environmentální výchovy do výuky všech stupňů vzdělávacího systému, environmentální témata v masové komunikaci, regulace reklamy, nástroje regulace ekonomické globalizace, mezinárodní smlouvy k ochraně životního prostředí, fair trade, environmentální odpovědnost firem, podpora produkce a spotřeby z lokálních zdrojů, LETS aj. neziskové a dobrovolné směnné systémy, podpora výzkumu na směřování k trvale

² Lze se přitom setkat s celou řadou snah, které se ve svém úsilí soustřeďují na změnu jedince (např. rozšíření úcty k přírodě mezi lidmi, zvýšení ekologického vědomí), avšak prezentují to jako snahu o společenskou změnu. To lze považovat za nepřesné, a výsledně matoucí.

„Společnost“ není množným číslem od „jedince“, a tak ani např. psychoterapie není úsilím o společenskou změnu - ale úsilím o změnu života mnoha jedinců. Podobně v oblasti ekologických snah - ty spolu sice vzájemně souvisí, ale odlišnost jejich zaměření (na jedince, společnost, techniku a přírodu) se projevuje i odlišností prostředků, které pro své úsilí volí, a poznatkových aparátů, ze kterých čerpají. Chcete-li změnit jedince, volíte jiné prostředky, než když chcete změnit např. společenskou atmosféru.

udržitelnému rozvoji, rozvoj občanské společnosti, mechanismy kontroly výkonu moci, občanská participace na výkonu moci, ekokomunity ad.

(d) **Úsilí zaměřené na jedince** - směřuje ke změně individuálního chování, tedy postojů, motivací, potřeb, hodnot, přesvědčení, schopností, citů aj.,

např. úcta a respekt k přírodě, láska k přírodě, partnerský postoj k přírodě, rozšířené vědomí – ekologické self, přijetí odpovědnosti za následky svých činů pro přírodu, vědomí souvislostí, percepce ekologických rizik, ekologické vědomí, ekospotřebitelství, ekogramotnost, orientace na postmateriální hodnoty, reflexe obranných mechanismů ve vztahu k ekologické krizi.

S těmito čtyřmi snahami o směřování k udržitelnému životu se můžeme setkat nejen ve „velkém světě“, tedy např. v oblasti vědy, občanských iniciativ nebo státních institucí, ale i kolem nás a v našich životech.

Každé z těchto úsilí sebou nese naději na změnu k lepšímu, každé je však provázeno také svým stínem. Ten se může skrývat ve vedlejších důsledcích prosazovaného řešení (např. rozšíření vegetariánství v České republice by mělo za následek rušení pastvin, a tedy snížení druhové biodiverzity) či v samotné její podstatě (jako např. v případě environmentalistické diktatury).

Za „stíny“ snahy zaměřené na přírodu osobně považuji³ např. genetickou modifikaci organismů (prezentovanou někdy jako naději na potravinové zajištění naší přelidněné planety) či vodní díla a elektrárny budované za cenu destrukce cenných ekosystémů, v úsilí zaměřeném na techniku technokratismus, technologismus, zvyšující se závislost na technice a přetechnizování každodenního života, v úsilí zaměřeném na společnost ekofašismus a některé formy ekoterorismu, v úsilí zaměřeném na jedince ekofanatismus, ekologicky orientovanou pseudospiritualitu, ekologicky zabarvený pseudoesoterismus či propagaci v dané kultuře netradičních psychotropních látek.

Příklady jednotlivých druhů úsilí o ochranu přírody chci ukázat, že cesta k udržitelnosti není otázkou jednoho, jakkoliv erudovaného, houževnatého a upřímného úsilí. Že způsobů, které činí naše pobývání na světě udržitelnějším, je bezpočet, a že **udržitelnosti lze dosáhnout jen synergií úsilí zaměřených na přírodu, na techniku, na společnost a na jedince.**

Jak je uvedeno výše, při směřování k udržitelnosti se environmentální etika ptá: „Co chceme?“, a věda se táže: „Jak to uděláme?“ **Praxe říká: „Pojďme to udělat!“**

V psychologii se snoubí věda s praxí. Poznatky psychologie, tak jako dalších věd, jsou důležitým poznatkovým aparátem praxe. V praxi, v níž je psychologie také činná, jsou tyto poznatky využívány v konkrétních aktivitách, službách, projektech, kampaních a agendách, které pro ochranu Země realizují nevládní neziskové

³ Lidé se v hodnocení těchto otázek poměrně často liší, proto svůj názor explicitně uvádím jako svůj osobní názor. Uvedené jevy a činnosti zde mají úlohu především konkrétních příkladů stinných stránek ekologických snah, nic víc, nic méně.

organizace, státní instituce, komerční firmy i jednotlivci. **Poznání, zejména to vědecké, je tak užitečným vodítkem k efektivitě činů.**⁴

Literatura

BACH, Richard. *Richard Bach, Iluze (výťah myšlenek)* [online]. [2005] [cit. 2006-08-03].

Dostupný z WWW:

<<http://www.govannon.cz/KAS/Michael/Richard%20Bach.doc>>.

RYNDA, Ivan. *Josef Vavroušek - poselství stále naléhavější* [online]. 2002 [cit. 2006-08-03].

Dostupný z WWW: <<http://www.stuz.cz/Zpravodaje/Zpravodaj002/rynda.htm>>.

VAVROUŠEK, Josef. Hledání lidských hodnot slučitelných s trvale udržitelným způsobem života. In *Lidské hodnoty a společnost v pohybu*. Praha: Kruh nezávislé inteligence a STUŽ, 1994.

Wikipedie : *Trvale udržitelný rozvoj* [online]. 2005 , 10.8.2006 [cit. 2006-08-03]. Dostupný z WWW: <http://cs.wikipedia.org/wiki/Trvale_uds%20C5%BEiteln%C3%BD_rozvoj>.

⁴ Pro úplnost lze dodat, že nezávislé na tomto spojení etika-věda-praxe je umění. Umí se ptát: „Co chceme?“, „Jak to uděláme?“ i volá „Pojďme na to!“, a jeho odpovědi, nečinící si nárok na etickou způsobilost, vědeckou pravdivost nebo praktickou efektivitu, jsou v tomto smyslu jedním dechem svobodné i nezávazné. Právě takovým způsobem je umění součástí úsilí o záchranu Země.

ROZMANITOST A SPOLEČNÉ MOTIVY V ODPOVĚDÍCH ANKETY „POJEM VZTAH K PŘÍRODĚ“

Krajhanzl, Jan. Rozmanitost a společné motivy v odpovědích ankety „pojem vztah k přírodě. *Envigogika* [online]. 2007, roč. 1, č. 1 [cit. 2007-09-19]. Dostupné z <<http://envigogika.cuni.cz/view.php?navezclanku=rozmanitost-a-spolecne-motivy-v-odpovedich-ankety-%E2%80%9Epojmem-vztah-k-prirode%E2%80%9C-jan-krajhanzl-12007&cisloclanku=2007040007>>.

Na otázky „Jak byste za sebe definovali pojem vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumíte?“ a „2. Podle čeho se dá podle Vás usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?“ odpovídají Václav Cílek, Jan Činčera, Hana Horká, Jana Dlouhá, Nad'a Johanisová, Aleš Máchal, Pavel Žďárský, Pavel Sirůček, František Skála a Emilie Strejčková.

V rámci připravené ankety se nám sešlo deset vzácných odpovědí od lidí – odborníků, jejichž práce se dotýká vztahu k přírodě. Praktici i teoretici ekologické výchovy, ekonomové, filozofové, religionista, výtvarník, geolog a spisovatel v jedné osobě se každý sám, a přitom společně, na chvíli zamysleli nad tím, co znamená pojem vztah k přírodě, a podle čeho si dělají obrázek o vztahu druhých lidí k přírodě. V čem se jejich odpovědi prolínají? A v čem se různí? Část příspěvků začíná svou odpověď vymezením přírody. Nepřijímá v naší kultuře běžné, lidově rozšířené pojetí „příroda je to, kam jezdíme na výlet, co na jaře kvete“ a co je „asi potřeba chránit“, ale zabývá se prolínáním podstaty člověka s přírodou – tedy příroda není v tomto pojetí cosi vně člověka, i my jsme příroda (Jan Činčera, Jana Dlouhá, František Skála). Skála dále doplňuje, že člověk se posléze z přírody sám vydělil. Emilie Strejčková při vymezení přírody rozlišuje mezi prvotní a druhotnou přírodou. Oproti tomu příspěvky Václava Cílka, Hany Horké, Nadi Johanisové, Pavla Žďárského, Aleše Máchala a Pavla Sirůčka vycházejí na tomto místě z všeobecně rozšířeného (neupřesněného) pojetí přírody, resp. se vůči němu nevymezují. Tak se zde v náznacích setkáváme s dvěma obecnějšími přístupy k problematice – s normativním přístupem (v tomto případě: co by mělo být za přírodu považováno), který je vlastně iniciativou na poli veřejné diskuse týkající se vztahu k přírodě, a deskriptivním přístupem (co je za přírodu považováno), který jevy veřejného prostoru přijímá a popisuje takové, jaké jsou, aby je zkoumal.

Většina účastníků ankety pojem vztah k přírodě přijímá za svůj, tedy přinejmenším nebrání se jeho použití. S existencí jevy vztah k přírodě do jisté míry polemizuje Jana Dlouhá. Ta uvádí, že se považuje za součást přírody a píše: „mohu mít vztah jen k tomu, čím bytostně nejsem, tedy ke svému ne-přírodnímu okolí“. Pavel Žďárský vztah k přírodě jako definovatelný jev v podstatě odmítá, zkoumatelný a poznatelný je podle něj jen „vztah obecně“, tedy „způsob, jakým se člověk vztahuje ke světu kolem sebe, i k sobě samému“. Jistou souvislost, mezi vztahy člověka k sobě samému, lidem a jiným druhům shledává i Jan Činčera, v jeho případě však bez odmítnutí vymezenosti (tematizace) vztahu k přírodě jako takového.

V odpovědích opakovaně zaznívá úvaha na téma více rovin vztahu k přírodě (naznačují Jan Činčera a Aleš Máchal, podrobněji rozpracovává Hana Horká) – zároveň je často zmíněno, že vztah k přírodě se pozná zejména podle chování (na to klade důraz Pavel Žďárský, Václav Cílek, Jan Činčera, Aleš Máchal, František Skála).

A jaké jsou konkrétní ukazatele vztahu jedince k přírodě? Konkrétnější příklady zaznívají od Aleše Máchala, který uvádí, že „vztah k přírodě se projevuje běžnou péčí o ni – nejen o zvlášť chráněné části přírody, ale i o „obyčejnou přírodu – o staříčkový strom, remízek, pramen nebo muškáty v předzahrádce,“ a v odpovědi na první otázku uvádí i další konkrétní ukazatele, týkající se zejména vztahu k přírodě. Konkrétní je také Emilie Strejčková, která jako ukazatele vztahu k přírodě uvádí míru snah „o vytěšňování přírody z vlastního života. Místo bruslení na rybníce, tak v hale, místo koupání v rybníce tak v bazénu, místo překonávání překážek v přírodě tak na umělých stěnách a na betonovém skateparku,“ a nabízí další příklady, pro které je kritériem vztahu k přírodě preference přírodního prostředí oproti prostředí umělému.

Odpovědi dalších účastníků ankety byly co se týče ukazatelů méně konkrétní – zmiňována jsou spíše celková hlediska, z nichž lze na vztah k přírodě usuzovat: morální hledisko (Hana Horká), radost a vzrušení nad přírodou a chuť se o ní něco dozvědět (Václav Cílek), úspěšnost dlouhodobé strategie přežití (Pavel Sirůček), jestli jsem v přírodě rád a jestli jsem schopný případné konflikty vyřešit oboustranně akceptovatelným způsobem (Jan Činčera). Podobné složky jako Jan Činčera zmiňuje Naďa Johanišová, a to spokojené pobývání v přírodě a ochota přizpůsobit přírodě své konání – autorka však ještě upozorňuje na autonomii těchto složek (někdo může chtít chránit přírodu, a přitom do ní nemusí mít potřebu chodit). Více složek uvádí také Aleš Máchal, člověk s „dobrým vztahem k přírodě“ má podle něj k přírodě úctu, nebo v ní rád pobývá, „anebo mu aspoň není úplně jedno, dochází-li k ničení přírody.“ Jana Dlouhá usuzuje na vztah druhého člověka k přírodě intuitivně, na základě toho, jak působí na její osobní pocit propojení s přírodou.

Při popisu samotného vztahu k přírodě se můžeme v několika odpovědích setkat s přechody mezi deskriptivním (co to je vztah k přírodě, jaké jsou vztahy lidí k přírodě) a normativním přístupem (jaký by vztah k přírodě měl být) – např. v případě Jana Činčery, Františka Skály, Emilie Strejčkové.

V dalších ohledech jsou texty velmi rozmanité, různorodé. Trefně to vystihuje Pavel Sirůček, který svou odpověď uvádí jako zmínění „souvislostí a postřehů“ – a souvislosti a postřehy ke vztahu k přírodě předkládá většina účastníků ankety. Zdá se, jako by anketní otázky byly jen jakýmsi společným východiskem, ze kterého se po chvíli všichni rozcházejí do různých světových stran. Pavel Sirůček tak předkládá různorodost přístupů, s jakými by zastánci různých ekonomických směrů přistoupili ke zkoumání vztahu k přírodě, Pavel Žďárský upozorňuje na více aspektů projevů vztahu (vědomé a nevědomé, emocionální a fyziologické reakce), na nutnost pochopení celé osobnosti pro poznání vztahu (které předpokládá i sebepoznání badatele) a o denaturalizovaném povídání o přírodě se stručně zmíní Václav Cílek. I další odpovědi potvrzují, že vztah k přírodě souvisí s mnoha významnými, až klíčovými tématy dneška.

Za povšimnutí proto na tomto místě stojí, že nikdo z účastníků ankety neformuloval ani neuvedl žádnou definici (vymezení) vztahu k přírodě (viz znění

první otázky). Kolem pojmu vztah k přírodě se anketními odpověďmi rozevřel široký, pestrý a udivující vějíř souvislostí, aniž by byl přítom někým popsán onen výchozí bod, tedy vymezen samotný střed těchto úvah a postřehů. Je přítom neoddiskutovatelné, že „vystříhnout“ takovou definici v rámci takto koncipované ankety by bylo velmi obtížné, a vyžádalo by si to od autora odpovědi více času. Soustředíme se proto spíše na podobnost naší ankety (kde je absence definice dosti pochopitelná) s veřejnou diskusí k této problematice. Právě tam se totiž setkáváme s nesmírnou myšlenkovou košatostí, aniž by byly nějak ve veřejném prostoru vymezeny klíčové termíny (kromě pojmu vztah k přírodě můžeme vzpomenout např. odcizení, ekologické vědomí aj.).

Jsme moc rádi za každou odpověď, kterou jsme do této ankety dostali. Osobně se přítom domnívám, že právě diskuse takových klíčových pojmů je prvním krokem k odborné profesionalizaci environmentální výchovy a vzdělávání.

Diskuse, aneb slovo do prance

Čtenářko, čtenáři, otázky pro vás (odpovězte na co chcete, třeba jen na jednu jedinou, která Vás zaujme):

- 1. Jakým způsobem používáte slovní spojení „vztah k přírodě“? V jakých významech, souvislostech nejčastěji? Podle čeho poznáte, jaký má kdo vztah k přírodě (kamarád, sousedka, kolega, student)?*
- 2. Četli jste někde, nebo máte vlastní definici vztahu k přírodě? Prosím, pošlete nám ji!*
- 3. Má podle Vás smysl se pojmem vztah k přírodě vůbec zabývat (co takhle o něm uspořádat např. seminář)? Nebo patří jako lexikální veteš na rétorické smetišťe?*

Vaše odpovědi nás potěší, a mohou být inspirací pro další zkoumání :-)

Odpovědi na anketní otázky

VÁCLAV CÍLEK

Geolog, ředitel Českého geologického ústavu AV, spisovatel.

1. Jak byste za sebe definovali pojem vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumíte?

Minulý týden jsem přednášel na Přírodovědecké fakultě v Benátské v Krajinově posluchárně o geodiverzitě a ochraně krajiny. Všiml jsem si, že za tabulí je volný prostor, který je plný botanických preparátů jako jsou uschlé palmy podobné barokním ornamentům a dokonce se tam nalézá krásný exemplář ženšenu s nápisem, že byl ve Vladivostoku darován expedici Hanzelky a Zikmunda. Při této přímé konfrontaci s „magickou“ přírodou jsem si uvědomil, že povídání o přírodě a její ochraně je denaturalizované, že skutečný vztah spočívá k radosti a vzrušení nad tím, jak jsou zatočené listy a kořínky cizokrajných rostlin, jak srůstají minerály, jak se otáčí nosál.

2. Podle čeho se dá podle Vás usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?

Podle chování a chuti se o ní něco dozvědět.

JAN ČINČERA

Pedagogická fakulta Technické univerzity, katedra pedagogiky a psychologie. Zabývá se environmentální výchovou a prožitkovou pedagogikou.

1. Jak byste za sebe definovali pojem vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumíte?

Příroda je opakem kultury. To znamená, že je vše nestvořené lidmi (lidskou myšlenkou), včetně biologické stránky našich těl. „Mít vztah“ znamená vztahovat se, tj. vymezovat se vzhledem k něčemu, říkat „jsem ti blízký či vzdálený, zajímáš mne – nezajímáš, líbíš se mi – nelíbíš“. Mít vztah k přírodě je proto něco zcela samozřejmého. Není nakonec i vztah ke druhému pohlaví vztahem k přírodě? Vztah k vlastnímu tělu? I naše tělo je přece unikátním ekosystémem.

Když říkáme, že environmentální výchova je o vztahu k přírodě, je zajímavé uvědomit si, že se dotýká právě i mezilidských vztahů či vztahu k sobě samotnému. Odcizení od „přírody v nás“, o které usilovali novoplatonici a které se znovu vrací v podobě úniků do virtuálních světů je pro environmentální výchovu stejně nebezpečí, jako druhý extrém – omezený materiální egoismus.

Důležitým cílem environmentální výchovy je toto vztahování rozšířit za hranice lidského druhu. Uvědomit si, že „jsme jedné krve, ty i já“, že touhy, které prožíváme, jsou analogické touhám jiných živých bytostí. Že jsme součástí sítě různých vztahů a že je lepší se na své lidské i mimolidské sousedy usmívat, než mračit. Vztah k přírodě je vlastně vztah k tomu, co ve své podstatě jsme a k těm, kteří s námi tuto podstatu sdílejí.

2. Podle čeho se dá podle Vás usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?

Použiji metaforu se vztahem k sousedům. Nezáleží na tom, jak sám ten vztah hodnotím, ale jak s nimi vycházím. Jestli je mi s nimi dobře a trávím s nimi nějaký čas, nebo ne. Jestli jsem schopen případné konflikty vyřešit oboustranně akceptovatelným způsobem. Bohužel, často našim sousedům nerozumíme a chováme se způsobem, který jim není příjemný. Proto je součástí vztahu i porozumění, zejména těm hlavním zásadám, jak náš soused žije a co potřebuje. Někdy rozumíme, ale nemáme na vybranou. A pak je třeba snažit se o maximum možného. V environmentální výchově bychom řekli, že jde o porozumění, postoje a dovednosti, které vedou k proenvironmentálnímu jednání.

JANA DLOUHÁ

Centrum pro otázky životního prostředí Univerzity Karlovy.

1. Jak byste za sebe definovali pojem vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumíte?

Má-li to být za sebe... Tak tedy, ráda si představuji, že něco takového je nemožné, neboť JÁ jsem příroda a to ona promlouvá mými ústy. Cítím, že opravdu jsem, jen když mou myslí proudí ony zvláštní a většinou blažené vlny energie, nebo když zažívám prosté plynutí vyvolané napětím mezi přítomností a budoucností – působené stejným nábojem, jakému je podrobena tělesné proudění stále omývající částičky mého těla, očišťující je od denních nánosů a probouzející ke stálé obnově. Rozumím divným a pradávným pohybům zvířat a jejich zvykům, přesvědčivému rytmu jejich života; a také rostliny prosazující se pokorně proti nicotě a šedi jsou součástí tohoto (i mého)

úspěšného úsilí. Takto, ve stálém návratu ke své přírodní podstatě, jež mi umožňuje vždy znovu se nadechnout, vidět, cítit a chápat, čím jsem, se do přírody nořím, nikoli vztahuji. Vycházím z ní a mohu mít vztah jen k tomu, čím bytostně nejsem, tedy ke svému ne-přírodnímu okolí – většinou ovšem ne příliš přátelskému.

2. Podle čeho se dá podle Vás usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?

V této logice si dovoluji pokračovat – soudím podle toho, zda mne jeho vztah bytostně uráží. Pokud (opět pouze) cítím, že tento KDO narušuje ono blažené plynutí v mém nitru, které je v harmonii s tichými ději v půdě, zvířecích smyslech či vzdálenějším vesmíru, pak vím – takový člověk nemůže být šťastný. Ale bohužel má také moc učinit nešťastnými i nás ostatní. Důležité je, že rozum řídím svými pocity, a nikoliv naopak. V tomto případě mi totiž mohou jen ony věrně zprostředkovat povahu toho, oč zde vůbec jde.

HANA HORKÁ

Pedagogická fakulta MU, Katedra pedagogiky, oddělení učitelství 1. stupeň ZŠ; zaměřuje se na školní pedagogiku, teorii a metodiku výchovy a environmentální výchovu.

1. Jak byste za sebe definovali pojem vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumíte?

Pojem vztah k přírodě se mi spojuje s nejednoduchým procesem jeho utváření během života jedince. Každý z nás má své zájmy, potřeby, zkušenosti, svou emocionální vnímavost, citlivost, určité dosavadní poznatky, určitou úroveň schopnosti reflexe a sebereflexe jednání, lišíme se věkem a individuálně. Tyto *vnitřní podmínky* se dostávají do kontaktu s přírodou (s *vnějšími podmínkami*) a realizují se *ve vztahu* (v interakci) obvykle skrze určitou aktivitu. Ve vztahu k přírodě se promítají myšlení, cítění, vůle jedince. Takto získaný hodnotící vztah k objektům a jevům přírody (označovaný jako postoj) se projevuje v chování a jednání člověka.

A protože interakce „vnitřního“ a „vnějšího“ vyžaduje pomoc zvnějšku, sehrává významnou roli učitel, který dokáže volit adekvátní činnosti k tomu, aby dítě, žák, student řadu věcí, faktů, informací nejen znal a rozuměl jim, ale aby těmto skutečnostem věřil, ztotožnil se s nimi, považoval je za důležité a v neposlední řadě tomu přizpůsobil své konání.

Utváření vztahu k životnímu prostředí chápu jako proces, který se odvíjí ve třech základních rovinách:

- a) poznávací (kognitivní) – osvojování poznatků o životním prostředí, o ekologických zákonitostech, o formách myšlení a tradicích, týkajících se otázek životního prostředí, o místu člověka v přírodě, o jeho potřebách, hodnotách apod.;
- b) hodnotově orientační (regulativní) – ovlivňování stylu – uvažování o světě, emocionálního vztahu k životnímu prostředí, životní a hodnotové orientace (se zvláštním zřetelem na etické a estetické hodnoty) a pohotovosti k jednání;
- c) přetvářecí (činnostní) – vedení k odpovědnému a šetrnému jednání v každodenních situacích.

2. Podle čeho se dá podle Vás usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?

Vztah přírodě lze posuzovat z hlediska morálního, tzn. zda jedinec škodí, ubližuje, ohrožuje či zda pomáhá, pečuje, přispívá k péči o přírodu, účastní se, podílí se, pracuje, zodpovědně žije...

NAĎA JOHANISOVÁ

Fakulta sociálních studií MU v Brně; učí ekologickou ekonomii, členka Trastu pro ekonomiku a společnost.

1. Jak bych za sebe definovala vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumím?

Sousloví může mít mnoho významů. Někdo může mít citový vztah k určitému místu, kde žije či vyrůstal. Někdo jiný má potřebu v přírodě pravidelně pobývat, pohybovat se v ní, je v ní šťastný. Někdo cítí potřebu o přírodě přemýšlet, pochopit její procesy, zkoumat ji, opět někdo jiný k ní má vztah spíše mystický, beze slov. Četla jsem o americké dámě, která vynaložila velké úsilí, aby zachránila mokřadní ekosystém ve své blízkosti, ale na dotaz, jak často tam sama chodí, sdělila, že poměrně zřídka: ten vztah je prý pevný, osobní blízkost ale nevyžaduje.

2. Podle čeho se dá usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?

Martin Buber hovoří o tom, že vztahy mohou být buď typu já–ty, kde vycházíme vstříc bližnímu (či přírodě), on je pro nás cílem, anebo typu já–ono, kdy ten druhý (či příroda) jsou pro nás prostředkem k určitému cíli. Naše kultura jako celek má k přírodě všeobecně vztah spíše já–ono (příroda jako "zdroj"). Zaostříme-li na jednotlivé lidi, pak vztah k přírodě typu já–ty se asi pozná podle toho, že v přírodě dotyčný nejen rád pobývá, ale jejímu blahu se snaží přizpůsobit i veškeré své konání. Každý jeho čin má svou "zelenou" dimenzi: přírodu se snaží bránit a svůj životní styl modifikovat tak, aby jí škodil co nejméně.

ALEŠ MÁCHAL

Pedagogická fakulta MU v Brně, Lipka – dům ekologické výchovy.

1. Jak bych za sebe definoval vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumím?

Obecně dobrý vztah k přírodě má podle mého soudu člověk, který (alespoň podvědomě) cítí závislost všech živých tvorů na jejich darech (či – moderněji řečeno – na „ekosystémových službách“), je schopen vnímat a mít v úctě přírodní zázraky, díky nimž je život na Zemi možný – od skleníkového efektu přes fotosyntézu, zázrak zrození až k dekompozici – nebo má přírodu prostě rád, potřebuje vyběhnout do lesa, k vodě, radovat se z vypěstovaných kedluben, chodit po horách bez walkmanu a horského kola – a naopak strádá, když tyto potřeby nemůže delší dobu naplňovat. Anebo mu aspoň není úplně jedno, dochází-li k ničení přírody (ať je to v parku na návsi nebo v sibiřské tajze).

2. Podle čeho se dá usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?

Soudím, že usuzovat lze podle postojů a zejména činů. Silný cit k přírodě má člověk, který těžce snáší letní přísušek, kdy vysychají studánky a vadnou stromy v městských ulicích. O kladném vztahu člověka k přírodě pak vypovídá ochota a vůle činit pro přírodu něco zcela konkrétního – třeba jen to, že ji nezatěžuje víc než je nezbytné. Vztah k přírodě jako souhrn citu, rozumu a vůle se tedy projevuje běžnou péčí o ni – nejen o zvlášť chráněné části přírody, ale i o „obyčejnou“ přírodu – o staříčkový strom, remízku, pramen nebo muškáty v předzahrádce. Konkrétními činy člověk prokazuje míru přijetí osobní odpovědnosti za současný i budoucí stav životního prostředí.

PAVEL ŽDÁRSKÝ

Filozof a religionista, externí doktorand Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, editor e-journalu Paidea.

1. Jak byste za sebe definovali pojem vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumíte?

Vztah člověka k přírodě nejde vytrhovat z kontextu dalších vztahů. Způsob, jakým lidská bytost vstupuje do vztahů vyplývá z osobnosti, z charakterové struktury konkrétního člověka. Nejde ho tedy definovat izolovaně, pouze vztah obecně. Je to způsob, jakým se člověk vztahuje ke světu kolem sebe, i k sobě samému. Jak ho vnímá, jak je „nastavený“, vyladěný. Má konkrétní motivace, vědomé i nevědomé, je provázen emocionálními i fyziologickými reakcemi atd. Jde o celý syndrom, komplex příznaků. Člověk se v historickém procesu vydělil z přírody a když už se nevnímá jako její součást, musí k ní najít vztah na jiné kvalitativní úrovni. Odkázal bych tu asi na dílo Ericha Fromma, kde je možné hledat inspiraci k promýšlení daného tématu.

2. Podle čeho se dá podle Vás usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?

Po ovoci poznáte je! A vzhledem k odpovědi na první otázku: nejde jen o ten jeden jediný vztah, úsek života. Musíme si všimnout nejen (!) deklarováných postojů ke světu a životu vůbec. Ze života a postojů, z jejich jednoty nebo rozporu vyplynou zastávané hodnoty. Když do jisté míry pochopíme osobnost toho kterého člověka, budeme mít i více jasno o jeho vztahu k přírodě. S tím je ovšem spojeno velké úskalí: pochopit jiného člověka do takové míry můžeme jen tehdy, až se naučíme chápat sebe sama – prameny svých tužeb a motivů.

PAVEL SIRŮČEK

Vysoká škola ekonomická v Praze; zaměřuje se na standardní a nestandardní přístupy k ekonomickým teoriím, sociálně-ekonomické koncepce vývoje a metodologické problémy společenských věd.

1. Jak byste za sebe definovali pojem vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumíte?

Na rigoróznější definici si opravdu netroufám, takže otázku převedu na oblasti profesního zájmu a omezím se na několik souvislostí a subjektivních postřehů, které snad nebudou tak „mimo“. Z pozice kritického ekonoma, mapujícího vývoj sociálně-ekonomického myšlení, možno poukázat na údajné dilema ekonomie versus ekologie. Klasickými se staly diskuze o vypovídací schopnosti ekonomických ukazatelů, o

kvalitě života, včetně různých hodnocení environmentální výkonnosti či udržitelnosti (která ovšem nutno přijímat s rezervou). „Vztah k přírodě“ má nezastupitelné místo při úvahách o klíčovém fenoménu dneška – akcelerující globalizaci a hledání řešení narůstajících globálních rozporů, kde problémy přírody, životního prostředí a podmínek přežití figurují na čelném místě (včetně spoléhání na „přírodní“ kapitalismus). Sousedství „vztah k přírodě“ lze popřát, aby se nestalo tak zprofanovaným a tak výhodným marketingovým artiklem, jako je to v případě model typu globalizace či tzv. nové ekonomiky nebo tzv. znalostní společnosti, kde se reálné změny často předstírají tantrickým omíláním nových slov. Pomiňme pokusy o vymezení přírody (pro odlehčení - podle „placky“ na stánku na Hlavním nádraží s nápisem „příroda je to, co roste kolem hypermarketu“) a zdůrazněme vztah „koho?“ Individualistický liberál neuznávající existenci společnosti odpoví, že vždy svobodného individua a všechna řešení fatalisticky spojí s neviditelnou rukou trhu. Kolektivistická naopak poukáže na sociální determinaci, vlivy prostředí a vyzdvihne společenský charakter i tohoto vztahu. Alternativce jistě neopomene zdůraznit kořeny růstové trajektorie zabudované v samotné podstatě tržního systému (či dokonce velkého křesťansko-židovského mýtu, včetně kultovního pojetí růstu) a zpochybní oficiální západní ideologii univerzálního práva všech na blahobyt (čili konzum). Marxista připomene vytěžování lidských schopností pro zisk za kapitalismu, s klíčem v překonání soukromého vlastnictví jeho zespoličenštěním (dnes snad samosprávou). Systémový analytik nevědomky opráší dialektické teze a s využitím chaosu, fraktálů či atraktorů vypočte systémový charakter sousloví, s vyústěním v nutnosti sebe-regulace otevřených společností. Idealisté a utopisté poukáží na sílu osvěty, askeze a osobního příkladu, zdůrazní nezbytnost proměn člověka a jeho myšlení (ve směru filozofie sebeomezování) a nakonec půjdou demonstrovat za rozšíření přirozených lidských práv také na zvířata, kytičky a kameny. Ekonomičtí disidenti s rozkoší (a frustrací) obviní dogmata neoklasické ekonomie, kdy za „kulisami standardních frází“ nalézají iluzorní představu tzv. pokroku (materiálního i vědomostního). Také možná připomenou bosé františkány řídící se ekologickým heslem „Co ze Země беру, то ji také vrátím“, kteří podlehlí racionalistické scholastice, směřující trajektorii vývoje směrem k neregulované exploataci Země ve prospěch člověka. Civilizace se tak stále radostněji, zběsileji a neřiditelněji řítí po slepé koleji, takže již brzy sousloví „vztah k přírodě“ nebude aktuální – nezbude totiž příroda (ani subjekt).

2. Podle čeho se dá podle Vás usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?

Jaká mohou být kritéria posouzení vztahu k přírodě? Frází je, že posouzení vztahu k přírodě konkrétního jedince by mělo být komplexní a alespoň pokusem objektivně zachytit subjektivně zabarvené skutečnosti. Zřejmě není rozhodující, jak sám sebe jedinec zařazuje – včetně vždy přítomných světonázorových, ale i ideologických „brýlí“, kterými vnímáme svět. Nehledě na obecnou potřebu být ostatními přijímán pozitivně či frustrace pseudohumanistů, kterým „zelený nátěr“ (obdobně jako vějička tzv. nepolitické politiky, NGO-ismu či tzv. multikulturalizmu) slouží jako vizitka intelektuála. Opět paralela, spíše odbočka – ke globalizaci. O této sice téměř každý mluví, ale dosud neexistuje obecněji přijímaná definice ani shoda v etapizaci a datování. Jde o důsledek mnoho-vrstevnatosti, komplexnosti i ambivalentnosti problému, kdy mnozí připomínají, že shoda existovat nemůže a ani by nebyla žádoucí. Sílí však volání po obecnějším kritériu, na základě kterého by bylo možno procesy posuzovat a hodnotit. Má jít o princip ekonomie času či je na místě nějaké kritérium

humanizace a směřování dějin? Nebylo by řešením nejenom globalizaci, ale i „vztah k přírodě“ posuzovat prizmatem dlouhodobé strategie přežití – skutečně trvale udržitelného rozvoje a budoucnosti? I zde však přetrvává mnoho nejasností a problémů ohledně vymezení, ale především bariér prosazování. Nepůjde zřejmě o příliš originální postřeh, když uvedeme, že důležité je, co je člověk ochoten (a také reálně může) ve vztahu k přírodě udělat – tedy i obětovat na úkor pohodlí a životního standardu. A to alespoň pro zachování dnešního stavu, resp. zpomalení nebezpečných trendů. Svět asi nezmění návrat k loučím a dostavníkům, ale značnou pokryteckostí a zástupností zavání, že mnohým „svatým“ bojovníkům proti kouření v pivnicích (či jaderné energii) příliš nevadí zplodiny osobních automobilů (včetně jejich) či houstnoucí síť dálnic, přepravujících stále nesmyslněji stále více zboží i osob. Klasikové „ne-růstových“ pohledů již dávno konstatovali, že stupeň mobility je zavádějícím ukazatelem pokroku nebo, že jedním z největších zel je právě osobní automobil či proudové dopravní letadlo. Nejenom v kontextu idejí trvalé udržitelnosti a kritiky enormního plýtvání (včetně individuálního práva každého na osobní auto) naléhavě vystupují do popředí otázky vymezení potřeb, včetně odlišení tzv. pravých a nepravých. Řešení by mohla spočívat v překonání dominantní industriální ideologie – liberalismu, resp. renesanci tradičních konzervativních přístupů, a to i ve spojení s levicovými hodnotami. Významné místo zaujímá adekvátní ekologická výchova jako součást skutečného vzdělání, neredukovaného pouze na návody vydělávání peněz a osvojení si základů anglického jazyka či internetu. Za připomenutí na závěr možná stojí, že od starořeckého „oikos“ (jako základu pozdější ekonomie, včetně „nomos“) jsou odvozována taktéž slova jako ekologie, ve smyslu vědy o prostředí, kde mám dům, nebo „ekumena“ (pospolitost lidí majících dům na území dané kultury). Označení ekologie vychází z „oikos“ + „logos“ (slovo, řeč, myšlení, pojem též věda, nauka). Původně však „nomos“ (pravidlo, standard) a „logos“ reprezentují pouze odlišný pohled na starořecké domácnosti představované „oiky“, kdy v době archaické byla ideálem fungování „autarkeia“ (soběstačnost). Zmínit možno i starořecké slovo „éthos“ (zvyk, charakter, mravy, způsoby chování) používané od nejstarších dob, kdy starořecký koncept pod pojmy „oikonomikos“, resp. „oikonomia“ zahrnoval etické aspekty. Od nich moderní ekonomie abstrahuje, resp. implicitně předpokládá jedinou tržní-kapitalistickou etiku. K řešení příliš nepřispívá povýšená imperialita ekonomické vědy, stavící mezi ní a další disciplíny těžko překonatelné bariéry.

FRANTIŠEK SKÁLA

Výtvarník, zakládající člen skupiny Tvrdohlaví, v roce 1993 pěší poutník z Prahy do Benátek, dále člen divadla Sklep, člen tajné skupiny B. K. S. (Bude Konec Světa), člen několika hudebních těles (Malý Taneční Orchestr Universal Praha, Finský Barock, Tros Sketos). (čerpáno z Wikipedie).

1. Jak byste za sebe definovali pojem vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumíte?

Vztah k přírodě je vztah a zodpovědnost k sobě samému a ke svým potomkům. Neboť člověk je součástí přírody stejně jako žížala. Jako tvor nadaný nejvyšší inteligencí a schopnostmi ztratil pudů sebezáchovy, které v přírodě určují chování tvorů, vyčlenil se z tohoto společenství a přes veškerá varování systematicky pracuje na likvidaci svého chleboďárce, tudíž sama sebe. Zodpovědný vztah k přírodě, který ji chápe jako sobě nadřazenou autoritu by měl být základním vědomím, kterému je podřízeno veškeré

lidské jednání. Nedostatek tohoto vědomí je tedy nedostatek inteligence. Vztah k přírodě byl dříve přirozeně vybudován dlouholetou zkušeností o fungování přírodních dějů. Je tedy sice věcí pragmatickou, ale zároveň je podmíněn mírou citu a úcty k nepoznatelnému.

2. Podle čeho se dá podle Vás usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?

Podle svých názorů a především činů. Podle způsobu života a výchovy svých dětí. Podle ohleduplnosti ke svým bližním. Nepřímo tedy také podle politické příslušnosti a smýšlení. Je tedy třeba se nejdřív podívat na to, jak kdo žije a co pro věc dělá a teprve pak na to co říká.

EMILIE STREJČKOVÁ

Dlouholetá ředitelka ekologického centra hl. m. Prahy – Toulcův dvůr.

1. Jak byste za sebe definovali pojem vztah k přírodě, jak tomuto sousloví rozumíte?

Je to vztah k tomu, na čem jsme od A do Z závislí. Většinou se ale snažíme tuto závislost všemi možnými způsoby popírat a potírat (ke škodě jednotlivce, společnosti i naší planety). Někteří environmentalisté dokáží dospět až k názoru, že ten kdo má hodně hluboký vztah k přírodě je buď romantik, nebo reakcionář. Pak je důležité rozlišovat vztah k původnější přírodě a k té druhotné (přetvořené člověkem). K antropocentricky zaměřenému přetváření přírody má pozitivní vztah značná část populace. Na tento trend se soustřeďuje už poměrně dlouho náš kulturní vývoj. Např.: sadovníci i lesníci se mohou na věc dívat tak, že by si téměř nevydělali ani na slanou vodu, kdyby pouze podporovali to, co se kontinuálně vyvíjelo dlouhé miliony let před jakýmkoli civilizacemi (ve srovnání s přírodním vývojem časově chvilkovými civilizacemi a chvilkovými právě proto, že nevnímali nutnost tvorby symbiotických vazeb vůči okolnímu přírodnímu prostředí). Nedokážeme-li hodně brzy najít způsoby harmonického vztahu prvotní a druhotné přírody, to znamená nenaučíme-li se skutečně posilovat služby původnějších přírodních společenstev, nelze nastartovat udržitelný rozvoj.

2. Podle čeho se dá podle Vás usuzovat, jaký má kdo vztah k přírodě?

Podle míry snah o vytěsňování přírody z vlastního života. Místo bruslení na rybníce, tak v hale, místo koupání v rybníce, tak v bazénu, místo překonávání překážek v přírodě, tak na umělých stěnách a na betonovém skateparku. Místo vycházek do přírody, nákupy v supermarketech, místo vlastní fyzické práce v přírodě zaplacení různých služeb, nezáměr starat se o cokoli živého (časem to bude stále víc i včetně vlastních dětí), místo seznamování se s reálným životem venku, virtuální realita v televizi a při počítačových hrách... Je nutno ještě pokračovat? Za posledních zhruba 40 let jsou největší změny ve způsobu života právě v tomto směru a to za celou dobu, co je lidstvo lidstvem.

DĚTI A PŘÍRODA: PROŽÍVÁNÍ A ZKUŠENOSTI

Studie v rámci grantu Vav 1C/4/40/04 Ministerstva životního prostředí Odcizení člověka přírodě, řešitelka Emilie Strejčková.

Dostupné z WWW

<<http://www.vztahkprirode.cz/view.php?cisloclanku=2007050043>>.

Autorství studie

Dotazník Výlet v. 1.3: Jan Krajhanzl

Dotazník Inventář zkušeností: Helena Vostradovská, náměty přispěli: Jan Krajhanzl, Emilie Strejčková, Hana Klonfarová, Marek Franěk, Květa Jechová, Gabriela Weigertová, Lenka Felcmannová

Koncepce výzkumu: Jan Krajhanzl

Sběr dat: Tomáš Málek + Tereza Ježková (ZŠ Stoliňská), Jan Krajhanzl (ZŠ Bellova), studenti Marka Fraňka (Hradec Králové)

Přepis dat: Tomáš Málek, Tereza Ježková, studenti Marka Fraňka

Statistické zpracování dat: Jan Krajhanzl

Interpretace kvantitativních výsledků: Jan Krajhanzl

Interpretace kvalitativních výsledků: Tereza Ježková

OBSAH

Metodika výzkumu

- Výzkumný problém
- Metoda
- Výzkumný soubor
- Statistické zpracování dat

Výsledky výzkumu

- A. Souborné kvantitativní výsledky
- B. Zkoumání determinant
 - Srovnání respondentů podle škol
 - Demografické a biografické determinanty vztahu člověka k přírodě
 - Pohlaví
 - Věk a ročník ZŠ
 - Praha a Hradec Králové
 - Domácí zahrada
 - Alergie
- C. Souvislosti emoční reakce na přírodu
- D. Psychometrická charakteristika použité metody
 - Statistická charakteristika použitých metod
 - Spolehlivost použitých metod (reliabilita)
- E. Kvalitativní rozbor vybraných částí dotazníku

Závěrečné shrnutí výzkumných zjištění

Dotazník Výlet v. 1.3

Inventář zkušeností

METODIKA VÝZKUMU

VÝZKUMNÝ PROBLÉM

Vztah jedince k přírodě je téma aktuální, soudě podle zpráv o současném působení člověka na biosféru můžeme říci snad i téma pro tuto dobu stěžejní. Svou osudovou váhu má tato problematika pro rostlinné a živočišné druhy této planety, stejně jako pro všechny naše potomky.

Každá vědecká disciplína k této výzvě přistupuje svým způsobem, přičemž naděje na zlepšení nebo alespoň nezhoršování současného stavu bývají většinou spatřovány ve dvou oblastech: v řešení „technickém“, kdy nadějí jsou moderní technologie s nižší spotřebou, alternativní zdroje energie, recyklace a různé druhy čističek a filtrů, a v řešení „humanitním“, kdy nadějí jsou změny v lidských hodnotových žebříčcích, postojích a návycích. Nejpravděpodobnější se v tuto chvíli zdá, že skutečná naděje tkví v prolnutí obou přístupů, že pro udržitelný život na Zemi budou nezbytné šetrnější technologie i šetrnější chování každého z nás.

My se na tomto místě zaměříme na tuto problematiku z humanitního hlediska, z hlediska člověka. A hned se musíme ptát: chovali se vždy lidé k přírodě stejně, ve všech dobách, na všech místech Země? Nikoliv. Chovali se k ní šetrně i vysloveně nešetrně, s úctou i pohrdáním, s pečující láskou i lhostejností. Rozdíly tu tedy jsou – a můžeme proto srovnávat. Ale co srovnávat? Přístup k přírodě v různých dějinných epochách, v různých myšlenkových směrech či v různých společnostech? Věříme, že taková srovnání mohou být pro naši dobu a společnost, i pro každého z nás, důležitým podnětem k reflexi, inspiraci i varování. Za „nejpraktičtější“ a pro řešení současné ekologické krize tedy nejslibnější však v oblasti humanitních věd považujeme srovnání mezi lidmi, mezi jedinci v rámci jedné společnosti. Protože i mezi lidmi v jedné společnosti jsou rozdíly, protože i mezi námi žijí lidé s šetrným, ohleduplným a odpovědným vztahem k přírodě. A proto se ptáme: v čem se liší lidé ve vztahu k přírodě? A jaké jsou příčiny těchto odlišností, jaké jsou jejich determinanty?

Přistupujeme tak k této problematice z hlediska diferenciální psychologie, zkoumáme rozdíly mezi lidmi. Zabýváme-li se touto problematikou déle, shledáme, že nevystačíme s teorií postojů, že navíc vztah k přírodě není jediným psychickým jevem. Vymezeno jich je v tuto chvíli pět (Krajhanzl 2005, rukopis), takže pokud bychom chtěli kvantifikovat vztah konkrétního jedince k přírodě, nevystačili bychom si s jednou psychodiagnostickou škálou, ale potřebovali bychom jich nejméně pět: škálu relevance mentální reprezentace přírody, škálu potřeby kontaktu s přírodou, škálu schopností pro pobývání v přírodním prostředí a zacházení s přírodními prvky, škálu postoje a vztahování se k přírodě a škálu ekologického vědomí. Např. někdo může mít vysokou potřebu kontaktu s přírodou a nízké ekologické vědomí (např. jezdí až do lesa autem) nebo někdo jiný může mít vysoké ekologické vědomí a přitom nízké schopnosti pro pobývání v přírodním prostředí a zacházení s přírodními prvky (např. neumí strávit noc v přírodě, neumí se dlouhodobě postarat o domácí květiny). Každá z těchto škál má své determinanty, které zkoumáme, chceme-li pochopit příčiny současného stavu a nabídnout vědecké poznání k jeho nápravě. Přitom o působení jednotlivých hypotetických determinant vztahu jedince k přírodě toho víme doposud dost málo – psychologie se celé této problematice zatím příliš nevěnovala. Při jejím zkoumání se

proto spíše než s rozsáhlým množstvím empiricky ověřených poznatků a teorií setkáme s mnoha spekulacemi a hypotézami o tom, co způsobuje rozdíly mezi lidmi v jejich vztahu k přírodě. A zkoumání těchto hypotéz je předmětem tohoto výzkumu.

Z celého komplexu psychických jevů spojených ve vztah k přírodě jsme si rozhodli vybrat emoční reakci dětí na kontakt s přírodním prostředím. Ze zkušeností lektorů ekologické výchovy víme, že dnešní děti se velmi liší ve svých reakcích na pobyt v přírodě: některé si bojí sednout do trávy, dotknout se stromů, jiné se v přírodě uvolní a nechce se jim „zpátky“. Ve studii Bixlera a Floyda (1999) byly zkoumány negativní reakce dětí z předměstí amerických velkoměst „vyvezených“ v rámci školních výletů do amerických národních parků. Faktorovou analýzou výpovědí strážců národních parků, které děti přírodou provázely, byly vymezeny tři faktory emočních reakcí dětí na přírodu: strach, hnus a diskomfort. To plně koresponduje se zkušenostmi, které nám jsou známy z ekologicko-výchovných programů s pražskými dětmi.

Rozhodli jsme se proto zkoumat, jaké jsou determinanty osobní emoční reakce dětí na přírodu a zároveň, jak souvisí s objemem zkušeností dítěte s přírodním prostředím.

METODA

Pro zkoumání těchto výzkumných otázek jsme zvolili z důvodů snadné administrace většího počtu respondentů dotazníkovou metodou, a vytvořeny následně byly dvě původní dotazníkové metodiky.

Výlet, v. 1.3 (autor Krajhanzl a kol.) se zaměřuje na zjišťování emoční reakce dětí školního věku na přírodní prostředí. Metodika vychází z autorem shromážděných metodologicko-psychometrických poznatků ze zkoumání problematiky vztahu jedince k přírodě (především Krajhanzl 2004).

Dotazník dětem formou příběhu popisuje průběh víkendového výletu, od jeho začátku až po cestu domů, a předkládá jejich představivosti různé situace kontaktu s přírodním prostředím a jeho prvky. Respondenti mají pak za úkol každou takovou situaci – každou takovou položku – ohodnotit na sedmibodové číselné škále podle toho, nakolik jim je představovaná situace příjemná nebo nepříjemná (1 = velmi nepříjemná, 7 = velmi příjemná).

Příklad položky:

Je po obědě, a přichází na Tebe příjemná polední únava. Uvědomuješ si, jaké je teplo a jak je země prohřátá. Vedoucí vyhláší polední klid. Představa, že bys usnul přímo ve vysoké trávě, je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Takových sedmnáct situací je doprovázeno otázkami vztahujícím se k prožitkům dětí z vyprávěného výletu.

Na jaké TŘI chvíle budeš z dnešního výletu nejraději vzpomínat?

Na jaké TŘI chvíle budeš vzpomínat nejméně rád?

Jak se Ti tenhle výlet líbil? (škála 1-7)

Byl Ti vedoucí sympatický? (škála 1-7)

Štval Tě? (škála 1-7)

... pokud Tě štval, čím to bylo ?

Dvě otázky týkající se po reflexi výletu mají účel z hlediska hodnocení hodnocení metodiky, a nebyly v rámci této studie vyhodnocovány (odpovědi dětí byly rozličné pro kvantitativní zpracování), zkoumání korelace otázek se sedmibodovou škálou s jinými položkami dotazníku je součástí této studie, poslední otázka byla vyhodnocována kvalitativně.

V dotazníku jsou také otázky na demografické a anamnestické údaje – zjišťován je věk, pohlaví a zda-li jedinec má nějakou (a jakou) alergii.

Inventář zkušeností (autorka Vostradovská a kol.) mapuje zkušenosti respondentů s přírodním prostředím a jeho prvky.

Těžištěm metodiky je inventář 69 různých zkušeností z přírodního prostředí či ochrany přírody, které respondenti zaškrtaávají podle toho, zda-li danou zkušenost již mají či nikoliv („Zažil jsi někdy... / zkusil jsi někdy...“; možnosti k odpovědi: „ANO“, „NE (nevím, nepamatuji se)“).

Příklad položek:

štípat nebo řezat dříví, trhat luční květy, třídít odpad, udělat píšťalku z proutí, uplést věneček z květin, v přírodě si uvařit jídlo na ohni, venčit psa, vybírat si vší z vlasů, vykoupat se v rybníku, vyřezávat z kůry atd.

Další otázky se zaměřily na zjišťování dalších okolností kontaktu respondenta s přírodním prostředím:

3/ Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou? Vadí ti něco v přírodě?

4/ S kým nejčastěji chodíš do přírody? (možnosti: (a) s rodiči, (b) s kamarády, kamarádkami, (c) s někým jiným... s kým?... , (d) jiná odpověď...)

5/ Napiš, kde je nejbližší kousek přírody od tvého bydliště a stručně toto místo popiš.

6/ Co děláš nejčastěji, když jsi venku?

7/ Kdybys měl možnost rozhodnout o změnách v okolí svého bydliště, co bys změnil?

Otázky č. 5, 6 a 7 byly analyzovány kvalitativně, otázka 4 byla bohužel špatně naformulována a přinesla odpovědi jen těžko spolehlivě kvantifikovatelné a nebyla proto vyhodnocena vůbec.

Další otázky se ptají na demografické proměnné – věk, pohlaví, bydlení (otázka, zda respondent bydlí v domě se zahradou) a místo bydliště (instrukce „Napiš svoji adresu...“ byla doprovázena komentářem, že děti mají napsat pouze ulici svého bydliště, nikoliv číslo popisné a v žádném případě své jméno; tato položka byla do dotazníku zařazena pro ověření, že většina respondentů skutečně pochází z okolí školy a blízkost či vzdálenost jejich školy od přírodního prostředí se tak týká i jejich bydliště).

Sběr dat proběhl na všech uvedených školách v květnu a červnu 2005. Dotazníky byly respondentům zadávány zvlášť, první dotazník Výlet 1.3, druhý Inventář

zkušeností. Instrukce pro zadávání dotazníků zněla: „Budeme mít pro Vás dnes celkem dva dotazníky. První z nich, který Vám rozdáme za chvíli, Vám vypráví příběh. Odpovídáte v něm postupně na otázky, jak by se Vám líbilo zažít to, co je Vám popisováno. Není to školní písemka, není to test na body. Nejsprávnější odpovědi jsou ty nejotevřenější a nejupřímnější, když odpovídáte úplně pravdivě a poctivě. Nemusíte se bát, dotazník se Vás neptá na žádné tajnosti, nějaké osobní věci ani intimnosti.“

Zadání pro druhý dotazník, poté, co všichni odevzdali Výlet, znělo: „Děkujeme Vám všem za vyplnění prvního dotazníku. Tento druhý se Vás ptá na Vaše zkušenosti s přírodou – co jste v ní zažili a co ne, co děláte v přírodě apod. Snažte se prosím co nejpoctivěji vyplnit všechny otázky, pomůžete nám tím při naší práci.“

Zadavatelé dotazníku přizpůsobili zadání metodiky věku respondentů – u žáků nižších tříd (1. a 3. třída) jim otázky předčítali a asistovali při vyplňování odpovědí.

VÝZKUMNÝ SOUBOR

Pro výzkum emoční reakce dětí na přírodní prostředí, zkušeností dětí s přírodním prostředím a jejich determinant jsme se z důvodů snadné dostupnosti většího počtu dětských respondentů rozhodli oslovit základní školy. Důležitá pro nás při naší volbě těchto škol nebyla reprezentativnost vzorku, neměli jsme ambici přinést výsledky zobecnitelné na celou dětskou populaci České republiky, a navíc by to bylo v podstatě nemožné. Nejsou-li zatím dostatečně zmapovány signifikantně působící determinanty vztahu jedince k přírodě, nemáme k dispozici ani kritéria, kterými bychom mohli vymezit reprezentativní vzorek. Podstatné pro nás bylo zkoumání demografických a biografických determinant, a výběr škol byl proto řízen tím, aby ve většině demografických a biografických proměnných byly vzorky respondentů všech vybraných škol srovnatelné (minimalizace působení vymezených proměnných) a naopak aby existovaly rozdíly mezi školami v tom, co zkoumáme – z hlediska kontaktu jejich žáků s přírodním prostředím.

Při hledání škol jsme postupovali podle těchto kritérií:

- a) První škola má ležet v bezprostřední blízkosti rozsáhlejšího přírodního prostředí (např. přírodní rezervace, pražský les apod.), druhá škola nesmí mít žádné přírodní prostředí ve svém blízkém okolí, ve vzdálenosti 2-3 kilometrů.
- b) Obě školy by se měly nacházet v lokalitě s obyvatelstvem podobné socio-ekonomické úrovně. Za problematické bychom proto považovali srovnání žáků pocházejících z vilové čtvrti a žáků z panelového sídliště.
- c) Obě školy by měly být běžnými základními školami, tzn. učících podle vzdělávacího programu MŠMT Základní škola, nikoliv podle některé z alternativních pedagogických směrů, školy pro žáky se speciálními potřebami či pro žáky talentované.
- d) Pro snadnější dostupnost by obě školy měly být Praze – i proto, aby i v tomto ohledu byly zcela srovnatelné.

Po delším hledání byla spolupráce dohodnuta se ZŠ Stoliňská v Horních Počernicích a ZŠ Bellova v Petrovicích. Zatímco petrovická škola je bezpochyby dobrý reprezentant školy v blízkosti rozsáhlejšího přírodního území, u počernické školy jako plánovaného

zástupce „nepřírodní školy“ je to složitější: nedaleko ní leží přírodní památka Chvalský lom, o rozloze asi jeden až dva hektary. Byť se jedná o území malé, konstatujeme, že ZŠ Stoliňská není zástupcem školy v nepřírodním prostředí. Pro srovnání ji však přesto používáme: do rozsáhlejšího přírodního prostředí to mají její žáci v průměru mnohem dále než žáci ZŠ Bellova. Výsledky a interpretace vzniklé z tohoto srovnání však považujeme za předběžné, hodné dalšího prozkoumání.

Během výzkumu se však kromě těchto dvou škol objevila nabídka na spolupráci se školou třetí – mimopražskou, z Hradce Králové. Usoudili jsme, že by byla škoda tuto příležitost oslyšet, a tak byla dodatečně do výzkumu zařazena škola mimopražská – s tím, že bude možné srovnat školy podle jejich vzdálenosti od přírodního prostředí, ale také jako školy z velkoměsta (Praha) vs. škola z města (Hradec Králové). Tato škola je pro náš výzkum zajímavá také tím, že se jedná o ekologicky zaměřenou základní školu.

Původním záměrem bylo od počátku dotazníky zadat ve 3., 5., 7. a 9. ročnících, s podmínkou, že v každém ročníku musí být administrováno alespoň 25 dotazníků. Později bylo ještě u pražských škol doplněno zadání dotazníků v prvních třídách.

Základní charakteristiku výzkumných vzorků podle škol shrnují tabulky č. 1-3.

Základní charakteristika výzkumného vzorku žáků ZŠ Stoliňská, Horní Počernice					
<i>zkr. Stoliňská</i>					
n=108					
	Průměr	Medi	Rozpt	Min	Max
Věk	11,25	11	7,99	6	17
Věk (bez 1. tříd)	12,06	12	5,60	8	17
		n		%	
Pohlaví	chlapců		57		52,8%
	dívek		51		47,2%
		n		%	
Ročník	1. ročník		18		38,9%
	3. ročník		22		50,0%
	5. ročník		23		47,8%
	7. ročník		22		40,9%
	9. ročník		23		56,5%
		n		%	
Dům se	ano		55		50,9%
		n		%	
Alergie	... obecně		44		40,7%
	... na pyl		16		14,8%
	... na roztoče		13		12,0%
	... na hmyzí štípnutí		3		2,8%
	... astma		0		0,0%

	... na sluneční záření	0	0,0%
	... na přírod.	4	3,7%

tabulka č. 1

Základní charakteristika výzkumného vzorku žáků ZŠ Bellova, Petrovice <i>zkr. „Bellova“</i>					
n=130					
	Průměr	Medi	Rozpt	Min	Max
Věk	11,93	13	7,98	6	16
Věk (bez 1. tříd)	12,66	13	5,03	9	16
		n		%	
Pohlaví	chlapců		75		57,7%
	dívek		55		42,3%
		n		%	dívek
Ročník	1. ročník		17		41,2%
	3. ročník		21		33,3%
	5. ročník		21		28,6%
	7. ročník		35		57,1%
	9. ročník		36		41,7%
		n		%	
Dům se	ano		24		18,5%
		n		%	
Alergie	... obecně		46		35,4%
	... na pyl		34		26,2%
	... na roztoče		11		8,5%
	... na hmyzí štípnutí		6		4,6%
	... astma		1		0,8%
	... na sluneční záření		1		0,8%
	... na přírod.		7		5,4%

tabulka č. 2

Základní charakteristika výzkumného vzorku žáků ZŠ Úprkova, Hradec Králové <i>zkr. „Úprkova“</i>					
n=83					
	Průměr	Medi	Rozpt	Min	Max
Věk	12,18	12	5,24	8	16
Věk (bez 1. tříd)	12,18	12	5,24	8	16
		n		%	
Pohlaví	chlapců		38		45,8%
	dívek		45		54,2%
		n		% dívek	
Ročník	3. ročník		18		33,3%
	5. ročník		22		59,1%
	7. ročník		20		55,0%
	9. ročník		23		65,2%
		n		%	
Dům se	ano		62		74,7%
		n		%	
Alergie	... obecně		24		28,9%
	... na pyl		12		14,5%
	... na roztoče		5		6,0%
	... na hmyzí štípnutí		4		4,8%
	... astma		0		0,0%
	... na sluneční záření		0		0,0%
	... na přírod.		1		1,2%

tabulka č. 3

Na hradecké škole neproběhlo šetření v prvních třídách a proto ve všech statistických analýzách, ve kterých jsou srovnávány školy (nebo jsou na srovnání škol založené), nebyly ani u dalších dvou škol odpovědi respondentů prvních tříd započteny.

Tabulka č. 4 shrnuje základní charakteristiku celého výzkumného souboru dohromady.

Základní charakteristika výzkumného souboru <i>zkr. „Soubor“</i>					
n=321					
	Průměr	Medi	Rozpt	Min	Max
Věk	11,76	12	7,37	6	17
Věk (bez 1. tříd)	12,33	13	5,31	8	17
		n		%	
Pohlaví	chlapců		75		57,7%
	dívek		55		42,3%

		n	% dívek
Ročník	1. ročník	35	40,0%
	3. ročník	61	39,3%
	5. ročník	66	45,5%
	7. ročník	77	51,9%
	9. ročník	82	52,4%
		n	%
Dům se	ano	141	43,9%
		n	%
Alergie	... obecně	114	35,5%
	... na pyl	62	19,3%
	... na roztoče	29	9,0%
	... na hmyzí štípnutí	13	4,0%
	... astma	1	0,3%
	... na sluneční záření	1	0,3%
	... na přírod.	12	3,7%

tabulka č. 4

Rozdíly mezi výzkumnými vzorky nejsou z hlediska věku (bez započtení 1. tříd; analýza dvojic vzorků t-testem) a z hlediska zastoupení pohlaví (analýza chí-kvadrátem, rozdílnost při signif. 0,24) signifikantní, a považujeme je proto v těchto demografických proměnných za srovnatelné.

Stejně tak se z hlediska věku ani pohlaví signifikantně neliší (chí-kvadrát, rozdílnost při signif. 0,13) pražské školy dohromady od té hradecké.

STATISTICKÉ ZPRACOVÁNÍ DAT

U každé položky obou dotazníků bylo před zahájením zpracování dat nutno identifikovat typ dat. Snadné to bylo samozřejmě u položek binominálních a nominálních, avšak méně jednoznačné u číselných stupnic, u kterých je nutné určit jejich charakter, parametrický nebo neparametrický. Nakonec jsme při způsobu zpracování dat vyšli ze zkušeností z předchozí analýzy dat stejné problematiky.

Zde je tedy přehled jednotlivých položek vzhledem k povaze jejich stupnice:

Stupnice parametrická: věk, ročník, HS Výlet, HS inventáře zkušeností

Stupnice neparametrická: odpovědi na škále 1-7 na položky Výlet, odpovědi na škále 1-7 na otázky „Jak se Ti tenhle výlet líbil?“, „Byl Ti vedoucí sympatický?“, „Štval Tě?“

Položka binominální: pohlaví, bydlení se zahradou (ano-ne), bydlení velkoměsto (Praha) - město (Hradec Králové), alergie (ano-ne), druhy alergií (ano-ne pro daný typ alergie), položky inventáře zkušeností (ano-ne pro každou z nich), kategorie odpovědí na otázku „Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou? Vadí ti něco v přírodě?“ (ano-ne pro každou z nich)

Položka nominální: vzorek, kategorie odpovědí na otázku „Kdybys měl možnost rozhodnout o změnách v okolí svého bydliště, co bys změnil?“

V přehledu výzkumných zjištění se již zaměřuji na samotné výsledky a jejich hladinu významnosti, proto způsob statistického zkoumání korelací mezi položkami a rozdílů mezi vzorky shrnuje tabulka č. 5.

Přehled použitých statistických metod	výchozí položka			
	stupnice parametrická	stupnice neparametrická	položka binominální	položka nominální
stupnice parametr.	Pearsonův kor. koef.	Spearman. kor. koef.	t-test	ANOVA
sledovaná stupnice neparam.	Spearman. kor. koef.	Spearman. kor. koef.	Mann-Whitneyův t.	Kruskal-Wallisův t.
proměnná stupnice binominál.	Spearman. kor. koef.	Spearman. kor. koef.	chí-kvadrát	chí-kvadrát
položka nominální	ANOVA	Kruskal-Wallisův test	chí-kvadrát	chí-kvadrát

tabulka č. 5

Za signifikantní jsou v této studii označovány výsledky s 95% hladinou významnosti. Všechny výsledky kromě procent jsou zaokrouhlovány na dvě desetinná místa, procenta na jedno desetinné místo.

VÝSLEDKY VÝZKUMU

Výzkum, tak, jak byl od počátku koncipován a tak, jak byla analyzována sebraná data, přinesl rozsáhlé množství výsledků. Ty pro větší přehlednost dělíme do pěti oddílů:

A. Souborné kvantitativní výsledky

Předloženy jsou zde celkové průměrné výsledky jednotlivých subtestů obou dotazníků.

B. Zkoumání determinant

Testována je zde postupně vliv jednotlivých demografických a biografických proměnných, a zodpovídány jsou tak odpovědi na otázky jako např.: jaký vliv má na emoční reakci dětí na přírodu jejich věk? Jaký vliv má věk? A jak působí na objem zkušeností s přírodním prostředím domácí zahrada dítěte?

C. Souvislosti emoční reakce na přírodu

Zkoumány jsou zde korelace a rozdíly jednotlivých subtestů a položek ve vztahu k emoční reakci na přírodu, reprezentované hrubým skórem dotazníku Výlet.

D. Psychometrická charakteristika použité metody

Ověřována je zde spolehlivost použitých metod zkoumání emoční reakce dětí na přírodu a objemu zkušeností dětí s přírodním prostředím.

E. Kvalitativní rozbor vybraných částí dotazníku

Vyhodnocena a interpretována jsou zde data položek kvalitativní povahy obou dotazníků.

A. SOUBORNÉ KVANTITATIVNÍ VÝSLEDKY

V této kapitole předkládáme souborné výsledky jednotlivých částí (subtestů) obou dotazníků. Nesnažili jsme se, aby námi zvolený výzkumný soubor splňoval kritéria reprezentativnosti, ať již pro Českou republiku nebo pro Prahu, a proto na základě těchto výsledků nechceme činit jakékoliv soudy o naší populaci. Následující zjištění uvádíme spíše pro základní orientační přehled.

Výsledky uvedené v této kapitole jsou založené na analýze dat celého výzkumného souboru, vyjma prvňáčků, neboť výzkum v prvních třídách probíhal jen v Praze a jejich zařazení by změnilo celkový poměr pražských a hradeckých respondentů, a tedy i celkové výsledky.

V následující tabulce jsou seřazeny položky dotazníku Výlet podle průměrného skóru, tedy od položek, které respondenti hodnotili jako nejméně příjemné až po ty nejpříjemnější (škála 1-7). Linka v půlce tabulky dělí výsledky na ty spíše příjemné a spíše nepříjemné.

Položky dotazníku Výlet seřazené podle svého celkového průměru

	průměr
V16: spaní pod širým nebem	5,75
V14: nabídka exkurze o českých rostlinách a živočiších	5,40
V15: zabavit se v lese sami	5,35
V10: usnout ve vysoké trávě	4,85
V02: jít trávou bosí	4,73
V12: zmoknout při vydatné přeháňce	4,70
V04: mít tesaříka v dlani	3,87
V06: zacházka kvůli koroptvím	3,79
V17: příště jet do obchodního domu	3,77
V07: koupání v bahnitém rybníku	3,76
V03: být celý v suchém listí	3,58
V08: sníst tatrunku upadlou do mechu a jehličí	3,46
V13: sbírat holýma rukama shnilá jablka	3,45
V05: představa „kultivace“ zeleně	2,77
V01: nechodit ven	2,63
V11: zajít si v přírodě na „velkou“	2,22
V09: kamarád zahazující odpadky	2,02

tabulka č. 6

Zjištění: Nejpříťažlivější představou z nabízených byla pro respondenty představa spaní pod širým nebem, následovaná možná trošku překvapivě nabídkou lesnickovy (poučné) exkurze o českých rostlinách a živočiších a samostatným zabavením se v lese.

Spíše pozitivně hodnotí děti představu usnout ve vysoké trávě, jít travou bosí a zmoknout při vydatné přeháňce. Stále ve „středním pásmu“, ale již nepříjemná, je pro děti představa mít v dlani tesaříka, zajít si kvůli tomu, aby nevyrušily malé koroptve, a také představa jet při další příležitosti do obchodního domu. Čistě nepříjemné jsou představy jako koupat se v bahnitém rybníku nebo být celý v suchém listí. Negativně děti vnímají představu sbírat holýma rukama shnilá jablka, nechození ven a „kultivaci zeleně“ (představa zněla: „Přicházíte do míst, kde všechno roste divoce, spousta křoví, stromů, těžko se tam chodí, nikdo se o ten kus lesa nestará, roste to tam všechno samo. Vedoucí povídá, že to místo dobře zná, ale že to tady bude brzo vypadat úplně jinak: ty stromy prý někdo prořeže, trávu vyseká a povedou tam asfaltové chodníčky.“). Jako nejhorší děti vnímaly představu zajít si v přírodě na „velkou“ a představu kamaráda zahazujícího odpadky.

Interpretace: Tři nejpozitivněji hodnocené položky nabízejí zážitky v přírodním prostředí, jehož průběh není blíže specifikován. Snad právě proto oslovily nejširší spektrum dětí, neboť každé z nich si do těchto představ mohlo vložit do jisté míry to, co jim je příjemné a co jim není příjemné. Další tři položky pozitivně hodnocené se týkají kontaktu s přírodou, takového, při kterém se člověk „nezašpiní“. A pod čarou již následují především položky „špinavé“: shnilá jablka, suché listí, rybník bahňák, ale také položky vyjadřující jejich jistou úctu k přírodě: zahozené odpadky, „kultivace“ zeleně

Vyplývají z toho tři opatrné závěry hodné dalšího zkoumání: děti si umí samy „domyslet“ příjemnou představu pobytu v přírodě, setkáváme se u nich se zárodkem úcty k přírodě, ale větší či menší odpor v nich vzbuzuje špína v širokém slova smyslu.

Doplňující položky dotazníku Výlet

	průměr
Jak se Ti tenhle výlet líbil?	5,06
Byl Ti vedoucí sympatický?	4,62
Štval Tě?	3,17

tabulka č. 7

Zjištění: Dětem se podle těchto shrnujících otázek „vypravovaný“ výlet líbil, i vedoucí jim byl spíše sympatický a spíše je neštval.

Interpretace: Kromě celkového hodnocení představovaného výletu můžeme z těchto položek usuzovat i na odpor k testové situaci, který soudě podle těchto výsledků nebyl příliš vysoký. Zajímavé by jistě byly odpovědi na doplňující otevřenou otázku: „Co se Ti na výletu líbilo?“

Inventář zkušeností

položky Inventáře zkušeností	% „ano“	počet „ano“
IZ 23: pozorovat hvězdy	96,20%	275
IZ 42: sbírat houby	96,20%	275
IZ 45: sbírat borůvky	95,80%	274
IZ 53: vylézt na strom	94,10%	269
IZ 60: krmit zvíře domácí (hospodářské)	93,30%	266
IZ 66: házet kamínky jako žabky po vodě	93,00%	266
IZ 44: sbírat lesní jahody	92,30%	264
IZ 38: jít v přírodě po turistických značkách	92,00%	263
IZ 34: chodit bos v trávě	91,30%	261
IZ 46: sbírat ostružiny	89,90%	257
IZ 67: hrabat listí	89,20%	255
IZ 36: chodit bos potokem	88,30%	253
IZ 85: vykoupat se v rybníku	87,10%	249
IZ 41: jet v lese na kole	86,70%	247
IZ 22: pozorovat lesní zvěř	84,60%	242
IZ 88: zahlédnout hada v přírodě	83,90%	240
IZ 70: pořádně promoknout na kůži	82,20%	235
IZ 40: jet na loďce po vodě (bez motoru)	81,80%	234
IZ 72: prodírat se křovím	81,10%	232
IZ 54: vylézt na skály	79,70%	228
IZ 24: slyšet datla	79,70%	228
IZ 65: být za tmy v lese	79,30%	226
IZ 58: přenocovat v přírodě ve stanu	79,00%	226
IZ 69: odklízet sněh	78,70%	225
IZ 25: slyšet kukačku	78,30%	224
IZ 83: venčit psa	77,60%	222
IZ 76: spálit se sluníčkem	77,60%	222
IZ 30: vzít do ruky brouka	76,90%	220
IZ 21: pozorovat dravce při letu	76,60%	219
IZ 50: sázet rostliny	76,60%	219
IZ 51: ležet ve vysoké trávě	74,80%	214
IZ 79: třídít odpad	74,80%	214
IZ 77: štípat nebo řezat dříví	73,40%	210
IZ 31: vzít do ruky žížalu	72,40%	207
IZ 27: vidět světlušku	70,50%	201
IZ 68: chytat ryby	67,70%	193
IZ 78: trhat luční kvítí	66,40%	190

IZ 39: jít v přírodě přes oranici	61,70%	174
IZ 87: vytahovat klíště (sobě nebo někomu)	60,10%	172
IZ 52: ležet v mechu	58,70%	168
IZ 71: postavit si lesní obydlí z větví	57,90%	165
IZ 86: vyřezávat z kůry	57,30%	164
IZ 59: přenocovat v přírodě pod širákem	56,50%	161
IZ 32: vzít do ruky žábu	55,80%	159
IZ 81: uplést věneček z květin	54,50%	156
IZ 82: v přírodě si uvařit jídlo na ohni	53,10%	152
IZ 73: procházet se chráněným přírodním územím	52,10%	149
IZ 64: pečovat o nemocné nebo zraněné zvíře	51,70%	148
IZ 75: sekat trávu srpem nebo kosou	51,20%	146
IZ 48: sázet strom	49,70%	142
IZ 89: zabloudit v lese	46,20%	132
IZ 29: vidět zabíjet zvíře	45,30%	129
IZ 26: slyšet dupat ježka	44,10%	126
IZ 74: rozdělát oheň v přírodě	42,00%	120
IZ 49: sázet keř	41,10%	117
IZ 33: vzít do ruky hada	41,10%	117
IZ 61: krmit zvíře v ZOO	40,40%	115
IZ 37: jít v přírodě kadit	40,20%	115
IZ 63: ošetřit nemocné nebo zraněné zvíře	35,00%	100
IZ 43: sbírat bylinky pro vlastní použití	34,20%	97
IZ 35: chodit bos po jehličí	33,60%	96
IZ 47: sbírat zkameněliny	33,60%	96
IZ 28: vidět týrat zvíře	28,30%	81
IZ 62: krmit zvíře divoké, v přírodě	27,00%	77
IZ 80: udělat píšťalku z proutí	24,30%	70
IZ 56: zúčastnit se brigády sbírání odpadků v přírodě	19,20%	55
IZ 84: vybírat si vši z vlasů	15,80%	45
IZ 57: zúčastnit se demonstrace na ochranu přírody	12,80%	37
IZ 55: zúčastnit se mysliveckého lovu	10,50%	30

tabulka č. 8

Zjištění: Tabulka č. 8 podává detailní přehled zastoupení zkušeností s přírodním prostředím mezi dětmi z výzkumného souboru. Linky dělí tabulku do čtyř částí, podle

počtu procent dětí s danou zkušeností: zkušenost více než 75% dětí, více než 50%, více než 25% dětí a méně než 25% dětí.

Interpretace: Na výsledky se můžeme dívat dvojím způsobem. Na jednu stranu shledáme, že velkou část základních zkušeností s přírodou (vylézt na strom, pozorovat hvězdy, být za tmy v lese aj.) má přes 75% respondentů, a mnoho dalších takových dovedností alespoň 50% výzkumu se účastnících dětí. Položky pod 50% se nám zdají být oproti tomu ve většině případů nějak specializované, řekněme zbytnější (krmit zvíře v ZOO, sbírat zkameněliny, vzít do ruky hada). Celková mapa zkušeností těchto respondentů se na první pohled jeví jako poměrně uspokojivé svědectví o dětech, které v přírodě ještě stále všelicos zažívají a nejsou o základní přírodní zážitky ochuzeni.

Na výsledky se však můžeme podívat i z druhé strany, a začít přemýšlet o těch dětech, které ani nejzákladnější zkušenosti s přírodním prostředím nemají: přibližně 4 % dětí nikdy nepozorovalo hvězdy, 8 % dětí nikdy nesebíralo lesní jahody, 6 % dětí nikdy nevylezlo na strom. Jaké jsou ty děti? A jak se bude dál vyvíjet jejich vztah k přírodě? To si zaslouží další zkoumání.

Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou? Vadí ti něco v přírodě?

	% „ano“	počet „ano“
Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou?	53,10%	152
hadi	21,70%	62
pavouci a pavučiny	16,80%	48
klíšťata	10,10%	29
jiný hmyz („havěť“, „breberky“, mravenci)	9,40%	27
velká lesní zvířata (kanci, medvědi, vlci)	8,40%	24
bodavý hmyz (včely, vosy, komáři)	4,20%	12
tma	2,40%	7
pijavice	0,70%	2
bouřka	0,00%	0
Vadí ti něco v přírodě?	10,80%	31
odpadky	8,70%	25
lidé chovající se v přírodě bezohledně	1,70%	5

tabulka č. 9

Zjištění: Z tabulky č. 9 vidíme, že více než 50% dětí se přírody bojí, resp. bojí se něčeho, co souvisí s přírodou. Nejčastěji jsou to hadi, následují pavouci a pavučiny, klíšťata, jiný hmyz atd. Starost o přírodu, projevovanou v kolonce „Vadí Ti něco v přírodě?“, projevilo kolem 10% respondentů výzkumného vzorku.

Interpretace: Strach, o kterém vypovídají děti v odpovědi na tuto otázku, chápeme jako „strach na dálku“, tedy předsudečný strach, který si děti ve spojitosti s přírodou v sobě nosí. Jedná se podle našeho soudu o jakýsi postoj k přírodě v této věci, resp. postoj ke kontaktu s přírodou, něco podobného předsudku. Tento předsudečný strach

se přitom nemusí krýt se skutečnou emoční reakcí dítěte na přímý kontakt s přírodou - je to podobné, jako když se někteří lidé obávají vystoupení před více lidmi, ale když tato situace nastane, strach z nich padá a situaci zvládají bez emočních obtíží. Jak uvidíme dále, odlišnost tohoto předsudečného strachu od emoční reakce v přírodě potvrzují další výsledky (viz oddíl C. Souvislosti emoční reakce na přírodu)

Konstatujme tedy, že tento strach nemusí ovlivňovat způsob, jakým se děti přímo stýkají s přírodou. Ovlivňuje však pravděpodobně zájem dětí o kontakt s přírodou - to, jak často a jakým způsobem ke skutečnému kontaktu opravdu dojde. Z tohoto důvodu považujeme zjištěnou skutečnost za významnou, žádající si další výzkumnou pozornost. Ta by se měla především zaměřit na zkoumání intenzity a souvislostí tohoto strachu - tzn. nakolik reálně demotivuje děti pro kontakt s přírodou.

Povšimnutí také zaslouží složení zde uvedených „strachů“ a „nelibostí“. Setkáváme se zde se zvířaty, která příliš velké nebezpečí v naší přírodě nepředstavují. Naopak úplně přírodní prvky, které by některým dětem mohly výlet reálně znepříjemnit, jako je třeba bahno nebo změny počasí (teploty), děti vůbec nevedly (poznámka Mgr. Koucké).

B. ZKOUMÁNÍ DETERMINANT

V tomto oddíle jsou nejdříve srovnány odpovědi žáků ve výzkumu zúčastněných základních škol a následně je zkoumán vliv věku, pohlaví, místa bydliště, domácí zahrady a alergie na odpovědi respondentů.

Srovnání respondentů podle škol

Začněme toto srovnání žáků základních škol zkoumáním rozdílů ve zjišťovaných biografických proměnných (domov se zahradou, alergie a konkr. alergie na pyly) – to nám ukáže, nakolik se žáci jednotlivých škol v tomto liší a omezí to vliv vymezených proměnných při interpretaci dalších výsledků (viz tabulka č. 10-12).

	Bydliště se zahradou	
	počet	%
Stoliňská	55	50,9%
Bellova	24	18,5%
Úprkova	62	74,7%
Chí-kvadrát	signif. = 0,00	

tabulka č. 10

Zjištění: Tabulka ukazuje velký (signifikantní) rozdíl v počtu zahrad mezi žáky jednotlivých škol: zatímco zahradu má na petrovické ZŠ jen přibližně každý pátý žák, na počernické ZŠ je to každý druhý a na hradecké škole dokonce tři ze čtyř žáků.

	Alergie	
	počet	%
Stoliňská	40	36,4%
Bellova	46	41,8%
Úprkova	24	21,8%
Chí-kvadrát	signif. = 0,09	

tabulka č. 11

	Alergie na pyly	
	počet	%
Stoliňská	14	15,5%
Bellova	34	26,2%

Úprkova	12	14,5%
Chí-kvadrát		signif. = 0,09

tabulka č. 12

Zjištění: Jak vyplývá z tabulek č. 11 a 12, nejvíce alergiků je mezi žáky ZŠ Bellova v Praze-Petrovicích, nejméně v Hradci Králové. To samé platí pro počet žáků alergických na některý z pylů. Rozdíl v zastoupení alergiků (obecně) mezi respondenty školy není signifikantní, statisticky významný je v případě alergiků na pyly. Vliv této proměnné na odpovědi žáků petrovické školy bude v dalších analýzách tohoto výzkumu sledován.

	Alergie na roztoče	
	počet	%
Stoliňská	12	13,3%
Bellova	11	9,7%
Úprkova	5	6,0%
Chí-kvadrát		signif. = 0,27

tabulka č. 13

Zjištění: Školy se signifikantně neliší v procentu žáků alergických na roztoče. I když větší část našeho výzkumu má mapující charakter, přesto jsme, jak již bylo řečeno, v některých oblastech testovali dopředu stanovenou hypotézu. Jednou z nich byla i hypotéza, že žáci, jejichž školy a bydliště jsou v blízkosti přírodního prostředí budou mít více zkušeností s přírodním prostředím a zároveň budou mít také příznivější emoční reakci na přírodní prostředí. Rozsah zkušeností dětí s přírodním prostředím zkoumal Inventář zkušeností, emoční reakci dotazník Výlet v. 1.3.

T-testem byl zkoumán rozdíl v průměrných hrubých skórech (HS) respondentů podle navštěvované školy (pro spolehlivé srovnání bez započtení 1. tříd ZŠ Stoliňská a ZŠ Bellova). Výsledky srovnání všech tří škol ukazují tabulky č. 14-16:

	Bellova průměr	Úprkova průměr	t-test signif.
Výlet HS	76,35	74,29	0,29
Inventář zkušeností HS	44,86	42,30	0,06

tabulka č. 14

	Stoliňská průměr	Úprkova průměr	t-test signif.
Výlet HS	76,11	74,29	0,33
Inventář zkušeností HS	44,13	42,30	0,19

tabulka č. 15

	Stoliňská průměr	Bellova průměr	t-test signif.
Výlet HS	75,44	76,76	0,42
Inventář zkušeností HS	42,37	44,60	0,08

tabulka č. 16

Zjištění: T-test ukázal, že výzkumné vzorky se mezi sebou signifikantně neliší v hrubých skórech Výletu ani Inventáře zkušeností. Rozdíl mezi školami v hrubém skóru Inventáře zkušeností však je, a to na samé hranici statistické významnosti zvolené jako kritérium pro prezentaci výsledků tohoto výzkumu: platí to pro srovnání ZŠ Bellova s oběma dalšími školami.

Interpretace: Jestliže je metodika Výlet spolehlivou metodou pro zkoumání emoční reakce dětí na kontakt s přírodním prostředím a Inventář zkušeností spolehlivým ukazatelem rozsahu zkušeností s přírodním prostředím (což test reliability zařazený v oddíle Psychometrická charakteristika použité metody prokázal), pak můžeme opatrně říci, že test naznačuje, že vzdálenost bydliště ani školy od rozsáhlejšího veřejně přístupného a kvalitního přírodního prostředí nejsou, stejně jako ekologické zaměření školy, signifikantní determinantou emoční reakce dětí na přírodní prostředí a ani objemu zkušeností s přírodním prostředím. Říkáme to však opatrně, a to ze dvou důvodů:

1. ZŠ Bellova a její respondenti, kteří bydlí k rozsáhlejšímu přírodnímu prostředí průměrně blíže než další respondenti, mají průměrně takřka signifikantně vyšší hrubý skór Inventáře zkušeností – jsou tedy (opět opatrně řečeno) zkušenější v kontaktu s přírodou.

2. Nedaleko ZŠ Stoliňské se nalézá přírodní památka Chvalský lom. Je podobně daleko jako přírodní území od ZŠ Bellova. Nebrali-li bychom v úvahu rozsah přírodního území (u tohoto parku asi jeden hektar), pak by nebylo možné zcela jednoznačně a průkazně říci, že ZŠ Stoliňská je vzdálenější od přírodního prostředí tak, jak to činíme ve výše zmíněné interpretaci. Ačkoliv se tedy soukromě domníváme, že rozsah území hraje roli (a reflexe přírodního prostředí v okolí bydliště od petrovických a počernických respondentů v odpovědi na otázku Inventáře zkušeností: „Napiš, kde je nejbližší kousek přírody od tvého bydliště a stručně toto místo popiš.“ tomu skutečně napovídají), pro tuto chvíli nás zvolené okolí školy nutí k preventivní

opatrnosti v našich soudech (v řešitelském týmu v otázce hodnocení přírodnosti daného území nepanuje shoda, a to na tomto místě respektujeme).

Tedy: Berme tyto výsledky jako pilotní průzkum a formulujme je jako hypotézy k dalšímu testování: že přírodní prostředí v okolí bydliště a školy, ani ekologické zaměření školy, nedeterminují emoční reakci dětí na přírodu, ale přírodní prostředí možná ovlivňuje objem jejich zkušeností s přírodním prostředím.

Podívejme se nyní na výsledky zkoumání rozdílů mezi žáky jednotlivých škol v odpovědích na jednotlivé otázky metodiky Výlet. Tabulky č. 17 - 19 shrnují signifikantní výsledky Mann-Whitneyho testu.

	Stoliňská průměr	Úprkova průměr	Mann-Whitney test signif.
Jak se Ti tenhle výlet líbil?	5,56	4,64	0,00
Byl Ti vedoucí sympatický?	4,83	4,16	0,02

tabulka č. 17

Zjištění: Výsledky ukazují, že celý výlet se signifikantně více líbil a vedoucí byl celkově více sympatický žákům ZŠ Stoliňská (Horní Počernice) než žákům královehradecké ZŠ. Zajímavé je, že i když je celkově výlet i vedoucí pozitivněji hodnocen počernickými dětmi, na ostatní otázky respondenti odpovídali podobně (alespoň bez signifikantních rozdílů).

Interpretace: Zjištěný rozdíl by snad šel interpretovat jako vyšší aktuální potřeba počernických dětí po takových výletech do přírody, nehledě na to, že na přírodu v konkrétních situacích nereagují pozitivněji než hradecké děti.

Pravděpodobné také je, že ekologicky zaměřená základní škola přitahuje více ekologicky tendujících rodičů, kteří se liší svým životním stylem od většiny populace. Jejich děti by pak možná mohly být na podobné výlety do přírody zvyklé, neznamenal by pro ně nic zvláštního, a to by mohlo vysvětlovat i jejich vyšší kritičnost / náročnost.

Třetí možností, která se nabízí, je interpretovat zjištěný rozdíl jako odlišnou reflexi testové situace. V obou školách testy zadávali jiní spolupracovníci, a i když byly instrukce k zadávání testů stejné, přesto je možné uvažovat o rozdílech v celkové atmosféře testové situace.

	Stoliňská	Úprkova	Mann-Whitney test
	průměr	průměr	signif.
V01: nechodit ven	2,92	2,39	0,04
Byl Ti vedoucí sympatický?	4,78	4,16	0,03

tabulka č. 18

Zjištění: Výsledky ukazují, že pro hradecké děti je nepříjemnější představa, že by nemohly „chodit ven“, a že jim byl vedoucí méně sympatický.

Interpretace: Nabízíme interpretaci, že hradecké děti jsou zvyklejší trávit svůj volný čas v exteriéru než děti z Horních Počernic a popsané omezení pro ně proto znamená větší újmu. Rozdíl v sympatiích k vedoucí se můžeme opět hypoteticky pokusit vysvětlit mentálně-reprezentativním „propojením“ zadavatelům dotazníků s vedoucím z „příběhu“ Výlet.

	Stoliňská	Bellova	Mann-Whitney test
	průměr	průměr	signif.
V06: zacházka kvůli koroptvím	4,03	3,76	0,04
V09: kamarád zahazující odpadky	1,89	1,94	0,00
V12: zmoknout při vydatné přeháňce	4,51	5,03	0,04
V13: sbírat holýma rukama shnilá jablka	3,67	3,34	0,03
Jak se Ti tenhle výlet líbil?	5,56	4,96	0,05

tabulka č. 19

Zjištění: Největší rozdíly v odpovědích na položky Výletu se ukázaly při srovnání ZŠ Stoliňská a ZŠ Bellova. Počernickým dětem (ZŠ Stoliňská) je více příjemná představa zajít si o trochu kvůli tomu, aby nevylekaly koroptvičky, je jim méně příjemná představa vidět kamaráda, jak zahazuje odpadky v lese, jsou ochotnější sbírat shnilá jablka holýma rukama a více se jim celkově líbil celý Výlet. Dětem z Petrovic (ZŠ Bellova) méně vadí představa, že by zmokly při vydatné přeháňce.

Interpretace: U žáků ze ZŠ Stoliňská můžeme konstatovat odpovědnější přístup k ochraně přírody (koroptve + odpadky) a také jejich menší odpor ke sbírání shnilých jablek (daný snad vyšší zastoupením respondentů s domácí zahradou). Jiná zjištění nemůžeme spolehlivě interpretovat.

Signifikantní rozdíl mezi žáky škol v Inventáři zkušeností	Stoliňská %	Bellova %	Úprkova %	Chí- kvadrát signif.
IZ 21: pozorovat dravce při letu	80,0%	83,2%	63,9%	0,00
IZ 22: pozorovat lesní zvěř	87,8%	88,5%	75,9%	0,03
IZ 35: chodit bos po jehličí	25,6%	44,2%	27,7%	0,01
IZ 44: sbírat lesní jahody	93,3%	96,5%	85,5%	0,02
IZ 51: ležet ve vysoké trávě	84,4%	67,3%	74,7%	0,02
IZ 68: chytat ryby	67,8%	75,2%	56,6%	0,02
IZ 72: prodírat se křovím	84,4%	88,5%	67,5%	0,00
IZ 74: rozdělat oheň v přírodě	31,1%	56,6%	33,7%	0,00
IZ 82: v přírodě si uvařit jídlo na ohni	52,2%	61,9%	42,2%	0,02
IZ 83: venčit psa	86,7%	74,3%	72,3%	0,04

tabulka č. 20

Zjištění: Tabulka č. 20 shrnuje signifikantní rozdíly mezi žáky škol v subtestu Inventáře zkušeností. Za pozornost stojí menší zkušenosti hradeckých žáků z prostředí lesa, nebo obecněji mimoměstského přírodního prostředí: pozorovat dravce při letu, pozorovat lesní zvěř, sbírat lesní jahody, prodírat se křovím. Děti ze ZŠ Bellovy zase své vrstevníky z jiných škol převyšují dovednostmi pro pobyt v přírodě: rozdělat oheň v přírodě, v přírodě si uvařit jídlo na ohni, chytat ryby. Jinak jsou výsledky pražských škol poměrně podobné, snad ještě kromě rozdílů v tom, že počerničtí mají větší zkušenost s ležením ve vysoké trávě, kdežto petrovičtí s chozením bosky po jehličí.

Interpretace: Skoro se zdá, jako by větší počet zahrad mezi dětmi hradecké ZŠ nutil méně jejich rodiny vyjíždět na výlety, např. do lesů v okolí měst. Za zjištění by také stálo, zdali v místě ZŠ Bellova nepůsobí nějaký dobrý turistický (skautský, pionýrský aj.) oddíl, neboť to by vysvětlovalo větší zkušenost petrovických dětí s dovednostmi přežití v přírodě.

Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou? Vadí ti něco v přírodě?	Stoliňská %	Bellova %	Úprkova %	Chí-kvadrát signif.
„bodavý“ hmyz (včely, vosy, komáři)	1,1%	8,8%	1,2%	0,01
jiný hmyz („havěť“, „breberky“, mravenci)	7,8%	15,9%	2,4%	0,00

tabulka č. 21

Zjištění: V odpovědích týkajících se strachu, až už z něčeho v přírodě nebo i o přírodu, se žáci našich škol signifikantně lišily ve volbě dvou odpovědí. Celkově se sice něčeho v přírodě bojí nebo jim v přírodě něco vadí podobně (rozdíl nebyl signifikantní), ale žáci ze ZŠ Bellova se více bojí hmyzu, o kterém se všeobecně ví, že umí citelně bodnout, a více jim vadí jiný „obtížný“ hmyz.

Všimněme si velkých rozdílů mezi vzorky: strach mezi žáky ZŠ Bellova z včel, vos a komárů je více než sedminásobný než u dalších dvou vzorků, nelibost spojená s jiným hmyzem dvakrát větší oproti počernickým dětem a opět skoro 7x větší než u hradeckých žáků.

Interpretace: Pro „abnormálně“ častý negativní vztah k hmyzu mezi petrovickými dětmi nemáme v tuto chvíli vysvětlení.

	Co bys změnil v okolí svého bydliště?		
	Změna žádná	Změna nepřírodní	Změna pro-přírodní
Stoliňská	44,4%	27,8%	27,8%
Bellova	38,1%	33,6%	26,5%
Úprkova	61,4%	26,5%	12,0%
Chí-kvadrát	signif. = 0,05		

tabulka č. 22

Zjištění: Odpovědi na otázku „Co bys změnil v okolí svého bydliště?“ byly rozděleny do 3 kategorií (viz tabulka č. 22). Z tabulky se dozvídáme, že žádná změna v okolí vlastního bydliště nenapadá nejvíce žáky hradecké ZŠ. Změnu prospěšnou pro přírodní prostředí požadují žáci pražských ZŠ ve stejné míře (přibližně každý čtvrtý), a to dvakrát častěji než žáci hradecké ZŠ.

Interpretace: Není-li prostředí ZŠ Úprkova v Hradci Králové přírodnější než zbylé dvě lokality zkoumaných škol, pak se tento rozdíl obtížně interpretuje: proč navrhuje méně hradeckých dětí změnu v okolí svého bydliště než jejich vrstevníci z pražských škol? Proč více než dvakrát více hradeckých žáků navrhuje změnu nepřírodní, resp. proč jen jedna třetina těch, kteří navrhují změnu, vyslovuje pro-přírodní návrh? Svou roli by v tom mohly hrát domácí zahrady 74,7% respondentů hradeckého vzorku, které by je mohli činit spokojenější s životním prostředím v místě jejich bydliště – avšak v zastoupení domácích zahrad je rozdíl i mezi žáky ZŠ Stoliňské (50,9%) a ZŠ Bellovy (18,5%). Proto ponecháme toto zjištění bez jasné interpretace.

Shrnutí srovnání základních škol:

I když srovnání škol odhalilo některé odlišnosti v odpovědích žáků těchto škol v zadaných dotaznících, přesto jsme se nesetkali s výsledky, které by bylo možné bez rozpaků zobecnit. Svůj podíl na tom má bezpochyby setření rozdílů v environmentální charakteristice škol – fakt, že zatímco v blízkosti ZŠ Bellova se nalézá přírodní park, o

30% více žáků ZŠ Stoliňské než žáků ZŠ Bellova má vlastní domácí zahradu. To činí celkovou interpretaci rozdílů mezi vzorky obtížnější. Za nejdůležitější pak můžeme považovat tato zjištění:

- * žáci základních škol se mezi sebou signifikantně neliší v hrubých skórech Výletu ani Inventáře zkušeností, ačkoliv dostupnost přírodního prostředí (veřejný park vs. domácí zahrada), kvalita prostředí (přírodní park vs. domácí zahrada) se v jejich okolí liší a hradecká škola je ekologicky zaměřená. Nicméně výsledky napovídají, že stojí za to dále zkoumat vliv přírodnosti prostředí bydliště a školy na objem zkušeností dětí.
- * žáci hradecké ZŠ, z nichž 3/4 mají doma zahradu, mají nejmenší zkušenosti s mimoměstským přírodním prostředím.
- * pražské děti jsou kritičtější k prostředí, ve kterém žijí, a dvakrát častěji se vyslovují pro změny prospěšné přírodnímu prostředí než žáci hradecké ZŠ.

Demografické a biografické determinanty emoční reakce na přírodu

Na tomto místě budeme sledovat vliv vybraných proměnných na odpovědi respondentů: budeme zkoumat, zda se liší odpovědi dívek a chlapců, zda svou roli hraje věk, místo bydliště (Praha vs. Hradec Králové), domácí zahrada nebo respondentova alergie.

a) Pohlaví

Pro spolehlivou interpretaci dalších výsledků se podívejme na výsledek chí-kvadrátu dokazující, že srovnatelné množství chlapců a dívek z výzkumného souboru bydlí v domech ze zahradou (tabulka č. 23)

	Bydliště se zahradou %	Chí-kvadrát signif.
Dívky	45,0%	0,58
Chlapci	42,9%	

tabulka č. 23

Následující tabulka (č. 24) srovnává zastoupení alergiků mezi chlapci a dívkami:

	Alergie %	Chí-kvadrát signif.
Dívky	48,34	0,00
Chlapci	24,12	

tabulka č. 24

Zjištění: Dvakrát více dívek než chlapců má podle svých odpovědí alergie. Rozdíl mezi pohlavími v druhu alergie (alergie na pyly, roztoče, hmyzí štípnutí, astma, sluneční záření, některé přírodní poživatiny) není signifikantní. Toto zjištění opět zasluží ověření ve výzkumných epidemiologických studiích.

A nyní analýza rozdílu mezi pohlavími v hrubých skórech subtestů výzkumu:

	chlapci průměr	dívky průměr	t-test signif.
Výlet - hrubý skór	76,76	74,45	0,11
Inventář zkušeností - hrubý skór	43,79	42,65	0,29

tabulka č. 25

Zjištění: V hrubých skórech subtestů Výlet a Inventář zkušeností není mezi chlapci a dívkami signifikantní rozdíl.

Srovnání odpovědí z Výletu podle pohlaví	chlapci průměr	dívky průměr	Mann-Whitney test signif.
V03: být celý v suchém listí	3,91	3,36	0,02
V04: mít tesaříka v dlani	4,40	3,42	0,00
V15: zabavit se v lese sami	5,50	5,05	0,02

tabulka č. 26

Zjištění: Ukázalo se, že v naprosté většině položek se odpovědi dívek a chlapců signifikantně neliší, tabulka shrnuje signifikantní výsledky analýzy odpovědí subtestu Výlet Mann-Whitneyho testem. Liší se pouze tři: pro chlapce je mnohem příjemnější představa být celý v suchém listí, mít v dlani tesaříka a zabavit se v lese sami. Je to poměrně překvapivě málo rozdílů uvážíme-li, že dívky se signifikantně od chlapců neliší ani svou ochotou sbírat shnilá jablka nebo se koupat v bahnitém rybníce.

Interpretace: Na základě těchto výsledků se domníváme, že mezi dívkami a chlapci existuje menší rozdíl v této věci, než se běžně soudí (přitom podle předchozího výsledku mají děvčata 2x častěji alergie než chlapci). Větší přízeň si položka „suché listí“ získala mezi chlapci možná i proto, že v předložené představě bylo zahrabání do suchého listí spojené s bojovkou.

Signifikantní rozdíly v IZ podle pohlaví	Dívky %	Chlapci %	Chí-kvadrát signif.
IZ 30: vzít do ruky brouka	72,2%	84,1%	0,01
IZ 33: vzít do ruky hada	35,1%	46,5%	0,03
IZ 37: jít v přírodě kadit	33,1%	45,9%	0,02
IZ 52: ležet v mechu	49,7%	62,9%	0,02
IZ 55: zúčastnit se mysliveckého lovu	7,3%	17,6%	0,01
IZ 59: přenocovat v přírodě pod širákem	44,4%	61,2%	0,00
IZ 65: být za tmy v lese	72,2%	82,4%	0,04
IZ 73: procházet se chráněným přírodním územím	43,7%	60,0%	0,00
IZ 74: rozdělat oheň v přírodě	36,4%	52,4%	0,00
IZ 75: sekat trávu srpem nebo kosou	39,1%	58,2%	0,00
IZ 77: štípat nebo řezat dříví	57,0%	85,3%	0,00
IZ 78: trhat luční kvítí	75,5%	51,2%	0,00
IZ 81: uplést věneček z květin	85,4%	27,6%	0,00
IZ 82: v přírodě si uvařit jídlo na ohni	46,4%	58,8%	0,03
IZ 83: venčit psa	82,8%	72,4%	0,03
IZ 86: vyřezávat z kůry	42,4%	67,6%	0,00

tabulka č. 27

Zjištění a interpretace: Tabulka rozdílů zkušeností chlapců a dívek s přírodním prostředím a jeho prvky přináší shrnutí signifikantních rozdílů mezi pohlavími. V tabulce si můžeme všimnout, že rozdíly byly nalezeny v takových dovednostech a zkušenostech, že ve většině případů korespondují s genderovými stereotypy: dívky častěji pletou věnečky z květin (všimněme si toho propastného rozdílu), trhají luční kvítí, chlapci častěji štípají a řezají dříví, sekají trávu srpem nebo kosou, vyřezávají z kůry, rozdělávají oheň v lese. Chlapci mají více také těch zkušeností, které předpokládají jistou „odvahu“: vzít brouka do ruky, vzít hada do ruky, přenocovat v přírodě pod širákem, být za tmy v lese. Konečně jsou kluci zkušenější i tehdy, když jde o bezprostřední kontakt s přírodou: jít v lese kadit, ležet v mechu. O větším sklonu dívek o něco pečovat by snad mohlo vypovídat více dívčích zkušeností s venčením psa. To, že chlapci mají podle svých odpovědí častější zkušenost s procházením chráněným přírodním územím ponecháme bez interpretace.

I když v mnoha zde uvedených rozdílech jsou chlapci ti, kdo danou zkušenost měli ve větší míře, stojí za připomenutí fakt, že celkově se hrubé skóre chlapců a dívek v inventáři zkušeností neliší.

	Chlapci %	Dívky %	Chí-kvadrát signif.
Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou?	41,8%	63,6%	0,00
* Hadů	14,1%	27,2%	0,00
* Jiného hmyzu („havěti“, „breberek“, mravenců)	4,1%	13,9%	0,00
* Klíšťat	5,9%	13,9%	0,02

tabulka č. 28

Zjištění: Podívejme se nyní, jaké jsou rozdíly v tom, čeho se dívky a chlapci bojí v přírodě a co jim v souvislosti s přírodou vadí. V tom, co jim vadí, nebyl shledán žádný signifikantní rozdíl. Dívky se v přírodě častěji něčeho bojí – konkrétně bojí se více hadů, hmyzu (nebo jim tento hmyz vadí: „je otravný“) a klíšťat.

	Co bys změnil v okolí svého bydliště?		
	Změna žádná	Změna nepřírodní	Změna pro-přírodní
Dívky	44,37	29,14	25,17
Chlapci	51,76	30,00	18,24

Chí-kvadrát, signif. 0,29

tabulka č. 29

Zjištění: Rozdíl v zájmu měnit něco ve svém okolí není mezi dívkami a chlapci výzkumného souboru signifikantní.

Shrnutí srovnání chlapců a dívek:

Dívky a chlapci se signifikantně neliší ve své celkové emoční reakci na přírodu ani v objemu zkušeností s přírodou.

Jejich kontakt s přírodou je provázen spíše kvalitativními odlišnostmi: dívky i chlapci si od dětství osvojují při kontaktu s přírodou dovednosti v souladu s převládajícími genderovými stereotypy, více dívek se v souvislosti s přírodou něčeho bojí.

b) Věk a ročník ZŠ

Podívejme se nyní, jak se mění výsledky respondentů z hlediska jejich věku a ročníku ZŠ.

Následující tabulka předkládá výsledky zkoumání vazby mezi věkem a alergií respondenta.

	Alergie na přírodní prvky		
	ano průměr	ne průměr	t-test signif.
Ročník ZŠ	5,40	6,21	0,01
Věk	11,46	12,31	0,01

tabulka č. 30

Zjištění: Čím jsou děti starší, tím méně je mezi nimi (alespoň podle jejich odpovědí) těch, kteří mají alergii na některý přírodní prvek.

Podívejme se konkrétně na zastoupení dvou nejčastějších „přírodních“ alergií v našem výzkumném vzorku:

	Alergie na pyly		
	ano průměr	ne průměr	t-test signif.
Ročník ZŠ	5,51	6,42	0,02
Věk	11,57	12,57	0,01

tabulka č. 31

	Alergie na roztoče		
	ano průměr	ne průměr	t-test signif.
Ročník ZŠ	5,55	7,07	0,00
Věk	11,63	13,09	0,01

tabulka č. 32

Zjištění: Mladší děti našeho výzkumného vzorku mají častěji alergii na pyly i na roztoče než děti starší.

Korelace věku a ročníku s HS Výletu a HS IZ	r (Spearman)	signif.
Výlet – hrubý skór	-0,08	0,16
Inventář zkušeností – hrubý skór	0,17	0,00

tabulka č. 33

Zjištění: S věkem a ročníkem respondentů se signifikantně zvyšuje hrubé skóre Inventáře zkušeností, tedy celkový objem jejich zkušeností s přírodním prostředím a přírodními prvky, avšak není to provázáno stejně signifikantní korelací s hrubým skórem Výletu. Počet zkušeností roste s věkem, s věkem však neroste pozitivní emoční reakce na přírodní prostředí (zjišťována metodikou Výlet).

Korelace věku s položkami metodiky Výlet	r (Spearman)	signif.	úměra
V01: nechodit ven	-0,16	0,00	nepřímá
V08: sníst tatrunku upadlou do mechu a jehličí	0,15	0,01	přímá
V10: usnout ve vysoké trávě	-0,14	0,01	nepřímá
V11: zajít si v přírodě na „velkou“	-0,15	0,01	nepřímá
V13: sbírat holýma rukama shnilá jablka	-0,11	0,05	nepřímá
V14: nabídka exkurze o českých rostlinách a živočiších	-0,35	0,00	nepřímá
Jak se Ti tenhle výlet líbil?	-0,39	0,00	nepřímá
Byl Ti vedoucí sympatický?	-0,13	0,02	nepřímá

tabulka č. 34

Zjištění: Tabulka shrnuje signifikantní korelace: čím jsou děti starší, tím více je pro ně přijatelná představa, že by snědly tatrunku, která jim předtím spadla na zem do mechu a jehličí. Naopak, s věkem klesá jejich chuť usnout ve vysoké trávě, sbírat holýma rukama shnilá jablka, dojet si v přírodě na velkou, stejně jako zájem o lesní exkurzi s lesníkem, na které by se mohli dozvědět „o českých rostlinách a živočiších, co ještě neví“. Čím jsou respondenti starší, tím hůře také celkově hodnotí celý „výlet“, tím považují vedoucího za méně sympatického, ale tím nepříjemnější je pro ně také představa být jen doma a nechodit ven.

Interpretace: Interpretovat tyto výsledky není snadné. Na jednu stranu se zdá, že s věkem přibývá štítivosti vůči přírodě (shnilá jablka, spát v trávě, dojet si na záchod), na druhou stranu jsou starší děti ochotnější jíst tatrunku spadlou na zem. Tento zdánlivý

rozpor bychom mohli snad vysvětlit vývojovými podmínkami, kdy jsou děti na počátku školní docházky intenzivně vedeni dospělými k přijetí hygienických norem - a nejist nic ze země je jednou z takových norem. Domníváme se, že imperativ „nejez nic ze země“ má v té době pro hodně dětí absolutní platnost, a že teprve s dalším vývojem se platnost této zásady u některých z nich relativizuje.

Nápadné je, že starší děti hůře hodnotí celý výlet i jejího vedoucího. Je to tím, že program není přiměřený jejich věku nebo tím, že je opravdu méně zajímavá příroda a tak i ti, kteří jim kontakt s ní zkouší zprostředkovat? Jejich nezájem o lesní exkurzi by naznačoval spíše druhou možnost.

Podobně se také můžeme ptát, o čem svědčí jejich potřeba více „být venku“. Je potřebou pobytu v exteriéru nebo jen potřebou být co nejdále od kontroly rodičů?

Korelace ročníku s položkami metodiky Výlet	r (Spearman)	signif.	úměra
V01: nechodit ven	-0,20	0,00	nepřímá
V05: představa „kultivace“ zeleně	0,11	0,05	přímá
V08: sníst tatrunku upadlou do mechu a jehličí	0,14	0,01	přímá
V09: kamarád zahazující odpadky	0,11	0,05	přímá
V10: usnout ve vysoké trávě	-0,15	0,01	nepřímá
V11: zajít si v přírodě na „velkou“	-0,15	0,01	nepřímá
V13: sbírat holýma rukama shnilá jablka	-0,12	0,03	nepřímá
V14: nabídka exkurze o českých rostlinách a živočiších	-0,36	0,00	nepřímá
Jak se Ti tenhle výlet líbil?	-0,41	0,00	nepřímá
Byl Ti vedoucí sympatický?	-0,15	0,01	nepřímá

tabulka č. 35

Zjištění: Tabulka opět shrnuje jen signifikantní výsledky: s rostoucím ročníkem je pro respondenty méně příjemná představa nechodit ven, usnout ve vysoké trávě, dojít si v přírodě na velkou a sbírat holýma rukama shnilá jablka. Žákům vyšších ročníků se také méně celkově výlet líbí a vedoucí jim je méně sympatický. Naopak se jim více líbí představa „kultivace“ zeleně, možnost sníst tatrunku upadlou do mechu a jehličí a nevadí jim tolik ani když kamarád zahodí odpadky přímo v přírodě.

Interpretace: Jak již bylo zmíněno v úvodu, sledovat kromě proměnné věku ročník žáků má význam zejména pro pochopení sociální podmíněnosti vývoje vztahu k přírodě. Jak však vidíme, přehledy korelací mezi odpověďmi výletu a věkem a ročníkem jsou si velmi podobné. Sociálně více determinován jsou zřejmě jen postoje k zahazování odpadků v přírodě a ke „kultivaci“ zeleně (kdy je tato „kultivace“ spojena s redukcí druhové rozmanitosti).

Vliv věku na odpovědi v Inventáři zkušeností: „Zažil jsi někdy.../ zkusil jsi někdy...“	ano průměrný věk	ne průměrný věk	t-test signif.
IZ 21: pozorovat dravce při letu	12,04	11,02	0,00
IZ 23: pozorovat hvězdy	11,94	9,05	0,00
IZ 41: jet v lese na kole	12,03	10,38	0,00
IZ 43: sbírat bylinky pro vlastní použití	11,22	12,05	0,01
IZ 53: vylézt na strom	12,03	9,18	0,00
IZ 54: vylézt na skály	12,05	10,78	0,00
IZ 56: zúčastnit se brigády sbírání odpadků v přírodě	10,68	12,04	0,00
IZ 57: zúčastnit se demonstrace na ochranu přírody	10,20	12,03	0,00
IZ 62: krmit zvíře divoké, v přírodě	11,13	12,01	0,01
IZ 65: být za tmy v lese	12,04	10,81	0,00
IZ 66: házet kamínky jako žabky po vodě	11,87	10,60	0,02
IZ 69: odklízet sníh	11,95	11,19	0,03
IZ 70: pořádně promoknout na kůži	12,20	10,11	0,00
IZ 72: prodírat se křovím	12,07	10,68	0,00
IZ 76: spálit se sluníčkem	12,02	10,93	0,00
IZ 77: štípat nebo řezat dříví	11,99	11,18	0,02
IZ 78: trhat luční kvítí	12,13	11,16	0,00
IZ 80: udělat píšťalku z proutí	10,80	12,09	0,00
IZ 83: venčit psa	11,95	11,15	0,03
IZ 84: vybírat si vši z vlasů	10,63	12,01	0,00
IZ 85: vykoupat se v rybníku	11,92	10,75	0,01
IZ 87: vytahovat klíště (sobě nebo někomu)	12,23	11,11	0,00
IZ 89: zabloudit v lese	12,10	11,50	0,05

Zjištění: Tabulka č. 36 shrnuje signifikantní rozdíly v průměrném věku respondentů, kteří mají (a nemají) danou zkušenost z přírodního prostředí, a seznamuje nás tedy s pravděpodobným vlivem věku na danou zkušenost. Z tabulky můžeme vyčíst, že více mladších než starších dětí někdy sbíralo bylinky pro vlastní použití, účastnilo se brigády sbírání odpadků v přírodě, zúčastnilo se demonstrace na ochranu přírody, krmilo divoké zvíře v přírodě, udělalo si píšťalku z proutí a vybíralo si vši z vlasů. Více starších dětí než mladších zase pozorovalo dravce při letu, pozorovalo hvězdy, jelo v lese na kole, vylezlo na skály, vylezlo na strom, bylo za tmy v lese, házelo kamínky jako žabky po vodě, odklízelo sníh, pořádně promoklo na kůži, prodíralo se křovím, spálilo se sluníčkem, štívalo nebo řezalo dříví, trhalo luční kvítí, venčilo psa, vykoupalo se v rybníku, vytahovalo klíště, zabloudilo v lese.

Interpretace: Nepřekvapí zkušenosti, které jsou rozšířenější mezi staršími než mezi mladšími. Ale co ty, se kterými se častěji setkáme mezi mladšími dětmi?

Nepřekvapilo by nás, kdyby vybírání vši starší děti, zvláště ty v pubertě, pro dotazník zatajily. Ale jak vysvětlit „náskok“ mladších dětí v ostatních položkách? Zvláště zaujme, že dvě z nich jsou spřízněné s ekologickým aktivismem: brigáda sbírání odpadků v lese a demonstrace na ochranu přírody. Napadá nás, že buď si malé děti více vymýšlejí, nebo je mezi jejich rodiči více lidí, kteří mají blízko k alternativnímu (ekologickému) životnímu stylu. S tím by mohlo souviset i sbírání bylinek pro vlastní použití, které se v posledních letech nově šíří, hojně také mezi mladými lidmi, nebo snad i vyřezávání píšťalky (?).

Vliv ročníku na odpovědi v Inventáři zkušeností: „Zažil jsi někdy... / zkusil jsi někdy...“	ano průměrný ročník	ne průměrný ročník	t-test signif.
IZ 21: pozorovat dravce při letu	5,96	4,95	0,00
IZ 23: pozorovat hvězdy	5,86	3,10	0,00
IZ 41: jet v lese na kole	5,95	4,29	0,00
IZ 43: sbírat bylinky pro vlastní použití	5,11	5,98	0,01
IZ 53: vylézt na strom	5,96	3,07	0,00
IZ 54: vylézt na skály	6,00	4,61	0,00
IZ 56: zúčastnit se brigády sbírání odpadků v přírodě	4,64	5,96	0,00
IZ 57: zúčastnit se demonstrace na ochranu přírody	4,02	5,96	0,00
IZ 62: krmit zvíře divoké, v přírodě	5,11	5,91	0,02
IZ 65: být za tmy v lese	5,97	4,69	0,00
IZ 66: házet kamínky jako žabky po vodě	5,80	4,48	0,01
IZ 70: pořádně promoknout na kůži	6,11	4,07	0,00
IZ 72: prodírat se křovím	5,98	4,66	0,00
IZ 76: spálit se sluníčkem	5,92	4,89	0,00
IZ 77: štípat nebo řezat dříví	5,88	5,18	0,03
IZ 78: trhat luční kvítí	6,07	5,03	0,00
IZ 80: udělat píšťalku z proutí	4,64	6,05	0,00
IZ 83: venčit psa	5,87	5,05	0,02
IZ 84: vybírat si vši z vlasů	4,61	5,92	0,00
IZ 85: vykoupat se v rybníku	5,84	4,67	0,01
IZ 87: vytahovat klíště (sobě nebo někomu)	6,20	4,97	0,00
IZ 89: zabloudit v lese	6,07	5,39	0,02

tabulka č. 37

Zjištění: Při zkoumání vlivu ročníku na zkušenosti respondentů se pochopitelně objevila většina stejných položek jako při zkoumání vlivu věku respondentů: např. že více žáků nižších ročníků než vyšších někdy sbíralo bylinky pro vlastní použití, účastnilo se brigády sbírání odpadků v přírodě, zúčastnilo se demonstrace na ochranu přírody, krmilo divoké zvíře v přírodě a vybíralo si vši z vlasů, více žáků vyšších ročníků někdy udělalo píšťalku z proutí.

Více žáků vyšších ročníků zase pozorovalo dravce při letu, pozorovalo hvězdy, jelo v lese na kole, vylezlo na skály, vylezlo na strom, bylo za tmy v lese, házelo kamínky jako žabky po vodě, odklízelo snůh, pořádně promoklo na kůži, prodíralo se křovím, spálilo se sluníčkem, štípalo nebo řezalo dříví, trhalo luční kvítí, venčilo psa, vykoupano se v rybníku, vytahovalo klíště a zabloudilo v lese.

Interpretace: Jak je vidět, ani tato položka neodhalila žádný rozdíl ve zkušenostech s přírodou, který by byl silněji determinován sociálně než biologickým věkem. Důvody, proč jsou žáci nižších ročníků v některých ohledech zkušenější, by mohly být stejné jako ty uvedené v interpretaci k předchozí tabulce.

Vliv věku na strach z přírody	ano	ne	t-test
	průměrný věk	průměrný věk	signif.
Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou?	12,28	11,20	0,00
hadi	12,38	11,61	0,04
bodavý hmyz (včely, vosy, komáři)	13,93	11,67	0,00
jiný hmyz („havěť“, „breberky“, mravenci)	13,29	11,62	0,00
klíšťata	12,73	11,66	0,04
pavouci a pavučiny	12,78	11,57	0,00

tabulka č. 38

Zjištění: Výsledkem je vcelku překvapivé zjištění: mladší děti se celkově méně bojí přírody. Statisticky méně se konkrétně bojí hadů, bodavého hmyzu, méně jim vadí drobný hmyz, ale také klíšťata, pavouci a pavučiny.

Interpretace: Co to znamená, že s věkem roste strach z přírody? Je to průvodním jevem přirozeného zrání organismu, kdy se člověk stává samostatným a schopným chránit se sám před okolním nebezpečím, nebo je to známkou postupné socializace biofobní kulturou? Vzhledem k nebezpečí, která jsou dětmi uváděna, se kloníme k druhé možnosti – nebezpečí hrozící od hadů, bodavého hmyzu, klíšťat, „malé havěti“ a pavouků není v České republice takové, aby v nás odůvodněně vyvolávalo strach z celého přírodního prostředí. Naopak, tato „nebezpečí“ jsou často součástí kulturní produkce, reklam, filmů, počítačových her, knih – strašliví hadi, hroziví pavouci, všudypřítomná zkázonosná klíšťata a jedovatý hmyz. Socializace do takové kultury je

pak pochopitelně provázena nadbytečným a neodůvodněným růstem strachu z přírody, a tedy z kontaktu s přírodou.

Vliv ročníku na strach z přírody	ano	ne	t-test
	průměrný ročník	průměrný ročník	signif.
Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou?	6,20	5,13	0,00
hadi	6,32	5,52	0,03
bodavý hmyz (včely, vosy, komáři)	7,57	5,60	0,01
jiný hmyz („havěť“, „breberky“, mravenci)	7,29	5,53	0,00
pavouci a pavučiny	6,88	5,45	0,00

tabulka č. 39

Zjištění: Opakují se zde výsledky vlivu věku na strach z přírody, s jediným rozdílem: zatímco starší děti se bojí signifikantně více klíšťat než mladší děti, signifikantní rozdíl mezi žáky starších ročníků a mladších ročníků shledán nebyl.

Interpretace: Strach z klíšťat je tedy podle tohoto výsledku silněji ovlivňován biologickým věkem než sociálním prostředím školního ročníku.

	Kdybys měl možnost rozhodnout o změnách v okolí svého bydliště, co bys změnil?			
	žádná změna	změna ne-přírodní	změna přírodní	ANOVA
	průměr	průměr	průměr	signif.
Ročník ZŠ	5,55	5,86	5,78	0,64
Věk	11,57	12,02	11,88	0,41

tabulka č. 40

Zjištění: Tendence měnit prostředí svého bydliště, ať už pro-přírodním nebo jiným způsobem, signifikantně nesouvisí s věkem ani ročníkem respondentů.

Shrnutí srovnání podle věku:

Respondenti mají s rostoucím věkem a ročníkem více zkušeností z přírodního prostředí a s jeho prvky, avšak nemění se jejich celkové hrubé skóre emoční reakce na přírodu. S věkem však zdá se roste jistá štítlivost k přírodě (zajít si v přírodě na záchod, usnout v trávě, sbírat shnilá jablka), naopak se zvyšuje tolerance k zásahům do přírody (odhození odpadků, „kultivace“ zeleně).

Nezdá se, že by tento vývoj byl primárně podmíněn sociálním prostředím dané třídy / ročníku, neboť výsledky korelací s věkem a ročníkem jsou si dosti podobné (tzn. příslušnost k danému ročníku není silněji působícím faktorem než celkový věk).

c) Praha a Hradec Králové

Jsou nějaké rozdíly mezi pražskými a hradeckými respondenty? Projeví se v rozdílech mezi vzorky nějak ekologické zaměření hradecké školy? A pokud ano, jak? Těmito otázkami se budeme zabývat právě nyní.

Připomeňme, že pro srovnatelnost obou vzorků – pražského i hradeckého – nebyly do statistických analýz zahrnuty odpovědi pražských prvních tříd, neboť ani součástí hradeckého vzorku nejsou dotazníky prvního ročníku.

Nejdříve se podívejme, na rozšíření alergií v obou srovnávaných vzorcích (tabulka č. 41-43).

	Alergie	
	počet	%
Hradec Králové	24	28,9%
Praha	90	37,8%
Chí-kvadrát, signif. = 0,15		

tabulka č. 41

	Alergie na roztoče	
	počet	%
Hradec Králové	5	6,0%
Praha	24	10,1%
Chí-kvadrát		signif. = 0,27

tabulka č. 42

	Alergie na roztoče	
	počet	%
Hradec Králové	12	14,5%
Praha	50	21,0%
Chí-kvadrát		signif. = 0,19

tabulka č. 43

Zjištění: Mezi vzorky pražských a hradeckých respondentů není v zastoupení alergií signifikantní rozdíl.

	Zahrada	
	počet	%
Hradec Králové	62	74,7%
Praha	79	33,2%
Chí-kvadrát	signif. = 0,00	

tabulka č. 44

Zjištění: Pro další interpretace je důležité, že více než dvojnásobek hradeckých respondentů má oproti pražským respondentům vlastní zahradu.

	Hradec průměr	Praha průměr	t-test signif.
Výlet - hrubý skór	74,29	76,24	0,24
Inventář zkušeností - hrubý skór	42,30	44,54	0,06

tabulka č. 45

Zjištění: Mezi pražskými a hradeckými respondenty není v průměrných hrubých skórech testů Výlet a Inventář zkušeností žádný signifikantní rozdíl, ač rozdíl v hrubém skóru Inventáře zkušeností se k hranici touto studií vymezené signifikance dosti blíží.

Následující tabulka shrnuje signifikantní rozdíly mezi oběma vzorky v položkách dotazníku Výlet:

Srovnání odpovědí pražských a hradeckých respondentů v dotazníku Výlet	Hradec průměr	Praha průměr	Mann-Whitney test signif.
V09: kamarád zahazující odpadky	2,27	1,92	0,03
Jak se Ti tenhle výlet líbil?	4,64	5,23	0,01
Byl Ti vedoucí sympatický?	4,16	4,80	0,01

tabulka č. 46

Zjištění: Signifikantních rozdílů v odpovědích na dotazník Výlet je celkově málo. Hradeckým respondentům méně vadí zahazování odpadků než pražským respondentům, celý výlet se jim méně líbil a vedoucí jim byl méně sympatický.

Interpretace: Horším hodnocením výletu hradeckými dětmi jsme se zabývali již dříve.

Je však zvláštní, že žáky ekologicky zaměřené základní školy nechá více v klidu kamarád, který po svačině zahodí odpadky do nejbližšího křoví. Pro toto zjištění nemáme interpretaci.

Srovnání odpovědí pražských a hradeckých respondentů v Inventáři zkušeností	Hradec %	Praha %	Chí- kvadrát signif.
IZ 21: pozorovat dravce při letu	63,9%	81,8%	0,00
IZ 44: sbírat lesní jahody	85,5%	95,1%	0,01
IZ 58: přenocovat v přírodě ve stanu	86,7%	75,9%	0,04
IZ 65: být za tmy v lese	69,9%	82,8%	0,02
IZ 68: chytat ryby	56,6%	71,9%	0,01
IZ 70: pořádně promoknout na kůži	74,7%	85,2%	0,03
IZ 72: prodírat se křovím	67,5%	86,7%	0,00
IZ 73: procházet se chráněným přírodním územím	42,2%	56,2%	0,03
IZ 79: třídít odpad	84,3%	70,4%	0,05
IZ 82: v přírodě si uvařit jídlo na ohni	42,2%	57,6%	0,02
IZ 85: vykoupat se v rybníku	80,7%	89,7%	0,04

tabulka č. 47

Zjištění: Tato tabulka shrnuje signifikantní rozdíly ve zkušenosti pražských a hradeckých respondentů s přírodním prostředím. Více pražských dětí někdy pozorovalo dravce za letu, sbíralo lesní jahody, bylo za tmy v lese, chytalo ryby, pořádně promoklo na kůži, prodíralo se křovím, procházelo se chráněným přírodním územím, v přírodě uvařilo jídlo na ohni, vykoupalo se v rybníku. Více hradeckých dětí naopak někdy třídilo odpad a přenocovalo v přírodě ve stanu.

Interpretace: Již zde byla popsána úvaha o tom, že odhadujeme, že ekologicky zaměřená škola přitáhne jiný vzorek rodičů než „obyčejná“ škola. S podivem tedy je, jakých zkušeností mají hradecké „eko-děti“ méně. Snad jen to mezi hradeckými více rozšířené třídění odpadů a přenocování ve stanu nám dává v tuto chvíli smysl.

Srovnání odpovědí pražských a hradeckých respondentů v položce strachu z přírody	Hradec %	Praha %	Chí- kvadrát signif.
Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou?	43,4%	57,1%	0,01
jiný hmyz („havěť“, „breberky“, mravenci)	2,4%	12,3%	0,01

tabulka č. 48

Zjištění: Jak ukazuje tato tabulka shrnující signifikantní výsledky v odpovědích na otázku „Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou?“, více pražských dětí se v přírodě a přírody bojí nebo jim v přírodě něco vadí. Největší rozdíl je mezi hradeckými a pražskými dětmi v jejich postoji k drobnému hmyzu: ty vadí přibližně pětkrát více pražským dětem než hradeckým.

Interpretace: Jsou v hradeckém vzorku zastoupené děti z „eko-rodin“ vychovávány v menším strachu z přírody? V tuto chvíli se můžeme jen dohadovat a konstatovat, že by to byl zajímavý výzkum.

	Co bys změnil v okolí svého bydliště?		
	Změna žádná	Změna nepřírodní	Změna pro-přírodní
Hradec Králové	61,4%	26,5%	12,0%
Praha	41,4%	31,5%	27,1%
Chí-kvadrát	signif. = 0,02		

tabulka č. 49

Zjištění: Méně hradeckých než pražských dětí si přeje změnu v okolí svého bydliště. Pokud by nějakou změnu rádi provedly, pak je spíše bez vztahu k přírodě a životnímu prostředí – naopak srovnatelné procento pražských dětí ze vzorku požadovalo změnu bez vztahu k přírodě i pro-přírodní. Nespokojenost s životním prostředím v místě bydliště je tedy častější u pražských dětí.

Interpretace: Jak se zdá, chodit do ekologicky zaměřené školy ještě nemusí znamenat být kritičtější k městské zástavbě. Možná je to trochu s podivem... svou roli v tom však může hrát fakt, že ZŠ Úprkova není narozdíl od pražských škol v blízkosti žádné velké dopravní komunikace. S jistotou odpověď na tuto otázku nedokážeme.

Shrnutí srovnání podle bydliště: Praha a Hradec Králové:

Odpovědi pražských a hradeckých respondentů se příliš neliší. Za nejvýznamnější rozdíl můžeme považovat to, že pražské děti se více než hradecké děti bojí přírody nebo jim v ní něco vadí, jsou méně spokojené s životním prostředím v okolí svého bydliště. To vše může souviset také s daleko menším zastoupením dětí, které mají doma zahradu, v pražském vzorku.

d) Domácí zahrada

Na tomto místě srovnáme odpovědi dětí, které uvedly, že doma mají zahradu a těch, kteří ji podle své odpovědi nemají.

	Zahrada ano průměr	Zahrada ne průměr	T-test signif.
Výlet - hrubý skór	75,94	75,39	0,70
Inventář zkušeností - hrubý skór	43,54	43,00	0,62

tabulka č. 50

Zjištění: Možná překvapivě nebyl shledán žádný signifikantní rozdíl v objemu zkušeností s přírodním prostředím a v emoční reakci na přírodu mezi dětmi, které mají domácí zahradu a dětmi, které nemají.

Srovnání respondentů podle domácí zahrady v dotazníku Výlet	Zahrada ano průměr	Zahrada ne průměr	Mann- Whitney test signif.
V03: být celý v suchém listí	3,88	3,32	0,04

tabulka č. 51

Zjištění a interpretace: Ze všech položek dotazníku Výlet byl nalezen pouze jediný signifikantní rozdíl mezi dětmi, které mají doma zahradu a těmi, které jí doma nemají: děti se zahradou hodnotí jako příjemnější představu, že by se v rámci bojovky měly celé zahrabat do suchého listí. Tento nálezn je poměrně skrovný a ukazuje, že domácí zahrada není v emoční reakci dětí na přírodu významněji působící proměnnou.

Srovnání respondentů podle domácí zahrady v Inventáři zkušeností	Zahrada ano %	Zahrada ne %	Chí-kvadrát signif.
IZ 30: vzít do ruky brouka	84,4%	73,9%	0,02
IZ 48: sázet strom	58,2%	42,2%	0,00
IZ 49: sázet keř	46,1%	35,0%	0,05
IZ 53: vylézt na strom	95,7%	86,7%	0,01
IZ 69: odklízet sněh	83,7%	68,9%	0,00

tabulka č. 52

Zjištění: Srovnání odpovědí dětí s domácí zahradou a bez zahrady ukázalo, že více dětí se zahradou mělo někdy v ruce brouka, sázelo někdy keř a strom a lezlo na strom, odklízelo někdy snůh. To jsou všechno vcelku předvídatelné odpovědi. Na druhou stranu se nezdá, že by domácí zahrada snižovala objem zkušeností s „více“ přírodním prostředím – např. lesa, luk apod., neboť z výsledků vyplynulo, že v této oblasti jsou zkušenosti dětí se zahradami a bez zahrad naprosto srovnatelné.

Strach z přírody a zájem o změnu v okolí bydliště - zjištění: Statistická analýza chí-kvadrátem ukázala, že mezi dětmi se zahradou není žádný signifikantní rozdíl ani v tom, jak se bojí a co jim vadí v přírodě, ani v tom, čeho se tam bojí. Stejně tak nebyl shledán žádný signifikantní rozdíl v jejich odpovědích na to, co by chtěli změnit v okolí svého bydliště. Domácí zahrada tedy strach z přírody a potřebu změn v okolí bydliště podle těchto výsledků nikterak neovlivňuje.

Shrnutí srovnání podle bydliště: domácí zahrada

Domácí zahrada je podle zjištěných výsledků velmi slabě působící proměnná na objem zkušeností dětí s přírodou a na jejich emoční reakci na přírodu. Děti s domácí zahradou mají zkušenosti spojené s pobytem a péčí o zahradu, avšak v celkovém objemu zkušeností s přírodou, celkové emoční reakci na přírodu, ve strachu z přírody a v chuti změnit něco v okolí svého bydliště se signifikantně neliší od svých vrstevníků bez domácí zahrady.

e) Alergie

Podívejme se nyní na to, jaké rozdíly v odpovědích jsou (či nejsou) mezi respondenty s alergií a bez alergií.

Podívejme se nejdříve na celkové zastoupení alergií ve výzkumném souboru.

Přehled alergií ve výzkumném souboru

	počet	%
Alergie (ano)	114	35,5%
Alergie na pyly	62	19,3%
Alergie na roztoče	29	9,0%
Alergie na hmyzí štípnutí	13	4,0%
Astma	1	0,3%
Alergie na sluneční záření	1	0,3%
Alergie na někt. přírodní poživatinu	12	3,7%

tabulka č. 53

Pro další statistické analýzy jsme se rozhodli sledovat kromě působení obecné alergie jako proměnné také vliv dvou nejvíce zastoupených alergií: alergie na pyl a alergie na roztoče.

Nejdříve byl zkoumán rozdíl v hrubých skórech Výletu a Inventáře zkušeností alergiků a ne-alergiků.

	Bez alergie	Alergie	T-test
	průměr	průměr	signif.
Výlet - hrubý skór	75,94	75,19	0,62
Inventář zkušeností - hrubý skór	43,28	43,22	0,96

tabulka č. 54

Zjištění: Jak ukazuje tabulka, mezi dětmi s alergií a bez alergie není v hrubém skóru obou dotazníků žádný signifikantní rozdíl. Stejně byly výsledky srovnávající alergiky na pyl s ostatními respondenty a alergiky na roztoče s ostatními respondenty.

Srovnání HS Výletu podle alergie	Bez alergie	Alergie	Mann-Whitney test
	průměr	průměr	signif.
V04: mít tesařika v dlani	4,12	3,46	0,00
V13: sbírat holýma rukama shnilá jablka	3,60	3,20	0,03

tabulka č. 55

Zjištění: Tabulka č. 55 přináší shrnutí signifikantních rozdílů mezi alergiky a ostatními respondenty v položkách dotazníku Výlet. Mann-Whitneyho test ukázal, že alergici vnímají méně příjemnou představu oproti ostatním respondentům, že by měli tesařika v dlani a že by sbírali jablka holýma rukama.

Srovnání alergiků na pyl s ostatními respondenty a alergiků na roztoče s ostatními respondenty neukázalo žádné signifikantní rozdíly v odpovědích na dotazník výlet.

Srovnání HS Inventáře zkušeností podle alergie	Bez alergie	Alergie	Chí-kvadrát
	%	%	signif.
IZ 30: vzít do ruky brouka	82,6%	71,1%	0,02
IZ 33: vzít do ruky hada	46,4%	31,6%	0,01
IZ 76: spálit se sluníčkem	72,5%	85,1%	0,01
IZ 78: trhat luční kvítí	57,0%	72,8%	0,01

tabulka č. 56

Zjištění: Tato tabulka shrnuje signifikantní rozdíly ve zkušenostech alergiků a ostatních respondentů s přírodou. Ukazuje se, že zatímco více ne-alergiků mělo někdy v ruce brouka a hada, více alergiků uvádí, že se někdy spálilo sluníčkem nebo že někdy trhalo luční kvítí.

Interpretace: Pro takový výsledek nemáme v tuto chvíli vysvětlení. Otázkou však je, zda-li opravdu více alergiků trhalo někdy květiny, nebo si to jen vzhledem ke svým obtížím lépe pamatují.

Srovnání HS Inventáře zkušeností podle alergie na pyly	Bez al. na pyly %	Alergie na pyly %	Chí-kvadrát signif.
IZ 22: pozorovat lesní zvěř	84,9%	72,6%	0,02
IZ 30: vzít do ruky brouka	81,5%	66,1%	0,01
IZ 35: chodit bos po jehličí	30,1%	43,5%	0,04
IZ 76: spálit se sluníčkem	73,7%	90,3%	0,01
IZ 80: udělat píšťalku z proutí	29,0%	12,9%	0,03

tabulka č. 57

Zjištění: Více alergiků na pyl než ostatních respondentů se podle svých odpovědí někdy spálilo sluníčkem a chodilo bosky po jehličí, na druhou stranu méně alergiků na pyl vzalo někdy brouka do ruky, pozorovalo lesní zvěř a udělalo si píšťalku z proutí.

Interpretace: Pro toto zjištění opět nemáme žádné smysluplné vysvětlení.

Srovnání HS Inventáře zkušeností podle alergie na roztoče	Bez al. na roztoče %	Alergie na roztoče %	Chí-kvadrát signif.
IZ 25: slyšet kukačku	76,7%	96,6%	0,01
IZ 31: vzít do ruky žížalu	68,8%	93,1%	0,01
IZ 34: chodit bos v trávě	87,7%	100,0%	0,04
IZ 63: ošetřit nemocné nebo zraněné zvíře	38,4%	17,2%	0,02
IZ 76: spálit se sluníčkem	74,7%	100,0%	0,00

tabulka č. 58

Zjištění: Z tohoto srovnání vycházejí jako ti s více zkušenostmi s přírodou alergici na roztoče, oproti ostatním respondentům. Celých 100% se jich někdy spálilo sluníčkem a chodilo bosky v trávě, přes 90% jich někdy slyšelo kukačku a vzalo do ruky žížalu. Jen s ošetřením nemocného či zraněného zvířete má zkušenosti méně alergiků na roztoče než ostatních respondentů.

Interpretace: Pro toto zjištění nemáme také žádné vysvětlení.

Srovnání strachu z přírody podle alergie	Bez alergie %	Alergici %	Chí-kvadrát signif.
Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou?	44,4%	65,8%	0,01
hadi	15,9%	28,1%	0,01
jiný hmyz („havěť“, „breberky“, mravenci)	4,8%	15,8%	0,00
klíšťata	6,8%	14,9%	0,02
pavouci a pavučiny	11,1%	25,4%	0,00

tabulka č. 59

Srovnání strachu z přírody podle alergie na roztoče	Bez al. na roztoče %	Alergie na roztoče %	Chí-kvadrát signif.
pavouci a pavučiny	14,4%	34,5%	0,01

tabulka č. 60

Zjištění: Srovnání odpovědí alergiků a ostatních respondentů v odpovědi na otázku, zdali se bojí něčeho, co souvisí s přírodou, a pokud ano, tak čeho, ukázalo následující: více alergiků (takřka o polovinu) než ostatních respondentů se bojí přírody. Více alergiků se konkrétně bojí hadů, drobného hmyzu, klíšťat, pavouků a pavučin. Více alergiků na roztoče se bojí pavouků a pavučin než mezi ostatními respondenty. Alergici na pyl se od ostatních respondentů v této oblasti signifikantně neliší.

Interpretace: Můžeme se ptát: bojí se alergici více přírody pro své obtíže, které v přírodě zažívají a které nejspíš ovlivňují jejich celkové vnímání přírody? Nebo pocházejí z rodin, které své děti vychovávají ke strachu z přírody a které jsou prostředím, které je stimulem k rozvoji alergie? Nebo platí zároveň oboje? Nevíme.

Co bys změnil v okolí svého bydliště? - zjištění: Srovnání dětí s alergií s ostatními respondenty ukázalo, že alergie ani její dva ve vzorku nejčastěji zastoupené druhy (alergie na pyl a na roztoče) neovlivňují respondenty v zájmu něco měnit v okolí svého bydliště - odpovědi alergiků a ostatních respondentů se signifikantně neliší.

Shrnutí srovnání podle alergie

Nejzajímavější zjištěním srovnání alergiků a ostatních respondentů je rozdíl v odpovědích na otázku, zkoumající strach respondentů z přírody: více alergiků než dalších respondentů se bojí přírody a signifikantně více se bojí také hadů, klíšťat, drobného hmyzu a pavouků a pavučin. Srovnání odpovědí na otázky dotazníků Výlet a Inventář zkušeností ukázalo, že se respondenti neliší v hrubých skórech těchto

metodik, jen v některých položkách. Tyto spíše drobné rozdíly však v tuto chvíli neumíme interpretovat.

Shrnutí působení biografických determinant

Co jsme se dozvěděli ze zkoumání determinant zkušeností dětí s přírodou a jejich emoční reakce na přírodu? Co ovlivňuje vztah dětí k přírodě?

Důležitým zjištěním je skutečnost, že celkové hrubé skóre Výletu, které by mělo odrážet emoční reakci dětí na kontakt s přírodou, není podle výsledků signifikantně determinováno žádnou z proměnných (tedy že žádná část vzorku respondentů se signifikantně nelišila od kontrolní skupiny ostatních respondentů): tedy pohlavím, věkem, ročníkem žáků, vlastní domácí zahradou, pražským bydlištěm ani alergií.

I celkový objem zkušeností – hrubý skór dotazníku Inventář zkušeností - je těmito proměnnými ovlivňován méně, než bychom čekali: statistickou významnost bylo shledáno jen u proměnných věku a ročníku, tedy se potvrdilo, že čím jsou děti starší, tím mají více zkušeností s přírodním prostředím. To však nečiní toto zkoumání zbytečným – za důležité totiž považujeme i to, že celkový objem zkušeností s přírodou se zřejmě neodvíjí ani od alergie respondenta, ani od jeho pohlaví, od pražského bydliště ani od toho, zdali má domácí zahradu. Naznačeno bylo (nesignifikantním výsledkem) jen působení přírodního prostředí na vyšší objem zkušeností dětí s přírodou. Obecně se však zdá, že nejen emoční reakce, i objem zkušeností jsou závislé na nezjišťovaných vlivech, a další výzkum si proto příště zaslouží subtilnější proměnné.

Působení zkoumaných proměnných bylo oproti tomu v největší míře zjištěno v oblasti dětského strachu z přírody: přírody se bojí více starší děti než mladší, zřejmě ovlivněni celkovou současnou kulturou. Více se bojí také pražské děti než hradecké, více dívky než chlapci a více alergici než ne-alergici.

Co se týče rozložení zkušeností s přírodou, patrný je vliv genderových stereotypů při získávání zkušeností s přírodním prostředím dívkami a chlapci a stejně tak to, že mezi dětmi s vlastní domácí zahradou se častěji setkáme s relevantními zkušenostmi v této oblasti, nikoliv však s celkovou větším objemem těchto zkušeností.

Z emočních reakcí dětí v různých představovaných situacích v přírodním prostředí vyplynulo, že byť rozdíly mezi různými částmi výzkumného vzorku existují, jsou spíše skrovné a jediný, který lze přesvědčivě na základě výsledků interpretovat je s věkem respondentů rostoucí jistá štitivost k přírodnímu prostředí, která však je mírná a nevztahuje se na všechny potenciálně souvisící situace. To koresponduje s již zmíněným s věkem rostoucím strachem z přírody: zdá se, že starší děti se na dálku bojí přírody více, ale pak v terénu, vystaveni konkrétní situaci, jsou jen nepatrně štitivější v některých situacích. Tento rozpor mezi negativními očekáváními pro kontakt s přírodou a tím, že není velká celková emoční reakce na přírodu, považujeme za jedno z nejdůležitějších zjištění celého výzkumu.

Zájem o změnu v okolí bydliště sledované proměnné příliš neovlivňují, signifikantní rozdíl můžeme sledovat jen mezi pražskými a hradeckými dětmi z našeho výzkumného vzorku, kdy pražské děti častěji žádají změnu a přichází s pro-přírodně laděnými návrhy.

C. SOUVISLOSTI EMOČNÍ REAKCE NA PŘÍRODU

V tomto oddíle se zaměříme na zkoumání vztahů a souvislostí mezi jednotlivými částmi obou dotazníků vzhledem k hrubému skóru dotazníku Výlet. Otázky, které si klademe, např. zní: koreluje objem zkušeností s emoční reakcí respondentů na přírodu? Jaký je vztah mezi strachem s přírodou a emoční reakcí?

	Výlet - hrubý skór		
	Pearson r	signif.	úměra
Inventář zkušeností - hrubý skór	0,40	0,00	přímá

tabulka č. 61

Zjištění: Tato tabulka předkládá výsledek jedné z nejdůležitějších analýz tohoto výzkumu - zkoumání korelace mezi hrubým skórem dotazníku Výlet a hrubým skórem dotazníku Inventář zkušeností - tedy mezi emoční reakcí respondentů na přírodu a jejich objemem zkušeností s přírodou. A skutečně: ukazuje se, že čím více mají respondenti zkušeností s přírodou, tím pozitivněji na ni emočně reagují, a totéž platí i obráceně: čím více emočně příznivá je jejich reakce na vybrané situace v přírodním prostředí, tím více mají zkušeností s přírodním prostředím a jeho prvky.

Interpretace: Toto zjištění můžeme vysvětlit několika způsoby.

- Kdo tráví více času v přírodě, cítí se v přírodě lépe.
- Kdo je na přírodu pozitivně emočně naladěný, ten do ní častěji chodí a má s ní tedy více zkušeností.
- Platí a) zároveň s b), jedná se o vzájemně posilující mechanismus.
- Je zde jiná proměnná, např. rodinná výchova, která stimuluje objem zkušeností s přírodou současně s pozitivní emoční reakcí na přírodu.

	Výlet - hrubý skór		
	Pearson r	signif.	úměra
Jak se Ti tenhle výlet líbil?	0,33	0,00	přímá
Byl Ti vedoucí sympatický?	0,30	0,00	přímá
Štval Tě?	-0,14	0,01	nepřímá

tabulka č. 62

Zjištění: Úzce propojený je hrubý skór dotazníku Výlet s položkami zachycujícími celkové pocity dětí z vypravovaného Výletu, ale zřejmě také z testové situace. Tabulka

ukazuje, že čím více je kladnější emoční reakce respondenta na předkládané situace, tím více se mu celý výlet líbil, tím více mu byl vedoucí sympatický a tím méně ho štvál (propojenost osoby vedoucího výletu s náplní výletu). Může to ale být také obráceně: čím více je vedoucí respondentovi sympatičtější a méně ho štvě, tím více respondent kladně reaguje na situace, které mu vedoucí vlastně nabízí.

Interpretace: Výsledky reflektují vnímání předloženého výletu dětmi. Vyplývá z nich, že děti silně hodnotí osobu vedoucího podle nabízené činnosti, a stejně tak mohou reagovat na nabízenou činnost podle svých celkových sympatií k vedoucímu. Z hlediska pedagogického poznání to jistě není žádné převratné zjištění, a má zjevně svůj význam např. pro organizaci environmentální výchovy nebo školních výletů (tedy že se nevyplácí podceňovat charisma vedoucího ani náplň činnosti).

Souvztažnost HS Výletu a položek Inventáře zkušeností	ano průměr	ne průměr	t-test signif.
IZ 21: pozorovat dravce při letu	77,24	71,48	0,00
IZ 58: přenocovat v přírodě ve stanu	76,79	71,75	0,00
IZ 59: přenocovat v přírodě pod širákem	78,70	72,26	0,00
IZ 62: krmit zvíře divoké, v přírodě	79,84	74,10	0,00
IZ 65: být za tmy v lese	76,84	71,65	0,00
IZ 66: házet kamínky jako žabky po vodě	76,46	67,11	0,00
IZ 68: chytat ryby	76,87	73,21	0,02
IZ 69: odklízet sněh	76,51	73,11	0,04
IZ 71: postavit si lesní obydlí z větví	77,36	73,25	0,00
IZ 72: prodírat se křovím	76,82	71,65	0,03
IZ 73: procházet se chráněným přírodním územím	77,80	73,35	0,00
IZ 75: sekat trávu srpem nebo kosou	77,34	73,96	0,02
IZ 76: spálit se sluníčkem	76,58	72,65	0,02
IZ 77: štípat nebo řezat dříví	77,04	72,17	0,00
IZ 78: trhat luční kvítí	76,82	73,77	0,04
IZ 79: třídít odpad	76,84	72,61	0,01
IZ 82: v přírodě si uvařit jídlo na ohni	77,88	73,19	0,00
IZ 85: vykoupat se v rybníku	76,28	71,69	0,03
IZ 86: vyřezávat z kůry	78,96	71,54	0,00
IZ 88: zahlédnout hada v přírodě	76,51	71,71	0,01

tabulka č. 63

Zjištění: Jak vidíme, u všech položek se signifikantním rozdílem v průměru hrubého skóru dotazníku Výlet mezi respondenty, kteří mají a nemají danou zkušenost platí, že Ti s danou zkušeností mají průměrně vyšší hrubý skór v dotazníku Výlet než Ti bez dané zkušenosti. Setkáváme se zde se zkušenostmi spojenými s nějakou činností či

přímo prací v přírodě, s přírodou: odklízet sníh, sekat trávu srpem nebo kosou, štípat nebo řezat dříví, vyřezávat z kůry; dále s činnostmi spojenými se zálesáčtějším, nikoliv „nedělně-procházkovým“, pobýváním v přírodě: přenocovat v přírodě ve stanu, přenocovat v přírodě pod širákem, být za tmy v lese, prodírat se křovím, procházet se chráněným přírodním územím (tady jde spíš o to, že to dítě od svého staršího průvodce ví), v přírodě si uvařit jídlo na ohni, chytat ryby. To doprovází pozorovatelské zážitky a zkušenosti: pozorovat dravce při letu, zahlédnout hada v přírodě, krmit zvíře divoké v přírodě; hry a odpočinek v přírodě: postavit si lesní obydlí z větví, házet žabky po vodě, trhat luční kvítí, vykoupat se v rybníku. Dále mezi položkami nacházíme: spálit se sluníčkem a třídit odpad.

Interpretace: Podle charakteru uvedených položek se zdá, jako by rozdíl v těchto položkách byl daný působením dalších proměnných: např. členstvím v turistických, skautských aj. oddílech (zálesácké zkušenosti), ovlivňujícím pobytem u prarodičů na venkově nebo s rodiči na tradiční chalupě (práce v přírodě). To si samozřejmě zasluhuje další zkoumání.

Souvztažnost HS Výletu a čeho se resp. v přírodě bojí a co jim vadí	ano průměr	ne průměr	t-test signif.
Vadí ti něco v přírodě?	81,06	75,06	0,01
Odpadky	82,96	75,01	0,00
Strach: velká lesní zvířata (kanci, medvědi, vlci)	71,21	76,12	0,05

Zjištění: Souvisí nějak celkový hrubý skóre respondentů v dotazníku Výlet s tím, co jim vadí a čeho se bojí v přírodě? Ano, souvisí. Těm, pro které byly představované situace v přírodě příjemnější, v přírodě něco vadí (ale signifikantně více se v ní nebojí), resp. o přírodu vyjadřují obavu. Konkrétně signifikantně více těmito respondentům v přírodě vadí odpadky, naopak se respondenti s kladnější emoční reakcí na přírodní prostředí méně bojí velkých lesních zvířat (tedy nepovažují je v české přírodě za nebezpečí).

Interpretace: Tento výsledek by nasvědčoval obecně rozšířenému názoru, že „kdo má rád přírodu, ten jí chce chránit.“ Toto tvrzení má sice spoustu „ale“, avšak v tomto případě tento názor nejspíš platí. Celá tato oblast, tj. vztah emoční reakce na přírodu a motivace k ochraně přírody (ekologické vědomí), si každopádně zaslouží další zkoumání.

D. PSYCHOMETRICKÁ CHARAKTERISTIKA POUŽITÉ METODY

V tomto oddíle se zaměříme na výsledky statistické analýzy prověřující, nakolik použité metody obstály při měření emoční reakce dětí na přírodní prostředí (Výlet) a při měření celkového objemu zkušeností s přírodním prostředím (Inventář zkušeností).

Statistická charakteristika použitých metod

Bez dalšího komentáře předkládám jako součást deskripce psychometrických charakteristik obou dotazníků základní statistický přehled jednotlivých položek. Zatímco průměr a medián mají spíše informační hodnotu pro výzkumné závěry (a samozřejmě případnou standardizaci metody), důležitý pro psychometrické zhodnocení položky je rozptyl - čím větší, tím lepší (otázky, na které většina respondentů odpovídá podobně, mají pro psychometrii jen malý, a většinou přesně indikovaný, smysl).

Statistická charakteristika položek dotazníku Výlet

	Průměr	Medián	Rozptyl	Minimum	Maximum
V01: nechodit ven	2,82	2	3,61	1	7
V02: jít trávou bosí	4,68	5	4,06	1	7
V03: být celý v suchém listí	3,65	4	4,06	1	7
V04: mít tesaříka v dlani	3,94	4	4,48	1	7
V05: představa „kultivace“ zeleně	2,90	2	4,06	1	7
V06: zacházka kvůli koroptvím	3,82	4	3,25	1	7
V07: koupání v bahnitém rybníku	3,93	4	4,66	1	7
V08: sníst tatrunku upadlou do mechu a jehličí	3,54	4	4,43	1	7
V09: kamarád zahazující odpadky	2,23	1	3,56	1	7
V10: usnout ve vysoké trávě	4,96	5	3,73	1	7
V11: zajít si v přírodě na „velkou“	2,43	1	3,68	1	7
V12: zmoknout při vydatné přeháňce	4,73	5	4,01	1	7
V13: sbírat holýma rukama shnilá jablka	3,64	4	3,96	1	7
V14: nabídka exkurze o českých rostlinách a živočiších	5,24	6	4,61	1	7
V15: zabavit se v lese sami	5,28	6	3,93	1	7
V16: spaní pod širým nebem	5,63	6	3,11	1	7
V17: příště jet do obchodního domu	3,80	4	4,83	1	7
Jak se Ti tenhle výlet líbil?	5,17	5	3,04	1	7
Byl Ti vedoucí sympatický?	4,60	5	3,81	1	7
Štval Tě?	3,23	3	4,53	1	7

tabulka č. 64

Statistická charakteristika položek Inventáře zkušeností

	% „zkušených“	Rozptyl
IZ 42: sbírat houby	96,6%	0,03
IZ 45: sbírat borůvky	95,3%	0,04
IZ 23: pozorovat hvězdy	93,8%	0,06
IZ 60: krmit zvíře domácí (hospodářské)	91,9%	0,07
IZ 44: sbírat lesní jahody	91,6%	0,08
IZ 66: házet kamínky jako žabky po vodě	91,6%	0,08
IZ 53: vylézt na strom	90,7%	0,08
IZ 46: sbírat ostružiny	89,4%	0,09
IZ 38: jít v přírodě po turistických značkách	89,4%	0,09
IZ 34: chodit bos v trávě	88,8%	0,10
IZ 85: vykoupat se v rybníku	86,9%	0,11
IZ 36: chodit bos potokem	86,8%	0,11
IZ 67: hrabat listí	86,3%	0,12
IZ 41: jet v lese na kole	84,1%	0,13
IZ 22: pozorovat lesní zvěř	82,6%	0,14
IZ 88: zahlédnout hada v přírodě	82,6%	0,14
IZ 40: jet na loďce po vodě (bez motoru)	81,0%	0,15
IZ 70: pořádně promoknout na kůži	79,1%	0,17
IZ 25: slyšet kukačku	78,5%	0,17
IZ 30: vzít do ruky brouka	78,5%	0,17
IZ 72: prodírat se křovím	77,9%	0,17
IZ 58: přenocovat v přírodě ve stanu	77,9%	0,17
IZ 65: být za tmy v lese	77,8%	0,17
IZ 54: vylézt na skály	77,6%	0,17
IZ 83: venčit psa	77,3%	0,18
IZ 76: spálit se sluníčkem	76,9%	0,18
IZ 24: slyšet datla	76,6%	0,18
IZ 50: sázet rostliny	76,3%	0,18
IZ 69: odklízet sníh	75,4%	0,19
IZ 79: třídít odpad	73,4%	0,20
IZ 21: pozorovat dravce při letu	72,9%	0,20
IZ 51: ležet ve vysoké trávě	72,6%	0,20
IZ 77: štípat nebo řezat dříví	72,0%	0,20
IZ 31: vzít do ruky žížalu	71,0%	0,21
IZ 68: chytat ryby	69,1%	0,21
IZ 27: vidět světlušku	67,8%	0,22

IZ 78: trhat luční kvítí	62,6%	0,23
IZ 39: jít v přírodě přes oranici	60,3%	0,24
IZ 87: vytahovat klíště (sobě nebo někomu)	58,3%	0,24
IZ 71: postavit si lesní obydlí z větvi	57,2%	0,25
IZ 52: ležet v mechu	56,7%	0,25
IZ 86: vyřezávat z kůry	55,8%	0,25
IZ 81: uplést věneček z květin	54,8%	0,25
IZ 32: vzít do ruky žábu	54,4%	0,25
IZ 59: přenocovat v přírodě pod širákem	53,4%	0,25
IZ 82: v přírodě si uvařit jídlo na ohni	53,0%	0,25
IZ 73: procházet se chráněným přírodním územím	52,3%	0,25
IZ 64: pečovat o nemocné nebo zraněné zvíře	50,5%	0,25
IZ 75: sekat trávu srpem nebo kosou	49,4%	0,25
IZ 48: sázet strom	49,2%	0,25
IZ 29: vidět zabíjet zvíře	47,2%	0,25
IZ 74: rozdělat oheň v přírodě	44,9%	0,25
IZ 89: zabloudit v lese	43,6%	0,25
IZ 26: slyšet dupat ježka	41,4%	0,24
IZ 33: vzít do ruky hada	41,3%	0,24
IZ 49: sázet keř	40,0%	0,24
IZ 37: jít v přírodě kadit	39,9%	0,24
IZ 61: krmit zvíře v ZOO	39,7%	0,24
IZ 63: ošetřit nemocné nebo zraněné zvíře	36,4%	0,23
IZ 47: sbírat zkameněliny	34,9%	0,23
IZ 43: sbírat bylinky pro vlastní použití	33,2%	0,22
IZ 35: chodit bos po jehličí	32,7%	0,22
IZ 28: vidět týrat zvíře	30,2%	0,21
IZ 62: krmit zvíře divoké, v přírodě	27,8%	0,20
IZ 80: udělat píšťalku z proutí	26,0%	0,19
IZ 56: zúčastnit se brigády sbírání odpadků v přírodě	20,6%	0,16
IZ 84: vybírat si vši z vlasů	17,5%	0,14
IZ 57: zúčastnit se demonstrace na ochranu přírody	14,2%	0,12
IZ 55: zúčastnit se mysliveckého lovu	12,8%	0,11

tabulka č. 65

Statistická charakteristika položky

„Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou? Vadí ti něco v přírodě?“

	Ano %	Rozptyl
Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou?	52,0%	0,25
hadi	20,2%	0,16
bodavý hmyz (včely, vosy, komáři)	4,4%	0,04
jiný hmyz („havěť“, „breberky“, mravenci)	8,7%	0,08
klíšťata	9,7%	0,09
velká lesní zvířata (kanci, medvědi, vlci)	9,0%	0,08
pavouci a pavučiny	16,2%	0,14
tma	3,1%	0,03
pijavice	0,6%	0,01
Vadí ti něco v přírodě?	10,3%	0,09
odpadky	8,4%	0,08
lidé chovající se v přírodě bezohledně	1,6%	0,02

tabulka č. 66

Co bys změnil v okolí svého bydliště?

Návrh změny	Procent
Změna žádná	48,8%
Změna ne-přírodní	29,7%
Změna pro-přírodní	21,6%

tabulka č. 67

Spolehlivost použitých metod (reliabilita)

Spolehlivost použitých metod vyjadřuje reliabilita, pro jejíž výpočet použijeme vzorec na výpočet vnitřní konzistence testu Cronbachovo alfa. Zde jsou výsledky pro dvě nejdůležitější části obou dotazníků, pro položky dotazníku Výlet a položky Inventáře zkušeností:

Reliabilita použitých metod

	Cronbachovo alfa
Výlet	0,61
Inventář zkušeností	0,88

tabulka č. 68

Zjištění: Vnitřní konzistence obou dotazníků je vysoká a obě tedy můžeme považovat za spolehlivé metody.

E. KVALITATIVNÍ ROZBOR VYBRANÝCH ČÁSTÍ DOTAZNÍKU

zpracovala T. Ježková

Poznámky k analýze dat a jejich zápisu

Počty odpovědí (v závorkách): jsou pouze orientační, jednotlivé kategorie se totiž prolínají, kolikrát se u jednoho respondenta objevuje několik kategorií současně apod.; přišlo mi to ale přesto užitečné takto číselně vyjádřit - to abychom si alespoň rámcově dokázali představit četnost jednotlivých odpovědí a jejich proporce

Pořadí jednotlivých kategorií: jsem volila na základě své vnitřní logiky a citu - většinou jsem je řadila od nejčastěji zastoupených odpovědí po ty nejvzácnější.

Názvy kategorií: snažila jsem se jimi vystihnout podstatu, nebo alespoň společný jmenovatel dané kategorie.

Výběr ukázek, konkrétních výpovědí: není reprezentativní, volila jsem spíš ty hodně ilustrativní nebo naopak ty nejzajímavější, nejneobvyklejší.

Někdy používám jenom část z nich: totiž ty, které dobře ilustrují to, co chci na nich demonstrovat; důvod je ten, že někdy by, myslím celá výpověď, ocitovaná slovo od slova, spíše znesnadnila orientaci v textu - nebylo by třeba na první pohled zřejmé jak souvisí s tím, o čem je právě řeč

Pravopisné chyby: většinou jsem je nechávala (tam, kde mi to přišlo užitečné, kde jsem měla pocit, že nespisovná mluva a chyby a všelijaké slangové výrazy mohou hodně vypovědět o osobnosti respondenta), někdy ale opravovala (tam, kde mi to přišlo vhodné anebo kde mi to prostě nedalo)

Napiš, kde je nejblíže kousek přírody od Tvého bydliště a stručně toto místo popiš

Asi dvě pětiny respondentů (cca 112) POPISUJÍ přírodní prostředí v okolí svého bydliště, nejčastěji VÝČTEM jeho PRVKŮ či vylíčením charakteru krajiny, nálady místa apod. Uvádějí *lesy, stromy, keře, louky, mýtiny, pole, potok, řeku, rybník, zvířata, mraveniště;* ale též lidské prvky v krajině: *přírodní rezervace, cyklostezky, cesty, chodníčky, lavičky, hřiště, zchátralý zámeček, lesní hřbitov, střelnici...* Odpovědi jsou rozmanité, uvedu alespoň některé z nich: *„Dobrá voda... jsou tam stromy a potoky a ještě dobré místo pro táborák.“; „100 m před panelákem, ve kterém bydlím. Lokalita s převládajícími poli, trochou lesa - spíše pralesa, s výskytem srnce obecního, koroptve polní, bažanta obecního, zajíce polního, kachny březňáčky a dalšího - převážně pěvců.“; „Všude je plno stromů, zvířat a klidu.“; „Lesopark - taký menší špinavý lesík... ale jsou tam zhulený lidi povětšinou...“; „Dobrá voda nádherná příroda“; „stromy 3 a 1 keř“; „Klánovický les je hustý a velký.“; „Asi 700 metrů od domu mám les je listnatý a je v něm bordel.“; „Kousek lesa - zaneřáděný: plastové láhve, skládka.“; „Asi Hostivařský lesopark nebo dobrá voda, je to hodně zasáhlé člověkem.“ „hřiště, houpačky, kolotoč, klouzačka, 3 pískoviště, dětský domeček.“ apod.*

Někteří respondenti (celkem asi 20) připojují i HODNOCENÍ, nejčastěji prohlášení typu: *„Je tam pěkně.“; „nádherná příroda“, „krásný klid a čisto“* apod. Konkrétně např.: *„park je tam moc heski“; „Lesopark je tam docela dobře, ale je tam mnoho chodníků atd. Známe o hodně lepší lesy.“; „Dobrá voda. Nejlepší chlastací místo v Petrovicích!“; „V okolí mé školy*

chodím na Dobrou vodu. Hezká příroda, ale mnoho odpadků.“; „takové zapomenuté místo poblíž Botiče a líbí se mi tam“; „Lesopark - místo plné stromů, malých, hezkých cestiček vedoucích skrz něj jak komůrky v mraveništi. Je tam nádherná vodní nádrž v které se dá koupat a když svítí slunce, tak se od hladiny odráží nádherný lesk, hrající si s paprsky slunce.“; „Lesní hřbitov - je tam ticho a mrto.“; „Asi Svěpravický les, který leží u rybníka, není moc velký a ani hezký.“ apod.

Zřídka (8) zahrnují respondenti do odpovědi i POPIS AKTIVIT, které lze na tom kterém místě provozovat, např.: *„Milíčovský les - les, kde se dá jezdit na kole, hrát si na prolízačkách.“; „obrovský strom na který se dá líst u stromu rozdělat oheň a tak pod.“; „koupaliště Počernice, les a louka, chytání ryb, koupání, skokánek“; „Xaverov - u rybníka, je tam les, dá se tam dobře procházet, běhat, sbírat houby a v létě koupat, docela fajn místočko.“*

Poměrně často (55) se respondenti spokojují pouze s UDÁNÍM MÍSTA (např. *Milíčovský les, Dobrá voda, „les“, „kachní rybníček“* apod.) BEZ BLÍŽŠÍHO POPISU. Mnozí z nich (33) připojili též VZDÁLENOST místa v metrech, minutách chůze či dokonce popis cesty: *„Dobrá voda - děsným krpálem dolu a pak buď dozadu k potoku nebo na strom.“*

Několik (cca 20) respondentů uvádí místo V BEZPROSTŘEDNÍ BLÍZKOSTI bydliště: *„stráně za barákem“, „že přejdu přes ulici“, „za naším panelákem“, „Bydlíme na kraji lesa, za domem máme louku.“* apod. Dva dokonce vypovídají: *„u mě v pokoji“, „na okně v květináči“*.

Jiní naopak odpovídají: *„DALEKO“, „na chalupě“* (3) nebo udávají názvy míst poměrně vzdálených (2): *Kokořín, Třebáň* apod.

Dvanáct respondentů uvedlo, že ŽÁDNÉ takové místo nezná.

Odpovědi na tuhle otázku se do značné míry prolínají s odpověďmi na otázku poslední (Co si představíš, když se řekne...?) a tam jsou také rozvedeny poněkud podrobněji.

Co děláš nejčastěji, když jsi venku?

Více než polovina respondentů uvedla jako svou nejčastější venkovní aktivitu SPORT: *jízdu na kole (46), fotbal (34), vybíjenou, hokej, florbal, basketbal, airsoft; badminton, házení diskem, tenis, ping-pong; jízdu na skateboardu, na koloběžce, na koni; cvičení, plavání, běhání, skákání na kole* apod.

Další bohatě zastoupenou (67) kategorií jsou odpovědi typu: *„HRAJU SI“* (s bráchou, kámošema...), popř. *„BLBNU“* (8). Oblíbeným místem pro takové aktivity jsou *prolejšačky (+ 8), houpačky, pískoviště*. Alespoň tři nejzajímavější odpovědi: *„Hrajeme si s Anetou a Lili v lese.“; „Blbnu - s bráchou, s tím, kdo je k dispozici ale jenom blbnem. Nic tam neničíme.“; „Na zahradě lezu po věšáku.“*

Časté (39) jsou zřejmě také PROCHÁZKY v přírodě; a to buďto O SAMOTĚ (*„Procházím se a přemýšlím o životě“*) či S KAMARÁDY (*„Jsem s kamarády a procházíme se po Petrovicích a povídáme si.“; „Chodím a kecám s kámošema“; „Chodíme všude možně.“*).

Mnoho respondentů (25) si chodí do přírody POVÍDAT, *„KECAT“* s kamarády. V podobném duchu překládám i odpovědi typu: *„bavim se s kámošema, s partou“* několika (celkem asi 7) respondentů.

Častou činností (17) je VENČENÍ PSA, resp. hraní si se psem.

Další kategorii jsem pracovně nazvala JINÉ AKTIVITY (celkem asi 17). Patří sem buďto činnosti SEZÓNŇÍ, vázané na určité roční období, počasí apod.: „Když je zima, tak se většinou koulujem nebo válíme ve sněhu. A v létě se jdem k potoku opalovat, občas se vykoupat nebo jen zchladit.“; „Pouštím draka, koupu se v bazénu.“; „Chodíme na houby.“ anebo ty, které jsou VÁZANÉ NA PŘÍRODNÍ PROSTŘEDÍ či prostředí venkova: „Snažím se provozovat myslivost - obeznávám zvěř, stavím a opravuji své myslivecké zařízení (4 zaječí jesle, 2 bažantí zásypy, 1 koroptví zásyp a 1 posed - i na chalupě) a občas jsem přítomen nějakému honu.“; „Na chalupě stavím bunkr z klacků, střílim z luku, vyřezávám, chodím do kopce.“; „Hraju fotbal, chodím na ryby a jiné.“; „Starám se o koně, stavím chýše s kamarády.“ Třetím typem činností jsou činnosti TVOŘIVÉ, resp. SNIVÉ A ROZJÍMAVÉ: „Sbírám listy, kaštiny, kůru, větve a stavím z nich zvířata.“; „Jak s kým... sama třeba kreslím... nejradši na hřbitovech... a s přáteli si povídám... a v krásné přírodě „sním“, přemýšlím, píšu (povídky, písně, básně...) apod.“; „Pletu věnec z pampelišek.“; „Sbírám květiny.“; „Fotím s kámoškou.“; „Prohlížím květiny na zahradě.“

Jedenáct respondentů uvádí, že do přírody chodí „CHLASTAT, KOUŘIT, KALIT“ s přáteli.

Deset odpovědí se nese v duchu: „v přírodě ODPOČÍVÁM / relaxuji / flákám se / sedím / nic / Dýchám a pohybuji se někdy méně někdy více.“

Osm respondentů uvedlo, že PEČUJÍ o své zvířecí (tedy jiné než psi) i nezvířecí bližní: „Třídím.“; „Starám se o políčko (brambory, jahody, špenát, rajčata, mrkve)“; „Pěstuji byliny.“; „Starám se o morče.“; „Venčím králíka.“; „Jezdím na koni.“

Pět respondentů si ono „být venku“ přeložilo jinak než ostatní: „Jdu se procházet po přírodě, nebo PO OBCHODECH.“; „Jdu se projít po obchodech a tak.“; „Chodím nejčastěji ven s klukama, na fotbal, někam se pobavit (kino, pizzeria).“; „Chodím nakupovat nebo jdu s kamarády do klubu.“

Dva respondenti uvedli VÝLETY do přírody.

Zazněly i poněkud NEVRAŽIVÉ ODPOVĚDI, týkající se pobytu v přírodě: „Makám na chalupě.“; „Do přírody dobrovolně nechodím.“

Konečně se objevily i odpovědi typu : „VŠECHNO“ a „HODNĚ VĚCÍ“.

Kdybys měl možnost rozhodnout o změnách v okolí svého bydliště, co bys změnil?

Asi jedna třetina (cca 93) respondentů uvedla, že by neměnila NIC; s prostředím, v němž žije, je spokojená.

Naopak čtyři respondenti odpověděli, že by změnili Všechno („Nedá se tam nic dělat.“); šest respondentů NEVÍ.

Celkem asi jedenáctkrát zaznělo, že by si přáli VÍCE PŘÍRODY, resp. LEPŠÍ PŘÍRODU; dvakrát se objevilo přání, ZMĚNIT PŘÍRODU, není však jasné, v jakém smyslu.

Mnoho (22) respondentů si stýská po větším POŘÁDKU v okolí bydliště, po neznečišťování přírody, nevyhazování odpadků, třídění... („Odpadky co by někdo vyhodil, aby

se mu to poslalo domů.“; „V okolí školy bych zakázala sprejovat.“; „Nejprve bych pořádně vyčistila ulici ale jinak nic.“)

Další početná skupina (16) se přimlouvá za omezení DOPRAVY a nepříjemností s ní spojených - silnic, hluku. (*„Aby bylo méně aut.“; „Aby tady nebyly samý silnice.“; „silnice a auta a autobusy a tramvaje“, „hluk od aut (silnice)“*)

Další respondenti (celkem také asi 16) vyjadřují obavu z chystané výstavby v okolí svého bydliště - stavby silnic (5) (*„Rozhodně bych nestavěla dálnici u nás pod okny.“; „Aby se už nespekulovalo o dálnici, aby se u Albertu nestavěly ty nové domy.“*); dalších paneláků (8) (*„Nechtěl bych, aby se tu nastavěly baráky.“; „Zastavila bych staobu těch domů na Dobrý vodě.“*), garáží, „obřích budov“, „velkých objektů“ apod.; rádi by těmto projektům ZABRÁNILI.

Jiná skupina odpovědí (asi tak 20) volá po BOURÁNÍ, RUŠENÍ a LIKVIDOVÁNÍ: Osm z nich by bylo pro odstranit „hnusné, staré paneláky“ v okolí svého bydliště (*„Odepsal bych pár paneláků protože tam je výhled možná tak na baráky.“; „Dal bych pryč všechny paneláky.“; „Paneláky jsou strašný.“; „Místo paneláků bych udělal domy.“*), pět hlasuje po zbourání továrny (*„Změnil bych starou továrnu, která chátrá.“; „Já bych zboural továrnu.“; „odstranit továrnu“*); jiní navrhuji zrušit dálnice, silnice; „dát pryč“ chatovou osadu kolem domu apod.

Další kategorií přání jsou přání TVŮRČÍ, PROMĚŇUJÍCÍ, KONSTRUKTIVNÍ, BUDOVATELSKÁ, někdy až FANTASTICKÁ (cca 40) - ta bychom mohli seřadit na pomyslné stupnici podle toho, jak moc jsou USKUTEČNITELNÁ (v okolí bydliště postavit bazén (6), hřiště (5), prolezačky, tenisové kurty, skokánky, skatepark; novou asfaltku, stánky se zmrzlinou, více obchodů; hezčí domy, barevnější sídliště, zavést kanalizaci, postavit novou asfaltku, zbrzdňovací pruhy pro auta, odpadkové koše, plot, bránu; postavit stáj, obnovit statek, vysázet stromy a kytky...) a nakolik se pohybují spíše v oblasti DENNÍHO SNĚNÍ (*schody ze skla, místo skládky tráva s pampeliškami, sestěhovat všechny kamarády do jednoho domu, změnit umístění chodníků, přesunout zastávku, změnit cestu do jídelny, ulice okolo domu; učinit, aby škola byla blíž, zavést metro až k domu...*). Podle jiného hlediska je lze seřadit podle rozsahu změn od čistě OSOBNÍ - mít psa, změnit dětský pokoj, vyházet nějaký nábytek, vyměnit okna za plastová, bydlet ve větším domě - až po DALEKOSÁHLÉ ZMĚNY prostředí: *„Žádné továrny, jenom lesy. Žádné silnice.“; „Aby nebylo tolik supermarketů a obchodů.“ „Postavit les.“; „Vysázela bych stromy a kytky a zrušila pár silnic.“; „Méně paneláků a více domků.“*

Jiná skupina respondentů (3) však na změny v okolí bydliště rezignuje a vyjadřuje přání ZMĚNIT BYDLIŠTĚ: *„Chtěl bych bydlet v rodinném domě.“; „možná se odstěhovat na naši velkou chatu“; „Chtěla bych se přestěhovat.“*

Několik (asi 12) respondentů si přeje změnit MEZILIDSKÉ POMĚRY, ať už SLOŽENÍ sousedského obyvatelstva (*„žádný frajeři a cikáni“, „Vyhubit cikány, nejsem rasysta, nechci to strkat do jednoho pítle, ale...“; „Přestěhovala bych sousedy.“*(celkem 4)) anebo LIDSKÉ CHOVÁNÍ (*„Já bych změnil chování některých lidí k dětským hřištím.“; „Aby se méně všude kouřilo s v lesích nebyly odpadky.“; „Zakázal bych vstup do části honitby, protože pejskaři jsou čím dál drzejší.“*)

Několikrát zaznívá dosti obecné přání změnit PROSTŘEDÍ (6), popřípadě ŽIVOT. Jeden respondent touží: *„aby tady šlo dělat pár věcí.“*

A opět se objevilo několik odpovědí, s nimiž si nevím rady: „továrny na přírodu“, „začouzené prostředí, nebezpečné hračky na hřištích.“, „chatu v Železných horách.“

Štval Tě vedoucí? Pokud ano, čím to bylo?

Na tuto otázku odpověděla pouze asi jedna třetina respondentů (celkem 104).

Dvanáct respondentů uvedlo, že je vedoucí neštval NIČÍM.

Co se týče SPOLEČNÝCH AKTIVIT, získal si vedoucí nepopularitu zejména tím, že dětem nedovolil podívat se na *koroptoe* (11), vybízel je, aby vzaly do ruky *brouka tesaříka* (8), přivedl je ke *kamarádovi* a *zapovídal se s ním* (6) („že se nám chvíli nevěnoval“); nutil je sbírat *shnilá jablka* (5), dal jim *rozchod v lese* (5) („To je přece blbost být v lese sama“); navrhl jim, ať jdou *bosi* (5), že ho vůbec napadlo, že by mohli jít příště do *obchodáku* (5) - z některých odpovědí však vyplývá nedostatečné pochopení zadání; nechal je koupat se v *rybníku-bahňáku* (4), že vůbec vymyslel *výlet* a oni moc chodili (4); nutil je „*pracovat na zahradě*“.

Třináct respondentů kritizuje CELKOVÉ POJETÍ výletu, jeho NEZÁBAVNOST, resp. PŘÍLIŠNOU „PŘÍRODOVĚDNOST“ a obdobné vlastnosti vedoucího: „Měl špatné návrhy.“; „téma nápadama“, „úkolama“, „kecama“, „tím co mě nebavilo“; „Někdy byl až moc přírodovědný.“, „Byl moc úchylnej na přírodu.“, „Pořád ukazoval na přírodu a měl blbý hlášky.“, „Moc to prožívá“; „Zdál se mi takový nezábavný.“, „Nebyl úplně úžasný.“; „Byli jsme moc v přírodě.“, „Výlety v přírodě - nic pro mě“ apod.

Několik (8) respondentů si také stěžuje na POVAHOVÉ VLASTNOSTI VEDOUcíHO, zejména jeho na panovačnost a nedostatečný respekt k potřebám dětí: „Furt rozkazoval.“, „Vše bylo podle něj.“, „Chtěl věci, které jsme my nechtěli.“; „Byl přísný.“, „svým namyšleným chováním“; „Nemám ráda vedoucí.“

Zaznívají také nářky nad ORGANIZAČNÍ NESCHOPNOSTÍ, resp. NEDŮSLEDNOSTÍ vedoucího: že *neví, kam se pojedě příště*, že *neupozornil na možnost spaní pod širákem*, že *neměl s sebou toaleták*, že *dovolil vyhazovat v přírodě odpadky*, či že byl prostě nezodpovědný.

Několik z uvedených stížností však považují za již dost ODCHYLNÉ OD TÉMATU: „Že jsme museli snídat v osm hodin ráno.“; „Že jsme musely chodit s klukama.“; „Nevzal nás na pivo.“ či „*asfaltovejma chodníkama*“.

Jedenkrát zaznělo, že respondenta spíš štval ten *kamarád*, ani neví čím.

Třikrát se vyskytla odpověď, že vedoucí *všechno dovolil*, z toho jednou však v pozitivním smyslu: „Dobrý bylo, že vedoucí dovolil všechno.“ Nevím, kam zařadit odpověď: „Byl takovej normální.“

Dva respondenti uvedli, že je vedoucí štval VŠÍM.

Co si představíš, když se řekne příroda?

Více než polovina respondentů (cca 170) odpovídá na tuto otázku prostým VÝČTEM PŘÍRODNÍCH PRVKŮ. Příroda, to jsou především *lesy* a *pralesy*, *stromy*, *keře*, *louky*, *rybníky*, *květiny*, *byliny*, *potoky*, *řeky*, *hory*, *skály*, *hlína*, *mech*, *kapradí*, *houby*, *lopuchy*, *listí*,

jehličí, šišky, pole, nebe, strniště, kopce, vzduch, voda, slunce, moře, zasněžená louka, borůvky, jak letí ptáci při letu... Přitom mnozí z nich používají ustáleného obratu „rostliny a živočichové“ (25)(jednou se dokonce vyskytly výrazy „fauna a flóra“ a „ekosystémy“) nebo též spojení „lesy a zvířata“, popřípadě „stromy a zvířata“ (22). Ze zvířat bývají nejčastěji jmenováni ptáci a brouci, objevil se též srnec, veverka, ovce, koza, klíšata a skunk.

Mnoho respondentů (dohromady cca 50)též poukazuje na ČISTOTU PŘÍRODY (17), vzduchu a vod, žádné odpadky; a nepřímo i na její BLAHODÁRNÉ ÚČINKY NA ČLOVĚKA: hojně se vyskytovala slovní spojení jako „ticho a klid“ (13), „čerstvý vzduch“ (10), „zeleň“ (10) apod.

Třetí nejčastěji zastoupenou kategorií tvoří odpovědi, v nichž se vyskytuje buďto HODNOCENÍ (22)(nejvíce je používáno výrazu „krásný“ (8) a jeho ekvivalentů: hezký, pěkný, příjemný, nádherný... Z konkrétních výpovědí např.: „Ze všeho nejvíc se mi líbí příroda víc než panelák a jiné hnusné věci.“; „čisté a pěkné prostředí v lese“, „krásní brouci a zvíř“; „vše pěkné“, „to, co mám rád“, „dobrý to je“; „Živočichové, klid, je to zkrátka nádhera.“; „krásu voňavých lesů, květin, a některá zvířata“ apod.) nebo nejrůznější DOJMY Z POBYTU V PŘÍRODĚ (17)(zpívající ptáci (8), nejrůznější vůně (8), teplo slunce, obrazy jako „zelený tmavý les“, „moře v noci“, „cvrkot živočichů“, „vůně dřeva“, „rosa“, „Hustý zelený les, ptáci zpívají, teče potůček, všechny zvířata jsou v klidu.“ apod.); případně OBOJÍ (4): „Krásu... pokud tedy nejní znečištěná... Slunce či mraky, ptáčky zpívající na rozkvetlých stromech, šumící potoky... Miluji ji.“; „Veliká říše je moc hezká a kouzelná a umí dělat divy. A hodně toho skrývá.“; „Něco nespoutaného, divokého, krásně romantického. Je to místo, kde jsem úplně svobodná“; „Co je hezka, že je žíva, má čisté vzduch, že jsem jako zvíře“.)

Hojně početně zastoupená (21) je i kategorie odpovědí, které vidí přírodu jako PROSTOR PRO nejrůznější LIDSKÉ AKTIVITY („péče o zvířata a rostliny“ a „soužití se zvířaty“ (3); „výlet do přírody, do hor“ (2), „sex“ (2) - je-li to míněno takto; „pozorování lesní zvěře“), I PASIVITY („odpočinek“ (3), „dobrá nálada, pohoda“ (4), „pohled z okna, kámoši, humor“). Zmiňované jsou i takové hodnoty jako svoboda (2) a samota.

Často se vyskytují též NEGATIVNÍ VYMEZENÍ PŘÍRODY (celkem 12) jako toho, co „není vyrobeno/ zasaženo / zničeno člověkem či co je jím zasaženo jenom trochu“ (7); jako „krajina, kam nepronikla lidská kultura“; jako „krajina kolem nás“ či to, co je „mimo obydlí“. Dvakrát se vyskytla i odpověď v duchu: „žádný auta, silnice“. Pouze ojedinele jmenují respondenti mezi prvky krajiny též domy, hrady, zámky, lidi (celkem asi 3) či „motorové pily, paneláky, auta“.

Několikrát (7) se vyskytla i odpověď, poukazující na VŠUDYPŘÍTOMNOST ČI VŠEOBÍMAJÍCENOST PŘÍRODY: Příroda je „vše, co žije kolem nás“, „vše kolem mě“; „Země, My všichni...“

Vzácně se objevují odpovědi, že příroda je prostě příroda (2), či ty, které spojují přírodu a pobyt v přírodě s nudou (3) či znečištěním okolí.

ZÁVĚREČNÉ SHRNUÍ VÝZKUMNÝCH ZJIŠTĚNÍ

Shrňme na tomto místě nejdůležitější zjištění našeho výzkumu. Jaké poznání nám výzkum přinesl, co jsme se dozvěděli?

Předně: zkušenost dětí s přírodním prostředím a jeho prvky skutečně koreluje s emoční reakcí dětí na přírodu. Tedy děti zkušenější v kontaktu s přírodou se v přírodě také lépe cítí, a platí to i obráceně: ti, co se v přírodě dobře cítí, jsou v kontaktu s přírodou co z hlediska objemu zkušeností s přírodním prostředím zkušenější.

Výzkum ukázal, že ani emoční reakce dětí na přírodu, a objem zkušeností příliš nezávisí na takových proměnných, jako je domácí zahrada, respondentova alergie nebo třeba pohlaví. Neprokázal se ani signifikantní vliv proměnné blízkosti přírodního prostředí od bydliště a školy na emoční reakci na přírodu, avšak tento výsledek konstatujeme opatrně a s potřebou ho v dalších výzkumech ověřit. Možný je naopak vliv přírodního prostředí v okolí bydliště na celkový objem zkušeností dětí. Výzkum také naznačil potenciálně velký vliv turistických oddílů a venkovských prarodičů, usuzujeme také na přirozený vliv rodinného prostředí.

S věkem sice roste celkový objem zkušeností s přírodou, ale přibývá také respondentů, kteří se přírody „na dálku“ bojí. Tento strach je, jak ukázaly výsledky, celkově vzhledem k povaze střeoevropské přírody, spíše iracionální, stimulovaný kulturní produkcí, ve kterých příroda hraje takřka hororové role. Takovýto předsudečný strach může podle našeho zjištění škrtil respondentovu potřebu kontaktu s přírodním prostředím a tím ovlivňovat celý jeho vývoj. Pokud však dítě je nakonec kontaktu s přírodou vystaveno, nereagují „bojící se“ děti na přírodní prostředí negativněji než jejich nebojící se vrstevníci. Více se přírody bojí také dívky, alergici a pražské děti (z výzkumného souboru).

Obecně je mezi dnešními dětmi vysledovatelný jistý respekt a úcta k přírodě, bohužel ale také jistá štítivost a odpor při kontaktu s ní. Jako by se kontakt s přírodou více stával teoretickým problémem (kterým v současné době bezesporu je) a méně záležitostí všední praxe.

Výzkum v mnoha oblastech naznačil potřebu další detailní, intenzivní a erudované výzkumné práce.

DOTAZNÍK VÝLET V1.3

kluk

Připravili jsme pro Tebe takový příběh. Důležité je, aby sis jeho jednotlivé části představil co nejživěji, a na otázky odpovídal co nejpoctivěji a nejupřímněji podle vlastních pocitů. Moc Ti děkujeme.

1. Zakroužkuj číslici od 1 do 7 podle toho, jak je Ti popsaná představa příjemná nebo nepříjemná:

(od 1 = velmi nepříjemná až 7 = velmi příjemná)

Představ si, že se v okolí Tvého bydliště něco stane, rodiče se o Tebe začnou bát a přestanou Tě odpoledne úplně pouštět ven. Můžeš si pozvat někoho k sobě domů nebo být u nějakého kamaráda. Představa, že si nemůžeš hrát venku a chodit ven, že jsi celé týdny doma nebo u některého kamaráda, avšak nikdy ne venku, je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Snad aby Ti to rodiče vynahradili, můžeš jet se svými nejlepšími kamarády a s dospělým, který je moc fajn, na výlet. A tak hned v sobotu ráno vyrážíte. Je krásně, příjemně teplo, nad hlavou Vám září Slunce a nebe je bez mráčku. Právě teď jdete po louce a dospělý-vedoucí vám navrhuje, abyste si sundali boty a šli trávou úplně bosí. Ta představa jít orosenou trávou bos je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Dopoledne vás čeká bojovka.

Zrovna teď se chcete s kamarádem v rámci hry co nejlíp schovat a kamarád Ti navrhuje, že Tě zasype suchým listím tak, že si Tě nikdo ani nevšimne. Představa být úplně celý v suchém listí je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Bojovka skončila a jdete dál.

Váš vedoucí toho o přírodě hodně ví. Teď právě sebral ze země hnědo-rezavého brouka, asi 5ti centimetrového tesaříka. Obrací se na Tebe a říká Ti: „Vezmi si ho do dlaně a prohlédni si ho. Ten Ti neublíží.“ Představa vzít si toho brouka do dlaně je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Přicházíte do míst, kde všechno roste divoce, spousta křoví, stromů, těžko se tam chodí, nikdo se o ten kus lesa nestará, roste to tam všechno samo.

Vedoucí povídá, že to místo dobře zná, ale že to tady bude brzo vypadat úplně jinak: ty stromy prý někdo prořeže, trávu vyseká a povedou tam asfaltové chodníčky. Ta představa je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Cestou si vedoucí všimne, že kousek před vámi se schovávají koroptve s malými kuřátky. Dosud nikdy jsi je v přírodě neviděl a chtěl by sis je prohlédnout zblízka, ale vedoucí je nechce rušit, chce se kus cesty vrátit a toto místo obejít. Představa, že ptáčky neuvidíte a také si kvůli nim zajdete, je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Je krásně a jak se den blíží k poledni, udělalo se pořádné parno. I Tobě je vedro a potíš se. Vycházíte z lesa a vedoucí vás vede k rybníku, že jestli chcete, můžete se vykoupat. Plavky sebou máte, rybník vypadá celkem hezky, voda je teplá, ale bahna je v něm po kotníky. Představa vykoupat se v něm je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Je poledne a u vody vám všem trochu vyhládlo. Vedoucí proto na nedaleké lesní mýtině vyhlásil polední svačinu. Posadili jste se na poražených kládách smrků, všude kolem voní pryskyřice.

Snědl jsi chleba, co jsi dostal doma, a chceš se dojíst tatrancou. Hned jak jsi ji ale rozbalil, upadla Ti na zem do mechu a jehličí. Představa zvednout jí ze země a normálně sníst je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Dojídáte. Když jeden z Tvých kamarádů vstává, zahazuje obal od tatranky a vypitou láhev od Coca-Coly do křoví. Taková představa je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Je po obědě, a přichází na Tebe příjemná polední únava. Uvědomuješ si, jaké je teplo a jak je země prohřátá. Vedoucí vyhlašuje polední klid. Představa, že bys usnul přímo ve vysoké trávě, je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Ještě před koncem poledního klidu se Ti začalo chtít na záchod. Představa zajít si jen tak v lese, navíc bez toaletního papíru (ten jste zapomněli doma), na velkou je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Jdete dál a najednou, skoro z ničeho nic, se přihnala vydatná přeháňka. Není se kam schovat před deštěm, nemáš pláštěnku ani deštník. Taková představa je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Přeháňka je hned pryč, ale vy jste trochu mokří. Váš vedoucí má naštěstí blízko jednoho kamaráda, a tak se u něj na chalupě stavujete. Sušíte si u něj věci, schnou rychle. Mezitím si můžete pochutnat na hrozně dobré svačině, kterou pro Vás kamarád vedoucího přichystal.

Na oplátku mu nabízíte, že mu pomůžete chvílku s prací na jeho velké zahradě. Všude je spousta spadáných a již hnijících jablek, a vy je začínáte sbírat. Představa, že sbíráš shnilá jablka holýma rukama, je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Váš hostitel je rád, že jste mu pomohli. Je to lesník, a tak vám všem nabídl, že s vámi na jaře pojede na výlet, kde vám bude povídat o lese, a vy se dozvíte o českých rostlinách a živočiších, co ještě nevíte. Představa zúčastnit se takového výletu je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Vedoucímu se asi s kamarádem dobře povídá a říká, že není kam pospíchat. Kamarádova chalupa je ale na kraji lesa a vedoucí vám proto dává „rozchod“ - že si máte sami v lese najít nějakou zábavu. Představa, že se máte v lese zabavit sami je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

Rozloučili jste se s vaším hostitelem a začínáte se pomalu vracet. Vedoucí říká, že je škoda, že jste si nevezali věci na přespaní do přírody. Mohli jste dneska spát pod širákem, je dobré počasí. Představa spát v přírodě je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

V autobuse vám dospělý říká, že nějaký výlet by chtěl udělat i příští víkend. Zvažuje, že by se jelo někam do přírody tak jako dneska nebo byste mohli jet do nějakého velkého obchodáku na celý den. Představa, že by se z těchto dvou možností rozhodl nakonec pro obchodák, je pro Tebe...

1 2 3 4 5 6 7

2. Doplň prosím vlastními slovy

Na jaké TŘI chvíle budeš z dnešního výletu **nejraději** vzpomínat?

1. _____

2. _____

3. _____

Na jaké TŘI chvíle budeš vzpomínat **nejméně rád**?

1. _____

2. _____

3. _____

3. *Zakroužkuj číslici podle toho, co si myslíš:*
(1... vůbec, 7... moc)

Jak se Ti tehle výlet líbil?

1 2 3 4 5 6 7

Byl Ti vedoucí sympatický?

1 2 3 4 5 6 7

Štval Tě?

1 2 3 4 5 6 7

... pokud Tě štval, čím to bylo ?

3. *Pár otázek na konec:*

Kolik Ti je let?

Máš nějakou alergii? ano - ne * Pokud ano, jakou?

Moc děkujeme za Tvoje odpovědi! Přejeme Ti hodně vydařených výletů...

INVENTÁŘ ZKUŠENOSTÍ

Dovol nám, abychom se Tě zeptali na pár otázek...

1/ Co si představíš, když se řekne PŘÍRODA?

2/ Zažil jsi někdy... / zkusil jsi někdy... (odpověď zakroužkuj)

		ANO	NE (nevím, nepamatuji se)	
pozorovat	dravce při letu	Ano	Ne	21
	lesní zvěř	Ano	Ne	22
	hvězdy	Ano	Ne	23
slyšet	datla	Ano	Ne	24
	kukačku	Ano	Ne	25
	dupat ježka	Ano	Ne	26
vidět	světlušku	Ano	Ne	27
	týrat zvíře	Ano	Ne	28
	zabíjet zvíře	Ano	Ne	29
vzít do ruky	brouka	Ano	Ne	30
	žížalu	Ano	Ne	31
	žábu	Ano	Ne	32
	hada	Ano	Ne	33
chodit bos	v trávě	Ano	Ne	34
	po jehličí	Ano	Ne	35
	potokem	Ano	Ne	36
jít v přírodě	kadit	Ano	Ne	37
	po turistických značkách	Ano	Ne	38
	přes oranici	Ano	Ne	39
jet	na loďce po vodě (bez	Ano	Ne	40

	motoru)			
	v lese na kole	Ano	Ne	41
sbírat	houby	Ano	Ne	42
	bylinky pro vlastní použití	Ano	Ne	43
	lesní jahody	Ano	Ne	44
	borůvky	Ano	Ne	45
	ostružiny	Ano	Ne	46
	zkameněliny	Ano	Ne	47
sázet	strom	Ano	Ne	48
	keř	Ano	Ne	49
sázet	rostliny	Ano	Ne	50
ležet	ve vysoké trávě	Ano	Ne	51
	v mechu	Ano	Ne	52
vylézt	na strom	Ano	Ne	53
	na skály	Ano	Ne	54
zúčastnit se	mysliveckého lovu	Ano	Ne	55
	brigády sbírání odpadků v přírodě	Ano	Ne	56
	demonstrace na ochranu přírody	Ano	Ne	57
přenocovat v přírodě	ve stanu	Ano	Ne	58
	pod širákem	Ano	Ne	59
krmit zvíře	domácí (hospodářské)	Ano	Ne	60
	v ZOO	Ano	Ne	61
	divoké, v přírodě	Ano	Ne	62
ošetřit nemocné nebo zraněné zvíře		Ano	Ne	63
pečovat o nemocné nebo zraněné zvíře		Ano	Ne	64
být za tmy v lese		Ano	Ne	65
házet kamínky jako žabky po vodě		Ano	Ne	66
hrabat listí		Ano	Ne	67
chytat ryby		Ano	Ne	68

odklízet sníh	Ano	Ne	69
pořádně promoknout na kůži	Ano	Ne	70
postavit si lesní obydlí z větví	Ano	Ne	71
prodírat se křovím	Ano	Ne	72
procházet se chráněným přírodním územím	Ano	Ne	73
rozdělat oheň v přírodě	Ano	Ne	74
sekat trávu srpem nebo kosou	Ano	Ne	75
spálit se sluníčkem	Ano	Ne	76
štípat nebo řezat dříví	Ano	Ne	77
trhat luční kvítí	Ano	Ne	78
třídit odpad	Ano	Ne	79
udělat píšťalku z proutí	Ano	Ne	80
uplést věneček z květin	Ano	Ne	81
v přírodě si uvařit jídlo na ohni	Ano	Ne	82
venčit psa	Ano	Ne	83
vybírat si vši z vlasů	Ano	Ne	84
vykoupat se v rybníku	Ano	Ne	85
vyřezávat z kůry	Ano	Ne	86
vytahovat klíště (sobě nebo někomu)	Ano	Ne	87
zahlédnout hada v přírodě	Ano	Ne	88
zabloudit v lese	Ano	Ne	89

3/ Bojíš se něčeho, co souvisí s přírodou? Vadí ti něco v přírodě?

4/ S kým nejčastěji chodíš do přírody?

- a) s rodiči
- b) s kamarády, kamarádkami
- c) s někým jiným... s kým?.....
- d) jiná odpověď.....

5/ Napiš, kde je nejbližší kousek přírody od tvého bydliště a stručně toto místo popiš.

6/ Co děláš nejčastěji, když jsi venku?

7/ Kdybys měl možnost rozhodnout o změnách v okolí svého bydliště, co bys změnil?

8/ Zakroužkuj, kolik Ti je let?

6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19

9/ Jsi : a/dívka b/chlapec

10/ Bydlíš v domě se zahradou?

a/ ano

b/ ne

11/ Napiš svoji adresu:.....

Děkujeme Ti za spolupráci. Zde můžeš nakreslit nebo napsat cokoliv, co Tě k dotazníku napadlo.

EFEKTIVNÍ PODPORA CHOVÁNÍ ŠETRNÉHO K ŽIVOTNÍMU PROSTŘEDÍ A KOMUNIKACE ENVIRONMENTÁLNÍCH ORGANIZACÍ S VEŘEJNOSTÍ

KRAJHANZL, Jan, ZAHRADNÍKOVÁ, Šárka. *Efektivní podpora chování šetrného k životnímu prostředí a komunikace environmentálních organizací s veřejností*. Podkladová studie pro publikaci: Krajhanzl, Jan, Zahradníková, Šárka, Rut, Ondřej. *Možnosti spolupráce s veřejností (nejen) při ochraně životního prostředí*. Praha: Zelený kruh, 2010.

Anotace

Při výzkumech veřejného mínění v Evropě a severní Americe se opakovaně ukazuje, že zdravé životní prostředí považují lidé za jednu z nejdůležitějších hodnot. Přesto jsou dopady každodenního environmentálního chování veřejnosti (v oblasti spotřeby, bydlení, dopravy) na životní prostředí enormní, a postoj veřejnosti k „ekologům“ je spojený s celou řadou kontroverzí. Při různých debatách se proto objevují otázky: Jakým způsobem mohou environmentální organizace úspěšně komunikovat s veřejností? Jakým způsobem mohou podporovat chování lidí šetrné k životnímu prostředí? Zdrojem inspirace pro odpovědi na tyto otázky může být aplikovaný psychologický výzkum, jehož poznatky jsou dosud v České republice prakticky neznámé. V této přehledové studii se zabýváme aplikací behaviorální analýzy na environmentální chování, tzn. monitoringem benefitů a bariér proenvironmentálního chování a uvádíme základní přehled těchto bariér a benefitů. Věnujeme se vymezení efektivních cílů osvětových programů, které se zaměřují na podporu proenvironmentálního chování, a sumativní evaluaci dopadů osvětových programů na chování veřejnosti. Podáváme zde podrobný přehled o účinných strategiích podpory proenvironmentálního chování jako je poskytování informací, závazky, výzvy, modelování, připomenutí sociálních norem, odměny a tresty, zpětná vazba a výzvy, asociálních sítí a komunitní participace. V závěrečné části studie sledujeme, jaké „vedlejší účinky“ vyvolává komunikace o environmentálních problémech u veřejnosti, a s ohledem na poznatky o emocích a obranných mechanismech ega z toho vyvozujeme praktické náměty pro komunikaci v oblasti ochrany životního prostředí. Tato studie se stala základem pro publikaci *Možnosti spolupráce s veřejností (nejen) při ochraně životního prostředí*, kterou vydal Zelený kruh v roce 2010.

Klíčová slova

environmentální chování, behaviorální analýza, komunikace s veřejností, sociální marketing, definování cílů osvětových programů, sumativní evaluace (evaluace dopadů), strategie účinné podpory proenvironmentálního chování

Co brání lidem chovat se šetrně k životnímu prostředí?

Osvětové kampaně krok za krokem

Strategie podpory proenvironmentálního chování

Vybrané metody práce s veřejností: asociální sítě a komunitní práce

„Ekologové“ a veřejnost: příležitosti a rizika vzájemné komunikace

Otázku: „Jakým způsobem mohou environmentální organizace úspěšně komunikovat s veřejností?“ si pravděpodobně kladou ekologové po celém světě. Představy o výsledcích „úspěšné komunikace“ se mohou mezi organizacemi různit; pro řadu organizací je nicméně důležitá alespoň elementární podpora veřejnosti, působení na společenský diskurs, poskytování environmentálních informací a podpora postojů a chování šetrných k životnímu prostředí. Diskuse o úspěšných komunikačních strategiích probíhá v České republice i v zahraničí na různých úrovních.¹ Jedním ze zdrojů inspirace pro tyto debaty může být aplikovaný psychologický výzkum, jehož poznatky jsou dosud v České republice prakticky neznámé.

Počátky aplikovaného psychologického výzkumu zaměřeného na environmentální témata je možné hledat ve Spojených státech. Počátkem 70. let se tu protnuly tři vývojové linie: vzestup environmentálního hnutí, ropná krize vedoucí státní orgány k realizaci kampaní propagujících energetické úspory na úrovni domácností a konečně také paradigmatický posun v psychologii, která si od padesátých let začala čím dál více všimnout významu (fyzického) prostředí pro lidské prožívání a chování (Gifford, 1997, Naništová, 1998, Bell, 2001, Bechtel, Churchman, 2002, Clayton, Myers, 2009). Propojení těchto tří linií vede v oblasti experimentální psychologie ke zrodu výzkumného směru, který si začíná klást otázku: jak ovlivňovat lidské chování, které přispívá k vyčerpávání omezených přírodních zdrojů? Stává se (okrajovou) součástí čerstvě etablované environmentální psychologie, která se v té době vymezuje jako disciplína studující vliv prostředí na lidskou psychiku; zkoumá dopady městské zeleně, smogu, přelidnění, teplotních změn či architektury na psychické funkce člověka.

Výzkum podpory úsporného a proenvironmentálního chování navazuje především na aplikovaný sociálně-psychologický výzkum a studie zkoumající změnu postojů, realizované v psychologii již od 20. let dvacátého století. Během 80. a 90. let tento experimentální proud sílí a v současné době zahrnuje stovky studií publikovaných v odborných recenzovaných časopisech (zejména *Journal of Environmental Psychology*, *Environment and Behavior*, *Journal of Applied Social Psychology*). Z pozice okrajového proudu environmentální psychologie se během čtyř dekad postupně stává respektované odvětví výzkumu, které se na počátku nového století transformuje do autonomního oboru *conservation psychology*. Nová disciplína se

¹ V České republice se podobné úvahy vedou například ve společensko-ekologickém časopise Hnutí Duha „Sedmá generace“ (naposledy v číslech 6/2009 a 1/2010). Debaty se vedou uvnitř organizací, při spolupráci v environmentální praxi, při přípravě rozsáhlejších projektů, kampaní nebo protestů. V zahraničí vyvolaly značně bouřlivou diskusi příspěvky Michaela Shellenbergera a Teda Nordhause (2005, 2007). Důkazem probíhajícího „hledání nejlepších strategií“ je ostatně i projekt Zeleného kruhu podpořený Státním fondem životního prostředí, jehož součástí je i tato studie.

definuje jako „vědecké studium vzájemných vztahů mezi lidmi a ostatní přírodou se zvláštním zaměřením na to, jak podporovat ochranu přírodního světa“ (Conservation psychology, 2010).² V České republice čerpá z poznatků tohoto vědního oboru ekopsychologie.³

Ekopsychologie (potažmo conservation psychology) je pluralitním oborem, který při studiu lidského prožívání a chování k životnímu prostředí čerpá z poznatkového aparátu soudobé psychologie, široké škály empirických metod a interdisciplinární spolupráce (Saunders, 2003, Clayton, Myers 2009, Krajhanzl, 2009). Dokládá, že při hledání hlubšího porozumění lidským vztahům k přírodě a životnímu prostředí se lze inspirovat prakticky u všech psychologických směrů a škol, z nichž každá odkrývá jiný aspekt této problematiky (podrobně Winter, Koger, 2009). Výzkumy podpory proenvironmentálního chování a efektivní komunikace environmentálních témat s veřejností nicméně vycházejí zejména z paradigmatu behaviorismu, který při studiu lidské psychiky sleduje především vazbu mezi podněty vnějšího prostředí a chováním, kterým člověk na tyto podněty reaguje (Geller, 2002, Winter, Koger, 2009). Především díky práci Scotta E. Gellera⁴ se při studiu lidského chování k životnímu prostředí značně uplatnila právě tzv. *aplikovaná behaviorální analýza*, tedy „vědecká disciplína využívající experimentálně zjištěné poznatky o lidském chování ke zlepšování sociálně významného chování“ (Wikipedia, 2010).⁵ Další významná osobnost oboru, Doug McKenzie-Mohr, pro potřeby environmentální práce s veřejností rozpracoval *community-based social marketing* (McKenzie-Mohr, Smith, 1999). Výzkum podpory proenvironmentálního chování se během čtyř desítek let své existence dotkl prakticky všech oblastí environmentálního chování (odpady, úspory vody a energií, osobní doprava, environmentálně šetrná spotřeba, kompostování ad.). V posledních letech sílí pozornost zaměřená na chování související se změnami klimatu (bibliografie Matthies, 1998).

Environmentální organizace komunikují s veřejností o řadě témat: počínaje informováním o své činnosti, přes získávání politické a finanční podpory a konče environmentální výchovou, vzděláváním a osvětou. Právě **environmentální osvětě** je v této studii věnováno nejvíce pozornosti, a to zejména **intervencím zaměřeným na podporu proenvironmentálního chování**, které jsou realizované ve formě kampaní (projektů). Pro doplnění uzavírá studii kapitola o obecnějších otázkách komunikace environmentálních organizací s veřejností, která se zabývá psychologickými aspekty této komunikace, konstrukcí obrazu ekologů u veřejnosti, riziky tohoto procesu a možnostmi, které se pro spolupráci mezi environmentálními organizacemi a veřejností nabízejí.

² Viz Conservation psychology, dostupné z <http://www.conservationpsychology.org>

³ Český portál ekopsychologie, dostupné z <http://www.vztahkpriode.cz>

⁴ Viz např. Gellerova „bilancující“ kapitola v *The New Handbook of Environmental Psychology* (Bechtel, Churchman, 2002).

⁵ Aplikovaná behaviorální analýza (ABA) se používá např. v oblastech prevence AIDS, průmyslové bezpečnosti, péče o zvířata, dopravy, ale také rodičovství či vzdělávání. Výzkumná zjištění publikuje *Journal of Applied Behavioral Analysis* (Wikipedia, 2010).

A. CO BRÁNÍ LIDEM CHOvat SE ŠETRNĚ K ŽIVOTNÍMU PROSTŘEDÍ?

Chování člověka je v každé oblasti jeho života, a tedy i ve vztahu k životnímu prostředí ovlivňováno celou řadou faktorů. Část z nich je přitom poměrně známá a popsána (ceny výrobků, informací o stavu životního prostředí, dostupnost proenvironmentálních alternativ), nicméně o některých existuje všeobecně jen malé povědomí (viz dále).

Monitoring faktorů ovlivňujících environmentální chování je řadou autorů považován za předpoklad úspěšných intervencí podporujících šetrné chování k životnímu prostředí (především Gardner, Stern, 1996, McKenzie-Mohr, Smith, 1999, Geller, 2002). Při monitoringu jsou obvykle rozlišovány (McKenzie-Mohr, Smith, 1999, Geller, 2002, Krajhanzl, 2009b, Clayton, Myers, 2009):

- a) **externí faktory**, které působí na jedince z vnějšího prostředí: kulturní, sociální, ekonomické, právní, environmentální

v oblasti městské dopravy je to např. cena různých druhů osobní přepravy, dopravní obslužnost v místě bydliště, dopravní komfort pro cestující, postoje rodiny a přátel k různým typům dopravy aj.

- b) **interní faktory**, které působí na jedince z vnitřního prostředí: motivace, schopnosti a vlastnosti osobnosti

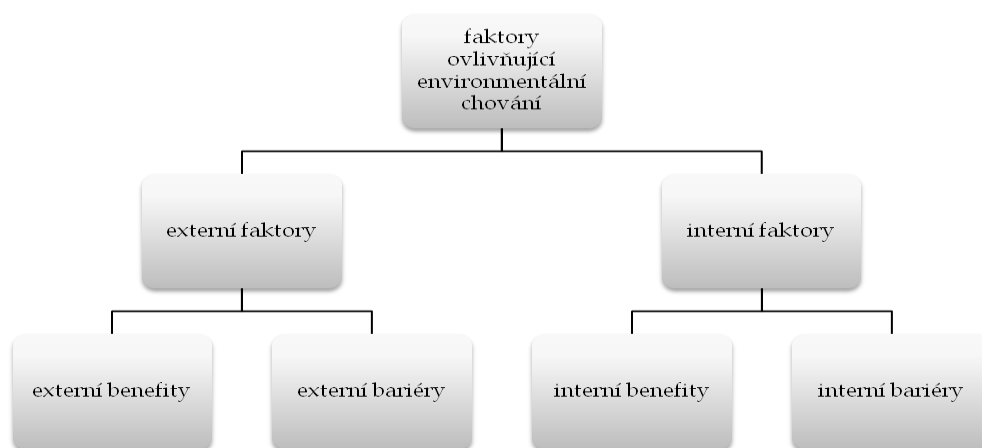
opět v oblasti městské dopravy je to např. vlastnictví automobilu, výše příjmu, potřeba pohodlí, informovanost o environmentálních dopadech různých typů městské dopravy, osobní postoj k automobilům a MHD, denní režim a životní styl

Environmentální výchovu, vzdělávání a osvětu a další intervence je možné z tohoto hlediska interpretovat jako záměrnou činnost, která se zabývá vytvářením podmínek vhodných pro chování šetrné k životnímu prostředí.⁶ Znamená to:

- a) **podporu příznivých faktorů, tedy benefitů**, které zvyšují pravděpodobnost proenvironmentálního chování
- b) **omezování negativních faktorů, tedy bariér**, které brání šetrnému jednání (a přispívají k environmentálně nepříznivému jednání)

Faktory ovlivňující environmentální chování je možné v návaznosti na předchozí dělení rozlišovat na **externí a interní bariéry, externí a interní benefity**.

⁶ Environmentální výchova a vzdělávání se zaměřuje na interní faktory (informovanost a postoje jedince). Environmentální osvěta a jiné intervence mohou být směřovány na externí i interní faktory, např. na reformu daňového prostředí, změnu legislativy, jejichž cílem je podpořit určité proenvironmentální chování.

Pro úspěch intervence je velmi důležitý **výběr faktorů**, na které se kampaň zaměří. Prvním krokem je zmapování bariér a benefitů, které ovlivňují konkrétní chování. Druhým je výběr těch, na které se intervence zaměří. Jak upozorňují zahraniční autoři (Gardner, Stern, 1996, McKenzie-Mohr, 1999), řada projektů tuto (předvýzkumnou) monitorovací fázi přeskakuje a kampaně designuje na základě intuice či spekulací o environmentálním chování veřejnosti. To vede ke ztrátě lidské práce a finančních prostředků v neefektivních projektech.

Každé environmentální chování ovlivňuje specifický okruh faktorů; např. kompostování brání jiné bariéry než omezování jízd autem. Významné rozdíly jsou ovšem i mezi jednotlivými sociálními skupinami: ženy na mateřské dovolené budou při nákupu biopotravin ovlivňovány jinými bariérami a benefity než senioři.⁷

Pro úvodní orientaci v problematice si dovolueme zobecnění: **Co často brání lidem chovat se šetrně k životnímu prostředí?**⁸

Podívejme se nejdříve na vnější bariéry:

Snížená dostupnost alternativ

Jak daleko to máte k nejbližšímu obchůdku s biopotravinami? Jak daleko ke kontejnerům na separovaný odpad? Kolikrát denně se můžete dopravit do zaměstnání veřejnou dopravou? Svou roli zde kromě fyzické vzdálenosti může hrát také časová nedostupnost či psychologické bariéry (biopotraviny prodávané v obřím nákupním středisku, cesta ke kontejnerům se tříděným odpadem kolem rušné ulice apod.). V městských aglomeracích je infrastruktura pro ekospotřebitele poměrně rozvinutější než na venkově; ten vytvoří podmínky pro dostupnější kompostování, samozásobitelství či podporu lokálních

⁷ Pro matky může být benefitem proklamovaný příznivý účinek biopotravin na lidské zdraví (bez ohledu na to, zda tomu tak je či není). Pro seniory může být častěji bariérou neinformovanost o tomto druhu produktů a prodejnách, kde jsou k dostání. Pro obě skupiny bude pravděpodobně bariérou vyšší cena biopotravin.

⁸ Volně podle Hines, Hungerford, Tomera (1986-87), Gardner, Stern (1996), Gifford (1997), McKenzie-Mohr, Smith (1999), Bell (2001), Bechtel, Churchman (2002).

pěstitelů a chovatelů; venkované jsou naopak proti obyvatelům měst znevýhodněni v obslužnosti veřejné dopravy.

Ekonomické náklady

Propagovaným ideálem řady ekologických produktů je princip „co je ekologické, je také ekonomické“. Řada produktů nabízí dlouhodobou finanční návratnost, která však předpokládá nemalou vstupní finanční investici (nízkoenergetické budovy, solární panely ad.). V některých případech heslo o ekonomické úspornosti ekologických alternativ neplatí vůbec - biopotraviny jsou cca o 1/3 ceny dražší než srovnatelné produkty konvenčního potravinářství, cenově hůře dostupné jsou také přípravky biokosmetiky a úsporných technologií. Relativní bariéra ekonomických nákladů se pochopitelně zvyšuje se snižujícím se ekonomickým zajištěním jedince (domácnosti). Bariéru ekonomických nákladů se pokouší na systémové úrovni omezovat ekologická daňová reforma.

Složitost problému a nejistota environmentálního vědění

Ochotu lidí brát při svém jednání v úvahu také environmentální hledisko snižuje nejednoznačnost veřejné debaty o environmentálních změnách. Laická veřejnost se obtížně orientuje v množství protichůdných hodnocení stavu životního prostředí, v interpretaci pozorovatelných environmentálních změn i rozporuplných prognózách dalšího vývoje. Behaviorální výzkumy lidského učení přitom ukazují, že lidé jsou mnohem ochotnější jednat s ohledem na události, které se stanou „brzo“ a „jistě“; nikoliv „možná“ a „někdy“ (McKenzie-Mohr, Smith, 1999, Geller, 2002). Pluralita environmentálních paradigmat je tak matoucí a umožňuje jedincům zvolit takové environmentální stanovisko, které je „výhodné“ pro naplnění jejich dalších potřeb (pohodlí, vyhýbání se strachu z budoucnosti, odmítání pocitů viny ad.; srv. Winter, Koger, 2009).

„Neviditelnost“ některých environmentálních problémů

Ochranu životního prostředí komplikuje skutečnost, že řada environmentálních problémů není jednoznačně vizuálně identifikovatelná. Přitom zrak je z hlediska lidského vnímání klíčovým smyslovým orgánem, kterým je přijímáno nejvíce informací (Winter, Koger, 2009: 173). Zatímco v případě odpadků v lese či týraného zvířete jsou lidé se situací konfrontováni přímo, toxiny v prostředí jsou oku neviditelné, velkochovy a kakaové plantáže jsou zrakům (Středoevropána) skryté a projevy globálních klimatických změn jsou natolik komplexní a propojené s dalšími klimatickými jevy, že je obtížné konkrétní události (sucha, povodně, přívalové deště) označit za očividný důsledek klimatické změny. Pro omezování této bariéry jsou přínosem ty osvětové aktivity, které umějí „neviditelný“ environmentální problém zviditelnit, tedy vizuálně ho prezentovat názorným a srozumitelným způsobem (Gardner, Stern 1996; Gifford, 1997; McKenzie-Mohr, Smith, 1999; Bell, 2001).

Sociální pasti a sociální dilemata (tragédie obecní pastviny)⁹

V současné době probíhá většina environmentálního chování v situaci, ve které jedinec volí mezi osobním okamžitým zájmem a prospěchem celku - např. při třídění odpadu, nakupování fairtrade produktů, preferování hromadné dopravy apod. (Gardner, Stern, 1996, Gifford, 1997, Bell, 2001, Winter, Koger, 2009, Clayton, Myers, 2009). Tyto situace se označují za sociální pasti: chování, které se v sociální pasti zdá smysluplné z (úzké) perspektivy jedince, se stává fatální v širší perspektivě. Odpovědnost se přitom rozptyluje mezi zúčastněné (difuze sociální odpovědnosti), kdy „odpovědní jsou všichni a vlastně nikdo“ - to často vede k neřešení situace. Méně zřetelné jsou v konstelaci sociálních pastí také konkrétní dopady chování jedince, které se vzhledem k množství dalších aktérů „ztrácí“. Z hlediska podpory proenvironmentálního chování je důležité, že v situaci sociální pasti jednájí nepříznivě k životnímu prostředí i lidé, kteří by při přímém kontaktu s environmentálním problémem ve své šetrnosti nezaváhali (nespálili by pet-lahev, nepodíleli by se na utrpení dobytčete, neplýtvali by vodou apod.). Široká škála strategií podpory proenvironmentálního chování se proto zaměřuje na omezování vlivu této bariéry (viz kapitola Strategie podpory proenvironmentálního chování).

Environmentálně nepříznivé sociální normy

Tato „obecně sdílená vodítka vhodného chování v sociálním kontextu“ (Hewstone, Stroebe, 2006: 730) ovlivňují jedince i v jeho environmentálním jednání: *je normální jíst či nejíst maso, jezdit autem či se účastnit ekologických demonstrací?* Ačkoliv třídění odpadů se během nedávných let stalo běžně vyžadovanou sociální normou, v případě omezování jízd autem nebo preferování ekoproductů to zatím neplatí (Šamanová, 2005, Veselský, 2008). Dodržování sociálních norem je odměňováno sociálním uznáním a jeho nedodržování naopak sankcionováno (trestáno) - kupříkladu snižováním sociálního statusu, verbálními útoky nebo přímou represí (Nakonečný, 1999, Nickerson, 2003, Hewstone, Stroebe, 2006, Výrost Slaměník, 2008).¹⁰ V postmoderní společnosti jsou normy různých sociálních skupin více diverzifikované než dříve - to, co je oceňováno v rámci jedné skupiny (vegetariánství mezi ekology) může být v jiné

⁹Termín „tragédie obecní pastviny“ vychází z metafory Garetta Hardina (podle Krajhanzl, 2009c): *„Žili byli v jedné podhorské vísce pastevci. Každého rána vyháněli svá stáda ovcí na obecní pastvinu a bylo na hospodářích, kolik jich na společné „občinně“ pasou. A protože větší stádo znamená více vlny, více mléka, více masa a také více přírůstků, ovcí rok od roku přibývalo. Pastevci si mnuli ruce, jenže ouha - blahobyt neměl mít dlouhého troání. Jak stáda rostla, pastvina postupně přestávala stačit, ovce trávu vypásaly. A pak, jednoho rána, se vyhládlé bečení neslo nad podhorskou vsí a zvonící stáda marně hledala poslední trsy zelené trávy...“* Podstatou metafory je dilema mezi vlastním zájmem a prospěchem celku, které je možná shrnout známým českým „kdyby tohle udělal každý, tak...“

¹⁰ Při kodaňské konferenci o změnách klimatu bylo represivně zakročeno proti protestujícím, kteří se účastnili nenásilných ekologických demonstrací. Podobných zkušeností mají i čeští účastníci veřejných ekologických protestů na rozdávání. Jiným příkladem represí může být i několik kauz z České republiky, kdy odbory sociální péče zahájili vůči rodinám s alternativním životním stylem přezkum, zda není ohrožen vývoj dítěte.

skupině důvodem k verbálním útokům (vegetarián ve vesnické hospodě). Podle sociální skupiny se liší také míra a formy uplatňování sociální kontroly prostřednictvím odměn a trestů.

A jaké vnitřní bariéry brání lidem v šetrném chování k životnímu prostředí?

Nedostatečné akční dovednosti (nevím, jak na to)

Bariérou, která určitým lidem brání v šetrném environmentálním chování, je neznalost, „jak na to“: Jak mohu začít s kompostováním? Kde se mohu poradit o tepelných úsporách? Kde prodávají v našem městě biokosmetiku? Ano, v České republice existuje síť ekoporaden a na internetu lze celkem snadno odpovědi na všechny uvedené otázky dohledat. Vyhledání informace však představuje další nárok na čas, energii, dovednosti - a ne každý je motivovaný tuto bariéru překonat. Význam v takových příkladech mají kampaně, které poskytují praktické návody ve srozumitelné a atraktivní podobě na dostupných místech (Gardner, Stern 1996, Hines, Hungerford, Tomera, 1986-87, McKenzie-Mohr, Smith, 1999, Bell, 2001).

Nedostatečné informace o dopadech činnosti na životní prostředí

„A ono to škodí přírodě?“ podiví se mnoho lidí, když se dozví o environmentálních dopadech cigaret, bavlněných triček, řezaných květin nebo letecké dopravy. Dokud o souvislostech těchto produktů s environmentálními problémy nevědí, nelze od nich očekávat environmentálně motivované omezování jejich spotřeby. Environmentální organizace nicméně v minulých desetiletích ukázaly, že s touto bariérou umějí pracovat dobře: u většiny běžných činností jako je např. jízda autem, netřídění odpadu, kupování exportovaných výrobků jsou jejich environmentální dopady v současné době už všeobecně známy.

Konformita

Skutečnému nebo domnělému tlaku sociálních norem je ochotná přizpůsobit se nemalá část společnosti. Část lidí se přizpůsobuje vnitřně (akceptuje normy), část vnějškově (vyhovění, poslušnost vůči normám; Výrost, Slaměník, 2008). Konformita doposud v řadě oblastí blokuje chování šetrné k přírodě (vegetariánství, dobrovolná skromnost, omezování jízdy osobním automobilem či letecké dopravy ad.) Pokud by však s postupem času sociální normy „zelenaly“, stala by se konformita benefitem proenvironmentálních snah a nezávislý úsudek a jednání (nekonformnost) by se více projevovala v opozici k proenvironmentálnímu chování.¹¹

¹¹ Příkladem mohou být již nyní radikálně nekonformní tvrzení Václava Klause o globálních klimatických změnách.

Odmítání environmentální odpovědnosti

V podmínkách sociální pasti a difuze sociální odpovědnosti řada lidí odmítá svou osobní odpovědnost (Bell, 2001, Krajhanzl, 2009c). Vliv jedince na řešenou problematiku se zdá marginální a řadu lidí demotivuje i neochota ostatních lidí změnit své chování. Při rozhovorech o omezování masité stravy tak zaznívá argument „kvůli mně velkochovy nezruší,“ při debatě o dojíždění do zaměstnání tramvají zase „Co na tom pražském smogu změní moje jedno auto?“ Podle některých studií ovlivňuje odmítání environmentální odpovědnosti až 50 % environmentálního chování (Kaiser, Shimoda, 1999; Kaiser et al., 1999; Kaiser, Wölfling, Führer, 1999).

Obrany ega

Přirozenou součástí lidského života je obrana lidského já před nepříjemnými pocity jako je úzkost, strach, pocity viny nebo bezmoci. Aniž by to člověk tušil, pomocí různých „vnitřních klíčků“ se brání tomu, co je pro něj přílišným ohrožením. Řada lidí se dnes brání strachu z environmentální budoucnosti tím, že „předpovědi konce světa už tu byly mnohokrát a nikdy z toho nic nebylo!“ Ohrožující argumenty vědeckých panelů a ekologů, které mohou v lidech vyvolávat nejistotu a pocity viny, lze pohodlně „smést ze stolu“ přijetím přesvědčení, že „jsou to všichni podvodníci manipulující s údaji tak, aby si mohli namastit kapsu“. Pokud ignorování výzev k omezení jízdy autem nebo ekologicky rozumnějším nákupům provázejí pocity viny, lze je během okamžiku eliminovat poukazem na to, „že ostatní to dělají také a já to sám nezměním“. Pro účinnou podporu šetrnosti k přírodě je proto důležité neohrožovat cílovou skupinu vyvoláváním strachu, bezmoci a pocitů viny (Winter, Koger, 2009); pokud tyto pocity přesáhnou kritickou úroveň, začíná jedinec vnímat environmentální informace a samotné aktéry environmentální praxe zkresleně a nepřátelsky, což poškozuje jeho ochotu změnit své environmentální jednání.

Vztek na přílišnou ochranu životního prostředí

V posledních letech se lze u některých lidí setkat s poměrně vyhrcovaným negativismem vůči „ekologům“ a ochraně životního prostředí. Podle studie uskutečněné na německém vzorku v roce 1996 patřil již tehdy „vztek na přílišnou ochranu životního prostředí a zanedbávání jiných zájmů“ k nejvýznamnějším faktorům, které snižovaly ochotu lidí chovat se šetrně k životnímu prostředí (Kals, Maes, 2002; v tomto smyslu také Shellenberger, Nordhaus, 2005, 2007). (Podrobněji viz kapitola „*Ekologové a veřejnost: příležitosti a rizika vzájemné komunikace*“.)

Hodnoty a životní styl

Rámcem environmentálního chování člověka a jeho environmentálně-relevantních aktivit jsou jeho hodnoty a životní styl (např. Schultz, Zelezny,

1992; Schwartz, 1999). České prostředí je poměrně obeznámeno se souvislostmi dobrovolné skromnosti, resp. postmateriálních hodnot a ekologického životního stylu (Librová, 1994, 2003). Svou ekologickou stopu má nicméně každý životní styl - např. výkonově orientovaný jedinec bude mít pravděpodobně vyšší spotřebu kávy, cigaret, energetických nápojů nebo čokolády; ve volném čase může vyhledávat intenzivní odreagování na sportovištích nebo při cestách na atraktivní zahraniční destinace. Pro environmentální chování mnoha lidí přitom nejsou důležité jen jejich environmentální postoje (hodnota šetrnosti k životnímu prostředí), ale také to, jaké hodnoty jim konkurují - pořízení dětí může kupříkladu provázet výrazný ústup ze šetrnosti k přírodě, protože děti jsou nyní „na prvním místě“. Ačkoliv hodnoty mají na environmentální chování vliv jen nepřímý vliv (Bell, 2001), na základě analýzy bariér je vhodné vzít v potaz, jaké životní hodnoty a styly environmentálním zájmům „konkurují“ a přizpůsobit tomu podobu intervence.

Pohodlnost a péče o zdraví

Šetrnější přístup k životnímu prostředí často klade nároky na pohodlí člověka: je jistě pohodlnější letět do Moskvy tři hodiny letadlem než jet třicet hodin vlakem, je pohodlnější vyhodit všechno do jedné popelnice než třídit odpad včetně bioodpadu. Výzkumy přitom ukazují, že mizivou úspěšnost měly veškeré kampaně, které předpokládaly, že lidé budou za určitých okolností ochotní vzdát se svého pohodlí (Nickerson, 2003). Pohodlí - podobně jako zdraví - se lidé dobrovolně ve prospěch zájmů životního prostředí vzdávat nechtějí. Pokud se šetrnost k životnímu prostředí dostává do konfliktu se zdravím (např. nekupovat v zimě dětem tropické ovoce exportované ze subtropických oblastí), zdraví zpravidla podle realizovaných výzkumů v rozhodování lidí vítězí (ibidem).

Výhodou práce s vnitřními bariérami je skutečnost, že příznivě ovlivňuje environmentální chování jedince i v případech, kdy se v prostředí začínají objevovat nové vnější bariéry (Gardner, Stern 1996, McKenzie-Mohr, Smith, 1999, Geller, 2002). Studie přitom ukazují, že vliv postojů na chování je nejsilnější právě v situacích, kdy jsou vnější bariéry minimální (Bechtel, Churchman, 2002).

Pro úvodní orientaci v problematice zde byly stručně představeny vnější a vnitřní bariéry proenvironmentálního chování. Podobně by šlo pojednat také o benefitech proenvironmentálního chování. V řadě případů se nicméně jedná o opozitní faktory k bariérám (příklady bariér ukazuje níže tabulka). Za povšimnutí stojí benefit osobní identifikace se zájmy ochrany životního prostředí (o kterém bude pojednáno v závěrečné kapitole) a pocit smysluplnosti podporující proenvironmentální chování, který je podle kvalitativního výzkumu jedním z nejvýznamnějších motivů „ekologického“ životního stylu (Zavestoski, 2003).

Co brání a podporuje šetrné chování k životnímu prostředí? Příklady faktorů.		
	Bariéry proenvironmentálního chování	Benefity proenvironmentálního chování
Vnější faktory	Snížená dostupnost alternativ Ekonomické náklady Složitost problému a nejistota environmentálního vědění „Neviditelnost“ některých environmentálních problémů Sociální pasti a dilemata (tragédie obecní pastviny) Environmentálně nepříznivé sociální normy	Ekonomický zisk Environmentálně příznivé sociální normy
Vnitřní faktory	Nedostatečné akční dovednosti Nedostatečné informace o dopadech činnosti na životní prostředí Odmítání environmentální odpovědnosti Vztek na přílišnou ochranu životního prostředí Konformita Pohodlnost a péče o zdraví	Akční dovednosti Informace o dopadech činnosti na životní prostředí Přijetí environmentální odpovědnosti Osobní identifikace se zájmy ochrany životního prostředí Pocit smysluplnosti proenvironmentálního snažení Otevřenost osobnosti. Zájem o technické novinky Postmaterialistické hodnotové zaměření

Bariéry a benefity často ovlivňují environmentální chování člověka současně; v jeden moment existuje několik důvodů, proč se chovat šetrně k životnímu prostředí, a proč nikoliv.

Např. rádi bychom přichystali občerstvení na seminář z biopotravin, neboť chceme podpořit udržitelnou výrobu, propagovat biopotraviny mezi účastníky semináře (pedagogy základních škol) a snad i něco udělat pro své zdraví; omezuje nás však nízký rozpočet semináře a nejsme si jisti, co si pedagogové o takovém občerstvení pomyslí (konformita). Konečné rozhodnutí bude záležet na celkové váze faktorů „pro“ a „proti“.

Faktory se liší i v intenzitě svého působení na jedince - zatímco pro někoho není cena bio-občerstvení rozhodující, jiného může od nákupu spolehlivě odradit. **Problematické je proto zobecňování bariér a benefitů zjištěných na konkrétní sociální skupině v určitém (specifickém) environmentálním chování.**

Jak jsme už zmínili, ačkoliv má monitorování bariér a podpor klíčový význam pro efektivní zacílení environmentální osvěty, v české i zahraniční praxi je tato fáze často podceňována. Kampaně se pak zaměřují jen na dva tři spekulativně zvolené faktory, zpravidla nedostatečnou informovanost a nepříznivé postoje. Tyto „mýtické“ bariéry přitom nejsou v řadě případů environmentálního chování ani těmi nejuživnějšími faktory, ani reálně nemusí dané cílové skupině bránit v konkrétním environmentálním chování.

Příkladem může být automobilová doprava ve městech - snad všichni vědí, že automobilová doprava přispívá k znečištění ovzduší ve městech a řada lidí potvrdí, že považuje za důležité emise škodlivin v městských aglomeracích omezovat. Přesto do aut v Praze, Brně i Ostravě den co den usedá desetitisíce řidičů.

Monitorování bariér a podpor, které zvyšuje efektivitu environmentální osvěty, bývá fakticky podceňováno z několika důvodů (McKenzie-Mohr, Smith, 1999: 43):

- přesvědčení, že bariéry chování jsou nám bez tak známé
- časový tlak
- finanční omezení¹²
- vedení organizace nepodporuje provedení předvýzkumu

Na monitoring bariér a benefitů není záhodno rezignovat; nicméně lze ho designovat tak, aby odpovídal reálným možnostem organizace. Podle náročnosti tématu a lidských zdrojů environmentální organizace může být monitoring realizován samostatně, ve spolupráci s externím konzultantem nebo se zapojením akademického sektoru.¹³ Monitoring může probíhat několika způsoby (ibidem):

- a) **Literární rešerše:** Zahraniční výzkumy nabízejí rozsáhlý okruh poznatků o bariérách, které brání lidem chovat se šetrně k životnímu prostředí, např. v dopravě, nakupování, spotřebě vody a energie apod. Využít lze přehledové práce, které jsou uvedeny v seznamu literatury této studie, vyhledat relevantní výzkumy ve vědeckých databázích či na internetu¹⁴.
- b) **Focus groups:** Jedna z nejpoužívanějších kvalitativních metod, která umožňuje seznámit se s postoji, názory či vědomostmi veřejnosti. Diskusi 6-12 zástupců cílové skupiny facilituje profesionál, který skupinu provází diskusí tak, aby její průběh přinesl co možná nejplatnější a nejspolehlivější výpovědi účastníků.
- c) **Pozorování:** Další kvalitativní metodou je pozorování cílové skupiny přímo v prostředí, ve kterém probíhá zkoumané environmentální chování. Zajímavé výsledky může přinést například pozorování odhazování odpadků v parcích či nakupování v obchodě s biopotravinami.

¹² Určité prostředky navíc by v brzké době mohla přinést realizace *Akčního plánu na léta 2010 - 2012 ke Strategii vzdělávání pro udržitelný rozvoj České republiky (2008-2015)*. Ten v kapitole *Udržitelná spotřeba a výroba* počítá také s grantovou podporou pro evaluace environmentálních osvětových kampaní.

¹³ Nabízí se různé formy spolupráce; jako dostupné se jeví např. zapojení studentů magisterského a doktorského studia. Podrobně k tématu spolupráce občanské a akademické sféry v publikaci *„Věda a nevládní organizace: zkušenosti, možnosti, inspirace“* (Čada, Stöckelová, Ptáčková, 2009).

¹⁴ Dostupným a mimořádně rozsáhlým zdrojem odborných zjištění je web *Fostering Sustainable Behavior (Community Sustainable Behavior)* dostupný z WWW <http://www.cbsm.com/public/world.lasso>

- d) **Výzkum:** Umožňuje sbírat informace o bariérách a benefitech od rozsáhlého výzkumného vzorku, což zpřesňuje závěry a zvyšuje jejich výpovědní hodnotu. Autoři (ibidem) doporučují především realizovat šetření prostřednictvím osobních rozhovorů, telefonického dotazování nebo dopisního dotazníkové šetření.

Monitorování bariér a benefitů může být vnímáno v hektickém prostředí environmentálních organizací plněm přetížených zaměstnanců jako „další práce navíc“. Při dobře udělaném monitoringu, se kterým mohou vypomoci i externí spolupracovníci, je opak pravdou; pokud chtějí environmentální organizace dosáhnout cílů, které si pro svou činnost samy vytyčily, není možné mířit naslepo. Investovat lidské nadšení a energii, pracovní čas, finanční prostředky a dokonce hektary ekologické stopy jen na základě spekulací do projektů bez kvalifikovaného monitoringu, je profesně i eticky problematické.

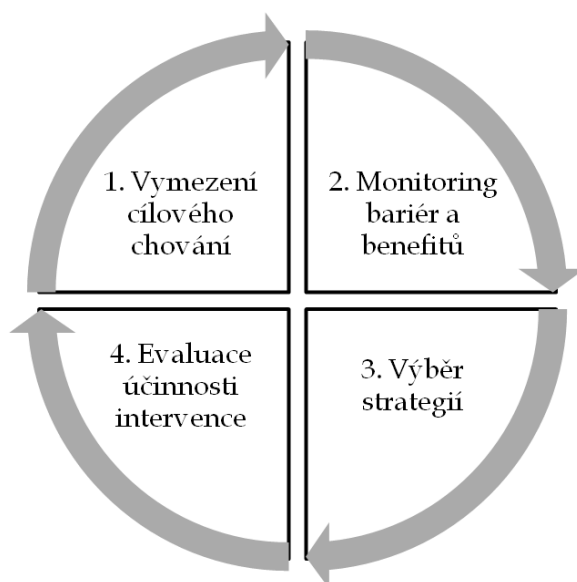
B. OSVĚTOVÉ KAMPANĚ KROK ZA KROKEM

Aplikovaný výzkum se již delší dobu zabývá praktickou otázkou, jak efektivně postupovat při realizaci environmentálních osvětových kampaní a jiných intervencí. Vytvořeno bylo několik modelů, které v praxi prokazují vysokou efektivitu v dosahování určených cílů. Uvedme alespoň dva z nich:

Model *DO IT* Scotta Gellera (2002) se skládá ze čtyř fází: (1) **Define** (definuj cílové chování), (2) **Observe** (prozkoumej), (3) **Intervene** (intervenuj), (4) **Test** (testuj, ověř).

Community based social marketing Douga McKenzie-Mohra a Williama Smithe (1999) je uskutečňován ve také ve čtyřech fázích: (1) **Identifikace bariér a benefitů** (2) **Nástroje změny chování** (3) **Pilotní realizace** (4) **Evaluace**.

Při popisu přípravy a realizace kampaně vycházíme z kombinace obou modelů.

1. Vymezení cílového chování

Příprava projektu začíná důkladným vymezením cíle. Uplatnit zde lze veškeré principy, které se osvědčují v projektovém managementu při definování cílů, např. předchozí analýza problému, zmapování zdrojů (personálních, ekonomických, časových či odborných) a definování cíle kritérii SMART (např. Wikipedia, 2010).

Pro stanovení cílů environmentálních osvětových kampaní stojí nicméně za to zmínit několik specifických kritérií:

1. **Priorita změna chování.** Environmentální osvěta si dlouhá léta kladla za cíl zvyšovat informovanost veřejnosti v tématech životního prostředí či podporovat rozvoj proenvironmentálních hodnot. Předpokládalo se, že tyto změny samy o sobě vedou k proenvironmentálnímu chování. Aplikovaný

výzkum začal tuto představu zpochybňovat již v průběhu sedmdesátých let, kdy řada empirických studií nepotvrdila vazbu mezi postoji a chováním.¹⁵ Během dalších let byla odmítnuta i platnost modelu KAB, který předpokládal kauzální vztah mezi růstem znalostí (Knowledge), změnou postojů (Attitudes) a proměnou chování (Behavior) a de facto tak byla vyloučena platnost metodického hesla „Poznej a chraň“ (Daranská, 2009; Činčera, 2010).

Jsou-li východiskem pro environmentální výchovu, vzdělávání a osvětu reálné environmentální problémy způsobené lidským chováním, pak je **podmínkou pro jejich řešení reálná změna lidského chování** (Gardner, Stern, 1996; McKenzie-Mohr, Smith, 1999; Geller, 2002; Nickerson, 2003; Saunders, 2003; Winter, Koger, 2009). Definování cílů z hlediska změny chování se tak během uplynulých dvou dekad postupně v euroatlantickém výzkumu stalo hlavním proudem, který sebou přináší i výhody pro evaluaci kampaní.

2. **„High impact behavior“**. Rádci domácí ekologie doporučují celou řadu drobných aktivit, které šetří energii, suroviny, omezují spotřebu, např. vaření s pokličkou na hrnci, pěstování vlastních bylinek či zašívání děravých ponožek. Ačkoliv tyto aktivity mohou stát člověka poměrně dost času a energie, jejich reálný environmentální dopad je marginální - ve srovnání s letem na dovolenou v Karibiku, rodinným rozhodnutím o stavbě domu nebo pořízením dalšího potomka.

Jak upozorňují zahraniční autoři (Gardner, Stern 1996; Geller, 2002), řada osvětových kampaní se zaměřuje na chování, které má jen malý environmentální dopad a „přehlízí“ přitom jednání, které je podle environmentálních indikátorů reálně nejproblematictější. Hovoří se v té souvislosti o tzv. **high impact behavior** jako vhodném cíli pro osvětové kampaně environmentálních organizací.

3. **„One-time efficiency behavior“**. Studie opakovaně ukazují, že dosažená změna chování nemusí být trvalá - v případě mnoha osvětových kampaní se environmentální chování po určitém čase vrátilo do původních kolejí. Větší naději na dosažení vytyčeného environmentálního efektu má proto zaměření na jednorázové environmentální aktivity, tzv. one-time efficiency behavior, jako je pořízení energeticky úspornější chladničky, namontování vodovodního skrblíka k toaletnímu splachování či zateplení domu (Gardner, Stern, 1996, McKenzie-Mohr 1999, Geller, 2002). Tyto jednorázové aktivity ovlivní ekologickou stopu jedince na mnoho let dopředu a nevyžadují od něj další čas a energii na rozdíl od tzv. omezovaného chování (curtailment behavior) jako je permanentní odmrazování staré ledničky, zalévání záchoďu použitou vodou, organizování spolujízdy nebo snižování bytové teploty k 18 stupňům Celsia.

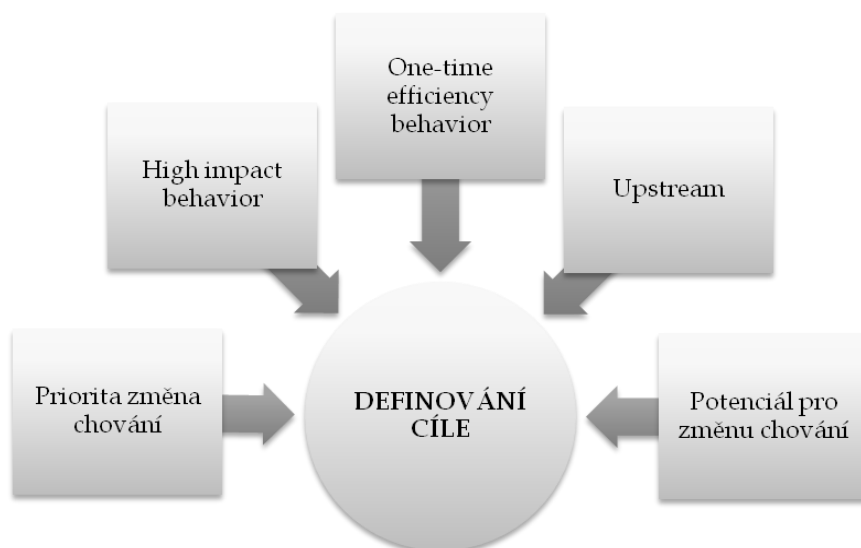
4. **„Upstream vs. downstream“**

„Předcházení vzniku odpadů (prevence) je obecně více žádoucí než opakované použití; opakované použití je obecně více žádoucí než recyklace; recyklace je obecně více žádoucí“

¹⁵ V oblasti environmentálních postojů a chování viz Gardner, Stern (1996), Gifford (1997), Bell (2001), Bechtel, Churchman (2002), Clayton, Myers (2009) ad. Obecně ke vztahu postojů a chování např. Hewstone, Stroebe (2006), Výrost, Slaměník (2008).

než odhazování odpadů," tak shrnují Gardner a Stern (1996: 267) princip, podle kterého je užitečné intervenovat co nejdříve „prameni“ (upstream) než v „dolní části toku“ (downstream). Znamená to například snižovat celkový objem spotřeby (spíše než třídit vzniklý odpad), volbou místa bydliště ušetřit za dopravu do zaměstnání nebo si vybrat jiný druh sportovního odreagování než je golf (raději než vyhledávat golfová „eko-hřiště“). Intervence ovlivňující chování „na horním toku“ totiž v řadě případů šetří environmentální i ekonomické náklady.

5. **Potenciál pro změnu chování.** Při používání „sebeefektivnějších“ strategií podpory proenvironmentálního chování nelze podléhat klamu, že změnitelné je jakékoliv lidské environmentální chování. Převaha bariér je v některých oblastech environmentálního chování značná - zkusme si představit např. šíření vegetariánství na českém venkově nebo propagování second-handového oblečení ve firemní sféře. Neúspěšné intervence mohou jen zvyšovat ostražitost a odpor cílové skupiny vůči dalším environmentálním aktivitám („imunizaci“). Proto je důležité zaměřit osvětovou kampaň na takové environmentální chování, které je nejen dostatečně významné z hlediska environmentálních dopadů, ale cílová skupina má také určitý potenciál pro jeho změnu.

2. Monitoring bariér a benefitů ovlivňujících environmentální chování

Mapování faktorů působících na environmentální chování bylo popsáno v předchozí kapitole. Připomeňme si klíčové body této části:

- každé environmentální chování (kompostování, městská cyklistika, skialpinismus) má své specifické bariéry a benefity; ty se liší také mezi sociálními skupinami,
- monitoring bariér a benefitů umožňuje efektivně zacílit intervenci na chování, jehož změna je reálná,

- monitoring může být realizován formou rešerše literatury, pozorování, focus groups nebo výzkumu,
- přeskokování této fáze vede k plýtvání lidskou prací, finančními prostředky a environmentálními zdroji v neefektivních projektech,
- omezování těch nejvýznamnějších bariér a podpora těch nejvýznamnějších benefitů podstatně zvyšuje pravděpodobnost úspěchu projektu.

	Nové chování: <i>Pěšky do práce</i>	Konkurenční chování 1: Vzít si taxík	Konkurenční chování 2: Jet v zimě autobusem
Vnímané benefity	<i>Šetří životní prostředí</i>	<i>Čas s rodinou</i>	<i>Levnější než taxi</i>
Vnímané bariéry	<i>Ztráta času pro rodinu</i>	<i>Není alternativa</i> <i>Drahé</i> <i>Špatné pro životní prostředí</i>	<i>Ztráta více času s rodinou</i>

Příklad dotazníku používaného McKenzie-Mohrem a Smithem (1999) k monitoringu bariér a benefitů. Kurzívou psané části jsou odpovědi respondenta.

3. Výběr strategií pro podporu proenvironmentálního chování a uskutečnění intervence

Po vytvoření „mapy bariér a benefitů“ přichází fáze, ve které vyhledávány efektivní strategie pro:

1. **omezování bariér**, které brání proenvironmentálnímu chování,
2. **podporu benefitů**, které proenvironmentální chování podporují.

Při výběru efektivních strategií lze přitom čerpat z výsledků desítek a stovek studií aplikovaného výzkumu, které již od 70. let evaluují účinnost intervencí zaměřených na environmentální chování.

Podrobně o této fázi bude pojednáno v následující kapitole „**Strategie podpory proenvironmentálního chování**“. Ta shrnuje poznatky o efektivitě jednotlivých strategií a formě jejich realizace, která se ve studiích ukazuje jako nejúčinnější.

4. Evaluace účinnosti intervence

Evaluace účinnosti (tzv. sumativní evaluace) spočívá v empirickém ověření, zda kampaň dosáhla vytyčených cílů (Baker, 2004; Kovář, 2008); pokud cílem intervence bylo podpořit změnu určitého chování, je zkoumáno, zda ke změně chování cílové

skupiny skutečně došlo. Existuje několik dobrých důvodů pro evaluaci účinnosti intervencí:

- vyhodnocování účinnosti šetří náklady: identifikují se účinné strategie a formy jejich realizace; v případě, že je kampaň vyhodnocena jako neúspěšná, předchází se jejímu dalšímu neefektivnímu opakování,
- identifikace účinných metod je inspirací pro obor, řešitelskou organizaci i samotné realizátory,
- realizátoři intervence v environmentální praxi se často sami sebe ptají, zda jejich práce „má nějaký smysl“; prostřednictvím evaluace mohou dostat zpětnou vazbu, jakým způsobem reálně přispěli k proenvironmentálnímu chování,
- evaluace umožňuje informovat donátory o reálném dopadu jejich příspěvku.

McKenzie-Mohr a Smith (1999) navrhují dvoukolovou evaluaci účinnosti projektu:

1. **Pilotní ověření účinnosti strategií:** na menším vzorku cca 30 osob je realizována pilotní verze projektu; pokud intervence prokáže svou účinnost, je možné přistoupit k její realizaci v širším měřítku; pokud pilotní ověření prokáže neúčinnost intervence, umožňuje to ušetřit náklady na neefektivní intervenci a vyladit design intervence k vyšší efektivitě
2. **Závěrečná evaluace účinnosti kampaně:** ověřuje, jaký je reálný dopad uskutečněné intervence.

Sumativní evaluace je často založena na srovnání chování cílové skupiny, která byla zahrnuta do realizace kampaně a kontrolní skupiny, na kterou nebylo působeno (McKenzie-Mohr, Smith, 1999; srv. Ferjenčík, 2000). Stejně jako ve fázi monitoringu bariér a benefitů je zde opět možné využít spolupráce s akademickým prostředím.

Zajímavým trendem je evaluovat projekt nejen na behaviorální úrovni (změna chování), ale také na environmentální (Gardner, Stern, 1996; Geller, 2002). Zjišťován je v takovém případě dopad intervence na relevantní environmentální indikátory, např. emise CO₂, množství spotřebované vody či energie v domácnosti, ad.

C. STRATEGIE PODPORY PROENVIRONMENTÁLNÍHO CHOVÁNÍ

Dojíždím do práce do města vzdáleného 25 kilometrů. Tam, kde bydlím, práce není a ve městě zase „neutáhnu“ bydlení. Autobusy a vlaky jezdí zřídka a večer vůbec, stopem nerada jezdím po tmě a na kole se zase špatně jede na ledě, takže zejména v zimě je to bez auta obtížné. Navíc jsou všechny tyto prostředky a jejich kombinace v porovnání s autem pomalejší, a tak se všední dny o cestu do práce a z práce významně zkracují. Roli hraje také to, že jedu-li na kole, potřebuji dvojitě oblečení. Jako by toho nebylo málo, okolí musím ještě vysvětlovat, pročpak nejezdím autem a být za divnou zelenou. Potřebuju pořádnou dávkou odhodlání, abych autem nejezdila, když to ostatní dělají a mají díky tomu o dvě hodiny času více; zvláště když je tolik jiných starostí, kterým je třeba se věnovat, než abych každý večer řešila, jak se dostanu domů z práce.

Chceme-li si osvojit jakékoli nové chování, musíme zvládnout řadu bariér. Jak je ukázáno v předchozí kapitole, jde o dva druhy překážek:

- **Externí bariéry**

Můžu nedojíždět? Můžu dojíždět hromadnou dopravou? Nestojí vlak skoro stejně jako cesta autem? Mám dost času dojíždět autobusy nebo na kole? Vydržím nechápavé pohledy ostatních?

- **Interní bariéry**

Proč bych se měla snažit chovat udržitelněji? Má moje snažení vůbec šanci cokoli ovlivnit? Víím vůbec, co znamená chovat se udržitelněji, jak to konkrétně efektivně dělat? Je tolik jiných důležitých věcí – má mezi nimi šetření benzínu prioritu? Když nejezdít autem stojí opakované úsilí, bude se mi každý den do toho znovu chtít?

Dejme tomu, že se najde někdo, kdo mě chce co nejefektivněji podpořit ve snaze o udržitelnější chování. Sejde se se mnou a vysvětlí mi souvislosti ježdění autem a globálních změn klimatu. Ukáže mi video, na kterém lidé mně podobní jezdí do práce spolujíždou nebo na kole a dělá jim to dobře. Pracuje tak s některými vnitřními bariérami a já možná opravdu zaujmu environmentálně příznivější postoje a budu vědět více o tom, jak je konkrétně naplnit. Ostatní bariéry ale zůstanou nezměněny a to podstatně snižuje pravděpodobnost, že ježdění autem reálně omezím.

Jak ale pracovat s ostatními bariérami? V zahraničním aplikovaném výzkumu byla od 70. let testována řada strategií. Šlo vesměs o výzkumy zaměřené na úspory energie, třídění odpadů, šetrnější spotřební chování a změny v dopravních zvyklostech. Dále tyto strategie popisují jednotlivě, i když se v reálných intervencích překrývají a kombinují.

Půjde o následující strategie:

- poskytování informací
- závazky
- výzvy
- modelování
- připomenutí sociálních norem
- odměny a tresty
- zpětná vazba

A. Poskytování informací

Poskytování informací je strategií, na které je založeno značné množství kampaní kladoucích si za cíl změnit environmentálního chování veřejnosti. Jak ovšem ukazuje rozsáhlé množství empirických studií od 70. let, účinnost poskytovaných informací je omezená: zatímco postojové cílové skupiny může poskytování informací za určitých okolností ovlivnit, jeho účinky na změnu chování jsou mnohdy mizivé (Gardner, Stern, 1996, Geller, 2002, Abrahamse, 2005).

Například kanadský vládní program ENERSAVE nabízel spotřebitelům e-mailové konzultace, jak uspořit energii v domácnostech: spotřebitelé měli poslat údaje o rozložení bytu, použitých stavebních materiálech, způsobech vytápění ad. a obratem obdrželi od ENERSAVE doporučení šetřící energii. Evaluační studie po skončení programu neprokázala žádný rozdíl ve spotřebě energie mezi kontrolní skupinou a těmi, kdo se programu zúčastnili (McDougall, Clayton, Ritchie, 1983, podle Gardner, Stern, 1996).

V Coloradu na konci 70. let probíhala kampaň, jež propagovala úsporné spotřebiče, které se při dlouhodobém užívání i přes svoji vyšší cenu ekonomicky vyplatily. Slogan „Výrobky, které šetří energii, se vám zaplatí,“ se objevil v podobě reklam v rádiu, televizi, v novinách, plakáty visely v obchodech i bankách. Program probíhal sedm měsíců. Po jeho skončení věděli lidé více o ceně úsporných spotřebičů a o tom, kolik je s nimi možné ušetřit. Vyjadřovali také větší ochotu zaplatit za úsporné spotřebiče o 10-15 % více. Jejich spotřebitelské chování se však prakticky nezměnilo (Hutton, 1982, podle Gardner, Stern, 1996).

V polovině devadesátých let proběhla v Nizozemí vládou financovaná masivní kampaň, jejímž cílem bylo přiblížit veřejnosti problematiku globálních změn klimatu. Po dobu dvou měsíců hlavní média (státní televize, celostátní deníky, billboardy) informovala o podstatě a příčinách skleníkového efektu, o jeho následcích a o tom, jak se mohou jednotlivci zapojit do řešení problému. Staats a kolegové (1995) evaluovali výsledky této osvětové kampaně. Zjistili, že lehce zvýšila vědomosti, které Dánové měli o globálním oteplování. U těch Dánů, kteří se už před kampaní chovali udržitelněji než ostatní, kampaň zvýšila ochotu chovat se ještě šetrněji. Na chování většiny dánské populace nicméně osvěta neměla žádný vliv.

Podobně dopadla řada dalších **mediálních kampaní** (Gardner, Stern 1996; Gifford, 1997; McKenzie-Mohr, Smith, 1999; Bell, 2001; Geller, 2002; Clayton, Myers, 2009). Ukazuje se, že poskytování informací formou mediální kampaně má malý vliv na chování cílové skupiny. Ovlivnění mohou být ti, pro které je téma zajímavé ještě před zahájením kampaně.¹⁶

Workshopy a semináře mají oproti mediálním kampaním výhodu osobního kontaktu s cílovou skupinou a jejího aktivního zapojení. Tím je elegantně splněna první podmínka efektivní komunikace s veřejností - získat pozornost publika. Přesto evaluace programu využívajícího workshopy k propagaci proenvironmentálního chování ukázala minimální efekt na změnu chování.

Geller (1981, podle Geller, 2002) evaluoval účinnost workshopů zaměřených na úspory energií. Účastníci se dozvěděli prostřednictvím přednášek, slide show a názorných ukázek, jak doma šetřit elektřinu a plyn. Dostali také brožuru o úsporných opatřeních a „šetřící“

¹⁶ Jako se to stalo v případě uvedené dánské kampaně o globálních změnách klimatu.

sprchovou hlavici. Geller měřil jejich proenvironmentální znalosti, postoje a ochotu k úsporným opatřením před a po workshopu. Jak se ukázalo, ve všech ukazatelích došlo k povzbudivému zlepšení. Následné návštěvy u účastníků ale ukázaly, že nikdo z nich nezrealizoval žádné z doporučených opatření. Jedinou výjimkou bylo několik nainstalovaných sprchových hlavíc, avšak tohoto výsledku nebylo dosaženo poskytováním informací, ale odstraněním bariér (nutnosti investovat úsilí, čas a peníze do výběru, nákupu a instalace hlavice).

Jak předávat lidem jen ty informace, které opravdu potřebují, aby se mohli chovat šetrněji?

O to se snažily kampaně, zaměřené na snížení spotřeby energií v domácnostech a využívající **energetické audity**. Domácnost si objednala auditora, ten zhodnotil možnosti úspor energie a navrhl odpovídající opatření. Některé evaluace takových programů uvádějí až 21% pokles spotřeby energie v domácnostech navštívených auditorem (Winett, Love, Kidd 1982–1983, podle Abrahamse, 2005), jiné evaluace prokazují podstatně menší efekt (Gardner, Stern, 1996).

Při provádění auditů se osvědčilo mít auditory trénované v přesvědčovacích technikách (Gonzales, Aronson, Costanzo, 1988, podle Abrahamse, 2005). Auditóři trénovaní v používání živého, obrazného jazyka (viz níže) byli mnohem úspěšnější v motivování domácností k úsporným opatřením.

Čeho lze dosáhnout poskytováním informací?

Citované přehledové studie se shodují, že dodání informací může mít efekt za dvou předpokladů:

- nebrání-li cílovému chování žádné vnější bariéry,
- je-li cílové chování výhodné a nenáročné na čas, peníze nebo sociální ocenění.

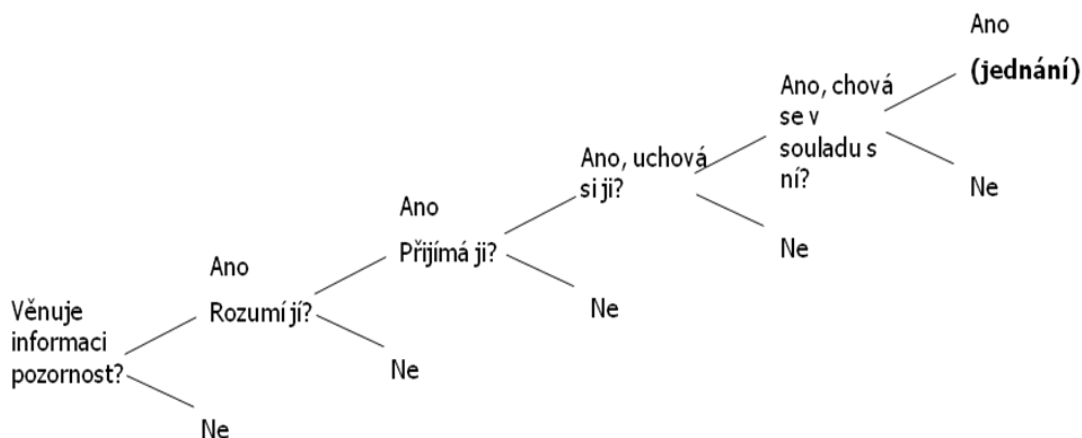
Jinými slovy: poskytování informací je prokazatelně efektivní tehdy, pokud je nedostatek informací jedinou bariérou environmentálního chování. Poskytování informací je však nezbytnou součástí kombinovaných strategií – nemáme-li dostatek informací, chování se nezmění.

Jak informacemi podporovat proenvironmentální chování?

Prostor, ve kterém se pohybujeme, je přeplněný sděleními, kterých si podle záměrů jejich tvůrců máme všimnout, zapamatovat si je, v příhodný okamžik si je vybavit a použít. My si vybíráme, čemu budeme věnovat pozornost. Faktory, které podle sociálně psychologických výzkumů ovlivňují přijetí či nepřijetí informace cílovou skupinou, jsou:

- **důvěryhodnost toho, kdo informace sděluje** (McGuire, 1969; Bandura, 1977; Cialdini, Bator, 2000)
- **atraktivita média** (Výrost, Slaměník 2008),
- **korespondence s hodnotami a postoji jedince** (co nesouhlasí, mají lidé tendenci ignorovat, Výrost, Slaměník 2008).

Při podpoře změny environmentálního chování prostřednictvím poskytování informací je šikovné postupovat podle následujícího schématu (D.G.Myers 1983, podle Výrost, Slaměník 2008):

Jak upoutat sdělovanými informacemi pozornost?

- **přímý kontakt s cílovou skupinou**, např. Pardini a Katzev (1984), kteří navštívili své respondenty a ptali se jich, zda jsou ochotní přijmout závazek k třídění odpadu.
- **využít existujících sociálních sítí**, protože informacím, které k nám přijdou od našich známých a blízkých, věnujeme více pozornosti než těm šířeným médiem (Borgida, Nisbett, 1977, podle Gardner, Stern, 1996). Při práci se sociálními sítěmi se doporučuje přesvědčit respektované členy sítě, neboť informace se pak od nich šíří sama (podrobněji v kapitole *Vybrané metody práce s veřejností*).
- **zviditelnit neviditelné**, tedy u procesů se skrytými následky zprostředkovat rychlejší a důraznější zpětnou vazbu (viz níže v části o zpětné vazbě).
- **modelování**, tedy poskytnutí lidského vzoru chovajícího se žádoucím způsobem. Atraktivní model (nebo médium) přitahuje pozornost a zvyšuje důvěryhodnost kampaně (podrobněji níže v části o modelování).

Jak zvýšit pravděpodobnost, že poskytnutí informace ovlivní postoje cílové skupiny?

Chceme-li měnit postoje (a potažmo chování) druhých, funguje:

- **přímá zkušenost**: přizvat majitele na půdu, kde může společně s auditorem zhodnotit izolaci domu (Stern, Aronson, 1984, podle Bell, 2001).
- **podpořit druhou osobu v závazku** ke konkrétnímu proenvironmentálnímu chování (viz níže, část závazky).
- **používat co nejživější jazyk**, vyvolávající co nejbarvitější představu („tyhle škvírky... to je jako byste měli ve zdi díru velkou jako volejbalový míč“;

Gonzales, Aronson, Constanzo, 1988, podle Bell, 2001). Používají se k tomu již od dob antického Řecka tři způsoby (Bureš, Lopuchovská, 2007): analogie („dům bez izolace je jako člověk bez kabátu“), metafory („ucpávání věder místních ekonomik“) a obrazy (viz obrázek).

- **upozorňovat spíše na ztráty** plynoucí z dosavadního způsobu chování, než poukazovat na potenciální zisky doporučeného chování. Jak zjistili Kahneman a Tversky, lidé obecně více oslovuje představa ztráty něčeho, co už mají, než možnost získat něco nového (1979, podle Gardner, Stern, 1996).

Užitečnost tohoto poznatku potvrdil experiment Suzanne Yates (1982, podle Gardner, Stern, 1996), při kterém byly informovány kalifornské domácnosti o výhodách izolace domů. První skupině bylo sděleno, kolik peněz by mohly díky izolaci ušetřit; druhá skupina domácností se dozvěděla, o kolik peněz reálně přicházejí kvůli tomu, že jejich domy nejsou zaizolované. A právě druhá skupina byla následně ochotnější zapojit se do izolování.

- **formulovat sdělení s ohledem na užitek pro „zákazníka“**, nikoliv na „přednosti zboží“. Jak upozorňují Nordhaus a Shellenberger (2004), je efektivnější prezentovat boj se změnami klimatu jako kampaň, která vytvoří desetitisíce nových pracovních míst, než jako záměr, který zachrání ledovce před táním.

B. Závazky (commitments)

Podporovat lidi v přijímání dobrovolných závazků k šetrnému chování k životnímu prostředí je poměrně efektivní strategií (Gardner, Stern, 1996; Geller, Lehman, 2004; Abrahamse, 2005).¹⁷ Ačkoli studie efektivity závazků nevykazují zcela jednoznačné závěry, panuje shoda, že výhodou závazků jsou nízké náklady a dlouhodobý efekt.¹⁸

Například Pardini a Katzev (1984, podle Gardner, Stern, 1996) navštívili 18 domácností, vysvětlili jim, že v jejich čtvti běží recyklační program a obyvatelům předali papír s termíny svozů vytríděného odpadu. Polovina domácností byla poté dotázána: „Zavázete se, že vaše domácnost se bude příštích 14 dní účastnit tohoto recyklačního programu?“; druhá část byla požádána o písemné potvrzení závazku: „V zájmu ochrany životního prostředí se zavazuji, že moje domácnost se bude dva týdny účastnit tohoto recyklačního programu.“ Po další dva týdny obě skupiny domácností opravdu separovaly odpad více než kontrolní skupina.

Jaké efektivně pracovat se závazky?

- **Veřejné závazky jsou efektivnější než soukromé**, např. cedule na předzahrádce oznamuje, že majitel domu se účastní recyklačního programu. V místním tisku je publikován seznam těch, kteří se rozhodli snížit svou

¹⁷ Je nicméně nutné počítat s kulturními rozdíly. Většina studií zkoumajících efektivitu závazků byla uskutečněna ve Spojených státech. Česká zkušenost se „socialistickými závazky“ minulého režimu nicméně dodává této strategii konotace, které nemusejí být pro její použití v českém kontextu příznivé.

¹⁸ Podle Pallaka a Cummingse (1976) až 6 měsíců po intervenci.

spotřebu energie o 15 % (Pallak, Cook, Sullivan, 1980, podle Cialdini, Bator, 2000).

- **Závazky přijímané v situaci jeden na jednoho jsou efektivnější než závazky činěné skupinově**, např. podpis na skupinovém prohlášení; Katzev, Wang, 1990, podle Bella, 2001).
- **Závazky je vhodné spojit s konkrétními cíli**, např. že domácnost sníží spotřebu energie o 15 % nebo sníží počet ujetých kilometrů o 10 % za měsíc.
- **Cíle závazků by měly být dostatečně motivující**. Stanovení cíle snížit spotřebu energie o 2 % nevedlo k žádné změně chování, zatímco snížení spotřeby o 15 % ano (Becker, 1978, podle Abrahamse, 2005).
- **Cíl závazku stanovit podle osobnosti jedince**. Studie McCallay a Middena (2002, podle Abrahamse, 2005) zjistila, že prosociálně orientovaní lidé více slyší na cíl stanovený výzkumníky; naopak lidé „orientovaní na sebe“ častěji dodrželi přijatý závazek, pokud si cíl mohli vybrat sami.

V oblasti závazků je využívána také **technika „nohy ve dveřích“** (foot-in-door) založená na principu kognitivní disonance. Podle teorie Leona Festingera je lidem nepříjemné mít v sobě dvě psychologicky nekonzistentní struktury; nesoulad může nastat mezi přesvědčeními, postoji a chováním. Pokud takový stav nastane, lidé se snaží nekonzistence zbavit - pokud jsem například environmentálně uvědomělá (postoj), bude mi nepříjemné kupovat potraviny zbytečně balené v plastu (chování).

Technika nohy ve dveřích vychází z toho, že lidé jsou ochotní zavázat se spíše k něčemu méně náročnému. Pokud člověk přijme prosbu, která od něj nevyžaduje příliš úsilí (např. používat ekologicky šetrný mycí prostředek na nádobí), zvyšuje se tím pravděpodobnost, že bude do budoucna ochotný přijmout také prosbu vyžadující větší úsilí (např. kompostovat).

Techniku nohy ve dveřích použil například Arbuthnot (et al., 1976-77, podle Bell, 2001). Respondenti byli požádáni nejdříve o nenáročnou věc: poslat předpřipravený pohled místním úřadům požadující rozšíření fungujícího recyklačního programu. Poté byli osloveni se závazkem třídít odpad, který většina z nich přijala. Po roce a půl od první prosby separovalo odpad stále více oslovených než lidí v kontrolní skupině.

C. Výzvy (prompts)

Vypínače se vzkazy „zhasínejte“, cedule „zákaz vstupu“ v chráněných oblastech či upozornění „úsek častých dopravních nehod“, to vše jsou výzvy. Jsou jednou z nejužívanějších technik, která se snaží ovlivnit chování těch, kteří výzvu vidí. Připomínají lidem: *tady a teď udělej něco, co umíš a chceš*.

Výzvy úspěšně překonávají některé vnitřní bariéry, především pohodlnost, zapomínání a přesun priorit. V dlouhodobějším horizontu mohou výzvy přispět i k formování postojů (odhazovat odpadky na ulici je špatné, používat nelegální software je problematické). Tento dlouhodobější efekt nicméně nebyl dostatečně empiricky zkoumán.

Výzvy fungují nejlépe, jsou-li:

- **Specifické.** U obecných výzev typu „Šetřete energii“ není vždy lidem jasné, k jakému chování jsou vlastně vyzýváni. Vhodnější je konkrétní formulace, např. „Zhasněte světlo, když odcházíte“.
- **Dobře načasované a umístěné.** Aby byla výzva efektivní, musí být v prostoru i čase co nejbližší danému chování - např. cedulky „zhasínejte“ na dveřích; „kopírujte oboustranně“ na kopírkách; světlo, které se rozsvítí v kuchyni, když venku klesne teplota pod 20 stupňů a je přitom zbytečně puštěná klimatizace (Becker, Seligman, 1978, podle Bell, 2001).

Připomene-li vám partner/ka večer, že máte druhý den cestou z práce nakoupit, možná to uděláte a možná zapomenete. Zavolá-li vám ale v momentě, kdy po cestě domů míjíte obchod, nakoupíte s mnohem vyšší pravděpodobností.

- **Je-li chování, které se snaží vyvolat, snadno proveditelné.** Výzev se hojně využívalo v programech zaměřených na omezení odhazování odpadků. Zatímco se úspěšně dařilo pomocí cedulí a košů aktivizovat lidi k tomu, aby nepohazovali vlastní odpadky, sbírat odpadky jiných lidí je žádné výzvy nepřiměly (Geller, 1976, 1987 - podle Bell, 2001.).
- **Výzvy na míru publiku.** Například u skupin s nižším socioekonomickým statusem psané výzvy nefungují. Gardner a Stern (1996) citují studii Jacobse, ve které testoval, jak zareagují obyvatelé čtyř městských okrsků lišících se průměrným příjmem rezidentů na psaná upozornění, že v jejich bydlišti probíhá recyklační program. Zanechané vzkazy zvýšily účast na recyklaci o 10-12 % u obyvatel z okrsků s průměrnými a nadprůměrnými příjmy, ale neměly žádný efekt na lidi s příjmy lehce a výrazně podprůměrnými.
- **Výzvy formulované zdvořile a bez nátlaku.** Například výzva „Neopovaž se pohazovat odpadky!“ (Don't you dare litter!) vedla k mnohem vyššímu množství pohozených odpadků než formulace „Čistota jezírka záleží na tobě.“ (Keeping the pool clean depends on you; Geller, Winett, Everett, 1982: 71).

Výzvy nicméně mohou být i kontraproduktivní, pokud jejich formulace implicitně popisuje nežádoucí chování jako běžné. Cialdini a Bator (2000) komentují slavný plakát „Iron Eyes Cody“:

Na plakátu indián pluje na kánoji po řece plné odpadků, do které zrovna přiletí další vyhozené z auta na dálnici vinoucí se podél břehu. V očích indiána jsou vidět slzy a nápis říká „Lidé začali se znečišťováním. Lidé to mohou zastavit.“ Podle Cialdiniho a Batora tento plakát implicitně říká, že znečišťování je běžné a dělá to spousta lidí, ne-li všichni. Upozorňuje tím na popisnou normu, že znečišťovat je normální. Jak uvidíme v oddílu o sociálních normách, může to snižovat účinnost plakátu.

Výzvy nicméně nemusejí mít podobu cedule nebo nápisu. Jako výzva může sloužit i umístění něčeho, co žádoucí chování umožňuje nebo podporuje - například kontejnerů na odpad. Bell (2001) cituje výzkum ze sedmdesátých let (Finnie, 1973), podle kterého se množství pohozených odpadků snížilo o 15 % umístěním košů a kontejnerů v ulicích a o 30 % na dálnicích. Když autor přidal více košů, množství pohozených odpadků se dále snižovalo.

Efektivitu výzvy lze dále zvyšovat **atraktivitou a nápadností objektu**. Inspirativní řešení využili Miller a jeho kolegové (1976, podle Bell, 2001), kteří na stadionu umístili koše ve tvaru čepic nošených fanoušky místního klubu. Fanoušky nové koše očividně oslovili, neboť v příštích týdnech došlo k prudkému snížení volně se povalujících odpadků.

D. Modelování

Naši pozornost přitahují lidské tvary, a na tomto principu fungují například figuríny ve výlohách. Pozorováním a napodobováním druhých se učíme spoustě činností; proč by tedy nebylo možné toho využít k propagaci environmentálně šetrného chování?

Klasik modelování a tvůrce teorie učení nápodobou Albert Bandura (Bandura, 2002) popisuje, jak bylo modelování využito v kampani na snížení porodnosti v osmdesátých letech v Mexiku. V tamější televizi vysílali telenovelu zachycující kontrast mezi pozitivními zážitky malé rodiny a velkou rodinou, která procházela finanční tísni a řadou manželských konfliktů. Řada epizod explicitně ukazovala, jak žena může v praxi překonat odpor manžela a realizovat plánované rodičovství, a to vše v kontextu prohlubujícího se rodinného dramatu. Bandura cituje výsledky evaluace projektu: v oblastech, kde byla telenovela vysílána, stoupl v tomtéž roce počet nových uživatelů antikoncepce o 32 % a v následujících pěti letech klesla porodnost o 34 %.

Modelování překonává některé vnitřní bariéry, neboť podává informace přitažlivým způsobem. Pokud lidé pozorují chování druhých, mají možnost si potřebné lépe zapamatovat, než když o něm jen slyší nebo čtou. Modelování, podobně jako poskytování informací, má také potenciál změnit postoje cílové skupiny vůči žádoucímu chování. Modelování však nepůsobí na externí bariéry.

Podle teorie observačního učení (Bandura, Walters, 1963) lidé napodobují zejména ty modely,¹⁹ jejichž chování je:

- významné, srozumitelné a smysluplné,
- vedoucí k pozitivním důsledkům,
- modely jsou atraktivní, ale dostatečně podobné publiku, aby se s nimi mohlo ztotožnit.

Efektivitu modelování při podpoře proenvironmentálního chování prokázalo několik evaluačních studií (Bell, 2001; Nickerson, 2003). Příkladem může být kampaň založená na vysílání videospotů, na kterých modelový pár ukazoval, jak šetří energií. Domácnosti, které spoty viděly, snížily spotřebu elektřiny o 10 - 20 % ve srovnání s kontrolní skupinou. Ve snížené míře se efekt udržel i rok po skončení experimentu (Winnett et al, 1981, 1982).

Jiné evaluované studie nicméně přinesly méně jednoznačné výsledky: McMakina, Malona a Lundgrena (2002, podle Abrahamse, 2005) sice s jednou videoinstrukcí zaměřenou na úspory energie uspěli, s druhou však nikoliv.

¹⁹ Jako modely jsou označováni lidé, které vidíme chovat se určitým způsobem (naživo, na videu) a to včetně důsledků, které jim jejich chování přináší.

E. Připomenutí sociálních norem (highlighting social norms)

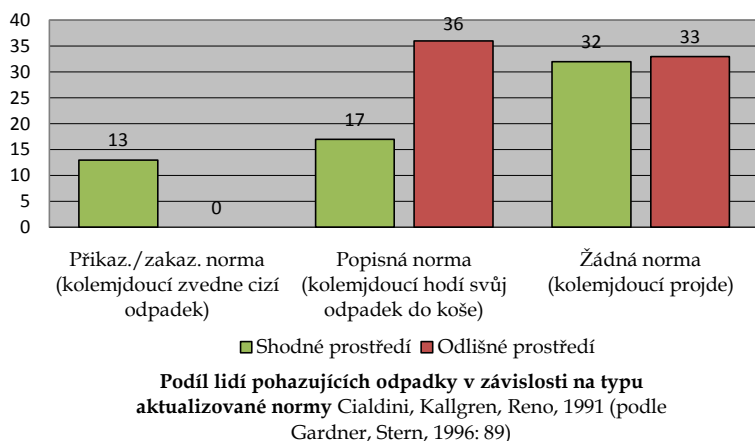
Nad dálnicí visela cedule ukazující, kolik z řidičů včera v daném úseku dodrželo povolenou rychlost. Toto jednoduché opatření významně snížilo počet těch, kdo povolenou rychlost překročili. Dokonce více, než to dokázali policisté častějším udělováním pokut (Van Houten, Nau, Marini, 1980, 1981, podle Winter, Koger, 2009).

Strategie připomenutí sociálních norem se částečně překrývá s výzvami (jde o upozornění, že je žádoucí udělat něco, co již umíme udělat), částečně s modelováním (k připomenutí sociálních norem se někdy užívá lidí chovajících se žádoucím způsobem) a také s poskytováním komparativních zpětných vazeb (viz níže).

Robert Cialdini s kolegy (1991, podle Clayton, Meyers, 2009) odlišil dva typy sociálních norem, které ovlivňují lidské chování. Prvním typem jsou **normy popisné**, které oznamují, že se lidé v daném místě chovají určitým způsobem (například neodhazují odpadky v lese). Druhým typem jsou **normy příkazující/zakazující** (injunctive norms). Ty sdělují, že lidé v určité oblasti oceňují nebo naopak odsuzují určité chování. Zatímco popisné normy ovlivňují podle autora chování lidí jen na jednom konkrétním místě, příkazující/zakazující normy jsou respektovány i na místech jiných.

Rozdíl mezi oběma typy norem je dobře vidět na výzkumu Cialdiniho a kol. (1991):

Když návštěvníci místní knihovny vycházeli ven, uviděli „kolemjdoucího“ odhodit sáček od hamburgeru či sebrat sáček od hamburgeru, hodit ho do koše nebo prostě projít kolem. Podmínky se lišily dále v tom, zda onen kolemjdoucí byl spatřen v zeleni parčíku před knihovnou nebo až na betonovém parkovišti. Na svých autech potom návštěvníci knihovny našli lístek o zásadách bezpečnosti silničního provozu – a výzkumníci sledovali, zda ho pohodí na zem nebo vyhodí do koše. Ukázalo se, že nejméně lidí (doslova nikdo) odhodilo lístek v situaci, kdy viděli kolemjdoucího sebrat sáček v parčíku. Druhou nejslušnější skupinou byli ti, kteří viděli kolemjdoucího sebrat sáček na parkovišti. Třetí potom ti, kteří viděli kolemjdoucího odhodit sáček do koše na parkovišti. Vidět kolemjdoucího hodit sáček do koše na zelené části pozemku nijak nesnížilo množství lidí, kteří pohodili svůj lístek na zem.

V situaci, kdy zkoumaná osoba viděla kolemjdoucího vyhodit svůj sáček, se podle autora studie jednalo o připomenutí popisné normy (tedy: lidé obvykle na tomto místě neházejí odpadky na zem). V případě, kdy zkoumané osoby viděly kolemjdoucího zvednout cizí sáček a vyhodit ho do koše, připomenula se jim příkazující/zakazující norma (tedy: lidé tady neschvalují, když druzí házejí odpadky na zem). Výsledky potvrdily, že příkazující/zakazující normy mají větší efekt na naše chování, než normy popisné, které navíc respektujeme jen na jednom konkrétním místě.

Cialdini se svými studenty (Nijhuis, 2007, podle Clayton, Meyers, 2009) využili připomenutí popisné normy také v jiné oblasti proenvironmentálního chování. Snažili se motivovat hotelové hosty, aby používali jeden ručník opakovaně. Zatímco dosavadní formulace zněla: „Pomozte šetřit zdroje pro příští generace,“ autor studie použil nově sdělení: „75 % hostů, kteří bydleli v tomto pokoji, používali ručník opakovaně.“ Evaluace prokázala, že zatímco na obecnou výzvu reagovalo pozitivně svým chováním 30 % hostů, na deskriptivní normu to bylo dokonce 50 %.

Na experiment před dvěma lety navázali Wesley Schultz s kolegy (2008). Vytvořili výzvu připomínající příkazující/zakazující normu: „Pro mnohé z našich hostů je ochrana přírody důležitou hodnotou.“ Nově formulované sdělení dosáhlo ještě lepšího efektu než předchozí varianty.

Prozatím jsme věnovali pozornost situacím, ve kterých se většina lidí chová žádoucím způsobem a ostatní na to stačí jen vhodným způsobem upozornit. Jak však postupovat v případech, kdy je aktuální skupinová norma environmentálně nežádoucí?

Wesley P. Schultz (2008) uvádí, že lidé mají sklon předpokládat, že ostatní se chovají nežádoucím způsobem častěji než odpovídá skutečnosti (Borsari, Carey, 2003, Prentice, Miller, 1993). Vlastní chování pak lidé srovnávají se svými představami o nežádoucím chování druhých; nikoliv s tím, jaké reálně je (Baer, Stacy, Larimer, 1991; Clapp, McDonell, 2000; Perkins, Berkowitz, 1986, podle Schultz, 2008). Podle Schultze si tedy lidé myslí, že druzí lidé plýtvají energií, častěji než je tomu ve skutečnosti. Svou vlastní

spotřebu energie porovnávají s tímto odhadem a docházejí k závěru, že ve svém „nadprůměrném“ chování není žádný důvod se omezovat. Pokud však lidé zpřesní svůj odhad, kolik ostatních lidí se chová nežádoucím způsobem, zvyšuje se jim tím „standard“, podle kterého posuzují své vlastní chování. Tím roste i počet těch, kteří se začnou chovat environmentálně příznivým způsobem.

F. Odměny a tresty

Všechny doposud uvedené strategie se zaměřují na práci s vnitřními bariérami.²⁰ Jak pracovat s těmi vnějšími?

Používanou strategií jsou odměny a tresty - tedy odměňování lidí za environmentálně šetrné jednání a trestání za nežádoucí chování. Jak ukázaly výsledky zahraničních šetření, odměny²¹ za ekologicky příznivé chování jsou efektivní strategií, nicméně jejich účinek trvá jen krátkodobě. Po ukončení vydávání odměn se lidé vracejí k původnímu chování (Gardner, Stern 1996; Gifford, 1997; Bell, 2001; Geller, 2002; Nickerson, 2003; Abrahamse, 2005). Krátkodobý efekt odměňování souvisí s tím, že odměny samy o sobě neodstraňují ostatní bariéry bránící šetrnému chování; pouze dočasně mění rovnováhu benefitů a bariér.

Klasik neobehaviorismu Burrhus F. Skinner (1953) nazval změny chování pomocí odměn a trestů operantním podmiňováním. Podle autorovy vlivné teorie jsou pozitivní nebo negativní důsledky (odměny či tresty) klíčové pro to, zda si lidé osvojí dané chování či nikoliv. Podle behaviorálně orientovaných experimentů a praxe behavioristicky zaměřených terapeutů přetrvává totiž jen to chování, které je posilováno (přináší odměny). Chování, které nevede k posílení, postupně vymizí. Pokud se má žádoucí chování stát zvykem a dlouhodobě vydržet, je potřeba poskytovat odměny dostatečně dlouho. Při krátkodobém odměňování je kampaň neefektivní (Geller, 2002).

Behaviorální terapeuti vědomě pracují s odměnami (Winter, Koger, 2009). Chce-li se klient zbavit nějakého nežádoucího chování (kouření, přejídání), nebo naopak začít dělat něco nového (cvičit, pravidelně studovat), určí si cíl (například kolik minut denně bude cvičit) a naplánuje si také, jak se za plnění cíle bude odměňovat (např. bude-li celý týden cvičit, dopřeje si v pátek masáž).

Problematické účinky trestů

Základním poznatkem z výzkumů zaměřených na ovlivňování chování je, že efektivnější je **posilovat žádoucí chování než trestat nežádoucí** (např. Bandura, Walters, 1963, Geller, 2002). Zatímco odměna vede k opakování žádoucího chování, je obtížné předvídat, jaké chování bude následovat po trestu:

- trest sděluje poměrně jasně, co nedělat - neříká však již, co dělat,

²⁰ Tedy kromě připomenutí sociálních norem, kterou lze použít také pro jednu skupinou vnějších překážek.

²¹ Odměny jsou ve většině případů totožné s tzv. pobídkami (incentivami).

- lidé obvykle neopakují potrestané chování, nicméně mají sklon vyhledávat takové chování, při kterém je „nechytí“,
- tresty (např. pokuty) a vůbec všechna opatření, která lidé vnímají jako ohrožující pro svou svobodu, zvyšují nepřátelství vůči trestající instituci a pravděpodobnost, že se zachovají opačně, než by si přála (Brehm, 1972, podle Geller, 2002).

Odměny mají oproti trestům ještě další výhody: lidé si k odměňovanému chování vytvoří pravděpodobně pozitivní postoje, neboť mají rádi to, za co jsou chváleni a oceňováni (Skinner, 1953). Odměněné chování zvyšuje pravděpodobnost žádoucího chování i v dalších oblastech, které odměňovány nejsou: např. zažije-li člověk úspěch s ekologickým pracím práškem, může to podpořit jeho motivaci pro pořízení úsporných spotřebičů (Geller, 2002).

Jak používat odměny?

Šetřit na výši odměn. Podle teorie Bema (1972, podle Bell, 2001) jsou lidské postoje ovlivňovány chováním: lidé třídí odpad, začínají se vnímat jako environmentálně odpovědní a v návaznosti na to se také chovají.²² Příliš vysoké odměny ale tento příznivý vývoj přerušují:²³

- lidé nabývají dojmu, že daným způsobem jednají jen kvůli odměně,
- lidé předpokládají, že musí jít o něco velmi nepříjemného, když je nabízená odměna tak vysoká.

V obou případech dochází k vyhasnutí chování hned poté, co odměňování skončí (Clayton, Meyers, 2009). Geller (2002) cituje několik příkladů, kdy příliš vysoká odměna blokovala utvoření vnitřní motivace:

Ve Festingerově studii kognitivní disonance měli studenti za odměnu 1 či 20 dolarů říci ostatním studentům, že nudný úkol byl zábavný. Když se potom studentů ptali na jejich vlastní názor na tento úkol, ti, kteří obdrželi jen 1 dolar, jej označili za zajímavý. Naopak ti, kteří dostali 20 dolarů (v té době prý nezanedbatelnou částku), si ale žádný takový postoj nevytvořili – úkol pro ně zůstal nudným.

Slavin, Wodanski a Blackburn (1981, podle Abrahamse, 2005) zkoumali, jaký efekt mají odměny ve výši 100 % či 50 % ceny uspořené elektřiny na snížení celkové spotřeby energie v domácnosti. Ukázalo, že bez ohledu na výši odměny začaly obě skupiny domácností šetřit energií ve stejné míře.

Jiné studie zjistily, že stejnou efektivitu jako přímé finanční platby mají také odměny ve formě výherních žetonů, poukázek do loterie apod., ačkoliv jsou pro organizátora mnohem méně nákladné (např. Everett, Deslauries, 1977, podle Gardner, Stern, 1996).

²² To je poměrně důležitý poznatek: nejde jen o to, že postoje ovlivňují chování, ale podle Bema (1972) to platí i obráceně.

²³ Analogicky to platí v případě trestů (Lepper, Greene, 1978, podle Gellera, 2002).

Své výhody má také používání nepeněžních odměn jako je sociální ocenění. Ta neeliminují vnitřní motivaci v takové míře jako finanční odměny. Lidé si obecně méně uvědomují, že něco dělají kvůli ocenění svých přátel, kolegů, sousedů, ačkoliv tomu ve skutečnosti ocenění druhých jejich chování ovlivňuje (Nolan, 2008, podle Clayton, Meyers, 2009).

Při práci s odměny je důležité nezapomínat, že odměny s časem ztrácejí na účinnosti. Jde-li například o úspory energií, domácnosti postupně začínají spotřebovávat opět více. Tomu se dá předejít šikovným nastavením systému odměn: např. poskytováním bonusu za udržení 10% úspor (Slavin et al., 1981 – podle Abrahamse, 2005). Je-li odměňováno „jednorázové“ chování (viz předchozí kapitola, např. koupě efektivního spotřebiče, zateplení domu), lze se tomuto nepříznivému časovému efektu úplně vyhnout.

Odměny jsou stejně jako výzvy efektivnější, pokud jsou poskytovány **co nejdříve v čase a místě cílovému chování** (Skinner, 1953, Bandura, Walters, 1963).

Zkušenosti s používáním odměn (pobídek) lze shrnout následovně (Gardner, Stern, 1996; Bell 2001; Geller, 2002; Abrahamse, 2005):

1. **Udělat odměnu dostatečně atraktivní** a spojit ji s bariérou, kterou je potřeba odstranit. Např. používají-li lidé zastaralé spotřebiče, protože nemají peníze na pořízení úspornějších, je efektivní dotovat koupi nových spotřebičů.²⁴

Velikost pobídky však není jediným faktorem, který rozhoduje o úspěšnosti kampaně. Podle Gardnera a Sterna (1996) platí, že čím větší je pobídka, tím důležitější roli hraje marketing projektu (schopnost přitáhnout pozornost) a jednoduchost procedury.

2. **Učinit využití odměny co nejpohodlnější:** ať je odměna co nejdostupnější, ať je procedura co nejjednodušší.

Při porovnávání výsledků amerických programů podpory izolování domů s kanadskými a západoevropskými došli Gardner a Stern (1996) ke zjištění, že jedním z důvodů systematicky vyšší úspěšnosti evropských a kanadských programů byla větší dostupnost odměn. Evropské a kanadské programy nenutily domácnosti podstupovat nejprve audit, na jehož základě by následně prováděly dotované úpravy. V praxi to znamenalo, že organizátoři dotačního programu podstoupili riziko, že budou dotovat i neefektivní úpravy, výměnou za větší dostupnost příspěvku. To následně umožnilo více domácnostem zapojit se do programu.

Důležitou roli hraje také forma dotace. Domácnosti obecně dávají přednost přímým dotacím než výhodným půjčkám. Větší ochotu k zadlužení mají lidé s vyššími příjmy a ti, kteří jsou zkušenější ve finančních záležitostech.

3. **Dobře program přiblížit lidem, prodat ho:** vyšší efektivitu mají důvěryhodné kampaně: lépe je, když o pobídce informují důvěryhodné instituce než firmy prodávající energii; jako ještě lepší se však ukazuje, když se informace šíří ústně sama.

²⁴ Pozor však na příliš velké pobídky (viz výše).

4. **Udělat pobídky akceptovatelné:** pozitivní pobídky bývají akceptovanější než zákazy a regulace. Má-li být regulace akceptovaná, lidé ji musejí vnímat jako spravedlivou („fair“) a cítit její nezbytnost (např. Gärling, 2007).
5. **Důležité je zajistit opatření proti těm, kteří se budou snažit pravidla obcházet:** např. vyhrazují-li se silniční pruhy pro plně obsazená auta, budou lépe kontrolovatelné krajní pruhy.
6. **Monitoring bariér a benefitů.** Je velmi obtížné dopředu odhadnout, které odměny nebo procedury pro cílovou skupinu budou atraktivní a které méně (např. Cialdini, Bator, 2000). Efektivitu kampaní proto výrazně zvyšuje, pokud je cílová skupina dotazována, co jim brání chovat se žádoucím způsobem a podle této zpětné vazby je poskytování pobídek upravováno. McKenzie-Mohr (2000) doporučuje provádět pilotní studie a Gardner a Stern (1996) radí nechat si prostor pro úpravu designu programu na základě zpětné vazby od cílové skupiny (viz kapitola *Osvětové kampaně krok za krokem*).

G. Zpětná vazba

Jak zviditelnit souvislost mezi ježděním autem, topením, nakupováním dovážených potravin... a globálními změnami klimatu, když levného benzínu je stále dost, z radiátorů sálá teplo a supermarkety jsou stále plné?

Environmentální dopady každodenního života jsou při zběžném pohledu nenápadné a většina lidí proto upadá do sociální pasti, kterou popsal Garret Hardin (1968) jako tragédii obecní pastviny („tragedy of commons“). Protože lidé nemají představu o tom, jak jejich chování ničí „společnou pastvinu“, chovají se tak, jak je to pro ně momentálně (krátkodobě) výhodné. V praxi čerpají ze společného zdroje „co to dá“, což vede časem k jeho celkovému vyčerpání.

Poskytování zpětné vazby je strategie, která umožňuje zviditelnit nenápadné příspěvky lidského chování k vyčerpávání „pastviny“. Díky zpětné vazbě je možné vytvořit si přehled o tom, co „moje konkrétní chování“ způsobuje. A jak se ukazuje, je to efektivní krok k tomu své chování změnit (Bell, 2001; Geller, 2002; Abrahamse, 2005).

Např. když se umístí budík ukazující aktuální spotřebu elektřiny na viditelné místo, v domácnosti to vede ke snižování spotřeby (Seligman, Darley, 1977, McClelland & Cook, 1979–1980, podle Abrahamse, 2005). Pokud v logistické firmě vyvěsí průměrnou spotřebu benzínu každého z řidičů, motivuje to zaměstnané řidiče kamionů jezdit úsporněji (Runnion, Watson, McWhorter, 1978, podle Geller, 2002).

Jak vypadá efektivní zpětná vazba?

- **Okamžitá a průběžná.** Zpětná vazba, která je poskytována kontinuálně a co nejdříve po chování se ukazuje jako účinnější než příležitostné a opožděné zpětné vazby (Abrahamse, 2005, Gardner, Stern, 1996).
- **Srozumitelná.** Zpětnou vazbu je efektivní podávat tak, aby byla pro příjemce srozumitelná – tedy spotřebu energie uvádět spíše v dolarech spíše než v kWh (Winkler, Winett, 1982, podle Gardner, Stern, 1996; Bittle, Valesano, Thaler, 1979–1980 podle Abrahamse, 2005).

- **Korespondující s postoji jedince.** Efektivitu podávání zpětné vazby může zvýšit využití principu kognitivní disonance, např. pokud na začátku zazní vyjádření ve smyslu „Chci šetřit“, je možné se tomu později vrátit a připomenout: „Říkal jste, že chcete šetřit,“ (kombinace se strategií získání závazku, Bell, 2001).
- **Srovnávající s výsledky ostatních.** Efektivitu poskytování zpětné vazby můžeme zvýšit i tím, že poskytneme informace o výsledcích ostatních (komparativní zpětná vazba). Šikovně toho využívaly programy zaměřené na snížení spotřeby energií v nájemních domech se společným elektroměrem (McClelland, Cook, 1980, podle Abrahamse, 2005). Podobně funguje i úspěšný program „Ecoteams“ (evaluace jejich fungování v Nizozemí viz Staats, Harland, Wilke, 2004). Ecoteams poskytuje zpětnou vazbu malým skupinkám, které se rozhodnou chovat šetrněji k životnímu prostředí. Skupiny se ze zpětných vazeb dozvídají, jak jsou ve svých snahách úspěšné a jak se jim daří ve srovnání s ostatními ekotýmy. Projekt Ecoteams vhodně využívá také sociální oporu, kterou si členové teamů navzájem poskytují.

Zpětné vazby jsou efektivní strategií pro podporu proenvironmentálního chování, ovšem s jednou výhradou. Ačkoliv několik výzkumů potvrdilo, že poskytování zpětné vazby vede ke snižování spotřeby energie u lidí, kteří před intervencí spotřebovávali více než ostatní, **kontraproduktivní účinek měly zpětné vazby u těch, kteří spotřebovávali méně než průměr.** Jinými slovy: když se lidé s úspornějším chováním dozvěděli, že ostatní spotřebovávají více, došlo u nich ke zvýšení spotřeby (např. Bittle et al., 1979–1980; Van Houwelingen, Van Raaij, 1989; Brandon, Lewis, 1999, vše podle Abrahamse, 2005).

Uvedený problém se podařilo vyřešit Wesleymu P. Schultzovi a jeho kolegům (2007) s použitím principu výše popsaných příkazujících/zakazujících norem. Na dveře domácností lepili papírky, které obyvatele informovali o jejich spotřebě elektřiny v posledním týdnu. Pro domácnosti, které spotřebovávaly původně méně energie než průměr kreslili na dveře ☐ a těm, kteří spotřebovávali nadprůměrné množství energie naopak zanechávali ☹. Domácnosti tak dostávaly zprávu o tom, že druzí neschvalují vysokou spotřebu. To stačilo k tomu, aby domácnosti s původně nízkou spotřebou dokázaly svou úroveň udržet či spotřebu ještě více snížit. Domácnosti s vysokou spotřebou se naopak začaly chovat úsporněji.

Shrnutí: Strategie podpory proenvironmentálního chování z hlediska bariér, které jeho realizaci brání			
STRATEGIE	BARIÉRY, KTERÉ ŘEŠÍ ²⁵	ÚČINNÉ PRINCIPY	EFEKTIVITA STRATEGIE
POSKYTOVÁNÍ INFORMACÍ	<ul style="list-style-type: none"> ▪ složitost problému a nejistota environmentálního vědění ▪ nedostatečné informace o dopadech činnosti na životní prostředí ▪ nedostatečné akční dovednosti ▪ neviditelnost některých environmentálních problémů ▪ environmentálně nepříznivé normy 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ osobní kontakt ▪ využití sociálních sítí ▪ přímá zkušenost ▪ důvěryhodnost zdroje ▪ živý jazyk ▪ šikovné rámcování (upozornit na ztráty, užitek) ▪ šířit atraktivními médii 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ mizivý efekt na chování (účinné jen tam, kde nejsou jiné překážky) ▪ poskytují know-how ▪ mohou ovlivnit postoje ▪ nezbytná součást kombinovaných strategií
ZÁVAZKY	<ul style="list-style-type: none"> ▪ nízká priorita cílového chování (hodnoty a životní styl) ▪ sociální pasti a sociální dilemata ▪ nepřijetí environmentální odpovědnosti ▪ sociální pasti a dilemata 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ veřejné činěné závazky ▪ závazky v situaci jeden na jednoho ▪ technika nohy ve dveřích ▪ dostatečně významné (motivující) závazky 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ nízké náklady ▪ dlouhodobý efekt ▪ kulturní přenositelnost?

²⁵ Viz kapitola *Co brání lidem chovat se šetrně k životnímu prostředí?*

STRATEGIE	BARIÉRY, KTERÉ ŘEŠÍ ²⁶	ÚČINNÉ PRINCIPY	EFEKTIVITA STRATEGIE
VÝZVY	<ul style="list-style-type: none"> ▪ zapomínání ▪ nevěnování pozornosti ▪ pohodlnost ▪ nízká priorita žádoucího chování ▪ sociální pasti a dilemata 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ specifické ▪ časově a prostorově co nejbližší relevantnímu chování ▪ publiku na míru ▪ zdvořilý jazyk ▪ neprezentovat nežádoucí chování jako běžné ▪ originalita, atraktivita 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ pouze snadno proveditelné chování ▪ pouze to, co umíme a chceme dělat
PŘIPOMENUTÍ SOCIÁLNÍCH NOREM	<ul style="list-style-type: none"> ▪ sociální pasti a dilemata ▪ nízká priorita žádoucího chování ▪ pohodlnost ▪ zkreslené odhady o prevalenci nežádoucího chování ▪ zapomínání, nevěnování pozornosti ▪ konformita ▪ odmítání environmentální odpovědnosti 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ účinnější jsou příkazující/zakazující normy ▪ příkazující/zakazující normy jsou respektovány nezávisle na prostředí, kde na ně bylo upozorněno ▪ popisné normy mají efekt jen na místě, kde na ně bylo upozorněno 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ efektivita vysoká (výzkumy však testovaly pouze snadno proveditelné chování)

²⁶ Viz kapitola *Co brání lidem chovat se šetrně k životnímu prostředí?*

STRATEGIE	BARIÉRY, KTERÉ ŘEŠÍ ²⁷	ÚČINNÉ PRINCIPY	EFEKTIVITA STRATEGIE
ODMĚNY A TRESTY	<ul style="list-style-type: none"> ▪ sociální pasti a dilemata ▪ celková nerovnováha bariér a benefitů ▪ snížená dostupnost alternativ ▪ ekonomické náklady ▪ environmentálně nepříznivé sociální normy ▪ pohodlnost a péče o zdraví 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ posilovat žádoucí chování spíše než trestat nežádoucí ▪ odměny ne příliš vysoké ▪ tresty a omezení musí cílová skupina vnímat jako fair a smysluplné ▪ loterie a bonusy ▪ dobře načasované a umístěné ▪ dostupné využití odměny ▪ dostatečné informace o pobídkách 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ efektivita vysoká, ale krátkodobá (vyplatí se odměňovat jednorázová chování) ▪ riziko kontraproduktivity (pokud jsou opatření vnímána jako omezující svobodu)
ZPĚTNÁ VAZBA	<ul style="list-style-type: none"> ▪ nedostatečné informace o dopadech činnosti na živ. prostředí ▪ sociální pasti a dilemata ▪ odmítání env. odpovědnosti ▪ konformita ▪ env. nepříznivé sociální normy ▪ hodnoty a životní styl ▪ pohodlnost a péče o zdraví 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ srozumitelně ▪ okamžitě a často ▪ kognitivní disonance ▪ komparativní zpětná vazba 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ krátkodobý efekt ▪ kontraproduktivní u těch, kdo se žádoucím způsobem už chovali (kombinovat s připomenutím příkazujících / zakazujících norem)

²⁷ Viz kapitola *Co brání lidem chovat se šetrně k životnímu prostředí?*

D. VYBRANÉ METODY PRÁCE S VEŘEJNOSTÍ: ASOCIAČNÍ SÍŤE A KOMUNITNÍ PŘÍSTUPY

Strategie podpory proenvironmentálního chování doplňujeme na tomto místě dvěma metodami, které lze použít souběžně s uvedenými strategiemi. Obě jsou vhodné také pro řešení environmentálních konfliktů.²⁸

Asociační síť: co nás spojuje

Zajímavou inspiraci pro environmentální praxi nabízí kognitivní psychologie. Tento obor zabývající se mentálními reprezentacemi a procesy zpracování informací²⁹ si všímá toho, že lidé setkávající se při řešení určitého problému mohou situaci „vidět“ (interpretovat) diametrálně odlišnou optikou - jako by každý byl „z jiného světa“, což redukuje prostor pro jejich porozumění a spolupráci.

Kupříkladu prolomení limitů na těžbu uhlí v severních Čechách. Pro jedny jednoznačně devastace krajiny, znečištění, projev předpotopního přístupu k zajištění energetických zdrojů a útok na vlastnickou svobodu místních obyvatel. Druhým se při vyslovení „prolomení těžebních limitů“ vybavují asociace jako zisk, nová pracovní místa či zajištění energetické bezpečnosti ČR. Je nepochybné, že pokud se tyto dva „světy“ sejdou u jednoho stolu, najít společnou řeč je často obtížné.

Odlišnost „světů“ souvisí s tím, jak lidé zpracovávají informace. „Teorie neuronové sítě předpokládá, že jestliže se v průběhu kognitivního zpracování nebo nalezení v paměti aktivuje jeden pojem sítě, aktivace se přenese i do všech pojmů propojených. Jednotliví lidé si tak vytvářejí různé asociční sítě, založené na jejich specifických prožitcích, vzpomínkách a přesvědčeních,“ uvádějí Winter a Koger (2009).

Asociační sítě jsou jedním z konceptů, který vystihuje, jak lidé vnímají svět a co ovlivňuje jejich chování. Prolínají se všemi oblastmi lidského života, tzn. včetně chování k životnímu prostředí. Nabízejí tak zajímavý způsob, jakým lze reflektovat přístup jedinců a sociálních skupin k životnímu prostředí. Je možné například analyzovat asociční sítě veřejnosti k takovým fenoménům jako jsou biopotraviny (je to jen móda? další trend zdravé výživy?), omezování autodopravy (opatření ve veřejném zájmu nebo omezování osobních svobod a zelená diktatura?) nebo sami ekologové (stateční ochránci přírody, nebo podivní fundamentalisté s nebezpečnými názory). Analýza asocičních sítí je jednou z možností jak porozumět percepci environmentálních témat veřejností, předvídat její reakce na environmentální kampaně a v dalším kroku úspěšně navazovat vzájemný dialog.

Rozdílnost mezi asocičními sítěmi ochránci životního prostředí a jinými sociálními skupinami spoluvytváří živnou půdu pro environmentální konflikty či odpor veřejnosti k proenvironmentálním opatřením. Winter a Koger (ibidem) v takových situacích navrhuji: „Cesta k řešení konfliktu vede přes zkoumání asocičních sítí a

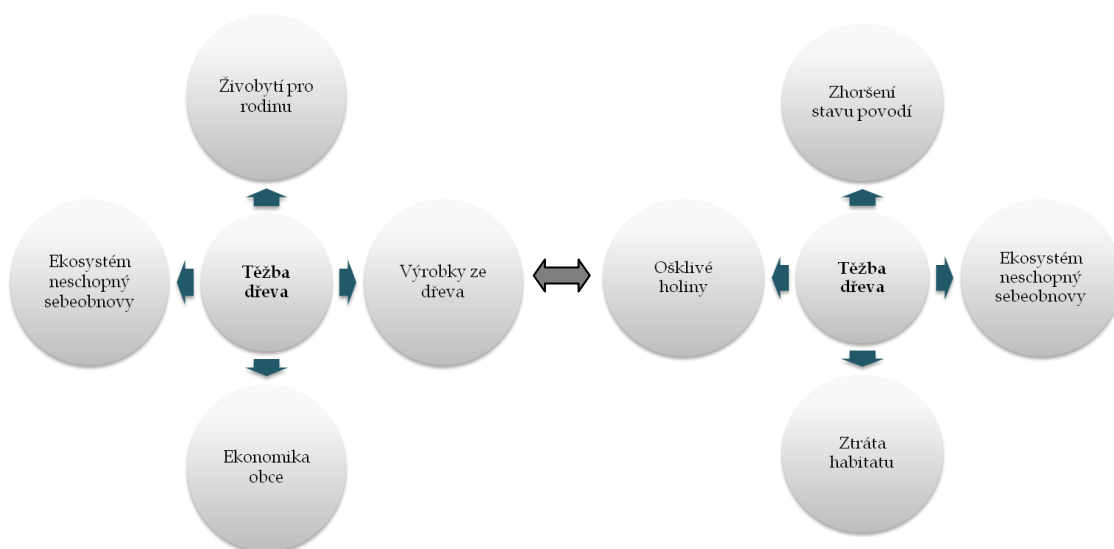
²⁸ Environmentální konflikt je možné popsat jako „střet cílů (zájmů) dvou či více sociálních skupin ve věcech týkajících se ochrany, údržby či využití přírodních zdrojů,“ (Bechtel, Churchman 2002: 541-558).

²⁹ Kognitivní psychologie se zabývá smyslovým poznáváním, představivostí, fantazií, myšlením, rozhodováním a řešením problémů, pamětí, učením (Hartl, Hartlová, 2002: 481).

vyhledávání dohod, jež se u jednotlivých účastníků sporu překrývají, a proto se mohou stát základem dohody (B. Mayer, 2000; C. Moore, 1996). (...) Jako první bude aktivováno napojení všech účastníků na společný cíl (...), a teprve potom to budou cíle a koncepce, které už tak jednoznačné nejsou.“

Účinné komunikaci v takovém případě předchází analýza asociační sítě druhé strany. Následuje hledání styčného bodu mezi asociační sítí cílové skupiny a „proenvironmentální“ asociační sítě. Konzervativně založené americké farmáře je snažší oslovit důrazem na dědictví po předchozích generacích a tradici krajiny; nadšence do nových technologií poukazem na progresivnost, efektivitu ekologických technologií. Tím, že environmentální téma propojujeme s hodnotami či skutečnostmi, které jsou pro jedince důležité, motivujeme ho tím k příznivějšímu postoji k proenvironmentálnímu řešení - řešení je dobré i podle jeho vlastních hodnot, podle měřítek jeho vlastního světa.

Princip práce s asociačními sítěmi je možné používat ve všech oblastech environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty. Vhodný je zejména pro osvětové kampaně a řešení environmentálních konfliktů.

Zjednodušená ukázka práce s asociačními sítěmi. Vlevo asociační síť environmentalisty, vpravo asociační síť lesního dělníka. Podstatné je nalezení vazby mezi oběma sítěmi (podle Winter, Koger, 2009: 169).

Komunitní přístupy

Na konci 70. let se ve Fitchburgu, malém městě v Massachussetts, podařilo za velmi krátkou dobu zaizolovat velký podíl starých, energeticky velmi neefektivních domů. Fitchburg leží na severu a většinu jeho zástavby tvoří domy vytápěné naftou. Značnou část obyvatel představují senioři a rodiny s nižšími příjmy - vesměs lidé bez znalosti, jak zvýšit úspornost svých domů v situaci prudce stoupajících cen topení.

Městský projekt FACE (Fitchburg Action to Conserve Energy), který měl situaci řešit, byl od začátku výrazně komunitní. Městská samospráva vytvořila Radu, v níž zasedali obyvatelé,

zastupující všechny demografické skupiny Fitchburčanů. Pro každou čtveř byl zvolen koordinátor, který měl svým sousedům předávat informace o programu a Radě dávat zpětnou vazbu od obyvatel.

Součástí intervence FACE byla distribuce soupravy, kterou si mohli lidé po zaučení sami nainstalovat a zamezit tak nejhorším únikům tepla ve svých domovech. Souprava byla levná (méně než 20 dolarů), ale snížení spotřeby energie zaručovala. Soupravu dostaly všechny domácnosti s příjmem nižším než 80 % fitchburgského mediánu zdarma. V rámci FACE tak byla během 6 týdnů zaizolována 1/6 možných domů, což je v porovnání s jinými programy dotujícími úsporná mimořádně úspěšný výsledek. Jak se to organizátorům FACE podařilo?

V každé čtveři fungovala centra, která zvýšila zapojení místních. FACE si také dali záležet, aby zájemce o izolaci naučili, jak soupravu instalovat, v podmínkách co nejdostupnějších pro obyvatele. Instruktoři FACE přicházeli na pracoviště či kamkoliv, kde se sešlo alespoň 10 zájemců. Taková setkání byla neformální, neboť jejich účastníci se znali a nebyl proto pro ně problém se ptát a učit se jeden od druhého. To prý pomohlo zejména ženám, které přestaly mít pocit, že izolace je pro ně něco příliš technického.

Ani v případě programu FACE se nepodařilo vymyslet všechny účinné strategie předem. V průběhu realizace projektu byla uzavřena některá málo využívaná centra a omezeny techniky, které nepřitáhly pozornost obyvatel. Díky funkční zpětné vazbě se nicméně dařilo FACE efektivně přizpůsobovat tak, aby se programu aktivně zúčastnily vymezené cílové skupiny (Stern, Dietz, Black, 1986, podle Gardner, Stern, 1996).

Programu FACE se podařilo využít řadu přístupů, souhrnně nazývaných komunitními. Tím ve Fitchburgu dosáhli při nízkých nákladech na propagaci³⁰ neobvykle vysokého zapojení veřejnosti.

Jak fungují komunitní přístupy?

- **Komunitní přístupy využívají existujících sociálních sítí k šíření informací.** Lidé věnují více pozornosti informacem, které dostávají od známých lidí - nejlépe od svých přátel, kolegů či sousedů. Považují je rovněž za důvěryhodnější než informace z éteru (Borgida, Nisbett, 1977, podle Gardner, Stern, 1996).

Podle Darleye a Benigera (1980) se inovace v úsporných opatřeních šíří především prostřednictvím sociálních sítí - po známých a přátelích. Uvádějí studii (Leonard, Barton, 1980), podle které byl nejlepším prediktorem toho, zda si majitel domu v Kalifornii pořídí vlastní zařízení na solární energii, počet jeho známých, kteří už zařízení vlastnili.

V Minnesotě v 80. letech nabízely energetické společnosti domácnostem provedení energetických auditů, na které navazovaly dotace na doporučená úsporná opatření. Některé společnosti realizovali audit prostřednictvím svých zaměstnanců, jiné si najímaly soukromé firmy a některé na tuto činnost angažovaly skupiny místních obyvatel. Auditóři z řad místních se ukázali jako nejefektivnější a nejlevnější, neboť stáli asi třetinu toho, co společnosti platily vlastním zaměstnancům. Byli pozváni do 15 %

³⁰ FACE probíhalo z velké části díky dobrovolné práci místních obyvatel.

navštívených domů oproti 4 % profesionálních auditorů; 6 % úspěchu dosáhly soukromé firmy (Polich, 1984, podle Gardner, Stern, 1996).

Komunitní přístupy umožňují také kontaktovat ty skupiny, které na jiné způsoby šíření informací nereagují: lidi s nižším příjmem, cizinci (viz úvodní příklad FACE).

- **Efektivitu kampaně lze významně zvýšit navázáním spolupráce s názorovými vůdci cílové skupiny** (opinion leaders). Informace, které se od nich šíří k dalším lidem, mají vyšší atraktivitu i důvěryhodnost.³¹
- **Pokud jde o to zavést pravidla, která povedou k šetrnějšímu chování a budou respektovaná**, má komunitní přístup další výhodu: snižuje náklady na kontrolu, zda cílová skupina pravidla dodržuje.

V letech 2002-2003 proběhly ve čtyřech chráněných oblastech v České republice projekty využívající komunitních přístupů při řešení konfliktů zájmů ochrany přírody a místních lidí (Reitschmiedová, Kažmierski, 2003). V CHKO Železné hory se díky zapojení místních skupin do jednání podařilo výrazně snížit počet těch, kteří v cenných lokalitách chodili mimo cesty.

Lidé dodržují pravidla buď na základě odměn a trestů (viz výše), nebo protože je přijali za svá a zvnitřnili si je. Dospělí lidé se s pravidly identifikují zpravidla v případech, kdy měli možnost zapojit se do jejich utváření,³² vnímají hodnotu pravidel pro ně samotné a jsou-li pravidla částí smyslu společenství, do kterého patří a chtějí patřit (Gardner, Stern, 1996). V Železných horách si lidé původně mysleli, že pravidla jsou něco nesmyslného shůry. Díky své účasti v procesu postupně zjišťovali, že pravidla jsou něco, na čem se mohou společně dohodnout, aby chránili něco pro ně společně důležitého.

Podobně byl komunitní/participativní přístup využit při řešení řady jiných environmentálních konfliktů: v Dunajské deltě se participativně domlouvala pravidla udělování licencí rybářům; na hranicích Anglie a Walesu se díky participativnímu přístupu podařilo dohodnout s farmáři, vlastníky pozemků podél řeky Lugg, kteří původně ostře protestovali proti vyhlášení řeky a tenkého pásu podél břehů za chráněné území (Elcome, Baines, 1999).

- **Lidé respektují zvnitřněné normy, i když jejich dodržování není zvenčí kontrolováno. Naopak sociální normy vytvářejí tlak na jedince, aby dodržoval pravidla skupiny** - pokud je nenaplnuje, skupina ho určitým způsobem trestá.

V jednom recyklačním programu se podařilo výrazně zvednout podíl vytríděného odpadu zapojením tzv. block leaders (Hopper, Neilson, 1991 – podle Gardner, Stern, 1996). Dobrovolníci navštívili každou domácnost ve svém bloku, mluvili se sousedy o tom, že celý blok třídí odpad a motivovali je k tomu, aby také třídili. Autoři účinnost této strategie vysvětlují tím, že udělala z třídění odpadu veřejnou a společnou záležitost.

³¹ Kellymu (2004, podle Maibach, Ambroms, Marosits, 2007) se tak podařilo šířit informace o prevenci AIDS v ohrožených a těžko dosažitelných komunitách.

³² Viz výše o sklonu porušovat pravidla, mají-li lidé pocit, že omezují jejich svobodu.

Lidé si uvědomili, že sousedé se asi budou více zajímat o to, zda třídí a jak. Vznikla tak neformální kontrola, zvyšující podíl recyklovaného odpadu.

- **Úspěšně fungující společenství, která dokážou chránit své zdroje, mají vytvořen systém chránící je proti porušovatelům pravidel** (Ostrom, 1990, podle Gardner, Stern, 1996). Lidem se totiž snadněji dodržují pravidla, mohou-li se spolehnout, že platí pro všechny (Bamberg, Rolle, 2003, Jakobsson et al., 2000, Jones, 2003, podle Gärling, 2007). Gardner a Stern (1996) k tomu uvádějí dva zajímavé příklady:

Na americkém východním pobřeží se ve státě Maine podařilo zachovat populaci humrů, kteří jsou pro rybáře atraktivní, a to navzdory tomu, že v ostatních částech pobřeží byli do posledního vyloveni. Maineští rybáři si totiž podél pobřeží rozdělili svá lovná teritoria a protože se humři nepřemisťují, bylo v zájmu každého z rybářů ulovit jen tolik, aby byla zachována reprodukční schopnost humří populace. Pokud se do těchto teritorií „okradl“ někdo zvenku a pokusil se humry lovit, ostatní si toho rychle všimli a zničili mu humrařské nádobíčko (což lze popsat jako citelnou zpětnou vazbu).

Podobně se rybářům z obce Alanya na tureckém pobřeží podařilo během let vycizelovat pravidla chránící ryby na jejich území před nadměrným rybolovem. Pravidla spočívala v harmonogramu, podle kterého se každý den střídaly lovné revíry, takže každý z rybářů někdy lovil v lepších vodách, někdy v horších. Používal-li někdo nepovolené prostředky (např. síť tažené po dně), druhý den to jiný rybář odhalil a v hospodě v přístavu, kde se rybáři setkávali, se mohl postarat o náležité zostuzení porušovatele.

- **Participativně lze řešit také problémy, při kterých je užitečné dát prostor nejen názorům a obavám, ale i expertním znalostem.**

Na konci sedmdesátých let bylo v západním Německu v souvislosti s ropnou krizí velmi aktuální téma energetické bezpečnosti. Parlamentní komise vypracovala čtyři možné energetické strategie, od scénáře počítajícího s navyšováním podílu jaderné energie po scénář zdůrazňující úspory energie a rozvoj obnovitelných zdrojů. Ortwin Renn a jeho kolegové dostali za úkol zmapovat reakce veřejnosti na tyto scénáře. Úkolu se zhostili ve třech krocích. Nejdřív uspořádali diskuse se 13 hlavními stakeholdery – průmyslníky, odboráři a církvemi. Jejich výstupem byl seznam kritérií, podle kterých chtěli stakeholderi hodnotit jednotlivé scénáře. Protože se účastníci diskusí nemuseli na kritériích shodnout, výsledkem byl různorodý seznam: dopady na kvalitu vzduchu, úniky radioaktivity, ziskovost... V druhém kroku 30 energetických expertů odhadovalo dopad každého ze scénářů na každé z kritérií. Výsledkem byly odhady rizik a kladů každého ze scénářů s tím, že bylo jasné, kde se experti shodují a kde ne. Ve třetím kroku proběhlo 24 panelových diskusí, kterých se účastnilo vždy 25 náhodně vybraných občanů. Každá diskuse trvala 4 dni a účast byla placena. Panely se v záběru shodly v doporučeních pro vládu.³³

Podobný design byl použit i při řešení konfliktu ohledně stavby přehrady Orme v Arizoně (Hammond, Harvey, Hastie, 1992, podle Pearson D'Estrée, Dukes, Navarette-Romero, 2002). Hammondovi a kolegům se podařilo spojit vědecké posouzení (od expertů) a hodnotové (od místních obyvatel). Analýza ukázala,

³³ Mimochodem, všech dvacet čtyř panelů shodně doporučovalo úsporný scénář, tedy omezení na spotřebu fosilních paliv i za cenu navýšení cen a odmítalo orientaci na jadernou energii, ačkoliv ji vnímalo jako přechodně nezbytnou (Renn et al, 1993, podle Gardner, Stern, 1996).

že žádný z plánů obsahujících stavbu přehrady nedostal nejvyšší hodnocení. Přehrada Orme se tedy podle Pearson D'Estrée a kolegů stavět nezačala.

E. „EKOLOGOVÉ“ A VEŘEJNOST: PŘÍLEŽITOSTI A RIZIKA VZÁJEMNÉ KOMUNIKACE

Ekologické nevládní organizace komunikují s veřejností o celé řadě témat. Upozorňují na stav životního prostředí a prosazují opatření, která mají předcházet environmentálním problémům; poukazují na environmentální dopady každodenního chování a podporují ohleduplnost veřejnosti k životnímu prostředí; občany aktivizují k tlaku na decizní sféru a upozorňují, že neřešení mnoha environmentálních problémů představuje do budoucna reálnou hrozbu nejen pro kvalitu života, ale také pro rozmanitost života a život samotný.

V kontextu občanského sektoru má komunikace ekologických nevládních organizací s veřejností svá specifika. Zejména organizace působící v sociální oblasti často oslovují veřejnost za účelem získání finanční či materiální podpory pro svou činnost, např. pro děti z dětských domovů, humanitární pomoc při přírodních katastrofách či práci s drogově závislými. Aspirace environmentálních organizací je zpravidla vyšší - v širokém spektru kampaní, tiskových zpráv a článků je veřejnost kromě příspěvku na svou činnost aktivizována k osobnímu zapojení do řešení environmentálních problémů a změně svého dosavadního jednání; lidé jsou přitom často konfrontováni s hrozbami dalšího vývoje, které mohou zásadním způsobem ovlivnit jejich vlastní život. Taková témata mají potenciál vyvolávat v lidech silnou odezvu, ať již na vědomé či podvědomé úrovni. A právě tato specifická odezva ovlivňuje často také vztah veřejnosti k „ekologům“ i samotnému environmentálnímu chování.

Uvedme si pro ilustraci tři citace z článků o životním prostředí. Jaké emoce ve vás vyvolává první, druhá a třetí ukázka?

1. „Lovelockova nejnovější kniha *Pomsta Gaiy předpovídá, že v roce 2020 bude extrémní počasí normální, bude docházet ke globální devastaci, že do roku 2040 bude většina Evropy mít saharské klima a části Londýna budou pod vodou. Nejnovější zjištění Mezivládního panelu o podnebných změnách používají daleko méně dramatického jazyka - avšak výpočty IPCC nejsou příliš daleko od Lovelockových. Jaderná energetika, argumentuje Lovelock, dokáže vyřešit problém s energií. Horším problémem budou potraviny. 'Možná, že se lidé naučí syntetizovat potraviny. Nevím. Syntetizovat potraviny není žádný šílený vizionářský nápad, dá se to už koupit v tesku, jmenuje se to quorn. (...) Dá se z toho přežít.'* Ale Lovelock se obává, že lidstvo nevynalezne potřebné technologie včas, a očekává, že "asi 80 procent" světového obyvatelstva do roku 2100 zahyne. 'Lidé předpovídají armageddon už dlouho, ale k tomuto skutečně dojde.'“³⁴
2. „Osou globálního obchodu s květinami je Nizozemsko, které svou pozici buduje už více než tři sta let. Stalo se jakýmsi pupkem ekonomického světa tohoto průmyslu. Podstatná část květin, které se na světě vypěstují, zamíří totiž nejprve sem - do země vyhlášených květinových burz. Ve virtuálním prodeji je zde denně vydraženo až 19 milionů řezaných květin. Než se dostanou k zákazníkovi, urazí často velmi dlouhou cestu. Příklad? Třeba růže vypěstované v Keni letí do Nairobi, odkud do Amsterdamu, tam jsou během několika

³⁴ James Lovelock: Ekologická katastrofa je nevyhnutelná, užijete si života, pokud to ještě jde. *Britské listy* [online]. 2008-03-03, [cit. 2010-01-31]. Dostupný z WWW: <<http://www.blisty.cz/art/39289.html>>.

minut vydraženy a opět naloženy do letadla, které je přepraví do Tokia nebo třeba New Yorku. Pakliže si zakoupíte kytici o deseti květech, které vypěstovali zahradníci v zámoří, spolkne váza kromě vody ještě přes půl litru ropy - právě tolik je zapotřebí na její nákladnou přepravu.“³⁵

3. „V českém zemědělství se každoročně používají statisíce kilogramů atrazinu a dalších pesticidů, které podle zjištění vědců narušují funkci hormonů a mohou působit vývojové vady u malých dětí nebo plodu v těle matky. Řada z nich je třeba v Německu nebo Švédsku už dávno zakázána. Dávka dusitanů, které obsahují potraviny prodávané na našem trhu v doporučené skladbě pro čtyř-šestileté děti, přesahuje únosné množství o 30 procent.“³⁶

Ačkoliv se jedná o „pouhé“ faktické informace bez citového náboje, emoce mezi svými čtenáři vyvolávají. V účastnících kurzů, které jsem na toto téma vedl, vyvolával první příklad strach, druhý pocity viny a třetí strach spolu s bezmocí. Nejsou to příklady ojedinělé - environmentální informace se natolik dotýkají obrazu světa, který si člověk sám v sobě vytváří, jeho morálního uvažování a výhledů do budoucna, že mají schopnost podobné - silné a nepříjemné - pocity vyvolat:

Environmentální strach je pro řadu lidí jedním z významných důvodů, proč jednají šetrně k životnímu prostředí (Kals, Maes, 2002; Schultz, 2002, Zavestoski, 2003). Vyvolávání environmentálního strachu však vždy představuje **hru s ohněm**, neboť u řady lidí podněcuje nepříznivé reakce, např. citovou otupělost k environmentálním tématům, deprese a pocity bezmoci, a také snahu užít si, dokud se to dá (Keul, 1996; Nickerson, 2003).

Stud a pocity viny souvisí s důrazem na morální odpovědnost lidí za environmentální problémy (Kaiser, Shimoda, 1999). Pokud jsou lidé upozorňováni, že se chovají morálně hůře než ostatní, vyvolává to v nich pocity studu. Pocity viny zakoušejí tehdy, když si uvědomí, že jednají v rozporu se svým vlastním přesvědčením o tom, co je dobré. Stud a pocity viny jsou sice podle empirických šetření jedny z nejsilnějších faktorů, které podporují osobní proenvironmentální chování (Hines, Hungerford, Tomera, 1986-7, Kaiser et al., 1999), avšak **na moralizování či manipulativní vyvolávání pocitů viny reagují často lidé odporem a nepřátelstvím** (srv. Úlehla, 1999, Kopřiva, 2005). Takové postupy tedy nevedou z hlediska efektivity k zamýšlenému cíli a jsou také mimořádně eticky problematické. Podobně jako v případně strachu proto platí, že vyvolávání studu a pocitu viny je lepší se vyhnout, a pokud je to možné, tak mu také předcházet.

Při komunikaci environmentálních témat s veřejností je nicméně celá řada nepříjemných pocitů vyvolána nikoliv plánovaně a záměrně („pěkně ty lidi postrašíme“, „ukážeme jim, jak jsou bezcitní“), ale jaksí mimoděk. **Podvědomě vybuzené emoce pocitů viny a strachu nicméně tak jako tak vedou k nárůstu negativních postojů k těm, kteří takové pocity vyvolávají.** Nepřátelství, antipatie a vztek vůči ekologům se projevují přímo v deklarovaných postojích, v debatách i přímo v environmentálním chování. Podle výzkumu uskutečněného v polovině 90. let v Německu patří „vztek na přílišnou ochranu životního prostředí“ mezi nejsilněji

³⁵ Veronica : Ekologický institut [online]. 2010 [cit. 2010-03-31]. Květiny: Co je skryto za dokonalou krásou řezaných květin? . Dostupné z WWW: <<http://www.veronica.cz/?id=218>>.

³⁶ Hnutí DUHA [online]. 2010 [cit. 2010-03-31]. Biopotraviny u vás doma. Dostupné z WWW: <http://www.hnutiduha.cz/publikace/biopotraviny_doma.pdf>.

působící emoce, které zvyšují ochotu lidí chovat se nepříznivě k životnímu prostředí (Kals, Maes, 2002).

Environmentální témata se také stávají zdrojem intrapersonálních a intrapsychických konfliktů. Pokud jsou vyvolané pocity pro člověka příliš ohrožující, dochází k aktivizaci tzv. obranných mechanismů ega (Winter, Koger, 2009). Těmi se lidská psychika brání plnému prožití negativní emoce, úzkosti, psychickým bolestem a zraněním (viz strana 7, kapitola *Co brání lidem chovat se šetrně k životnímu prostředí?*). Obranné mechanismy ega jsou běžnou součástí lidského života a ovlivňují také environmentální uvažování většiny lidí, kteří mají o environmentálních tématech základní povědomí. Lidé se s jejich pomocí zbavují pocitů viny (že nedělají pro životní prostředí dost, že se podílejí na utrpení zvířat), pocitů strachu či bezmoci (že žijí tváří v tvář nejisté budoucnosti). Už v klasické psychoanalytické teorii se přitom rozlišuje několik typů obranných mechanismů ega (Freudová, 2006) - ilustrujme si některé z nich citáty z environmentální praxe na vybraných „zelených perlách“:

Racionalizace spočívá ve zdánlivě racionálním vysvětlení, které je však pravdivé nanejvýš částečně a zakrývá skutečný problém. Například: „*Na prknech konstruktérů jsou návrhy automobilů, které vypouštějí téměř čistší vzduch, než nasávají.*“³⁷

Intelektualizace je odosobnělý, abstraktní výklad skutečnosti. Je tak intelektuální, odtržený od přímé zkušenosti, že chrání člověka před pocity z přímého zakoušení skutečnosti: „*Ti lidé byli odsouzeni za kriminální činy a to, co nazýváte popravou, bylo legitimní rozhodnutí legitimní vlády.*“³⁸

Nahrazení je zvolení příjemnějšího a pohodlnějšího chování, než je to, které by řešilo závažnost problému: „*Snažím se nepálit pneumatiky, plasty apod... všechny přemlouvám, aby vytěsnili trolejbusy z centra měst na jejich okraj.*“³⁹

Potlačení je záměrné uhnutí pozornosti, přesměrování na méně nepříjemnou skutečnost: „*...není důležité, co vylétne komínem, ale důležité je vyjádření krajského hygienika.*“⁴⁰

Vytěsnění je nevědomé „zazdění“ určité skutečnosti - jako by člověk nevěděl, že se něco stalo, že se něco děje: „*Na tuto otázku neexistuje odpověď.*“⁴¹

Obranné mechanismy ega jsou běžnou součástí lidského života, avšak efektivním

³⁷ Martin Říman, bývalý ministr dopravy a spojů ČR za ODS, v článku *Zvoní českým motoristům hrana?*, Právo, 7.12.1998 (převzato ze soutěže *Zelená perla*).

³⁸ Pavel Šenych, generální ředitel firmy Shell ČR, v odpovědi na sdělení, že Shell nese přímý podíl na popravě devíti nigerijských aktivistů protestujících proti ekologické devastaci své země v čele se spisovatelem, básníkem a nositelem alternativní Nobelovy ceny (Right Livelihood Award) Kenem Saro-Wiwou vojenskou juntou v roce 1995, společná tisková konference firmy Shell ČR a Nesehnutí v Brně, 27.4.2000 (převzato ze soutěže *Zelená perla*).

³⁹ Dalibor Matulka, poslanec Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, v článku „*Životní prostředí a zákonodárci*“, Haló noviny, 19.2.1999 (převzato ze soutěže *Zelená perla*).

⁴⁰ Pavel Kučera, pracovník PR agentury EKLETIK Communications, s. s. r. o. a mediální zástupce společnosti NEMAK Europe s. s. r. o., v článku *Ekologové se odvolali proti stavbě továrny MF Dnes - Severní Čechy*, 5. 9. 2001 (převzato ze soutěže *Zelená perla*).

⁴¹ Zdeněk Žára, pracovník Lesů ČR, v odpovědi na otázku „*Jaký je objem těžby v CHKO Kokořínsko v porovnání s minulými roky?*“ (převzato ze soutěže *Zelená perla*).

řešením jsou jen z krátkodobého hlediska. V dlouhodobé perspektivě stojí jejich udržování jedince značné množství energie a významně zkreslena je jeho schopnost realisticky vnímat a vyhodnocovat daný problém. Nedostatek energie a výrazně zkreslený úsudek mu ve svém důsledku brání, aby podnikl kroky k účinnému a realistickému řešení problémové situace. „*Extrémním případem (...) je učebnicový neurotik, který stráví obranou vůči nepřijatelným impulzům tolik času, že už nemůže dělat téměř nic jiného. Určitě jste se už s takovými lidmi v životě setkali – s lidmi, kteří se bojí zakusit cokoli nového a všemi prostředky se přidržují důvěrně známého chování. Tito lidé se dostávají do izolace nejen od ostatních lidí, ale také od svého vlastního tvůrčího potenciálu,*“ (Winter, Koger, 2009: 56). Obranné mechanismy ega já výrazně ovlivňují také lidské vnímání environmentálních témat a jejich environmentální jednání (ibidem). Pro efektivní práci s veřejností je důležité předcházet vyvolávání takových pocitů, které obranné mechanismy aktivují a vedou tak v konečném důsledku ke „slepotě“, odporu a negativismu k ochraně životního prostředí.

Bezpečná a motivující komunikace

Jak bylo nastíněno, komunikační agendu ekologických nevládních organizací tvoří environmentální témata, která jsou pro řadu lidí na podvědomé úrovni potenciálně ohrožující (Clayton, Myers, 2009). Značný význam má proto vyhledávání takových způsobů komunikace, které pocitu ohrožení předcházejí a nesnižují tím ani sympatie veřejnosti k ochráncům přírody, ani nevyvolávají kontraproduktivní obranné mechanismy ega. S přihlédnutím k rozhovorům provedeným Ondřejem Ritem v rámci tohoto projektu se ukazuje, že hledání takových cest v environmentálním hnutí již aktivně probíhá. Významným příspěvkem k těmto debatám byla v roce 2005 esej „*Death of Environmentalism*“ (Nordhaus, Shellenberger 2005), která praktickými příklady dokládá neefektivitu starých kampaní založených na obviňování a strašení lidí. Pozitivní agendu komunikace s veřejností formulovali autoři této publikace o dva roky později v knize „*Break Through: Why We Can't Leave Saving the Planet to Environmentalists*“ (Nordhaus, Shellenberger 2007).

Styl komunikace o environmentálních tématech přitom nelze redukovat jen na otázku výběru vhodné komunikační PR strategie. Způsob, jakým spolu lidé komunikují, úzce souvisí s jejich (vzájemným) naladěním a postoji.⁴² Účinné doprovázení veřejnosti k ochraně životního prostředí proto předpokládá také osobnostní rozvoj těch, kteří s veřejností pracují a komunikují (srv. Piños, 2000),⁴³ jejich

⁴² Lze předpokládat, že postoje ekologů k veřejnosti a veřejnosti k ekologům spolu nějak souvisí. Co si ekologové doopravdy myslí ověřinové společnosti? Podle Theodora Roszaka (Casey, 2000) vychází řada environmentalistů z pozice „*Jsem osoba, která si jediná uvědomuje, jaké je to s naším světem zlé.*“ Tento postoj podle něj vede k problémům v komunikaci s veřejností: „*Environmentalisté jsou většinou úplně v zajetí taktiky, která přinesla určité výsledky před 30 lety a oni jsou s ní dodnes spokojení. Je to taktika obviňování lidí a vyvolávání pocitů viny. Nezpochybují to, že tato taktika může být užitečná při získávání příspěvků a zvyšování počtu členů organizací (podobnou taktiku používala už církev ve středověku – prodávání odpustků atd.) V některých případech to může být dokonce užitečné také pro řešení skutečných problémů. Ptám se však, do kdy je možné takto pokračovat, do kdy je možné hrát na tuto strunu – vyvolávat v lidech pocit viny a strachu. Každý dobrý psycholog vám poví, že když k němu přijde pacient s určitým druhem závislosti, to poslední, co je potřeba udělat, je začít ho obviňovat a strašit.*“

⁴³ Prostředkem mohou být různé formy kolegiálního poradenství, podpůrných skupin a supervizí. Ty slouží ke sdílení problémových momentů z profesní praxe, dalšímu vzdělávání pracovníků a

morální integritu a odbornou zdatnost.⁴⁴ To vše ovlivňuje výslednou důvěryhodnost ekologických nevládních organizací, sympatie, které k ní veřejnost chová a v návaznosti na to také ochotu naslouchat jejich informacím, tipům a řešením. Při práci s lidmi vedoucí k navázání spolupráce se v různých oborech osvědčují tyto principy (volně podle Nordhaus, Shellenberger, 2005 a 2007, Úlehla, 1999, Kopřiva a kol., 2005):

- Pozitivní agenda, která je pro cílovou skupinu aktivizující, motivující; nikoliv vyvolávající obavy a pocity viny.
- Hledání toho, co veřejnost s environmentálními tématy spojuje; znamená to klást si např. otázku, kolik mužů ve věku 50 let se základním vzděláním zajímá, že na severním pólu hrozí ledním medvědům utopení? Konzervativní americké farmáře je možné motivovat k ochraně krajiny důrazem na její tradici, dědictví po předcích (podrobně viz část *Asociační sítě: co nás spojuje*, str. 29).⁴⁵
- Respekt, zdvořilost (viz kapitola *Strategie proenvironmentálního chování*, str. 20).
- Ocenit úspěch, podporovat pocity uspokojení, když se něco povede.
- Otázky „Co pro vás můžeme udělat?“, „Máte zájem o...?“ „Co by vám pomohlo,

osobnostnímu rozvoji. Všechny tyto formy profesního rozvoje mají také významnou psychohygienickou funkci a předcházejí fluktuaci pracovníků. Více informací na <http://www.supervize.eu/o-supervizi/co-je-supervize/> či <http://www.portal.cz/scripts/detail.php?id=22254>.

⁴⁴ Nevládní organizace po léta precizovali odbornou kvalitu svých veřejných sdělení - a jejich výstupy jsou věcné, fundované a fakticky doložené. Můžeme být nicméně překvapeni tím, že pro mnoho obyvatelů českých velkoměst jsou reprezentanty ekologických organizací brigádníci, se kterými se osobně setkali, když byli žádáni o finanční příspěvek na chod organizací. Při různých příležitostech si přitom často vyslechnu zkušenost (zejména od ekopedagogů ze škol), že osloveným lidem neuměli tito brigádníci vysvětlit cíle a poslání reprezentované organizace nebo odpovědět na otázky týkající se aktuálně probíhajících kauz. Dojem nekompetentnosti, který v oslovených zůstal, je podtržen výše uvedeným poznatkem, že jen máloco ovlivňuje postoje lidí jako přímá interpersonální zkušenost.

⁴⁵ Argumenty, které považují ekologové za významné, nemusí být podstatné pro jiné sociální skupiny veřejnosti: Rosová a Bianchi (1992) upozorňují v této souvislosti na teorii polského psychologa J. Reykowskeho (1985), který odlišuje pět motivů prosociálního jednání, které „jsou do značné míry izomorfní s jednotlivými stupni psychosociálního dozrávání jedince“. Uvedenou typologii lze uplatňují také na problematiku ochrany životního prostředí:

- Hedonistický (organismový) motiv: „pomoc druhému za účelem získání zážitkové odměny nebo vyhnutí se nepříjemnému podnětu“
- Konformní (sociálně normativní) motiv: „pomoc druhému za účelem vyhovění autoritě, sociálním očekáváním“
- Motiv osobního zájmu (ipsocentrický) (pragmatický, konceptuální): „pomáhání v zájmu získání nějaké hodnoty pro sebe, materiální, ale i sebehodnotící“
- Úlohový (axiologický konceptuální) motiv: „pomoc za účelem dosažení společného nevyhnutelného cíle“
- Allocentrický (axiologický konceptuální) motiv: „pomoc za účelem ochrany druhého jako hodnoty sui generis.“

Slovenští autoři (ibidem) aplikují teorii na environmentální výchovy: „Strategickou konsekvencí a dlouhodobou úlohou pro všechny subjekty, které mají zájem působit v oblasti environmentální výchovy, by potom mělo být rozpracování co nejpestřejšího repertoáru společensky aktivovaných programů, které by „pluralitně“ prezentovali možnost zapojit se paralelně na každé motivační-zralostní úrovni, tj. na úrovni, která nejvíce bezprostředně osloví daného jedince...“

aby... ?“, tzn. pomáhat lidem dokázat to, co si sami přejí; více nabízet své služby než se dožadovat, aby veřejnost přijala za svou naši vlastní environmentální agendu.

Práce s lidmi v různých profesích zároveň ukazuje, že je užitečné vyhýbat se určitým - kontraproduktivním-metodám. Je možné to vztáhnout také na komunikaci environmentálních témat s veřejností:

- Příkazování, vyžadování, např. *„Kupujte biopotraviny!“*
- Varování, strašení, např. *„Během dvaceti let dosáhneme pohromy biblických rozměrů.“*
- Moralizování, kázání, např. *„Přírodu ničí lidský egoismus, pohodlnost a hloupost.“*
- Souzení, kritika, obvinění, např. *„Vaše děti se vás jednou budou ptát: proč jste tenkrát nic nedělali?“*
- Manipulace, např. *„Každý rozumný a odpovědný člověk dá ve městě přednost veřejné dopravě před cestou osobním automobilem.“*

Komunikace environmentálních témat s veřejností není lehká disciplína. Příklady dobré praxe z České republiky a zahraničí nicméně ukazují, jak efektivní a nápadité metody se během let v práci environmentálních nevládních organizacích spontánně rozvíjejí. Poskytovat „věcně a odborně“ informace nestačí, a pokud jsou informace příliš ohrožující, může to být i na škodu - lidé jsou přece víc než jen zpracovatelé informací, jsou to tvorové z „masa a kostí“ se svými emocemi, racionálními i iracionálními stránkami. A jsou to oni, kdo stojí na protější straně komunikace o environmentálních tématech a jen jako takoví, se svými přednostmi a slabostmi, se mohou zapojit do spolupráce na ochraně životního prostředí.

SEZNAM LITERATURY

ABRAHAMSE, Wokje, **STEG**, Linda, **VLEK**, Charles, **ROTHENGATTER** Talib. A review of intervention studies aimed at household energy conservation. *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 25, 2005. pp 273–291.

Applied behavior analysis In *Wikipedia : the free encyclopedia* [online]. St. Petersburg (Florida) : Wikipedia Foundation, 22 April 2005 , 5 March 2010 [cit. 2010-03-07]. Dostupné z WWW: <http://en.wikipedia.org/wiki/Applied_behavior_analysis>.

BAKER, Anita M., **SABO**, Kimberly, J. *Participatory evaluation essentials. A guide for non-profit organizations and their evaluation partners*. The Bruner Foundation, 2004.

BANDURA, Albert, **WALTERS**, Richard H. *Social learning and personality development*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1963. 329p.

BANDURA, Albert. *Social learning theory*. New York: General Learning Press, 1977. 247 p.

BANDURA, Albert. *Environmental sustainability by sociocognitive deceleration of population growth*. In: Schmuck, Peter, Schultz, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 2002. 209-238 pp.

BECHTEL, Robert B., **CHURCHMAN**, Arza (Eds.), *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York: John Wiley, 2002.

BELL, Paul A., et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.

BUREŠ, Ivan, **LOPUCHOVSKÁ**, Vlasta A. *Zlatá pravidla vyjednávání*. 2. vydání, Praha: Management Press, 2007.

CASEY, Susan. Strata kontaktu s přírodou nás robí nešťastnými: Rozhovor s Theodore Roszakom. *Kruh života (převzato z Adbusters 2000, No.30)*. [online]. 2004-09-28 [cit. 2008-08-21]. Dostupný z WWW: <<http://www.kruhzivota.sk/index.php?page=clanky&node=43>>.

CIALDINI, Robert, **BATOR**, Renée. Application of effective persuasion theory to the development of effective proenvironmental PSAs. *Journal of Social Issues*. Vol. 56. No. 3. 2000. pp 527-541.

CLAYTON, Susan, **MYERS**, Gene. *Conservation Psychology: Understanding and Promoting Human Care for Nature*. Wiley-Blackwell, 2009.

CLAYTON, Susan, **OPOTOW**, Susan (Eds.). *Identity and the natural environment*. Cambridge, MA: MIT Press, 2003.

ČADA, Karel, **PTÁČKOVÁ**, Kateřina, **STÖCKELOVÁ**, Tereza. *Věda a nevládní organizace: zkušenosti, možnosti, inspirace*. Praha: Zelený kruh, 2009. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/veda-a-no.pdf>>.

DARLEY, John M., **BENIGER** James R. Diffusion of Energy-Conserving Innovations. *Journal of Social Issues*, Vol. 37, No. 2, 1981. pp 150-171.

ELCOME, D., **BAINES**, J. *Steps to success-Working with residents and neighbours to develop and implement plans for protected areas*. IUCN, Commission on Environment and

Communication, European Committee fo EE, Switzerland, 1999. 42pp

FERJENČÍK, Ján. *Úvod do metodologie psychologického výzkumu: Jak zkoumat lidskou duši*. Petr Bakalář. 1. vyd. Praha: Portál, 2000. 255 s.

FREUDOVÁ, ANNA. *Já a obranné mechanismy*. Praha: Portál, 2006.

GARDNER, Gerald T., **STERN**, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.

GÄRLING, Tommy, **SHUITEMA**, Geertje. Travel Demand Management Targeting Reduced Private Car Use: Effectiveness, Public Acceptability and Political Feasibility. *Journal of Social Issues*. Vol. 63, No. 1, 2007, pp. 139 – 153.

GELLER, E. Scott, **WINETT**, Richard A., **EVERETT**, Petr B. *Preserving the environment: New strategies for behavior change*. New York: Pergamon, 1982.

GELLER, Scott E. The Challenge of Increasing Proenvironment Behavior. In: Bechtel, Robert B., Churchman, Arza (Eds.), *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York: John Wiley, 2002.

GELLER, E. Scott, **LEHMAN**, Philip K. Behavior analysis and environmental protection: accomplishments and potential for more. *Behavior and Social Issues*. Vol. 13, 2004. pp 13-32.

GIFFORD, Robert. *Environmental Psychology: Principles and Practice*. 2nd edition. Allyn and Bacon : [s.n.], 1997. 506 s.

HARDIN, **Garrett**. The Tragedy of the Commons. *Science*, Vol. 162, No. 3859. December 13, 1968. pp. 1243-1248

HARTL, Pavel, **HARTLOVÁ**, Helena. *Psychologický slovník*. 2000. vyd. Praha : [s.n.], 2002. 774 s. , 774.

HEWSTONE, Miles, **STROEBE**, Wolfgang. *Sociální psychologie: moderní učebnice sociální psychologie*. Praha: Portál, 2006.

HINES, Jody M., **HUNGERFORD**, Harold R., **TOMERA**, Audrey N. Analysis and synthesis of Research on Responsible Environmental Behavior: A Meta-Analysis. *The Journal of Environmental Education*. 1986-7, vol. 18, is. 2, pp. 1-8.

KAISER, Florian G., **SHIMODA**, Todd A. Responsibility as a predictor of ecological behaviour. *Journal of Environmental Psychology*. 1999. vol. 19, pp. 243-253.

KAISER, Florian G., **RANNEY**, Michael, **HARTIG**, Terry, **BOWLER**, Peter A. Ecological Behavior, Environmental Attitude, and Feelings of Responsibility for the Environment. *European Psychologist*. 1999, vol. 4, no. 2, pp. 59-74.

KAISER, Florian G., **WÖLFING**, Sybille, **FÜHRER**, Urs. Environmental Attitude and Ecological Behaviour. *Journal of Environmental Psychology*. 1999. vol. 19, pp. 1-19.

KALS, Elisabeth, **MAES**, Jürgen. Sustainable Development and Emotions. In: Schmuck, Peter, Schultz, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.

KEUL, Alexander. Zdravie a pohoda (wellness) v meste: medzi objektívnou kvalitou a subjektívnym vnímaním životného prostredia. *Acta Enviromentalica Universitatis*

Comeniana. 1996, roč. 8, s. 29-33.

KOPŘIVA, Pavel a kol. *Respektovat a být respektován*. Kroměříž: Spirála, 2005

KOVÁŘ, Jakub. Evaluační výzkum. *Antropowebzin*. 2/3, 2008. Dostupný z WWW: <<http://antropologie.zcu.cz/clanek/evaluacni-vyzkum>>.

KRAJHANZL, Jan. Ekopsychologie a environmentální chování. In: Dlouhá, Jana (ed.) *Vědění a participace*. Praha: Karolinum, 2009a.

KRAJHANZL, Jan. Čím je ovlivňováno environmentální chování lidí? In: kol. *Člověk + příroda = udržitelnost?: Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha: Zelený kruh, 2009b.

KRAJHANZL, Jan. Proč lidé chrání životní prostředí? : O osobních předpokladech pro záměrné pro-environmentální chování. In: kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha: Zelený kruh, 2009c.

KUŠKOVÁ, Petra. Strategie osvětových kampaní při práci se širokou veřejností a jejich účinnost. In: kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha: Zelený kruh, 2009. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.

LIBROVÁ, Hana. *Pestří a zelení: Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica, 1994.

LIBROVÁ, Hana. *Vlažní a váhaví: Kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2003.

MAIBACH, Edward W., **ABROMS**, Lorien C., **MAROSITS**, Mark. [online]. Communication and marketing as tools to cultivate the public's health: a proposed "people and places" framework. *BMC Public Health*. 2007. [cit. 2010-02-27]. Dostupný z WWW: <<http://www.biomedcentral.com/1471-2458/7/88>>

McKENZIE-MOHR, Doug. Fostering Sustainable Behavior Through Community-Based Social Marketing. *American Psychologist*, Vol. 55, No. 5, 2000. pp 531-537.

MCKENZIE-MOHR, Douglas. *Fostering Sustainable Behavior : Community Sustainable Behavior* [online]. 2010 [cit. 2010-03-07]. Dostupné z WWW: <<http://www.cbsm.com/public/world.lasso>>.

McKENZIE-MOHR, Doug, **SMITH**, William. *Fostering Sustainable Behavior: An Introduction to Community-Based Social Marketing*. [s.l.] : New Society Publishers, 1999. 160 s.

NANIŠTOVÁ, Eva. Environmentálna psychológia. In: J.Výrost, I. Slaměník (Eds.), *Aplikovaná sociální psychologie I: Člověk a sociální instituce*. Praha: Portál, 1998. s. 181-223.

PEARSON D'ESTRÉE, Tamra, **DUKES**, Franklin, **NAVARETTE-ROMERO**, Jessica. Environmental conflict and its resolution. In: Bechtel, Robert B., Churchman, Arza (Eds.), *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York: John Wiley, 2002.

PIŇOS, Jan. Trvale udržitelné hnutí. *Sedmá generace*, 9, 2000, č. 9, s. 22-25

REITSCHMIEDOVÁ, Alena, **KAŽMIERSKI**, Tomáš. *Partnerství pro přírodu*. Praha, ČEÚ, 2003.

SAUNDERS, Carol D. The emerging field of conservation psychology. *Human Ecology Review*. 2003, vol. 10, no. 2, pp. 137-149. Dostupný z WWW: <<http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her102/102saunders.pdf>>.

SHELLENBERGER, Michael, **NORDHAUS**, Ted. [online]. 2005 [cit. 2008-08-29]. *The Death of Environmentalism : Global Warming Politics in a Post Environmental World*. 2005. Dostupný z WWW: <http://www.thebreakthrough.org/images/Death_of_Environmentalism.pdf>.

SCHULTZ, Wesley P. Inclusion With Nature: The Psychology of Human-Nature Relations. In: Schmuck, Peter, Schultz, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s. Český překlad dostupný na WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/view.php?cisloclanku=2008120002>>.

SCHULTZ, Wesley P. et al. The Constructive, Destructive, and Reconstructive Power of Social Norms. *Psychological science*. Vol. 18, No. 5, 2007. pp 429-434.

SCHULTZ, Wesley P., **KHAZIAN**, Azar M., **ZALESKI** Adam C. Using normative social influence to promote conservation among hotel guests. *Social influence*, Vol. 3, No 1, 2008. pp. 4-23.

SCHULTZ, P. Wesley, **ZELEZNY**, Lynnette. Values as predictors of environmental attitudes: Evidence for consistency across 14 countries. *Journal of Environmental Psychology*. 1999, vol. 19, no. 3, pp. 255-265.

SCHWARTZ, Shalom H. Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, M. Zanna, San Diego: Academic Press, 1992. ISBN 978-0-12-015225-4.

SKINNER, B. Frederic. *Science and human behavior*. New York: Macmillan, 1953. 461p.

SMART criteria In *Wikipedia : the free encyclopedia* [online]. St. Petersburg (Florida) : Wikipedia Foundation, 27 March 2004, 12 January 2010 [cit. 2010-03-07]. Dostupné z WWW: <http://en.wikipedia.org/wiki/SMART_criteria>.

STAATS, H. J., **WITTAND** A. P., **MIDDEN**, C. Y. H.. Communicating the Greenhouse Effect to the Public: Evaluation of a Mass Media Campaign from a Social Dilemma Perspective. *Journal of Environmental Management*. Vol. 45, 1996. pp. 189-203.

STAATS, H.J., **HARLAND**, T. [online] *Effectiveness of the EcoTeam Program in the Netherlands: A long term view*, 2004. Dostupný z WWW <<http://www.docstoc.com/docs/26071547/Effectiveness-of-The-EcoTeam-Program-in-the-Netherlands>> [cit. 2010-02-27].

Supervize [online]. 2006 [cit. 2010-04-01]. Co je supervize. Dostupné z WWW: <<http://www.supervize.eu/o-supervizi/co-je-supervize/>>.

ŠAMANOVÁ, Gabriela. *Ekologické jednání: tisková zpráva*. CVVM, Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologický ústav AV ČR, 2005.

ŠTĚTOVSKÁ, Iva. Bálintovská skupina - bezpečná supervize pro učitele. *Rodina a škola* [online]. 2007, 4, [cit. 2010-04-01]. Dostupný z WWW: <<http://www.portal.cz/scripts/detail.php?id=22254>>.

ÚLEHLA, Ivan. *Umění pomáhat*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999.

VESELSKÝ, Michal. *Jak chráníme životní prostředí?: tisková zpráva.* CVVM, Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologický ústav AV ČR, 2008.

VÝROST, Jozef, SLAMĚNÍK, Ivan (eds.) *Sociální psychologie.* Praha: Grada, 2008.

ZAVESTOSTI, Stephen. Constructing and Maintaining Ecological Identities: The Strategies of Deep Ecologists. In: Clayton, Susan, Opatow, Susan. Introduction: Identity and the Natural Environment. In: *Identity and the Natural Environment: The Psychological Significance of Nature.* Susan Clayton, Susan Opatow. Cambridge (Massachusetts), London (England) : The MIT Press, 2003. 384 s.

MODELY PROENVIRONMENTÁLNÍHO CHOVÁNÍ

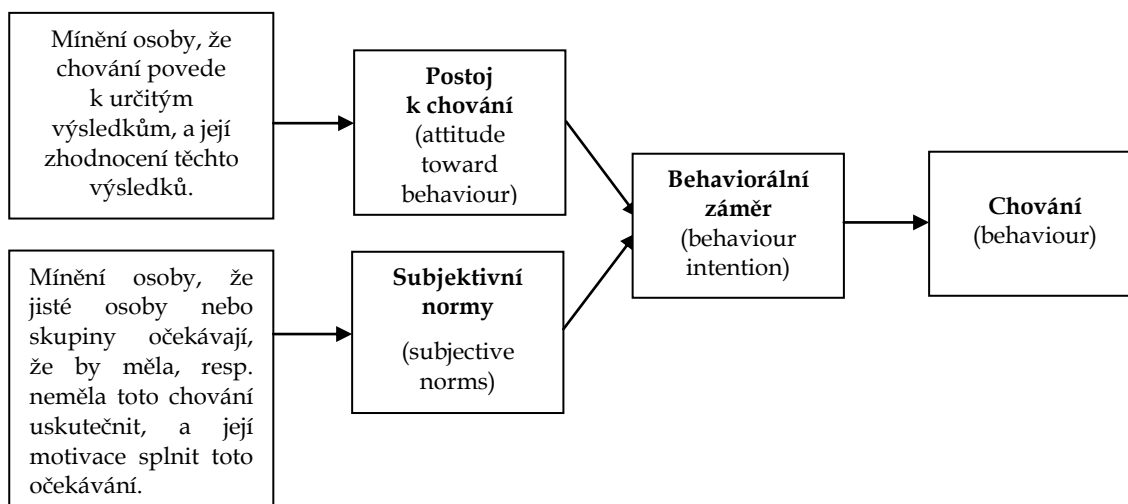
Anotace

Orientační přehled několika vybraných psychologických modelů, které se ve výzkumu aplikují na predikci proenvironmentálního chování. Uvádíme modely často citované a pro zajímavost také modely nepříliš známé.

TRA: Teorie odůvodněného jednání (Ajzen, Fischbein, 1975)

(theory of reasoned action; dále Nakonečný, 1999: 134; Kaiser, Wölfing, Führer, 1999)

Nejvýznamnější klasická teorie o vztahu mezi postojem a chování, aplikovaná také na problematiku proenvironmentálního jednání.

Postoj k chování: soubor produktů očekávání a hodnot; subjektivní pravděpodobnost (očekávání), že dané chování bude mít určitý důsledek (krát) hodnota, která se k tomuto důsledku váže.

Subjektivní normy: soubor produktů spojených s přesvědčením o tom, jak by významní druzí (significant others) hodnotili určité chování v této situaci a motivace vyhovět těmto osobám.

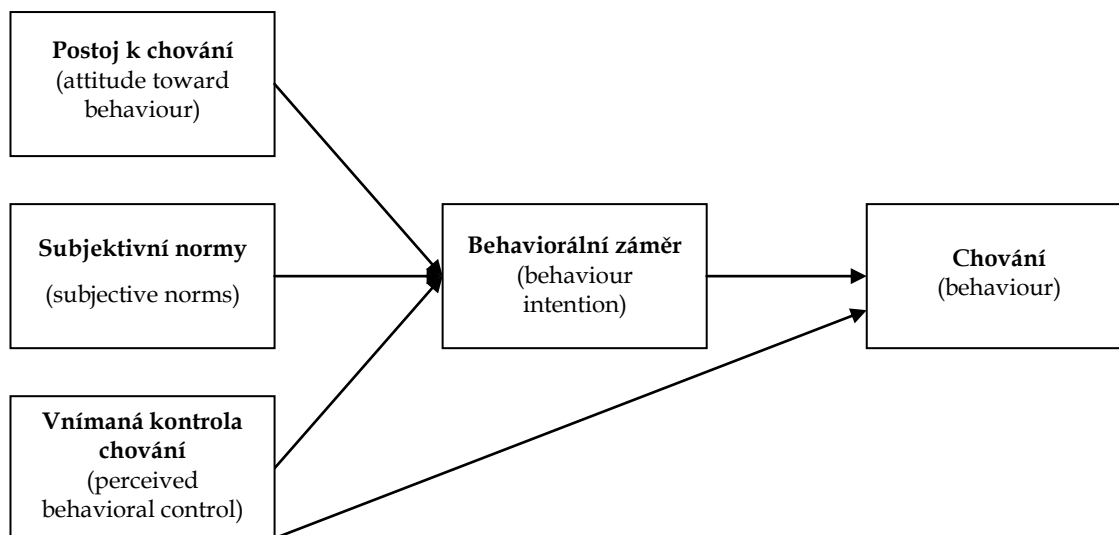
Poměr mezi působením postoje k chování a subjektivní normy je intraindividuálně proměnlivý (konformita jedince, reaktance apod.).

Podle metaanalýzy 87 studií ověřujících platnost této teorie je korelace mezi postojem a behaviorálním záměrem $R=0,66$ a pro vztah mezi behaviorálním záměrem a chováním $R=0,53$ (Hewstone, Stroebe, 2006: 324).

TPB: Teorie plánovaného chování (Ajzen, 1985)

(theory of planned behaviour; dále Hewstone, Stroebe, 2006: 323, Nakonečný, 1999: 156, Oreg, Katz-Gerro 2006: 463-464)

Rozšířená verze původní teorie odůvodněného jednání, která zvýšila možnosti predikce zvláště pro chování, které je obtížně vykonatelné.

Postoj k chování: soubor produktů očekávání a hodnot; subjektivní pravděpodobnost (očekávání), že dané chování bude mít určitý důsledek (krát) hodnota, která se k tomuto důsledku váže.

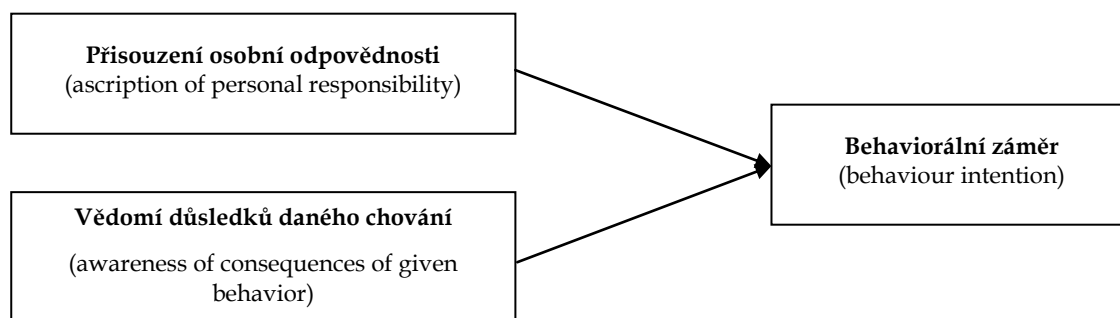
Subjektivní normy: soubor produktů spojených s přesvědčením o tom, jak by významní druzí (significant others) hodnotili určité chování v této situaci a motivace vyhovět těmto osobám.

Vnímaná kontrola chování: očekávaná snadnost / obtížnost, která je spojena s realizací uvažovaného jednání.

Podle metaanalýzy 87 studií ověřujících platnost této teorie je korelace mezi postojem a behaviorální záměrem $R=0,66$ a pro $0,53$ pro vztah mezi intencí a chováním (Hewstone, Stroebe, 2006: 324).

Teorie aktivace morální normy (Schwartz, 1977)

(Moral norm-activation theory; dále Kaiser et al., 1999, Winter, Koger, 2004: 73)

Podle Schwartzova modelu dochází k aktivaci behaviorálního záměru jednat morálně (altruisticky) v situacích, kdy jsou si lidé vědomi, že sami mohou určitou morálně-relevantní situaci ovlivnit (**vědomí důsledků daného chování**) a zároveň se cítí v dané situaci morálně odpovědní (**přisuzují si osobní odpovědnost**).

Platnost Schwartzova modelu potvrdila celá řada studií environmentálního chování (Winter, Koger, 2004), nicméně celkové výsledky jsou smíšené (Kaiser et al., 1999).

Teorie motivace ochrany (Gardner, Stern, 1996: 244-251)

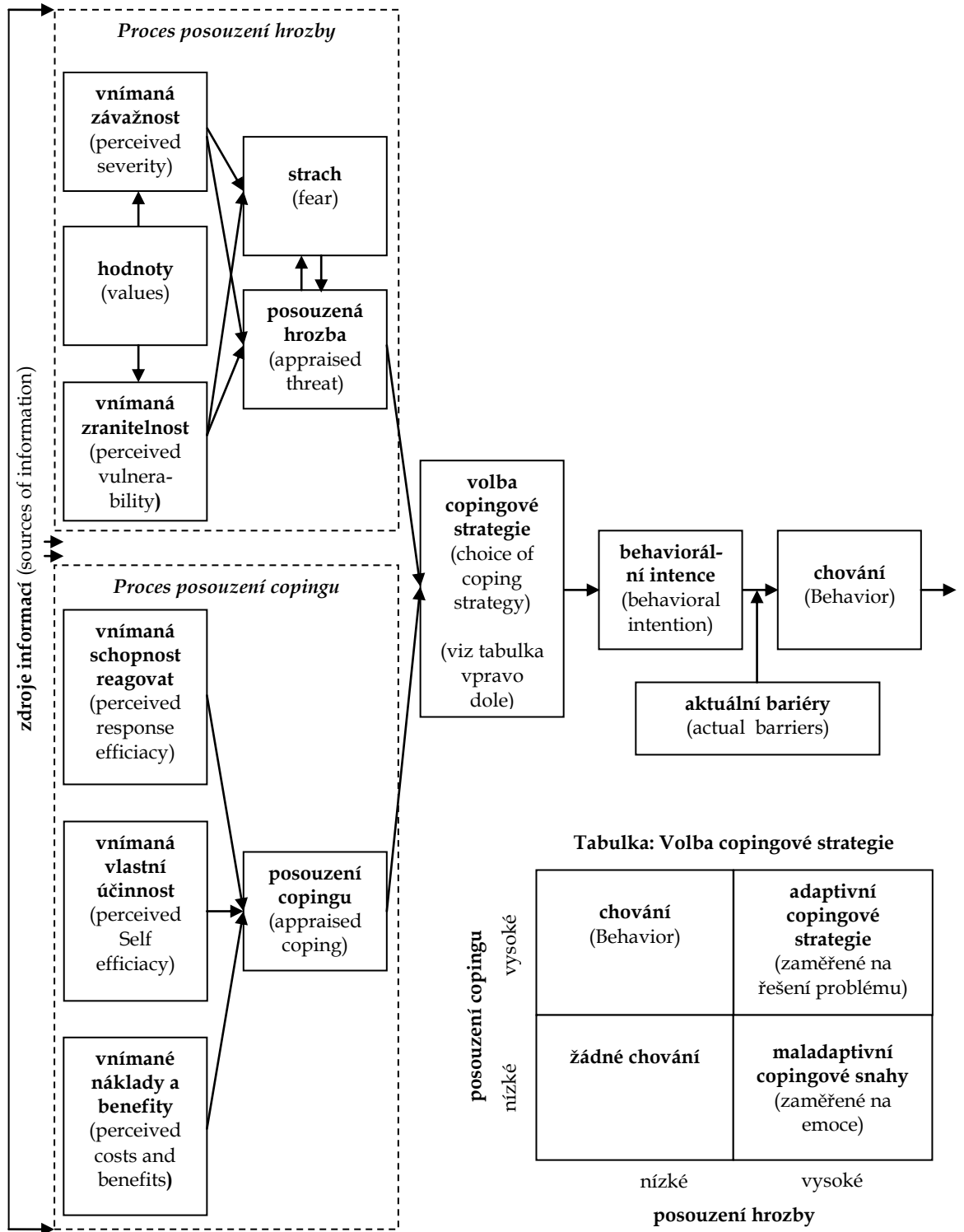
(protection-motivation theory, dále např. Bechtel, Churchman, 2002)

Tato teorie vychází z klasické Lazarusovy teorie psychologického stresu a jako dvě základní proměnné definuje posouzení hrozby a posouzení copingu (viz schéma níže):

Posouzení hrozby (threat appraisal) podmiňují tři faktory: **hodnoty jedince**, které vyjadřují, čeho si jedinec váží (jako hrozbu totiž vnímáme jen ty procesy, které ohrožují něco, čemu přičítáme hodnotu - např. život, domov, krásná krajina), **vnímavá závažnost**, tedy jak nebezpečná je hrozba pro věci, kterým jedinec přičítá hodnotu, a **vnímaná zranitelnost**, tedy pravděpodobnost, s jakou se hrozba naplní.

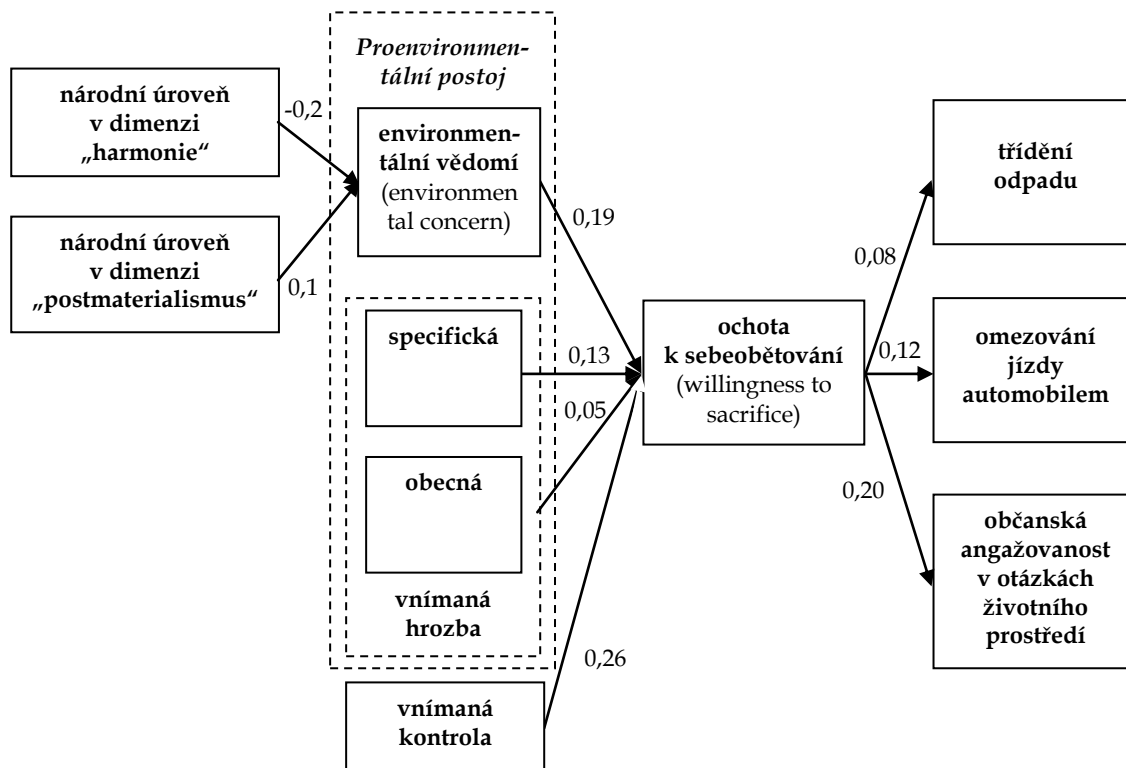
Posouzení copingu (coping appraisal) ovlivňují tři faktory: **vnímaná schopnost reagovat**, tedy znalost postupů, jak řešit danou hrozbu, **vnímaná vlastní účinnost**, kterou autoři míní sebedůvěru ve vlastní schopnost realizovat tyto účinně postupy, a **vnímané náklady a benefity**, které souvisejí s realizací těchto copingových postupů.

Na základě výsledků obou procesů, posouzení hrozby a posouzení copingu, si jedinec volí základní strategii, kterou bude hrozbu řešit (viz tabulka níže). Na základě toho vzniká behaviorální intence, která spolu s vnějším kontextem (aktuální bariéry) vede k určitému chování jedince. Mezi tyto aktuální bariéry mohou patřit sociální vztahy či morální přesvědčení, které (jak upozorňují autoři) nejsou explicitně zahrnuty do nastíněného modelu.

Schematický model proenvironmentálního chování (Oreg, Katz-Gerro 2006)

(Schematic model of Proenvironmental Behavior)

Příklad poměrně nového a málo ověřeného modelu, který podle slov svých autorů kombinuje Ajzenův TPB a Sternův model VBN (ten reprezentují proměnné „národní úroveň v dimenzi harmonie“ a „postmaterialismus“, které čerpají z výsledků výzkumů národních hodnotových orientací, Schwartz, 1992). Všechny korelace zanesené do schématu byly signifikantní na úrovni $p < 0,01$, kromě korelace mezi národní úrovní „harmonie“ a environmentálního vědomí (signifikance do $p < 0,05$).

Nejen psychologie se zabývá modely proenvironmentálního chování. Podrobný přehled těchto modelů vytvořených v rámci studia environmentálního výchovy podává Jan Činčera (2009, např. modely Hines, Hungerford & Tomera, 1986/7; Hungerford, Volk, 1990; Emmons 1997 ad.).

Literatura

AJZEN, Icek. From intentions to actions : A theory of planned behavior. In KUHL, Julius; BECKMANN, Jürgen (eds.). *Action control : From cognition to behavior*. Berlin, Heidelberg, New York : Springer-Verlag, 1985.

AJZEN, Icek; **FISCHBEIN**, Martin. *Belief, Attitude, Intention, and Behavior : An Introduction to Theory and Research*. Reading, MA : Addison-Wesley, 1975. 573 s.

BECHTEL, Robert B.; **CHURCHMAN**, Arza (eds.). *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.

ČINČERA, Jan. *Evaluace programů environmentální výchovy*. [rukopis] 2009.

GARDNER, Gerald T.; **STERN**, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.

HEWSTONE, Miles; **STROEBE**, Wolfgang. *Sociální psychologie : Moderní učebnice sociální psychologie*. Dagmar Břejlová. 1. vyd. Praha : Portál, 2006. 770 s.

KAISER, Florian G. et al. Ecological Behavior, Environmental Attitude, and Feelings of Responsibility for the Environment. *The European Psychologist*. 1999, vol. 4, no. 2, pp. 59-74.

KAISER, Florian G.; **WÖLFING**, Sybille, **FÜHRER**, Urs. Environmental Attitude and Ecological Behaviour. *Journal of Environmental Psychology*. 1999, vol. 19, pp. 1-19.

NAKONEČNÝ, Milan. *Sociální psychologie*. Praha : Academia, 1999.

OREG, Shaul; **KATZ-GERRO**, Tally. Predicting proenvironmental behavior cross-nationally. Values, the Theory of Planned Behavior, and Value-Belief-Norm Theory. *Environment and Behavior*. 2006, vol. 38, no. 4, pp. 462-483.

SCHWARTZ, Shalom H. Normative influences on altruism. In BERKOWITZ, Leonard (ed.). *Advances in experimental social psychology*. 1977, vol. 10. pp. 221-279.

SCHWARTZ, Shalom H. Universals in the content and structure of values : Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*. 1992, vol. 25, pp. 1-65.

WINTER, Deborah; **KOGER**, Susan. *The Psychology of Environmental Problems*. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2004. 352 s.